

Taal van de Republiek Het gebruik van vaderlandretoriek in Nederlandse pamfletten, 1618-1672

The Language of the Republic
The Rhetoric of Fatherland in Dutch Pamphlets, 1618-1672

Proefschrift

ter verkrijging van de graad van doctor aan de
Erasmus Universiteit Rotterdam
op gezag van de
rector magnificus

Prof.dr. H.G. Schmidt

en volgens besluit van het College voor Promoties.
De openbare verdediging zal plaatsvinden op

dinsdag 15 mei 2012 om 13.30 uur

door

Ingmar Henrik Vroomen
geboren te Zwijndrecht

Promotiecommissie

Promotor:

Prof.dr. R.C.F. von Friedeburg

Overige leden:

Prof.dr. H.J.M. Nellen

Prof.dr. J.S. Pollmann

Prof.dr. N.C.F. van Sas

Inhoudsopgave

Woord vooraf	v
Afkortingen	vi
1. Inleiding	1
1.1 Introductie	1
1.2. Historiografie, patria en patriotten	4
Nederlandse nationale geschiedenis	4
De ‘canon van het modernisme’	8
<i>Office</i> en patriot	12
De herkomst van vaderland	16
Patriottisme in de zeventiende-eeuwse Republiek	20
1.3 Onderzoek en methode	26
De Nederlandse Republiek 1618-1672: drie crises, vier jaren	26
Bronnen en analyse	29
2. De fundamenten van het vaderland – 1618-1619: De Bestandstwisten	35
2.1 Introductie	35
Onderzoekscopus	38
2.2 Achtergrond	41
Het Twaalfjarig Bestand (1609-1621)	41
Maurits en Oldenbarnevelt	45
Arminianen en gomaristen	50
1610-1617: Naar de breuk	55
2.3 1618: Climax	59
Onrust in Hollandse steden: Leiden, Oudewater, Haarlem	61
De ‘grooten pensionaris’ en de Barneveltse Ligue	75
Maurits grijpt in	93
2.4 1619: Winnaars en verliezers	102
De Nationale Synode	102
De executie van Oldenbarnevelt	106
Remonstranten in het nauw	109
2.5 Conclusie	114
3. Het verdeelde vaderland – 1650: De aanslag op Amsterdam	119
3.1 Introductie	119
Onderzoekscopus	121
3.2 Achtergrond	123
De Vrede van Munster (1648)	123
Willem II, prins van Oranje	126
3.3 De aanslag	129
Conflicten over de ‘menage’	129
De bezending	131
De aanslag	134
3.4 Pamflettenstrijd	142
Goed of fout	142
De dood van Willem II	159
3.5 Conclusie	163

4. Het bedreigde vaderland – 1672: Het Rampjaar	169
4.1 Introductie	169
Onderzoekscorpus	171
4.2 Achtergrond	173
Het eerste stadhouderloze tijdperk	173
Rampjaar 1672	177
4.3 Pamflettenstrijd	185
Vechten voor het vaderland	185
Het vaderland en Oranje	193
Anti-Loevestein	199
De moord	207
Legitimering van oproer en geweld	213
Tegengeluid	219
4.4 Conclusie	224
5. Conclusie	231
5.1 Cijfers	233
5.2 De plicht van de patriot	236
5.3 Burger en patriot, stad en vaderland	245
5.4 Standpunten	248
5.5 De positie van het Huis van Oranje	252
5.6 De invloed van 1618	256
5.7 Taal van de Republiek	258
Bijlagen	264
Bijlage I – De Knuttelcatalogus	264
Bijlage II – Kwantitatieve gegevens pamflettencorpus 1618	265
Bijlage III – Kwantitatieve gegevens pamflettencorpus 1619	266
Bijlage IV – Kwantitatieve gegevens pamflettencorpus 1650	266
Bijlage V – Kwantitatieve gegevens pamflettencorpus 1672	267
Bibliografie	270
Pamfletten	270
Gedrukte bronnen en literatuur	291
Summary	307
Samenvatting	315
Curriculum vitae	319

Woord vooraf

Verscheidene mensen verdienen dank voor hun directe of indirecte bijdrage aan de totstandkoming van dit proefschrift. Allereerst mijn promotor Robert von Friedeburg, voor de kans die hij mij heeft gegeven om te promoveren. Michel Reinders stelde zonder enige bedenkingen zijn onderzoeksgegevens over 1672 beschikbaar, wat mij veel energie en tijd heeft bespaard. In Jaap Nieuwstraten en Jan Hartman trof ik twee bijzondere kamergenoten, altijd bereid hun kennis en volle boekenkasten te delen, maar met wie ik gelukkig ook over meer dan alleen werk kon praten. Dat geldt ook voor Aart Noordzij en Theo Pronk. Koen van Loon en Edda Frankot waren in de laatste fase van mijn promotietraject aangenaam gezelschap, waarbij Edda extra dank verdient voor haar hulp bij de Engelstalige samenvatting. Bij Jan Waszink kon ik terecht voor vragen over Latijn in pamfletten, en hij was een prettige collega om drie jaar onderwijs mee te verzorgen. Ook Henk Nellen bood altijd zijn hulp aan, in het geval van Latijn, maar ook bij andere vragen of problemen. Siep Stuurman en Pieter Spierenburg voorzagen namens de Vaste Commissie van Wetenschapsbeoefening mijn onderzoek van nuttig commentaar. Ik dank Henk Nellen, Judith Pollmann en Niek van Sas voor hun bereidheid plaats te nemen in de beoordelingscommissie van mijn proefschrift.

Tijdens mijn studie Maatschappijgeschiedenis zijn Rudolf Dekker, Jan van Herwaarden en Paul van de Laar belangrijk geweest voor mijn interesse in de historische wetenschap, en daarvoor verdienen zij nog steeds waardering. Net als mijn studententijd heb ik ook mijn werk als promovendus aan de Faculteit der Historische en Kunstwetenschappen (inmiddels omgedoopt tot Erasmus School of History, Culture and Communication) van de Erasmus Universiteit Rotterdam als een zeer prettige tijd ervaren. Dat is vooral te danken aan mijn medepromovendi (en andere collega's), de vele gezamenlijke lunches en gesprekken over onderzoek, onderwijs en ook andere zaken. Met Marten Boon kon ik op de squashbaan de spanning en drukte van het promoveren van me af slaan. Jiska Engelbert ken ik al sinds de lagere school. Het was een grote verrassing haar als collega te treffen aan de FHKW. Onze gesprekken over verleden, heden en toekomst waren behalve altijd gezellig ook een belangrijke steun.

Buiten de eigen universiteit dank ik mijn Huizinga-collega's Marianne Eekhout, David van der Linden en Jasper van der Steen. Het was zeer waardevol met promovendi van andere universiteiten ervaringen te kunnen delen. Ik kijk met veel plezier, en ook met trots, terug op onze activiteiten in de afgelopen vier jaar.

Veel van het werk voor dit proefschrift heb ik gedaan terwijl ik naar muziek luisterde. Deze muziek kwam meestal uit de collectie van de Centrale Discotheek Rotterdam (CDR), waar ik mij nog altijd welkom voel. Ik bedank mijn vroegere CDR-collega's voor blijvende vriendschap, in het bijzonder Dina Siwoeh. Emiel Efdée dank ik voor het omslagontwerp.

Mark de Kievit was een belangrijke steunpilaar tijdens mijn promovendibestaan (en ook daarbuiten). Ik dank hem voor al meer dan twintig jaar vriendschap. Waarschijnlijk ken ik niemand die zo gepassioneerd is over zijn werk als mijn broer Christian. Hij is daarin een voorbeeld. Als laatste bedank ik mijn ouders, voor alles. Aan hen draag ik dit boek op.

Afkortingen

- BMGN* *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*
- Kn.** W.P.C. Knuttel, *Catalogus van de pamfletten-verzameling berustende in de Koninklijke Bibliotheek* Herdruk, met handgeschreven verbeteringen, aanvullingen en varianten. Met een inleidend essay en een handleiding voor de gebruiker door Dr. H. van der Hoeven ('s-Gravenhage 1889-1920; herdruk Utrecht 1978).

1. Inleiding

1.1 Introductie

In de Nederlandse geschiedenis staan de jaren tachtig van de achttiende eeuw bekend als de ‘patriottentijd’. Het bekendste citaat van iemand die zich patriot noemde werd echter meer dan anderhalve eeuw eerder uitgesproken. Op 13 mei 1619 sprak Johan van Oldenbarnevelt, landsadvocaat van Holland, zijn beroemde (bijna) laatste woorden vanaf het schavot op het Binnenhof in Den Haag: ‘Mannen, geloof niet dat ick een lantverrader ben; ick hebbe oprecht en vroom gehandeldt, als een goed patriot, ende die sal ick sterven’.¹ Enkele momenten later werd de 71-jarige Oldenbarnevelt, veroordeeld wegens hoogverraad, met één slag onthoofd en verdween het stoffelijk overschot van wellicht ‘Nederlands grootste staatsman ooit’ in een haastig in elkaar getimmerde kist, om begraven te worden op een tot op de dag van vandaag onbekende plek.² De executie van Oldenbarnevelt vormde het dramatisch hoogtepunt van de Bestandstwisten, het conflict tijdens het Twaalfjarig Bestand (1609-1612) dat begon als een theologische discussie aan de universiteit van Leiden maar uitgroeide tot een politieke strijd, waarbij Oldenbarnevelt en stadhouder en prins van Oranje Maurits van Nassau (1567-1625), en de facties die zij vertegenwoordigden, tegenover elkaar waren komen te staan. Het conflict bracht de nog jonge Republiek aan de rand van een burgeroorlog, en toonde dat de zeven verenigde provinciën niet zo verenigd waren als gedacht.

Oldenbarnevelt was niet de enige die zich een patriot noemde in de jaren 1618-1619. Zo gebruikte Maurits’ neef Willem Lodewijk (1560-1620), stadhouder van Friesland en Groningen en een overtuigd calvinist, het woord patriot regelmatig in zijn correspondentie met Maurits. Voor Willem Lodewijk was patriot duidelijk verbonden met het Oranjehuis.³ Maar ook in de vele pamfletten die tijdens de Bestandstwisten verschenen, werd het woord patriot veelvuldig gebruikt, en niet alleen door de aanhangers van de prins van Oranje. Vaak werd het voorzien van een adjectief zoals ‘goed’, ‘waar’, ‘trouw’ en ‘oprecht’, en regelmatig in combinatie met het woord vaderland. Zo beschreven de Haarlemse magistraten zichzelf in een pamflet uit 1618 als ‘de beste ende ghetrouwste Patriotten, die

¹ Geert H. Janssen, *Het stokje van Oldenbarnevelt* (Hilversum 2001), 12. Ook: Jan Francken, *Het einde van Johan van Oldenbarnevelt* Thomas Rosenboom (ed.) (tweede druk; Amsterdam 2005) 70.

² A.Th. van Deursen, *Maurits van Nassau, 1657-1625. De winnaar die faalde* (vijfde druk; Amsterdam 2005) 272; Fruin noemt Van Oldenbarnevelt ‘de grootste staatsman die ooit ons land bestuurd heeft’ in: Robert Fruin, *Tien jaren uit de tachtigjarige oorlog, 1588-1598* (twaalfde druk; Utrecht en Antwerpen 1961) 51-52. Over de begraafplaats van Oldenbarnevelt: Janssen, *Het stokje*, 69-70.

³ E.H. Kossmann, ‘In praise of the Dutch Republic: Some seventeenth-century attitudes’ in: Idem, *Politieke theorie en geschiedenis. Verspreide opstellen en voordrachten* (Amsterdam 1987) 161-175, aldaar 167.

met zeer groot ende wtterste ghevaer ende perijckel aen lijf ende goedt, onghetwijffelde proeven van hare ghetrouwicheydt tot het Vader-landt hebben ghegheven'.⁴

De woorden van Oldenbarnevelt mogen sinds lange tijd onderdeel geworden zijn van de Nederlandse geschiedenis, wat de landsadvocaat nu daadwerkelijk bedoelde toen hij zei dat hij een 'goed patriot' was, is minder duidelijk.⁵ Was het, zoals Kossmann suggereert, wellicht een laatste uitdaging, een provocatie naar zijn tegenstanders, die patriot gelijk stelden aan steun voor Oranje?⁶ Of was het meer dan een provocatie, en vond Oldenbarnevelt dat aan zijn kant van het conflict inderdaad de echte patriotten te vinden waren, de ware liefhebbers van het vaderland? Was het daarmee een vorm van oppositioneel gebruik, waarmee degenen die zich patriot noemden zich tegenover hun bestuurders plaats-ten, door er op te wijzen dat zij wel wisten wat goed was voor het vaderland, en daarom ook degenen waren die moesten regeren?⁷

Dat politici zoals Oldenbarnevelt, maar ook anderen, in de zeventiende eeuw gebruik maakten van 'vaderlandretoriek' roept voor sommige historici problemen op. Want, zeventiende-eeuwers die spreken over 'leven als goede patriotten' of 'opofferen voor het vaderland' passen niet in het vooronderstelde model dat dergelijke uitspraken pas een of twee eeuwen later deel gaan uitmaken van het politieke debat. Patriotten, kennen we die in Nederland niet pas vanaf eind achttiende eeuw? En is het niet in de tijd van modernisering en industrialisering dat er nationalisme ontstaat, inclusief de ronkende retoriek vol liefde voor de natie en opofferingsgezindheid? Wat moeten we dan met die zeventiende-eeuwse patriotten of liefhebbers van het vaderland?

Historici zijn met verschillende antwoorden gekomen op deze vragen. Zij laten zich verdelen in twee groepen.⁸ De eerste groep historici ontkent het bestaan van vroege vormen van nationaal bewustzijn, nationale identiteit of nationalisme. Dit zijn de 'modernisten', die het begin van naties en nationalisme in de moderne tijd traceren. Vanuit deze gedachte kan simpelweg iedere patriot vóór de moderne tijd genegeerd worden. De woorden natie of patriot bestonden misschien wel, maar omdat deze niet in hun model passen, zijn ze ook niet belangrijk. Hier tegenover staat een tweede groep historici, veelal mediëvisten en historici van de vroegmoderne tijd. Zij ontkennen niet het bestaan van pre-modern nationalisme, integendeel, zij ontkennen juist het probleem. Volgens deze groep zijn wel dege-

⁴ *Verklaringhe vande E.E. Heeren Magistraten Ende Regeerders Der Stadt Haerlem, Door Haren Ghedeputeerden ghedaen, inde Vergaderinghe Der Ed.Mo. Heeren Staten van Hollandt ende West-Vrieslandt, Ende By De Heeren Edelen Ende Meeste Leden Vande Zelve Vergaderinghe gheapprobeert* (Kn. 2572, z.p. 1618) 5.

⁵ Volgens Johan Huizinga sprak Oldenbarnevelt 'met een geluid, dat zich gegrift heeft in onze geschiedenis als beitel in steen': Johan Huizinga, 'Patriotisme en nationalisme in de Europeesche geschiedenis tot het einde der negentiende eeuw' in: Idem, *Verzamelde werken IV* (Haarlem 1949) 497-554, aldaar 529.

⁶ Kossmann, 'In praise of the Dutch Republic', 167.

⁷ Vgl. N.C.F. van Sas, 'De vaderlandse imperatief. Begripsverandering en politieke conjunctuur, 1763-1813' in: Idem (ed.), *Vaderland. Een geschiedenis vanaf de vijftiende eeuw tot 1940* (Amsterdam 1999) 275-308, aldaar 278, waar Van Sas het gebruik van patriot in 1747 als 'oppositieleuze' ziet.

lijk ook in de pre-industriële periode vormen van nationalisme waar te nemen, en is het bestaan van de retoriek het bewijs hiervan. Een alternatief voor deze tegenstelling vormt een derde mogelijkheid: een onderscheid tussen nationalisme (modern) en patriottisme (pre-modern). Het lijkt vooral een handreiking te zijn van modernisten die ‘toch iets moeten met die patriotten’, die vaker niet dan wel gevolgd wordt.⁹ Hoewel de (grove) tweedeling het debat nu al langere tijd domineert, betekent dit niet dat vaderlandretoriek ook slechts volgens deze tweedeling te onderzoeken is.

Wanneer de ‘nationale bril’ wordt afgezet kan op een andere manier naar de vroegmoderne vaderlandretoriek worden gekeken. Door de nationalismevraag los te laten kan de retoriek zelf worden bestudeerd, in plaats van deze te zien als een bewijs voor het bestaan – of niet bestaan – van een nationale identiteit. De vraag wat het geografische bereik was van het vaderland waar een zeventiende-eeuwer over sprak in een pamflet, of een patriot nu een liefhebber was van de hele Republiek of slechts van een provincie of een stad, is nog steeds gesteld vanuit een moderne (twintigste of eenentwintigste-eeuwse) pre-occupatie met nationale grenzen. In plaats daarvan moeten doel en functie van de retoriek centraal staan. Waarom noemde iemand zichzelf patriot, of een liefhebber van het vaderland, en waarom richtte iemand zich tot trouwe patriotten? Wie werden aangesproken, en op welke gronden en met welk doel?¹⁰ En ook: waren er groepen die geen aanspraak konden maken op de titel van patriot of liefhebber van het vaderland? De vraag naar het ‘waarom’ van het gebruik moet voorop staan; daarna kan worden gekeken naar de inhoud van dat vaderland.

Gedurende de gehele zeventiende eeuw zijn de begrippen patriot en vaderland terug te vinden in pamfletten, correspondentie, literatuur en andere publicaties.¹¹ Ik zal mij voor mijn onderzoek concentreren op de vaderlandretoriek in pamfletten. In de Republiek waren pamfletten de meest verbreide en meest toegankelijke vorm van media. Ze waren goedkoop te produceren en drukken, gemakkelijk te verspreiden en konden op bijna iedere straathoek gekocht worden. Het relatief hoge niveau van geletterdheid in de Republiek, en het ontbreken van een gecentraliseerd en uniform systeem van wetgeving en censuur, maakten het pamflet tot de meest gebruikte en gemakkelijkste manier om commentaar te geven op actuele gebeurtenissen of om propaganda te verkondigen.¹² De grote Nederlandse

⁸ Aart Noordzij, *Gelre. Dynastie, land en identiteit in de late middeleeuwen* Werken Gelre 59 (Hilversum 2009) 18-32 biedt een handzaam internationaal historiografisch overzicht.

⁹ J.C.D. Clark, ‘Protestantism, Nationalism, and National Identity, 1660-1832’, *The Historical Journal* 43 (2000) 249-276, aldaar 250.

¹⁰ Robert von Friedeburg, ‘“Lands” and “Fatherlands”. Changes in the Plurality of Allegiances in the Sixteenth Century Holy Roman Empire’ in: Robert Stein en Judith Pollmann (eds.), *Networks, Regions and Nations. Shaping Identities in the Low Countries, 1300-1650* (Leiden en Boston 2010) 263-282, aldaar 265.

¹¹ Voorbeelden zijn te vinden in Van Sas (ed.), *Vaderland*.

¹² Craig E. Harline, *Pamphlets, printing and political culture in the early Dutch Republic* (Dordrecht enz. 1987); José de Kruif, Marijke Meijer Drees en Jeroen Salman (eds.), *Het lange leven van het pamflet. Boek-historische, iconografische, literaire en politieke aspecten van pamfletten 1600-1900* (Hilversum 2006); Leonard H.M. Wessels, ‘Het pamflet. De polsslag van het heden’ in: Jo Tollebeek, Tom Verschaffel en Leonard

pamfletverzamelingen, zoals de Knuttelcollectie van de Koninklijke Bibliotheek, bevatten tienduizenden zeventiende-eeuwse pamfletten, die de basis vormen voor mijn onderzoek.

1.2. Historiografie, patria en patriotten

Nederlandse nationale geschiedenis

Lange tijd was de vraag of de natie (of het vaderland) modern was of niet, simpelweg overbodig: de natie was er altijd al geweest. Voor Nederlandse historici uit de negentiende en begin twintigste eeuw was er van twijfel geen sprake: er was een natuurlijk vaderland, er bestond al eeuwenlang een Nederlandse natie, en hieruit was als vanzelfsprekend de staat ontstaan.¹³ Henk te Velde noemt dit het ‘eikelmodel’: net zoals uit de eikel de eik groeit, was de natie ‘een organisch wezen dat groeide en bloeide, dat veranderde, maar uiteindelijk toch aan zijn oorsprong gebonden bleef.’¹⁴

In 1860 werd aan de Universiteit Leiden de eerste leerstoel voor Nederlandse geschiedenis opgericht, die de naam Vaderlandse Geschiedenis kreeg.¹⁵ Robert Fruin (1823-1899) werd de eerste hoogleraar, en hij bleef dit meer dan dertig jaar, van 1860 tot 1894. Fruin zou de belangrijkste en beroemdste Nederlandse historicus van de negentiende eeuw worden, die de wetenschappelijke geschiedbeoefening aan de universiteit introduceerde.¹⁶ Hij zag geschiedenis als een ‘aanloop’ naar zijn eigen gezegende tijd, de tijd van de constitutionele monarchie.¹⁷ Dat betekende echter niet, dat de geschiedenis van Nederland voor Fruin als een onafgebroken lijn door de tijd liep. Bepaalde landen, zoals Frankrijk en Engeland, hadden dit wel. De staatkundige ontwikkeling van deze ‘volken’ was door alle eeu-

H.M. Wessels (eds.) *De palimpsest. Geschiedschrijving in de Nederlanden 1500-2000* (Hilversum 2002) 81-104; Matthijs van Otegem, ‘Tijd, snelheid, afstand; de mechanica van het pamflet’, *De zeventiende eeuw* 17 (2001) 50-61. Over censuur: S. Groenveld, ‘The Mecca of Authors? States Assemblies and Censorship in the Seventeenth-Century Dutch Republic’, in: A.C. Duke en C.A. Tamse (eds.), *Too mighty to be free. Censorship and the press in Britain and The Netherlands* Britain and The Netherlands IX (Zutphen 1987) 63-86; Ingrid Weekhout, *Boekencensuur in de Noordelijke Nederlanden. De vrijheid van drukpers in de zeventiende eeuw* (Den Haag 1998).

¹³ Guido de Bruin, *Geheimhouding en verraad. De geheimhouding van staatszaken ten tijde van de Republiek (1600-1750)* (Den Haag 1991) 580 en noot 717 aldaar.

¹⁴ Henk te Velde, ‘Patriottisme in de politiek’ in: Koen Koch en Paul Scheffer (eds.), *Het nut van Nederland. Opstellen over soevereiniteit en identiteit* (Amsterdam 1996) 148-160, aldaar 148.

¹⁵ De naam vaderlandse geschiedenis zorgt soms voor wat vertaalproblemen naar het Engels, zie Henk te Velde, ‘The dilemma of national history’ in: *Knowledge in Ferment. Dilemmas in Science, Scholarship and Society* (Leiden 2007) 227-241, aldaar 227.

¹⁶ Jo Tollebeek, *De toga van Fruin. Denken over geschiedenis in Nederland sinds 1860* (tweede druk; Amsterdam 1996) 5-6; P.B.M. Blaas, ‘De prikkelbaarheid van een kleine natie met een groot verleden: Fruin en Bloks nationale geschiedschrijving’, *Theoretische Geschiedenis* 9 (1982) 271-303, aldaar 278; ook P.B.M. Blaas, ‘Proloog. De opkomst van de vaderlandse geschiedenis 1760-1860’ in: Idem, *Geschiedenis en nostalgie. De historiografie van een kleine natie met een groot verleden. Verspreide historiografische opstellen* (Hilversum 2000) 9-14, aldaar 9.

wen heen gelijk gebleven: '[h]un geschiedenis draagt dan ook in ieder tijdvak hetzelfde karakter, naar de eigenaardigheid der tijden gewijzigd, maar niet meer dan gewijzigd, in den grondtrek steeds onveranderd.'¹⁸ Nederland kende niet een dergelijk 'bestendig karakter', maar had een geschiedenis die volgens Fruin in drie tijdvakken uiteenviel: het eerste tijdvak van het landsheerlijk bewind, het tweede van de Republiek, en het derde, vanaf 1795, dat een einde maakte aan de Republiek en waarin het Koninkrijk der Nederlanden werd gevestigd. Iedere nieuwe periode betekende een grote breuk met de vorige.¹⁹ Met de Republiek ging veel verloren, zoals de eenheid en de macht van de staat, maar deze had ook vrijheid geschonken, de eerste voorwaarde voor vooruitgang. En uiteindelijk, in het derde tijdvak, was het toch goed gekomen: '[d]e staat is wezenlijk ingericht zoals de landsheeren uit het Bourgondische en Oostenrijksche stamhuis bedoeld hadden.'²⁰ Dus hoewel de Nederlandse geschiedenis geen onafgebroken keten was zoals de Franse of de Engelse, was er dus wel degelijk een continuïteit: het derde tijdvak was aangesloten bij het eerste, de Republiek vormde een 'tussentijd'.

Fruin leefde en werkte in een tijd van groeiend nationaal bewustzijn en nationalisme, en het was voor hem dan ook vanzelfsprekend dat nationale geschiedenis patriottisch was: hij zag het als zijn taak het nationale gevoel van zijn studenten te bevorderen.²¹ Geschiedenis, en in het bijzonder de rol van het Huis van Oranje daarin, was de manier om de nog jonge en nieuwe monarchie en natiestaat bijeen te brengen. De geschiedenis van de Nederlandse Opstand en ook van de Republiek waren van groot belang voor Fruin (en ook voor zijn pupil Blok).²² De Opstand was een strijd tegen een 'antinationale' regering, de tegenstanders van de Spaanse landsheer 'kwamen op voor de natie, in naam der natie'.²³ De opstandelingen stonden volgens Fruin volledig in hun recht, want geen recht is heiliger dan het recht der natie 'om naar hare zeden en herkomsten geregeerd te worden'.²⁴ De Slag bij Heiligerlee in 1568 was in de ogen van Fruin de plek waar de natie was geboren, en waar de band met Oranje was ontstaan.²⁵ Het was duidelijk dat de verdeling van de Lage Landen niet het gevolg was van toevallige omstandigheden, maar dat de oorzaken hiervoor

¹⁷ H.L. Wesseling, 'Robert Fruin: de geschiedenis van een reputatie' in: Idem, *Onder historici. Opstellen over geschiedenis en geschiedschrijving* (Amsterdam 1995) 61-78, aldaar 75-76.

¹⁸ Robert Fruin, 'De drie tijdvakken der Nederlandsche geschiedenis' (1865) in: Idem, *Verspreide Geschriften I* ('s-Gravenhage 1900) 22-48, aldaar 23. Verder afgekort als *VG*.

¹⁹ Fruin, 'De drie tijdvakken', 25-26.

²⁰ Fruin, 'De drie tijdvakken', 31, 39, 45, citaat 45.

²¹ Te Velde, 'The dilemma', 228; Tollebeek, *De toga*, 34.

²² Blaas, 'De prikkelbaarheid', 284-285. In zijn inaugurele rede (*De onpartijdigheid van den geschiedschrijver*, 1860) maakte Fruin duidelijk dat hij een einde wilde maken aan de partijstrijd (Staatsgezind versus Orangistisch) in de geschiedschrijving. Met het einde van de Republiek en het ontstaan van het Koninkrijk Nederland, kon er over de Republiek geschreven worden op een onpartijdige manier. Echter, gedurende zijn leven werd Fruin steeds meer Oranjegezind, en kreeg hij ook moeite hoe om te gaan met de Republiek, de tijd van particularisme en partijschap. Tegelijkertijd kon de 'Gouden Eeuw' het kleine Nederland een gevoel van eigenwaarde geven, en kon er aan het grootse verleden van de Republiek een identiteit ontleend worden. Tollebeek, *De toga*, 40.

²³ Robert Fruin, 'Het voorspel van den tachtigjarigen oorlog' (1859/60) *VG I*, 266-449, aldaar 273.

²⁴ Fruin, 'Het voorspel', 274.

gevonden moesten worden in diepgewortelde verschillen tussen de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden, bijvoorbeeld in godsdienst, geschiedenis, staatsvorm en ‘volksaard’.²⁶

In de door het nationale perspectief gedomineerde geschiedschrijving werden de Opstand en de Republiek gezien als de oorsprong van de Nederlandse natie. De natie was opgerezen uit de strijd tegen de Spaanse bezetter. De Lage Landen werden opgesplitst, en in de Republiek werd een Nederlandse natie geboren.²⁷ Volgens Johan Huizinga (1872-1945) was het voor het eerst tijdens de Opstand, dat ‘het begrip *patria*, vaderland, en ook het woord Nederland zelf, zulk een klank krijgen van klokken en trompetten’ en ‘boven dat enge middeleeuwse vrijheidsbegrip een idee van samen streven en samen lijden’ ontstond.²⁸

Huizinga had veel oog voor het belang van het begrip vaderland, en in het bijzonder voor de rol die het speelde voor Willem van Oranje (1533-1584). Hoewel het woord vaderland in de vorm van het Latijnse *patria* ook gangbaar was tijdens de Middeleeuwen, werd het tijdens de Opstand volgens Huizinga meer ‘drachtig van betekenis’. Voorheen duidde het vaag en zonder specifiek accent een gebied van herkomst aan. Maar juist in het naamloze dynastieke conglomeraat van zeventien gewesten dat onder het Huis Bourgondië was gevormd, werd gezocht naar een woord dat gebruikt kon worden om een notie van eenheid en verbondenheid uit te drukken. Deze behoefte werd gevonden in het ‘jonge woord Vaderland’. Voor de prins van Oranje had vaderland volgens Huizinga een specifieke betekenis: het vaderland voor Oranje bestond uit de Bourgondische Nederlanden, en gedurende zijn leven veranderde dat niet, het bleef zijn ideaal. Het is ook dit vaderland, dat in het Wilhelmus te vinden is.²⁹

De politiek van het Habsburgs-Oostenrijkse Huis van het einde van de veertiende eeuw tot de zestiende eeuw veroorzaakte de scheuring van de Lage Landen, en hierin was de oorsprong van de Nederlandse natie te vinden, die volgens Huizinga overduidelijk een historisch product was. Dit in tegenstelling tot andere ‘zustersaties’, zoals de Portugezen, Polen en Denen, die reeds als naties konden gelden ‘toen zelfs de verzamelnaam Nederlanden nog niet in gebruik was.’³⁰ Dat het woord natie al gebruikt werd in de Middeleeuwen wilde volgens Huizinga nog niet zeggen dat hier ook politieke gevoelens aan verbonden waren; het betekende volgens hem niet meer dan ‘een samenhang van dialect en zeden’.

²⁵ Tollebeek, *De toga*, 35.

²⁶ Fruin, *Tien jaren*, 280.

²⁷ G.J. Renier, *The Criterion of Dutch Nationhood* (inaugurele rede University College Londen 1945) (Londen 1946) 18.

²⁸ Johan Huizinga, *Nederlands beschaving in de zeventiende eeuw. Een schets* (zevende druk; Amsterdam 1998) 34.

²⁹ Johan Huizinga, ‘Uitzichten: 1533, 1584’ in: Idem, *De Nederlandse natie. Vijf opstellen* (Haarlem 1960) 81-99, aldaar 90-92. Vgl. Willem Frijhoff, ‘Natie, vaderland en daarbuiten. Over vaderlandgevoel en internationalisme ten tijde van Willem van Oranje’ in: *(Inter)nationalisme. Willem van Oranje lezing 2000* (z.p. (Amsterdam) 2000) 6-33.

Deze samenhang was wel de enige voorwaarde om, samen met een gevoel van trouw en afhankelijkheid, patriottisme te laten ontstaan.³¹ Voor Huizinga zelf was het vaderland van het moderne Nederland de Republiek, en niet de Lage Landen.³²

Ongetwijfeld zal Pieter Geyl (1887-1966) het niet met Huizinga eens zijn geweest. Geyl, een hartstochtelijk ‘Groot-Nederlander’ en sympathisant van de Vlaams nationalistische beweging, zag de Nederlandse taal als het ‘eenheidskenmerk’ van de bevolking van de Nederlanden – ‘de Nederlandse stam’. Dit maakte de Nederlands sprekende noordelijke en zuidelijke delen van de Lage Landen van een en dezelfde natie. Volgens Geyl werd nationaliteitsgevoel niet afgeleid uit de staat, maar kwam het voort uit ‘diepere bronnen van eenheid van taal en beschaving’, waarna het ‘in de zelfstandige staat een uitdrukking zoekt’.³³ Ook nu was het de oorlog met Spanje die een verdeling van de twee Nederlanden veroorzaakte, maar Geyl sprak liever van een scheuring: Noord en Zuid werden uit elkaar getrokken door een storing van een natuurlijk proces, ‘teweegebracht door oorzaken van buiten, door de inwerking van vreemde elementen op het nationale leven’.³⁴ Het kwam niet door verschillen in taal, godsdienst, historische ontwikkeling of volksaard dat er een grens door de Nederlanden loopt, de oorzaak lag bij de ‘krijgskans’, de oorlog dus.³⁵ En doordat het calvinistische idee van uitverkorenheid deel was gaan uitmaken van het staatsbesef en nationale gevoelens van de Noordelijke Nederlanden (de staat moest protestants zijn), was een herstel met het Zuiden onmogelijk geworden.³⁶

Deze ideeën over Groot-Nederland werden niet alleen door Geyl geformuleerd in zijn beroemde werk *Geschiedenis van de Nederlandse stam* (1930-1937), maar ook door zijn opvolger in Londen als hoogleraar Nederlandse geschiedenis, G.J. Renier (1892-1962), die schreef over de ‘nieuwe meesters van de Republiek’, die na 1609 probeerden het Groot-Nederlandse nationaal bewustzijn te onderdrukken en te vervangen door een nieuwe, Klein-Nederlandse tegenhanger.³⁷ Met zijn Groot-Nederlandse gedachte verzette Geyl zich tegen het terugprojecteren in het verleden van de nationale staten België en Nederland

³⁰ Johan Huizinga, ‘Nederland’s geestesmerk’ in: Idem, *De Nederlandse natie. Vijf opstellen* (Haarlem 1960) 144-187, aldaar 145, 147. Huizinga merkt over het begrip natie wel op: ‘voorzover de term op de middeleeuwse verhoudingen past’.

³¹ Johan Huizinga, ‘Uit de voorgeschiedenis van ons nationaal besef’ in: Idem, *De Nederlandse natie. Vijf opstellen* (Haarlem 1960) 1-80, aldaar 8-9.

³² Huizinga, *Nederlands beschaving*, 5.

³³ P. Geyl, *Geschiedenis van de Nederlandse stam* I (herziene uitgave; Amsterdam en Antwerpen 1948) 7 (online via: http://www.dbnl.org/tekst/geyl001gesc01_01/ 11/03/2010).

³⁴ P. Geyl, ‘De opvattingen der Nederlandse geschiedschrijvers over de scheuring der Nederlanden op het einde der zestiende eeuw’ in: Idem, *De Groot-Nederlandsche gedachte* I, *Historische en politieke beschouwingen* (Haarlem 1925) 98-111, aldaar 99.

³⁵ Geyl, ‘De opvattingen’, 99.

³⁶ P. Geyl, *Vaderlandse gemeenschap in historisch perspectief. Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het hoogleraarsambt aan de Rijksuniversiteit te Utrecht op 17 februari 1936* (Santpoort 1936) 14-17. In zijn inaugurele rede reageerde Geyl op Fruins ideeën over de splitsing van de Lage Landen, volgens hem had Fruin oorzaak en gevolg verwisseld (zie hierboven voetnoot 26).

³⁷ G.J. Renier, *De Noord-Nederlandse Natie* (Utrecht 1948) 10.

als ‘richtinggevend einddoel’.³⁸ Hij probeerde de ‘deterministische nationale’ visie uit de negentiende eeuw over de Opstand te bestrijden: de scheiding tussen Noord en Zuid was niet onvermijdelijk, maar juist een toevalstreffer geweest. Toch bleef ook Geyl altijd binnen een nationaal kader werken, en was de belangrijkste plek in zijn oeuvre ingeruimd voor de Republiek.

Aan de negentiende-eeuwse preoccupatie in de Nederlandse geschiedschrijving met natie en staat kwam langzaam een einde na de Tweede Wereldoorlog. In de jaren vijftig was het nationale kader nog nadrukkelijk aanwezig in de werken van bijvoorbeeld J.M. Romein (1893-1962) en H.A. Enno van Gelder (1889-1973). Anders dan Romein zag Van Gelder de Opstand echter niet als een ‘nationaal gebeuren’, maar eerder als een burgeroorlog, en hij benadrukte dat nationalisme, of het streven naar nationale onafhankelijkheid, niet of nauwelijks een rol speelde.³⁹

Vanaf de jaren zestig namen de nationale kaders af. Nederlandse historici probeerden aansluiting te vinden bij de Europese geschiedschrijving. Het gevolg was niet alleen dat de Opstand en de Republiek – en dan met name de Republiek in de zeventiende eeuw – niet meer de vanzelfsprekende onderwerpen van onderzoek waren, maar ook werden ‘gedenationaliseerd’.⁴⁰ De geschiedenis van de Opstand in één stad of provincie ging domineren, en het besef drong door dat de Opstand deel uitmaakte van veel grotere internationale ontwikkelingen.⁴¹ Daarnaast verschoof de aandacht van politieke geschiedenis, waarin het nationale perspectief altijd overheersend was geweest, naar andere subdisciplines, zoals cultuurgeschiedenis en sociale en economische geschiedenis.⁴²

De ‘canon van het modernisme’

Het denken over natie en nationalisme kreeg een belangrijke impuls door enkele studies die verschenen in de vroege jaren tachtig. Tegenwoordig worden deze beschouwd als de ‘canon’ van het onderwerp. Wat de studies gemeen hebben is dat ze de natie als een nieuw en modern fenomeen zien. De natie is niet meer een natuurlijk gegeven dat altijd al aanwezig is geweest, maar een moderne uitvinding of creatie. De oorsprong van de natie, en van

³⁸ Geyl, *Geschiedenis van de Nederlandse stam* I, 7.

³⁹ P.B.M. Blaas, ‘Nederlandse geschiedschrijving na 1945’ in: W.W. Mijnhardt (ed.) *Kantelend geschiedbeeld. Nederlandse historiografie sinds 1945* (Utrecht en Antwerpen 1983) 9-47, aldaar 9-12. Volgens Blaas bleef ook het burgeroorlogelement gebonden aan een nationaal kader, omdat ‘de conceptie van een burgeroorlog impliciet het bestaan van een natie veronderstelt.’ Voor een overzicht van Nederlandse geschiedschrijving over de Opstand voor 1960 ook: H.F.K. van Nierop, ‘De troon van Alva. Over de interpretatie van de Nederlandse Opstand’ *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* (hierna *BMGN*) 110 (1995) 205-223, aldaar 207-210.

⁴⁰ Blaas, ‘Nederlandse geschiedschrijving’, 18-26.

⁴¹ Van Nierop, ‘De troon van Alva’, 209; Judith Pollmann, ‘Internationalisering en de Nederlandse Opstand’, *BMGN* 124 (2009) 515-535.

⁴² Henk te Velde, ‘Inleiding. De internationalisering van de nationale geschiedenis en de verzuiling’, *BMGN* 124 (2009) 499-514, aldaar 500-501.

nationalisme, is te vinden in modernisering, een begrip dat processen in zich verenigt zoals industrialisatie, secularisatie, urbanisatie en democratisering. Het zijn de ideeën van de modernisten die het debat over naties en nationalisme nog steeds domineren.⁴³ Opvallend genoeg zijn de meeste auteurs van deze werken geen historici, maar antropologen of sociologen.

In 1982 verscheen *Nationalism and the State* van John Breuilly. Hij had hierin een zeer duidelijke definitie van nationalisme opgesteld: nationalisme is een vorm van politiek. Het is een vorm van politiek gedrag in de context van de moderne staat en het moderne staatssysteem. Hierdoor kan er geen nationalisme zijn in de ‘premoderne’ wereld. Ook hierover laat Breuilly geen twijfel bestaan:

‘I do not quarrel with historians who claim that a national consciousness existed in medieval Europe or that there were patriots active in the sixteenth century. I would simply argue that such phenomena should not be labelled as nationalism.’⁴⁴

Dus volgens Breuilly konden er in de vroegmoderne tijd wel degelijk personen voorkomen die zich patriot noemden, maar mag dit volgens hem niet als nationalisme gezien worden, omdat deze gevoelens of ideeën nooit een politieke invulling kregen: er kwam geen politiek handelen (of politieke bewegingen) uit voort om deze ideeën in daden om te zetten.

Een jaar later werd Benedict Andersons baanbrekende en tegenwoordig klassieke studie *Imagined Communities. Reflections on the Origins and spread of Nationalism* uitgebracht, waarin Anderson een natie definieerde als een ‘imagined political community – and imagined as both inherently limited and sovereign.’⁴⁵ De natie is een ‘verbeelde gemeenschap’, omdat de leden van een natie elkaar nooit allemaal persoonlijk kunnen kennen. De natie is ‘limited’ (begrensd), omdat een natie altijd grenzen heeft en er een scheiding is met andere naties (er kan geen ‘wereldnatie’ zijn), en de natie is soeverein omdat deze niet onderworpen is aan vorst of kerk. Ongeacht de verschillen en ongelijkheden tussen de leden is de natie een gemeenschap, omdat deze wordt voorgesteld als een brede, horizontale ‘comradeship’.⁴⁶

Volgens Anderson werd het natie-idee belangrijk toen de oudere, identiteitsvormende culturele systemen, de religieuze gemeenschap (met een eigen heilige taal) en het dynastieke rijk, grond verloren. Belangrijke oorzaken hiervan waren de verkenningen van de buiten-Europese wereld, het gebruik van de volkstaal in plaats van de heilige taal (zoals

⁴³ Peter Hoppenbrouwers, ‘The Dynamics of National Identity in the Later Middle Ages’ in: Robert Stein en Judith Pollmann (eds.), *Networks, Regions and Nations. Shaping Identities in the Low Countries, 1300-1650* (Leiden en Boston 2010) 19-41, aldaar 24.

⁴⁴ John Breuilly, *Nationalism and the State*. (second edition; Manchester 1993) 1, 3.

⁴⁵ Benedict Anderson, *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism* (revised edition; London en New York 2006) 6.

⁴⁶ Anderson, *Imagined Communities*, 6-7. Ook: Noordzij, *Gelre*, 18.

het Latijn) en het verval van de sacrale monarchie.⁴⁷ Een zeer belangrijke motor achter het groeiende nationale bewustzijn was het zogenaamde ‘drukwerkkapitalisme’. Dit hield in dat drukkers, op zoek naar nieuwe markten en een zo groot mogelijk publiek, gingen produceren in de volkstalen toen de Latijnse (elite)markt verzadigd was. Door de nieuwe uitgaven in de inheemse taal werd het mogelijk dat lezers zich bewust werden van en zich verenigd gingen voelen met hun medelezers, met wie ze in verband stonden door in dezelfde taal te lezen. Het drukwerkkapitalisme gaf taal, en daarmee ook de natie, een gevoel van ‘oudheid’: gedrukte boeken bleven lang bestaan en waren eenvoudig te reproduceren, waardoor oude teksten konden worden herlezen, en een band kon ontstaan tussen schrijver en lezer, hoeveel eeuwen er ook tussen hen zaten.⁴⁸ Juist dit idee van oudheid (of eeuwigheid misschien zelfs), is voor veel naties van groot belang.

Interessant in Andersons theorie is dat hoewel hij nationalisme een modern fenomeen noemt, de processen die de groei van een nationaal bewustzijn en het ontstaan van verbeelde gemeenschappen in gang zetten, allemaal in de ‘premoderne’ tijd plaats vonden. De verschuiving naar de volkstalen in drukwerk en het drukwerkkapitalisme waren vroegmoderne ontwikkelingen, zoals Anderson zelf laat zien.⁴⁹ Maar wanneer dit het geval is, waarom is nationalisme dat geen vroegmodern verschijnsel geworden? Anderson geeft helaas geen antwoord op deze vraag.⁵⁰

Het eveneens in 1983 verschenen *Nations and Nationalism* van Ernest Gellner was ook zeer invloedrijk, en is dat nog steeds. Net als Anderson maakt Gellner duidelijk dat naties een modern gegeven zijn:

‘Nations as a natural, God-given way of classifying men, as an inherent though long-delayed political destiny, are a myth; nationalism, which sometimes takes pre-existing cultures and turns them into nations, sometimes invents them, and often obliterates pre-existing cultures: *that* is a reality, for better or worse, and in general an inescapable one.’⁵¹

Gellner breekt hier met ieder idee dat naties altijd hebben bestaan, en dat de mensheid van nature is ingedeeld in naties. Naties zijn uitvindingen, gecreëerd door het nationalisme. En ook voor dit begrip geeft hij een heldere definitie: ‘Nationalism is primarily a political principle, which holds that the political and the national unit should be congruent’.⁵² Voor natie heeft Gellner twee definities:

⁴⁷ Anderson, *Imagined Communities*, 12-22.

⁴⁸ Anderson, *Imagined Communities*, 37-38, 44-45.

⁴⁹ Het drukwerkkapitalisme dateert hij in de zestiende eeuw: Anderson, *Imagined Communities*, 37-42.

⁵⁰ Zie ook Caspar Hirschi, *Wettkampf der Nationen. Konstruktionen einer deutschen Ehrgemeinschaft an der Wende vom Mittelalter zur Neuzeit* (Göttingen 2005) 28.

⁵¹ Ernest Gellner, *Nations and Nationalism* (second edition; Malden enz. 2006) 47.

‘1. Two men are of the same nation if and only if they share the same culture, where culture in turn means a system of ideas and signs and associations and ways of behaving and communicating. 2. Two men are of the same nation if and only if they recognize each other as belonging to the same nation.’⁵³

Volgens Gellner is nationalisme een specifiek modern gegeven, veroorzaakt door industrialisatie. In de nieuwe, complexe industriële samenlevingen na de achttiende eeuw was een nieuw communicatiesysteem noodzakelijk. Het systeem van de oude agrarische samenleving met lokale gemeenschappen en een scherpe stratificatie met een kleine geletterde groep functioneerde niet meer. Een ‘universele hoge cultuur’ werd noodzakelijk om de ongelijkheden en verschillen tussen de sociale groepen te overbruggen en om een gezamenlijke kennisbasis te creëren. Dit werd de taak van de staat, die middels een gecentraliseerd onderwijssysteem deze gelijkheid kon bewerkstelligen.

Een derde boek dat verscheen in 1983 was *The Invention of Tradition*, onder redactie van Eric Hobsbawm en Terence Ranger. De leidende theorie van het boek (en de titelverklaring) is dat tradities die in moderne ogen gezien worden als oud, meestal uitvindingen zijn uit de negentiende eeuw, met als doel een continuïteit met het verleden aan te tonen.⁵⁴ Voorbeelden van dergelijke ‘invented traditions’ zijn het dragen van Schotse kilts, de ceremoniën van de Britse monarchie en andere symbolen zoals vlaggen, munten, beelden, volksliederen, historische figuren, et cetera die worden gebruikt ter illustratie van de historische wortels van de natie.⁵⁵ Hobsbawm zette zijn ideeën over de moderniteit van naties en nationalisme in 1990 uiteen in *Nations and Nationalism since 1780*. Zoals de titel aangeeft kan er volgens Hobsbawm voor 1780 niet gesproken worden van nationalisme, wel was er een zogenaamd ‘proto-nationalisme’.⁵⁶

De ideeën van Anderson, Gellner en Hobsbawm waren (en zijn) zeer invloedrijk, en vele studies over naties en nationalisme volgden. Dat betekent echter niet dat de studies van de modernisten, die reageerden op ‘primordialists’ of ‘perennialists’, die menen dat de natie altijd aanwezig is en wacht om op het juiste moment naar boven te komen, niet bekritiseerd zijn.⁵⁷ Een van de belangrijkste argumenten tegen Gellners theorie is dat deze te

⁵² Gellner, *Nations and Nationalism*, 1.

⁵³ Gellner, *Nations and Nationalism*, 6-7.

⁵⁴ Eric Hobsbawm, ‘Introduction: Inventing Traditions’ in: Idem en Terence Ranger (eds.), *The Invention of Tradition* (Cambridge enz. 1983) 1-14, aldaar 1.

⁵⁵ Hobsbawm, ‘Introduction’; Het Nederlandse volkslied Wilhelmus kan gezien worden als een voorbeeld van een Nederlandse ‘invented tradition’. Het wordt het oudste volkslied ter wereld genoemd – de tekst is waarschijnlijk geschreven aan het einde van de jaren zestig of begin jaren zeventig van de zestiende eeuw – maar het werd pas het officiële volkslied in 1932. Over het Wilhelmus als onderdeel van Willem van Oranjes propaganda: René van Stipriaan, ‘Words at War: The Early Years of William of Orange’s Propaganda’ *Journal of Early Modern History* 11 (2007) 331-349.

⁵⁶ E.J. Hobsbawm, *Nations and Nationalism Since 1780. Programme, Myth, Reality* (herz. ed. 1992; Cambridge enz. 1997) 46-79.

⁵⁷ Anthony D. Smith, *Nationalism and Modernism. A critical survey of recent theories of nations and nationalism* (London en New York 1998) 18-19.

weinig historisch gefundeerd is,⁵⁸ waardoor zijn beschrijvingen van de agrarische of pre-moderne samenleving te statisch is, en daarnaast zou hij, door zijn focus op industrialisatie als oorzaak van het ontstaan van nationalisme, niet willen zien dat er ook nationalisme kon opkomen in nog niet geïndustrialiseerde samenlevingen.⁵⁹ En wanneer Anderson spreekt over de natie als een verbeelde gemeenschap of Hobsbawm over een ‘invented tradition’, impliceren zij hiermee dat er ook tradities bestaan die niet zijn uitgevonden, of gemeenschappen die niet zijn verbeeld. Anderson lijkt zich de beperkingen van ‘verbeeld’ te realiseren wanneer hij schrijft dat bijna alle gemeenschappen die groter zijn dan direct contact (‘face-to-face’) verbeeld zijn. Daarom moet gemeenschappen onderscheiden worden in de manier waarop zij worden verbeeld.⁶⁰

Een van de belangrijkste critici van de modernistische theorieën is Anthony Smith (geen historicus maar een socioloog), die in vele publicaties de ideeën tegensprekt dat naties en nationalisme moderne fenomenen zijn. Maar zijn theorie verschilt ook van die van de ‘primordialisten’: naar Smiths idee zijn de wortels van moderne naties te vinden in de zogenaamde *ethnies* (of etnieën), etnische gemeenschappen waarvan de bevolking een gedeelde geschiedenis of cultuur heeft, en dezelfde taal, religie of thuisland kan hebben.⁶¹ Volgens Smith is deze etnie een vorm van een gedeelde identiteit, al voor het ontstaan van naties.

Office en patriot

Zowel de theorieën van de modernisten als die van hun critici zijn waardevol. De modernisten hebben duidelijk gemaakt dat de opvatting van natie waarin het volk als een handelingseenheid wordt beschouwd, in de vroegmoderne tijd niet bestond. Ook het idee van een soevereine natiestaat is een modern fenomeen, dat in de zeventiende eeuw nog niet van toepassing was. Het gelijkheidsprincipe dat dit moderne natie-denken veronderstelt, was in de vroegmoderne periode niet aanwezig. Er was ongelijkheid, gebaseerd op privileges, die de bevolking verdeelde in groepen. Er was een elite die voorrechten had, en daarnaast een grote (gewantrouwd) groep zonder deze rechten.⁶² Onder invloed van ontwikkelingen in de achttiende eeuw, veranderde dit in een ‘volk’, een culturele natie, die als handelings-

⁵⁸ N.C.F. van Sas, ‘Talen van het vaderland. Over patriottisme en nationalisme’ in: Idem, *De metamorfose van Nederland. Van oude orde naar moderniteit, 1750-1900* (Amsterdam 2004) 145-163, aldaar 146.

⁵⁹ Smith, *Nationalism and Modernism*, 36 (met voorbeelden van landen waar nationalisme ontstond voor industrialisatie); Hirschi, *Wettkampf*, 29.

⁶⁰ Anderson, *Imagined Communities*, 6.

⁶¹ Anthony D. Smith, ‘The Origins of Nations’ in: Geoff Eley en Ronald Grigor Suny (eds.), *Becoming National. A Reader* (New York enz. 1996) 106-130, aldaar 109-110.

⁶² Robert von Friedeburg, ‘The Office of the Patriot: The Problems of Passions and Love of Fatherland in Protestant Thought, Melancthon to Althusius, 1520s tot 1620s’ in: Philip M. Soergel (ed.), *Nation, Ethnicity, and Identity in Medieval and Renaissance Europe* (New York 2006) 241-274 (themanummer *Studies in Medieval and Renaissance History* Third Series, 3) 241-274, aldaar 241.

eenheid iets kon doen, of willen. Natie werd de identiteitsbepalende factor, waar dat voorheen afkomst (stand) of religie was. Aan de andere kant wijzen de critici van de modernisten er terecht op dat in bronnen uit de Middeleeuwen of vroegmoderne tijd verwijzingen naar het vaderland of de natie te vinden zijn. Het is echter weinig zinvol deze bronnen te benaderen vanuit een teruggeprojecteerde moderne invalshoek, zoals dat door de modernisten terecht als niet van toepassing is verklaard.

De Australische intellectueel historicus/politiek filosoof Conal Condren heeft een andere benaderingswijze ontwikkeld. Hij ziet het beroep doen op het vaderland of *patria* als een ‘mechanism for mobilising the rhetorics and ethics of office’.⁶³ Wanneer iemand zich patriot noemde, of zei te handelen namens het vaderland, was dit om bepaalde rechten en verantwoordelijkheden te kunnen opeisen, en om te wijzen op bepaalde plichten. En deze rechten, verantwoordelijkheden en plichten hoorden bij het *office*, het ambt van patriot. Volgens Condren waren opvattingen over *office* (ook te vertalen als dienst, plicht of functie) alomtegenwoordig in de vroegmoderne wereld. Mensen functioneerden in de samenleving volgens een bepaald ambt, een stelsel van rechten, plichten en verantwoordelijkheden, waarop machtsverhoudingen waren gebaseerd. Het ambt wat men bezat, bepaalde de vrijheden die iemand had, en ook de grenzen van deze vrijheden. Dit bleef niet alleen beperkt tot degenen die bijvoorbeeld een door de overheid benoemde ambtsfunctie bekleedden – zoals de tegenwoordige ambtenaar – maar ook voor andere ‘functies’: dit kon ook een vroedvrouw, echtgenoot of ouder zijn.⁶⁴ Het aanvaarden van een ambt betekende ook het aannemen van een *persona*, (een ‘rol’) waaraan de rechten, plichten en verantwoordelijkheden van het ambt verbonden waren.⁶⁵ Door dit *persona* was er een onderscheid tussen het ambt, en de persoon (of ambtsdrager) in kwestie. Wanneer dit onderscheid er niet was, kon dit gevaarlijk zijn.⁶⁶ Iedere vorm van *office* hield een bepaalde machtspositie in, waarvan ook misbruik gemaakt kon worden. Een ambtsdrager kon worden beschuldigd van verwaarlozing van het ambt, willekeur, partijdigheid, onrechtvaardigheid, het te volhardend of te strikt uitvoeren van taken. Dit kon leiden tot de zwaarste beschuldiging, die van tirannie.⁶⁷

Het is vanuit deze achtergrond dat het vaderland- en patriotgebruik volgens Condren moet worden bekeken. Het beroep op het ambt van patriot maakte het mogelijk zaken aan de kaak te stellen, dingen te zeggen die anders niet mogelijk waren. Bijvoorbeeld commentaar op overheden dat werd gezien als te vrijpostig of zelfs rebellie, maar wel kon

⁶³ Conal Condren, ‘Historical Epistemology and the Pragmatics of Patriotism in Early-Modern England’ in: Robert von Friedeburg (ed.), *‘Patria’ und ‘Patriotten’ vor dem Patriotismus. Pflichten, Rechte, Glauben und die Rekonfigurierung europäischer Gemeinwesen im 17. Jahrhundert* (Wiesbaden 2005) 67-90, aldaar 71.

⁶⁴ Conal Condren, *Argument and Authority in Early Modern England. The Presupposition of Oaths and Offices* (Cambridge enz. 2006) 21, 31-32, 40-42.

⁶⁵ Condren, ‘Historical Epistemology’, 72.

⁶⁶ Conal Condren, ‘Liberty of Office and its Defence in Seventeenth-Century Political Argument’, *History of Political Thought* 18 (1997) 460-482, aldaar 466.

⁶⁷ Condren, ‘Historical Epistemology’, 73-74.

worden geuit wanneer dit gebeurde onder de ‘dekking’ van patriottisme. Op deze manier kon kritiek worden omgebogen tot een vorm van loyaliteit.⁶⁸ Dit betekende echter ook dat patriottisme door iedereen kon worden ingezet, en het risico ontstond dat door te wijzen op de belangen van het vaderland en door te handelen als patriot, alles kon worden goed gepraat. Het was daarom belangrijk ‘echt’ en ‘vals’ patriottisme te onderscheiden.⁶⁹

In diverse artikelen heeft Robert von Friedeburg de ideeën over het ambt van patriot en patriottisme verder uitgewerkt aan de hand van concrete voorbeelden uit het Duitse Rijk in de zestiende en zeventiende eeuw. Von Friedeburg laat zien hoe Duitse edelen, standen en vorsten in hun relatie met elkaar vaderlandretoriek inzetten om nieuwe machtsverhoudingen te definiëren.⁷⁰ Bijvoorbeeld in Hessen, waar edelen op basis van hun inzet voor het vaderland in het verleden, rechten gingen opeisen bij hun vorst. Omdat zij voor het vaderland hadden geleden, hadden ze bewezen er voor te kunnen zorgen, en hadden zij ook speciale verantwoordelijkheden en plichten hier naar toe. Op basis hiervan meenden zij het recht te hebben zelf bijeen te kunnen komen zonder toestemming van de vorst om te vergaderen, en moesten zij ook gehoord worden. Daarnaast claimden de edelen ook het recht deze plichten, en indien nodig ook het vaderland zelf, tegen de vorst, te verdedigen. Deze edelen noemden zich *Patrioten*, en hadden zo voor zichzelf een rol in het nieuwe politieke bestel gecreëerd.⁷¹

Verschillende filosofen en juristen uit het Duitse Rijk gaven de begrippen *patria* en vaderland een theoretische en juridische basis. In de tweede helft van de zestiende eeuw gebruikten juristen in dienst van landsheren *patria* om de rechten en privileges van specifieke gebieden aan te geven, die hun opdrachtgevers in bezit hadden. Dit ging gepaard met een nieuw vocabulaire waarin vorsten hun onderdanen en standen opriepen tot steun uit liefde voor het vaderland of voor de verdediging van het vaderland, wat er op neer kwam dat zij gehoor moesten geven aan de politieke besluiten en moesten betalen voor de oorlogsvoering.⁷² Juridische argumenten werden gekoppeld aan politieke: in tijden van een noodtoestand werden er geen uitzonderingen gemaakt, niemand kon zich onttrekken aan zijn plichten en belastingbetalingen. In het conflict tussen *Landgräfin* Amélie (1602-1651) en de standen van Hessen in de jaren 1640-1650, moesten de standen een manier vinden om hun positie te legitimeren tegenover de territoriale autoriteit van de vorst. Daarom

⁶⁸ Condren, *Argument and Authority*, 150.

⁶⁹ Condren, *Argument and Authority*, 150-151; Ronald Knowles, ‘The “All-Attoning Name”: The Word “Patriot” in Seventeenth-Century England’, *The Modern Language Review* 96 (2001) 624-643.

⁷⁰ Bijvoorbeeld Robert von Friedeburg, ‘Why did seventeenth-century estates address the jurisdictions of their princes as fatherlands? War, territorial absolutism and duties to the fatherland in seventeenth-century German political discourse’ in: Randolph C. Head en Daniel Christensen (eds.), *Orthodoxies and Heterodoxies in Early Modern German Culture. Order and Creativity 1500-1750* (Leiden en Boston 2007) 169-194; Idem, ‘In Defense of Patria: Resisting Magistrates and the Duties of Patriots in the Empire from the 1530s to the 1640s’, *Sixteenth Century Journal* 32 (2001) 357-382.

⁷¹ Robert von Friedeburg, ‘The Making of Patriots: Love of Fatherland and Negotiating Monarchy in Seventeenth-Century Germany’, *The Journal of Modern History* 77 (2005) 881-916, aldaar 883.

⁷² Von Friedeburg, ‘The Making of Patriots’, 889-892.

zochten ze hun toevlucht bij het vaderland, de plichten die het hun stelde en de rechten die hiermee verbonden waren, en hun eigen capaciteiten op basis waarvan zij zich konden onderscheiden van gewone burgers, en waardoor ze geschikt waren voor hun positie.⁷³ Het vaderland vroeg niet zomaar om iemand, en daarom moest benadrukt worden dat degenen die deze taak op zich namen, speciale rechten hadden: een patriot was anders dan een onderdaan.⁷⁴

De manier waarop de vaderlandretoriek werd gebruikt in het Duitse rijk laat goed zien dat het geen onderdeel was van conflicten tussen groepen met verschillende culturele of etnische achtergronden die zich op deze manier wilden onderscheiden, maar dat het werd ingezet in een strijd over machtsposities.⁷⁵ Een beroep doen op inzet voor het vaderland, de toe-eigening van de naam patriot – en het daarbij behorende geheel van rechten en plichten – was een manier om een machtspositie, of een positie in het debat, te kunnen legitimeren. De Duitse situatie zoals door Von Friedeburg geschetst kent echter een belangrijk verschil met die van de Nederlandse Republiek in de zeventiende eeuw. Waar in de Duitse voorbeelden vorsten met de standen of edelen in een conflict waren, en er dus een strijd was tussen vorst en onderdanen, was er in de Republiek een volledig andere constitutionele situatie: er was geen vorst, en was er nauwelijks een sterke adel.⁷⁶ In plaats daarvan waren het de steden, en dus burgers, die in de Republiek de belangrijkste positie in het politieke bestel innamen. Dit had tot gevolg, dat de vaderlandretoriek in de Republiek werd gebruikt binnen een ander soort machtsverhoudingen, in een ander soort hiërarchie. In de Duitse landen de (lage) adel tegenover hun vorst, in de Republiek burgers tegenover hun regenten. Hierdoor hadden de debatten in de Republiek dus een ander karakter dan in de Duitse landen. Toch is er ook parallel zichtbaar. De positie van de edelen en de burgers was op een ander niveau vergelijkbaar: zij zagen zichzelf niet als onderdanen, maar voor hun vorst of regenten waren zij dat wel. Zij waren groepen die bepaalde rechten hadden, zoals het dragen van wapens (in de Republiek de schutterij), maar ook steeds verder in hun rechten beperkt werden, zo waren de Hollandse schutterijen in 1581 formeel hun politieke invloed kwijtgeraakt.⁷⁷ Dat leverde een spanning op: de edelen en burgers hadden rechten, konden voorbeelden geven uit het verleden van participatie (inzet in oorlogstijd), maar werden tegelijkertijd geconfronteerd met afnemende invloed. Dat gaf hen reden voor het gebruik van vaderlandretoriek, en noemden juist zij zich patriotten, zodat zij daarmee eisen konden stellen. In een totaal verschillende constitutionele context werden dus dezelfde begrippen en retoriek gebruikt.

⁷³ Von Friedeburg, 'The Making of Patriots', 911.

⁷⁴ Von Friedeburg, 'The Making of Patriots', 914.

⁷⁵ Von Friedeburg, 'In Defense of Patria', 359-360.

⁷⁶ Hierbij dient te worden opgemerkt dit niet in ieder gewest hetzelfde was. In vergelijking met Holland, waar de adel slechts één van de negentien stemmen had in de Statenvergadering (de overige achttien waren voor de steden), had bijvoorbeeld in Gelderland de adel nog een machtiger positie.

⁷⁷ Paul Knevel, 'Onrust onder schutters. De politieke invloed van de Hollandse schutterijen in de eerste helft van de zeventiende eeuw', *Holland. Regionaal-historisch tijdschrift* 20 (1988) 158-174, aldaar 158.

Volgens Maurizio Viroli is deze constitutionele context belangrijk voor de ontwikkeling van patriottisme in de vroegmoderne tijd. Hij ziet een tweedeling tussen ‘republikeins patriottisme’ en absolutisme.⁷⁸ Volgens Viroli raakte het klassieke republikeinse patriottisme in de zestiende en zeventiende eeuw op het Europese continent in verval. De oorzaak hiervoor was te vinden in de veranderende politieke situatie: in absolutistische vorstendommen en koninkrijken was geen plaats voor een taal die sprak over vrijheden en het algemeen belang. De staat, gepersonifieerd in de monarch, was de hoogste vorm van loyaliteit, en niet *patria*.⁷⁹ In Frankrijk was er in de zeventiende eeuw geen plaats meer voor een *patria* los van de *pater patriae*, de vorst, en konden er geen behoeften bestaan die in tegenspraak waren met de belangen van de vorst.⁸⁰ Bleef in de Verenigde Provinciën, een van de weinige republieken in het vroegmoderne Europa van koninkrijken en vorstendommen, het republikeins patriottisme dan wel bestaan? Was ook hierin de Republiek een ‘anomalie in Europa’?⁸¹ De vraag die hieruit oprijst is welke rol de prinsen van Oranje, die een monarchaal element waren in de Republiek, in deze vorm van patriottisme moet worden toegekend. Volgens Michel Reinders ‘monopoliseerden’ Orangistische pamfletschrijvers in 1672 het begrip patriot: alleen prinsgezinden konden patriot zijn.⁸² Mijn onderzoek moet niet alleen uitwijzen of deze stelling van Reinders klopt, en of dit van toepassing was voor de gehele zeventiende eeuw of alleen voor een specifieke periode, maar ook welke plaats het Huis van Oranje innam binnen de vaderlandretoriek in de Republiek.

De herkomst van vaderland

Patriot en vaderland komen voort uit dezelfde bron: *patria* zoals gebruikt in de Griekse en Romeinse Oudheid.⁸³ Via de voorvaderen was men verbonden met het *terra patria*, de grond waarop was geleefd, geofferd en werd begraven. Daarnaast was er ook een groter *patria*, de stad, centrum van religie en heiligheid. Vaderland werd hierdoor verbonden met alles wat belangrijk was voor een mens, waaruit volgde dat wanneer het vaderland verloren ging, ook alles verloren ging.⁸⁴ Voor de Romeinen kreeg de stad als vaderland een duidelijke, extra betekenis. De stad Rome werd symbool voor hogere waarden, waarvoor zowel soldaat als burger bereid waren te zich op te offeren. Het is hier dat de oervorm van patriot-

⁷⁸ Maurizio Viroli, *For Love of Country. An Essay on Patriotism and Nationalism* (Oxford enz. 1995) 42-44.

⁷⁹ Viroli, *For Love of Country*, 43.

⁸⁰ Von Friedeburg, ‘The Making of Patriots’, 915.

⁸¹ G. de Bruin, ‘Het politiek bestel van de Republiek: een anomalie in het vroegmodern Europa?’, *BMGN* 114 (1999) 16-38.

⁸² Michel Reinders, *Printed Pandemonium. The Power of the Public and the Market for Popular Political Publications in the Early Modern Dutch Republic* (ongepubliceerd proefschrift Erasmus Universiteit Rotterdam 2008), 129.

⁸³ Ik volg hier grotendeels Mary G. Dietz, ‘Patriotism’ in: Terence Ball, James Farr en Russell L. Hanson (eds.), *Political innovation and conceptual change* (Cambridge enz. 1989) 177-193 en Viroli, *For Love of Country*, hoofdstuk 2.

tisme ontstond, en Cicero schreef hierover waarschijnlijk de bekendste regels. Hij gaf het politieke patriottisme vorm, door *patria* te verbinden met *respublica*, algemeen belang en algemene vrijheid: *patria* stond voor vrijheid en wetten.⁸⁵ Burgers waren aan de *respublica* verbonden via *pietas* en *caritas*, een speciale liefde voortkomend uit plichtsgevoel en waardering. Deze kan vergeleken worden met de liefde voor ouders en familieleden, en uitte zich in vormen van diensten (*officium*) en zorg (*cultus*). Voor de deugdzame burger was *pietas* een van de plichten die vanuit het recht werden opgelegd, het was de specifieke manier van juist handelen tegenover het land.⁸⁶ In *De Legibus* schreef Cicero dat iedereen twee vaderlanden, twee *patriae*, heeft. Een bij geboorte, en de ander bij burgerschap. Voor beide vaderlanden kan men affectie voelen, maar het is het vaderland waarvan men als burger deel uitmaakt waarvoor men de plicht heeft te sterven.⁸⁷ Cicero verwees hier dus naar een bepaalde deugd, die gepaard ging met burgerschap. Deze deugd veronderstelde volgens Cicero ook een bepaald handelen: vechten, opoffering, sterven. In zijn *De officiis* schreef hij: ‘dierbaar zijn ouders, dierbaar kinderen, relaties, vrienden, maar het ene vaderland verenigt al onze genegenheden, en wie die deugdzaam is zou aarzelen de dood te trotseren als hij het een dienst kon bewijzen?’⁸⁸ Eveneens uit het klassieke Rome komt de beroemde uitspraak van Horatius: *Dulce et decorum est pro patria mori*, ‘het is zoet en eervol voor het vaderland te sterven’. Voor Horatius was het sterven voor het vaderland dus eveneens een deugd.⁸⁹

Ook in het Romeinse recht was *patria* opgenomen, inclusief het onderscheid tussen de individuele stad (*patria sua*) en de stad Rome (*communis patria*). Alle onderdanen van het keizerrijk, ongeacht of ze onderdeel waren van een eigen *patria sua*, erkenden Rome als hun *communis patria*, hun gedeelde vaderland. Met de vergroting van het keizerrijk, werd de identificatie met *patria* steeds moeilijker (Rome lag voor velen steeds verder weg), en kreeg *patria* een steeds abstractere invulling. Liefde voor het vaderland werd hierdoor minder gebonden aan de specifieke plaats van de stad, maar meer aan een idee of symbool dat het rijk representeerde, bijvoorbeeld de keizerlijke *pater patriae*, vader des vaderlands.⁹⁰

Na het uiteenvallen van het Romeinse rijk bleef de term *patria* bestaan, alleen had het christendom de politieke connotatie vervangen door een geestelijke: het hemels vader-

⁸⁴ Viroli, *For Love of Country*, 18.

⁸⁵ Viroli, *For Love of Country*, 19.

⁸⁶ Viroli, *For Love of Country*, 19-20.

⁸⁷ Marijke Meijer Drees, ‘“Vechten voor het vaderland” in de literatuur, 1650-1750’ in: Van Sas (ed.), *Vaderland*, 109-142, aldaar 115-116.

⁸⁸ Vertaald in Meijer Drees, ‘“Vechten voor het vaderland”’, 119, noot 41.

⁸⁹ Nicholas Xenos, *A Patria to Die For* (ongepubliceerde paper, z.j. (2007) z.p.) 15 Volgens Xenos was maar bij Horatius het burgerschapelement dat voor Cicero zo belangrijk was, wat meer op de achtergrond geraakt.

⁹⁰ Dietz, ‘Patriotism’, 178. Over de titel ‘vader des vaderlands’ ook: Jan Bloemendal, ‘Between Commonplace and Myth. William of Orange as Father of his Country’ in: Kathryn Banks en Philiep G. Bossier (eds.), *Commonplace Culture in Western Europe in the Early Modern Period II. Consolidation of God-given power* Groningen Studies in Cultural Change 40 (Leuven, Parijs en Walpole, MA 2011) 109-121, aldaar 119.

land. De hemel was nu het gemeenschappelijke vaderland geworden voor christenen, het opofferen voor een *patria* door een burger had zijn betekenis verloren.⁹¹ Maar *patria* werd ook nog in een wereldlijke betekenis gebruikt. In feodale tijden betekende het de geboortestad of -dorp, en was het dus direct verbonden aan een concrete plaats.⁹² Opoffering in de strijd betekende lange tijd opoffering voor de heer (vorst), en niet voor een groter, abstracter geheel. Toch kreeg het begrip *patria* gaandeweg in de Middeleeuwen weer iets terug van de oude inhoud.⁹³ In plaats van de stad in de Oudheid, werd het nu verbonden met het koninkrijk, en de koning. Vorsten konden dankzij hun machtsvergroting belasting opleggen (in plaats van vragen) in de naam van het vaderland, zoals in Frankrijk aan het einde van de dertiende eeuw.⁹⁴ Ook sterven voor het *patria* herwon aan kracht, waarbij werd teruggegrepen op auteurs uit de Oudheid (van wie de werken waren behouden door scholastieke auteurs) en een verbintenis werd gemaakt met christelijke deugden.⁹⁵ In de Renaissance en de Italiaanse stadstaten zou dit verder worden uitgewerkt, en beleefde het ‘republikeins patriottisme’ een herwaardering.⁹⁶

In de Nederlandse taal bestond het woord vaderland al in de latere Middeleeuwen, als vertaling van het Latijnse *patria* en in de religieuze betekenis van het hemelse vaderland.⁹⁷ In de zestiende eeuw kreeg vaderland ook in de Nederlanden de seculiere betekenis die dankzij de Renaissance weer opgang maakte. Uit Frankrijk, waar *patria* was vertaald met *patrie* (en niet hetzelfde betekende als *pays*) werd ook het neologisme patriot overgenomen.⁹⁸ Aanvankelijk betekende patriot ‘iemand die uit hetzelfde land afkomstig is’ of uit dezelfde stad of streek.⁹⁹ Deze neutrale betekenis werd echter vervangen door een andere connotatie, die werd gebruikt als een aanduiding van loyaliteit. Deze verandering werd goed zichtbaar tijdens de Opstand. Willem van Oranje ging zichzelf in 1576 in correspondentie beschrijven als patriot. Hiermee wilde hij niet alleen duidelijk maken dat hij een ‘landgenoot’ was en daarmee ook politiek verbonden (in dit geval met Brabant), maar ook dat hij een echte vriend van de *patrie* was, dus een patriot in de zin van iemand die van het land houdt. Willems gebruik kreeg al snel navolging, bijvoorbeeld door aanhangers in Brussel die zich *vrays patriots* of *bons patriots* gingen noemen.¹⁰⁰ Het was een slimme zet,

⁹¹ Ernst H. Kantorowicz, ‘Pro Patria Mori in Medieval Political Thought’, *The American Historical Review* 56 (1951) 472-492, aldaar 474-476.

⁹² Ernst H. Kantorowicz, *The King’s Two Bodies. A Study in Mediaeval Political Theory* (Princeton 1957) 233. Zie ook Marie-Charlotte le Bailly, ‘Dulce et decorum est pro patria mori. Overpeinzingen over het verschijnsel “natievorming” in de Late Middeleeuwen’, *Leidschrift. Historisch tijdschrift* 11 (1995) 61-75.

⁹³ Kantorowicz, ‘Pro Patria Mori’, 477.

⁹⁴ Kantorowicz, ‘Pro Patria Mori’, 477-479.

⁹⁵ Dietz, ‘Patriotism’, 181; Viroli, *For Love of Country*, 21.

⁹⁶ Viroli, *For Love of Country*.

⁹⁷ J.W. Muller, ‘Vaderland en moedertaal’, *Tijdschrift voor Nederlandse taal- en letterkunde* 47 (1928) 43-62, aldaar 45.

⁹⁸ Muller, ‘Vaderland en moedertaal’, 51; Kossmann, ‘In praise of the Dutch Republic’, 166.

⁹⁹ Muller, ‘Vaderland en moedertaal’, 59-60; *Woordenboek der Nederlandsche Taal* (WNT).

¹⁰⁰ Alastair Duke, ‘From King and Country to King or Country? Loyalty and Treason in the Revolt of the Netherlands’, *Transactions of the Royal Historical Society Fifth Series*, 32 (1982) 113-135, aldaar 128. Ook: K.W. Swart, *Willem van Oranje en de Nederlandse Opstand 1572-1584* (Den Haag 1994) 110.

want waar de naam geuzen door de Beeldenstorm en oproeren in de zuidelijke provincies een slechte bijklank had gekregen, bewezen aanhangers van Oranje zich door *bons patriots* te noemen als de ware voorstanders van het vaderland, en stelden zij zich tegenover de muitende en plunderende Spaanse troepen.¹⁰¹ Daarnaast loste het ook een probleem op, omdat het een gemeenschappelijke naam bood voor inwoners van de zeventien Nederlanden met een gedeelde loyaliteit. Door *bons patriots* te gebruiken, kon de precieze geografische locatie van het vaderland in het midden worden gelaten, en werden bezwaren die aan het woord ‘Nederlander’ kleefden (dat wel langzaam in gebruik raakte, maar ook ‘Rijnlander’ kon betekenen) vermeden.¹⁰² Door de verbintenis van patriot met de zeventien Nederlanden, probeerde Willem van Oranje zoveel mogelijk onderdanen van de Spaanse landsheer in de Nederlanden bij zijn strijd te betrekken. Wanneer hij zich uitsluitend op calvinisten had gericht, was hij niet ver gekomen.¹⁰³ Het was bovenal een woord dat toonde dat de loyaliteit van de patriot niet (meer) bij de Spaanse landsheer lag, maar bij het vaderland. Hierdoor werd verzet tegen de landsheer mogelijk.¹⁰⁴

Uit dit gebruik van patriot, en de manier waarop liefde voor het vaderland werd aangesproken, blijkt dat beide begrippen geen louter beschrijvende of neutrale lading meer hadden. Een patriot was iemand die zich inzette voor het vaderland. De inzet voor het welzijn van het vaderland bracht bepaalde plichten met zich mee, en deze plichten waren niet beperkt tot een specifieke groep: wanneer het vaderland in nood was, moest iedereen voor het vaderland opkomen. Dit betekende daarmee ook dat groepen die normaal gesproken geen politieke verantwoordelijkheid, of geen mogelijkheid tot politieke participatie hadden, nu dus wel degelijk ook een politieke rol konden krijgen en moesten handelen. Een patriot was op dat moment meer dan een ingezetene.¹⁰⁵ Wie liet zien om zijn vaderland te geven kon op basis hiervan ook verantwoordelijkheden opeisen.¹⁰⁶ Het in de introductie aangehaalde citaat van de Haarlemse magistraten laat dit zien: de Haarlemmers wazen op hun strijd voor het vaderland in het verleden, en het feit dat zij ‘de beste en getrouwste’ patriotten waren, en probeerden zo hun positie van extra gewicht te voorzien, en hun uitspraken te legitimeren.

¹⁰¹ Duke, ‘From King and Country’, 128-129. K.W. Swart noemt het gebruik van dergelijke vaderlandretoriek ‘het origineelste aspect van Oranjes propagandaliteratuur’: K.W. Swart, ‘Wat bewoog Willem van Oranje de strijd tegen de Spaanse overheersing aan te binden?’, *BMGN* 99 (1984) 554-572, aldaar 567.

¹⁰² Duke, ‘From King and Country’, 129; Alastair Duke, ‘In Defence of the Common Fatherland: Patriotism and Liberty in the Low Countries, 1555-1576’ in: Idem, *Dissident Identities in the Early Modern Low Countries* Judith Pollmann en Andrew Spicer (eds.) (Farnham 2009) 57-76, aldaar 74. Duke noemt als ander bezwaar van ‘Nederlander’ dat er geen Frans equivalent van bestond.

¹⁰³ Ernst H. Kossmann, ‘De zestiende-eeuwse poging tot natievorming’ in: Idem, *Een tuchteloos probleem. De natie in de Nederlanden* (Leuven 1994) 7-27, aldaar 25. Olaf Mörke, *Willem van Oranje (1533-1584). Vorst en ‘vader’ van de Republiek* (Amsterdam en Antwerpen 2010) 197-199, spreekt (in de Nederlandse vertaling) van Oranjes ‘Alnederlandse perspectief’, en het belang van ‘patriaretoriek’ hiervoor.

¹⁰⁴ M.E.H.N. Mout, ‘Van arm vaderland tot eendrachtige republiek. De rol van politieke theorieën in de Nederlandse Opstand’, *BMGN* 101 (1986) 345-365, aldaar 345-346, 354-355.

¹⁰⁵ Condren, *Argument and Authority*, 157: ‘A patriotic Englishman is more than just a subject.’ Het verschil tussen onderdanen, ingezetenen, burgers, et cetera laat ik hier nu buiten beschouwing.

¹⁰⁶ Von Friedeburg, ‘The Making of Patriots’, 883.

Dit gebruik van de begrippen patriot en vaderland is leidend voor mijn onderzoek: vaderlandretoriek als middel om verantwoordelijkheden te kunnen opeisen, om machtsverhoudingen te doorbreken, om handelen te legitimeren, om groepen te activeren en te mobiliseren.

Patriottisme in de zeventiende-eeuwse Republiek

Verschillende historici hebben zich gebogen over het bestaan van naties, nationaal besef en patriottisme in de zeventiende-eeuwse Republiek. Enkele van hen hebben dit ook verder uitgewerkt tot een eigen theorie. Zoals Simon Groenveld, die publiceerde over het mogelijke bestaan van een nationaal gevoel in de zestiende-eeuwse Nederlanden, en in zijn proefschrift *Verlopend Getij* over natie en *patria* in de Republiek in de zeventiende eeuw.¹⁰⁷ Ook Groenveld keert zich tegen de negentiende-eeuwse neiging tot het terugprojecteren van de staat in vroegere tijden. Hij wijst er op dat wanneer ‘Nederlandse’ studenten in het buitenland zichzelf als een natie omschreven, dit nog niet hoefde te beteken dat er ook sprake was van een collectief nationaal besef.¹⁰⁸ Volgens Groenveld hadden in de ‘vóór-nationalistische tijd’ zowel natie als *patria* meerdere betekenissen. Binnen grotere bevolkingsconcentraties konden meerdere naties voorkomen, omdat natie stond voor de groep waaruit men afkomstig was, zonder een staatsrechtelijke of politieke bijbetekenis. *Patria* was een geografisch begrip, maar kon ook verwijzen naar het bestuursgebied of rechtsgebied waartoe men behoorde.¹⁰⁹ Natie en vaderland vielen op drie niveaus samen: lokaal, regionaal en nationaal. Het eerste niveau was van een kleine gemeenschap, dit kon een dorp zijn, maar ook een gilde in een stad. Het tweede niveau betrof vaak magistraten of edelen die door gewestelijke bestuursfuncties werden losgeweekt van hun oorspronkelijke natie. En op het derde niveau was de hoge adel te vinden, die aan het vorstelijk hof deel uitmaakte van een groter geheel.¹¹⁰

Ondanks de gezamenlijke onvrede over het beleid van de landsheer en de strijd die hieruit voortkwam, groeide het nationaal besef in de Nederlanden volgens Groenveld niet. De Bestandstwisten, waaruit de twee bekende tegenpolen (Oranje- en Staatsgezind) voortkwamen, bewezen wel dat er van een eenheid nauwelijks sprake was. Deze tegenpolen waren trefpunten van facties, waarbinnen zich weer naties konden bevinden, zodat we kunnen

¹⁰⁷ S. Groenveld, ‘Natie en nationaal gevoel in de zestiende-eeuwse Nederlanden’ in: *Scrinium et Scriptura. Opstellen betreffende de Nederlandse geschiedenis aangeboden aan Professor dr. J.L. van der Gouw bij zijn afscheid als buitengewoon hoogleraar in de archiefwetenschap en in de paleografie van de veertiende tot de zeventiende eeuw aan de Universiteit van Amsterdam* (Groningen 1980) 372-387, van dit artikel verscheen in 1999 in een nieuwe versie: Idem, “‘Natie’ en ‘patria’ bij zestiende-eeuwse Nederlanders’ in: Van Sas (ed.), *Vaderland*, 55-81; Idem, *Verlopend getij. De Nederlandse Republiek en de Engelse Burgeroorlog 1640-1646* (Dieren 1984).

¹⁰⁸ Groenveld, ‘Natie en nationaal gevoel’, 386-387.

¹⁰⁹ Groenveld, *Verlopend getij*, 16-17.

¹¹⁰ Groenveld, *Verlopend getij*, 18-19.

spreken van Oranje-naties, en Staatsgezinde naties.¹¹¹ Deze originele benadering van het natiebegrif (Groenveld spreekt ook over naties van calvinisten, kooplui, geleerden en kunstenaars) heeft weinig navolging gekregen. Een te moderne blik op vroegmodern gemeenschapsgevoel wordt er door vermeden, maar tegelijkertijd wordt het beeld ook weinig duidelijker.¹¹²

Een van de meest uitgewerkte visies op zeventiende-eeuws patriottisme in de Republiek is geformuleerd door Guido de Bruin. Volgens hem was er in de Republiek ‘in sterkere mate en in bredere kring dan in de omringende monarchieën een besef van en liefde voor het vaderland in de zin van een supralokale en supraregionale entiteit.’¹¹³ Dit ziet hij terugkomen in de vele bronnen (pamfletten, brieven, etc.) waarin op emotionele wijze werd verwezen naar het vaderland. Verklaringen hiervoor ziet De Bruin onder andere in het vergevorderde handelskapitalisme, de mate van verstedelijking, en het staatsbestel dat niet gepersonifieerd werd door een monarch, maar waarin een veelkoppig gezag de bevolking representeerde en daardoor dichter bij de bevolking stond dan elders. Hierdoor was de betrokkenheid bij het bestuur groter, en werden ook de belangen van grote lagen van de bevolking (kooplieden, ondernemers) door het beleid behartigd. Als gevolg van de gedecentraliseerde staatsstructuur was er een relatieve vrijheid van meningsuiting. Tenslotte noemt De Bruin nog de geringe omvang van het land, en de jarenlange strijd tegen gemeenschappelijke vijanden (Spanje en later Frankrijk), wat een belangrijke samenbindende kracht was.¹¹⁴

Desondanks was volgens De Bruin het patriottisme niet heel sterk. Als voorbeeld hiervan geeft hij het inzetten van het begrip patriot door verschillende groepen tijdens conflicten in de zeventiende eeuw, zoals tussen remonstranten en contraremonstranten. Dat iedere partij zich het begrip toe-eigenende, wijst er op dat patriottisme niet ‘zelfstandig’, maar juist verstrengeld was met ‘partijbesef en andere gevoelens van saamhorigheid’.¹¹⁵ Ook werd de eigen samenleving slechts op beperkte wijze doelbewust verheerlijkt, aldus De Bruin, hoewel er wel degelijk een besef van eigen identiteit (geen tirannie, grote welvaart) bestond. Het ontbreken van een vaste terminologie is ook een treffend voorbeeld: er werden veel verschillende termen door elkaar heen gebruikt om het land te omschrijven, die meestal slechts een neutrale beschrijvende lading hadden. Alleen het begrip ‘Nederlandt’ had wel een emotionele lading, net als de aanduiding ‘ons lieve vaderlandt’.¹¹⁶

De groepen waarbij patriottisme zich het sterkst manifesteerde waren volgens De Bruin de hogere en middenlagen van de bevolking, en dan vooral die in de steden. Dit betekende dat patriottisme hoofdzakelijk leefde in de sociaaleconomisch sterkste provincies

¹¹¹ Groenveld, *Verlopend getij*, 56-61.

¹¹² Guido de Bruin volgt bewust niet het model van Groenveld, omdat volgens hem het beeld daardoor ‘veel te diffuus wordt’. De Bruin, *Geheimhouding*, 581 noot 721.

¹¹³ De Bruin, *Geheimhouding*, 581.

¹¹⁴ De Bruin, *Geheimhouding*, 581.

¹¹⁵ De Bruin, *Geheimhouding*, 582-583.

van de Republiek: Holland, op afstand gevolgd door Zeeland en Friesland. Het was ook vooral bij de calvinisten waar het patriottisme te vinden was.¹¹⁷

De Bruin onderscheidt twee polen van patriottisme in de zeventiende eeuw: de ‘Hollandse traditie’ en de ‘gereformeerde traditie’. In de ‘Hollandse traditie’ kwam het provincialisme, dat het patriottisme met name aan het begin van de eeuw kenmerkte, sterk naar voren. Het eigen gewest vormde ‘het voorwerp van de vaderlandslievende gevoelens’. Het rijke en machtige Holland kon het eigenlijk wel alleen af, en de overige provincies werden dan ook gezien als nuttige rugdekking, of zelfs een blok aan het been. Holland had, anders dan de andere zes, een reële mogelijkheid om zich af te scheiden, en meerdere malen werd hier ook aan herinnerd.¹¹⁸ De ‘gereformeerde traditie’ daartegenover oversteeg wel de provinciale grenzen, en bestreek steeds meer de hele Republiek als vaderland. Vanzelfsprekend bestond deze pool uit de rechtzinnige calvinisten, waarmee een deel van de bevolking (bijvoorbeeld katholieken) werd uitgesloten.

Religie was sowieso een belangrijk bindmiddel van het patriottisme, voor beide polen, dus ook binnen de Hollandse. Een ander bindmiddel noemt De Bruin het staatsbestel en staatsgezag, ‘het bewustzijn te behoren tot een onafhankelijke gemeenschap’. Belangrijke elementen hierin waren de juridisch-historische legitimering via de Bataafse mythe (vooral in Holland), de Unie van Utrecht en de band met het Huis van Oranje (vooral binnen de ‘gereformeerde traditie’).¹¹⁹ De prinsen van Oranje werden binnen de ‘gereformeerde traditie’ een belangrijk symbool van de eenheid en eendracht van het land, en De Bruin spreekt van een ‘welhaast onverbreekelijke drie-eenheid tussen het calvinisme, de vrijheid en het huis van Oranje’.¹²⁰

Vrijheid was inderdaad in de zeventiende-eeuwse publicaties een begrip waaraan veel waarde werd gehecht. Dit was al vanaf de vroege Opstandsjaren. Het verzet van Willem van Oranje en de zijnen tegen de Spaanse landsheer werd op verschillende manieren gelegitimeerd, maar deze werden verbonden door te wijzen op de privileges en vrijheden die bedreigd werden. Deze vrijheden garanderen een zekere mate van autonomie en medezeggenschap van de bevolking in de (centrale) regering. Zo ontstond de voorstelling dat ‘het grote, alles beheersende kenmerk van het vaderland de vrijheid was’.¹²¹ Deze vrijheid

¹¹⁶ De Bruin, *Geheimhouding*, 583-584.

¹¹⁷ De Bruin, *Geheimhouding*, 585.

¹¹⁸ De Bruin, *Geheimhouding*, 586-587. Het bekendste voorbeeld van het ‘hollandisme’ is waarschijnlijk Pieter de la Courts *Interest van Holland* (1662).

¹¹⁹ De Bruin, *Geheimhouding*, 590-593. Vgl. Peter J.A.N. Rietbergen, ‘Beeld en zelfbeeld. “Nederlandse identiteit” in politieke structuur en politieke cultuur tijdens de Republiek’ *BMGN* 107 (1992) 635-656, aldaar 646, die de Bataafse mythe vooral ziet als een fenomeen dat maar een betrekkelijk kleine groep raakte. Over de Bataafse mythe: E.O.G. Haitsma Mulier, ‘De Bataafse mythe opnieuw bekeken’, *BMGN* 111 (1996) 344-367.

¹²⁰ De Bruin, *Geheimhouding*, 593.

¹²¹ Kossmann, ‘De zestiende-eeuwse poging’, 26. Voor het begrip ‘vrijheid’ in de Nederlandse geschiedenis: diverse bijdragen in E.O.G. Haitsma Mulier en W.R.E. Velema (eds.), *Vrijheid. Een geschiedenis van de vijftiende tot de twintigste eeuw* (Amsterdam 1999); E.H. Kossmann, ‘Het probleem van de vrijheid in de zeventiende-eeuwse Nederlandse Republiek’ in: Idem (ed.), *Vergankelijkheid en continuïteit. Opstellen over ge-*

was nog niet vergelijkbaar met de abstractie die het met de Franse Revolutie zou krijgen, maar functioneerde vooral als middel om ook de katholieke bevolking van de Nederlanden mee te krijgen in het verzet tegen het regime van Alva: het doel was primair om het verzet te stimuleren.¹²²

Ook niet-Nederlanders hebben zich gebogen over vormen van patriottisme in de Republiek in de zeventiende eeuw. De Amerikaanse socioloog (opnieuw dus geen historicus!) Philip Gorski bijvoorbeeld, die in een artikel de vroegmoderne Nederlanden als voorbeeld nam om aan te tonen dat er wel degelijk vroegmodern (of premodern) nationalisme bestond. Daarmee is duidelijk dat we Gorski moeten plaatsen tussen de critici van de modernisten. In zijn artikel stelt Gorski terecht dat er van het begrip nationalisme vele verschillende definities bestaan, en dat per definitie kan verschillen wanneer de eerste vormen van nationalisme in de geschiedenis te traceren zijn. Voor zijn stelling dat er wel degelijk premodern nationalisme was, geeft Gorski verschillende bewijzen. Als eerste een filologisch bewijs: het woord natie was al terug te vinden in bij de oude Grieken en Romeinen en in diverse Europese talen, net als verwante termen zoals ‘volk’ en ‘staat’. Ten tweede een historisch bewijs: auteurs uit de Middeleeuwen en vroegmoderne tijd spraken op een zelfde manier over naties en volken als later in de moderne tijd.¹²³ De anciënniteit van het begrip natie als eerste bewijs doet toch wat gedateerd aan, maar Gorski’s tweede bewijs is interessanter, want hiervoor richt hij zijn blik op de Republiek.¹²⁴

Gorski onderscheidt verschillende *discourses* van wat hij nationalisme noemt. Hij heeft het expliciet over nationalisme, en dus niet over patriottisme of gevoelens van collectieve identiteit, maar nationalisme dat vergelijkbaar is met moderne vormen. De *discourses* die hij onderscheidt zijn voortgekomen uit de Opstand, en de politieke conflicten in de zeventiende-eeuwse Republiek. Als eerste is er wat Gorski ‘Hebraic nationalism’ noemt, gebaseerd op het Oude Testament en de gedachte van uitverkorenheid – de vergelijking met het volk Israel, die al in het begin van de Opstand een rol speelde. Gorski geeft voorbeelden van symboliek waarin deze vergelijking terugkwam, zoals munten, inkomsten in steden en biddagbrieven. Hoewel Gorski als Amerikaanse socioloog een flink aantal zestiende- en zeventiende-eeuwse Nederlandstalige bronnen heeft gebruikt en daarmee bewondering wekt, wreekt hier zich toch een gebrek aan historiografische kennis. Want waarschijnlijk zal een (Nederlandse) historicus niet zo snel (of liever: nooit) de Opstand

schiedenis (Amsterdam 1995) 63-86. Volgens Huizinga heeft Nederland aan de strijd om vrijheid zijn bestaan en wezen te danken, het ‘is de gist van onze natie geweest’: Huizinga, ‘Nederland’s geestesmerk’, 186.

¹²² Kossmann, ‘De zestiende-eeuwse poging’, 26.

¹²³ Philip S. Gorski, ‘The Mosaic Movement: An Early Modern Critique of Modernist Theories of Nationalism’, *The American Journal of Sociology* 105 (2000) 1428-1468, aldaar 1430.

¹²⁴ Zie David A. Bell, *The Cult of the Nation in France. Inventing Nationalism in France, 1680-1800* (paperback; Cambridge, MA en Londen 2003) 6, noot 21.

omschrijven als een ‘national liberation movement’, of het ‘Hebraic nationalism’ een nationale reikwijdte toekennen die klasse, confessie en regio oversteeg.¹²⁵

Als tweede vorm ziet Gorski in de Republiek tijdens de Bestandstwisten het zogenaamde ‘Batavian (of classical) nationalism’ ontstaan: de Bataafse mythe zoals onder meer uitgewerkt door Hugo de Groot (1583-1645) in zijn *Liber de antiquitate reipublicae Batavicae* (1610).¹²⁶ Volgens Gorski werd deze mythe opgepikt door het ‘patriciaat’ dat zich ongemakkelijk voelde bij de religieuze en revolutionaire wortels van de Republiek zoals deze door calvinistische predikanten werden verkondigd. De Bataafse mythe bood hiervoor als tegenwicht een seculiere ontstaansmythe die lange continuïteit voorstelde. Hoewel de Bataafse mythe wat de betreft de geografische reikwijdte niet ‘nationaal’ was maar beperkt bleef tot Holland, was hij wel degelijk nationalistisch, misschien zelfs meer dan de ‘Hebreeuwse’ vorm. Zo spraken de ‘Batavians’ niet meer van het volk, maar van de natie – mogelijk waren zij degenen die het woord in grotere omloop brachten, aldus Gorski.¹²⁷

De derde en vierde vorm van nationalisme ontstond tijdens de ‘partijstrijd’ in de jaren zestig en zeventig: één waarin het Huis van Oranje centraal stond, en één waarin het Nederlandse volk de kern was. Door schrijvers van de Nadere Reformatie werd het Oudtestamentische thema verder uitgewerkt, en moest de band tussen God en het Nederlandse volk verder worden verstevigd. Als gevolg hiervan ontstond er volgens Gorski een militantere toon in pamfletten, vooral naar binnenlandse vijanden (anders gelovigen) toe. Goede patriotten waren goede calvinisten; anderen waren verraders. Na 1648 werd in pamfletten ook steeds meer gesproken over de Nederlandse natie. Vanuit deze achtergrond moet ook gekeken worden naar de positie van het Huis van Oranje, dat als een instrument van God fungeerde, met de stadhouders die over speciale gaven beschikten. Als vierde en laatste vorm dan ‘het Volk’. Hoewel de term ‘volk’ al langer werd gebruikt, ziet Gorski een betekenisverandering plaatsvinden, die bijvoorbeeld zichtbaar werd in pamfletten tijdens het Rampjaar. Het voorbeeld dat Gorski geeft uit 1672 laat volgens hem zien dat hier de soevereiniteit aan het volk werd toegeschreven, een vorm van ‘volk’ die volgens hem foutief wordt beschouwd als een opvatting die pas tijdens de Franse Revolutie ontstond.¹²⁸ Inderdaad werd in het pamflet waarnaar Gorski verwijst geschreven over ‘de heerschappy’ die bij het volk is, maar het volk stelt juist deze ‘aen U Hoogheydt in handen hebben gestelt’,

¹²⁵ Gorski, ‘The Mosaic Movement’, 1436-1442. Hoewel Gorski de Republiek als bewijs opvoert, toetst hij zijn theorie hierna ook aan het vroegmoderne Engeland. Een overzicht van de discussie over de Republiek als Israel in: Pasi Ihalainen, *Protestant Nations Redefined. Changing Perceptions of National Identity in the Rhetoric of the English, Dutch and Swedish Public Churches, 1685-1772* Studies in Medieval and Reformation Traditions 109 (Leiden en Boston 2005) 121-128, en noot 131 aldaar over Gorski’s ‘simplistic interpretation’.

¹²⁶ Voor een moderne Engelse editie: Hugo Grotius, *The Antiquity of the Batavian Republic* Jan Waszink e.a. (eds.) (Assen 2000).

¹²⁷ Gorski, ‘The Mosaic Movement’, 1443-1444.

¹²⁸ Gorski, ‘The Mosaic Movement’, 1444-1448.

dat is, aan de prins van Oranje.¹²⁹ Deze twee discourses (Gorski noemt ze ‘royalist and populist’, of monarchie en democratie) werden niet tegen elkaar gebruikt, maar vonden elkaar juist in een gezamenlijke vijand: ‘de republikeinse regenten’.¹³⁰

De theorie van Gorski is zeker prikkelend.¹³¹ Hij is van mening dat zowel wat betreft ‘ideological content’ (de gedachte dat de wereld is verdeeld in naties en dat de eigen natie speciaal is), ‘categorical content’ (het gebruik van de begrippen natie, volk, staat), ‘social scope’ (er werd een zeer groot deel van de bevolking bereikt) en als laatste ‘political scope’ (nationaal bewustzijn leidt tot nationalistische politiek) het vroegmoderne nationaal bewustzijn in de Republiek heel modern en nationalistisch was.¹³² Gorski’s bewijsvoering en onderbouwing zijn echter te weinig historisch gefundeerd om te overtuigen, wat onder meer wordt veroorzaakt doordat hij te weinig oog heeft voor de context waarin de door hem aangehaalde voorbeelden verschenen, en hij deze presenteert als algemeen, terwijl ze eerder moeten worden gezien als zeer specifiek of incidenteel.

De hierboven gegeven voorbeelden van studies naar een mogelijk Nederlands vroegmodern nationaal besef of nationalisme zijn niet de enige, maar toch is dergelijk onderzoek beperkt. De meeste internationale onderzoekers van nationalisme in de vroegmoderne tijd richtten zich eerder op andere landen, zoals Engeland, Duitsland of Frankrijk (Gorski is hiermee dus een uitzondering).¹³³ Wel is het onderzoek naar vroegmoderne identiteiten aan een opmars bezig, ook in Nederland.¹³⁴

Een ander perspectief op vaderland en patriot dan vanuit de nationalismevraag biedt ook de bundel *Vaderland*, verschenen in 1999.¹³⁵ De bundel is het eerste deel uit de Reeks Nederlandse Begripsgeschiedenis, die geïnspireerd door soortgelijke begripshistorische projecten in Duitsland en Frankrijk, in de jaren negentig van de twintigste eeuw van start ging.¹³⁶ Voor vaderland werd gekozen vanwege een van de belangrijkste doelen van

¹²⁹ *Requeste voor De groote Vergaderinge van 't gemeene Volck dese Lands Aen Sijn Hoogheyt den Prince van Orange*. (Kn. 10594; Amsterdam 1672) *3r. Vgl. Reinders, *Printed Pandemonium*, 288-289. Dit pamflet maakte volgens Reinders deel uit van de (mislukte) campagne om Willem III tot graaf van Holland te laten benoemen, en moet dus niet gelezen worden als een oproep vanuit ‘het volk’ om soevereiniteit. Het tweede voorbeeld dat Gorski geeft is het pamflet *Wacht-Praetje* (Kn. 10564), maar dit gaat over privileges van burgers en heeft weinig met volkssoevereiniteit te maken. Zie ook E.H. Kossmann, ‘Volkssoevereiniteit aan het begin van het Nederlandse ancien régime’ in: Idem, *Politieke theorie en geschiedenis*, 59-92, aldaar 61-63, waarin Kossmann er op wijst dat hetzelfde begrip in verschillende tijden een verschillende betekenis kan hebben, hier dus het begrip ‘volk’.

¹³⁰ Gorski, ‘The Mosaic Movement’, 1448.

¹³¹ Een kritische blik in John Breuilly, ‘Changes in the political uses of the nation: continuity or discontinuity?’ in: Len Scales en Oliver Zimmer (eds.), *Power and the Nation in European History* (Cambridge enz. 2005) 67-101, aldaar 85-88.

¹³² Gorski, ‘The Mosaic Movement’, 1450-1452.

¹³³ Ik heb Ihalainen, *Protestant Nations* hier niet opgenomen, omdat hij slechts de laatste vijftien jaar van de zeventiende eeuw onderzoekt en zich vooral concentreert op de achttiende eeuw (1685-1772). Daarnaast kijkt hij ook naar specifieke bronnen, namelijk preken.

¹³⁴ Voorbeelden zijn te vinden in de bundel van Stein en Pollmann (eds.), *Networks, Regions and Nations*.

¹³⁵ Zie hierboven noot 11.

¹³⁶ Karin Tilmans en Wyger Velema, ‘Applying Begriffsgeschichte to Dutch History: Some Remarks on the Practice and Future of a Project’, *Contributions to the History of Concepts* 2 (2006) 43-58, aldaar 43; Pim den Boer, ‘The Historiography of German Begriffsgeschichte and the Dutch Project of Conceptual History’

het project: het onderzoeken van een typisch Nederlands begrip, dat tegelijkertijd vergelijkbaar was met internationale projecten.¹³⁷ Begripsgeschiedenis in de strikte zin van het woord is *Vaderland* niet: het geeft geen chronologisch overzicht van de betekenis (en betekenisverandering) van vaderland van de vijftiende tot de twintigste eeuw. In plaats daarvan worden ook verwante begrippen uit hetzelfde semantische veld zoals patriot, natie en nationaliteit onderzocht, en zijn niet alleen politieke teksten, maar ook beeldende kunst, poëzie en literatuur onderwerp van onderzoek. De bijdrage van Guido de Bruin aan *Vaderland*, over het begrip vaderland in pamfletliteratuur, heeft de meeste raakvlakken met mijn eigen onderzoek.¹³⁸

1.3 Onderzoek en methode

De Nederlandse Republiek 1618-1672: drie crises, vier jaren

Om de vaderlandretoriek in de Republiek te onderzoeken, heb ik ervoor gekozen mij te concentreren op vier jaren uit de zeventiende eeuw: 1618, 1619, 1650 en 1672. Alle vier deze jaren kunnen crisisjaren genoemd worden: jaren waarin het voortbestaan van de Republiek in gevaar was, als gevolg van binnenlandse conflicten en/of buitenlandse dreiging. De keuze voor deze jaren is gemaakt om twee redenen. Ten eerste waren deze vier jaren piekjaren in de pamflettenproductie van de zeventiende eeuw, waardoor er van ieder van deze jaren veel pamfletten beschikbaar zijn. Ten tweede bieden deze crisisjaren een goede casus om de theorieën over het aanroepen van het ‘ambt van patriot’ te onderzoeken in de context van interne conflicten. Dus niet binnen het verzet tegen een buitenlandse vijand, waar de oorsprong van vaderlandretoriek in de Nederlanden lag, maar als onderdeel van de binnenlandse conflicten in de op sommige momenten sterk verdeelde Republiek zelf.

Deze verdeeldheid kwam voor het eerst aan de oppervlakte in de jaren voorafgaand aan het Twaalfjarig Bestand (1609-1621). Maurits was er met succesvolle militaire campagnes in geslaagd de Spaanse dreiging naar de randen van de Republiek te verdrijven, maar de kosten van oorlog waren wel blijven stijgen: tussen 1597 en 1606 was het leger in grootte verdubbeld en de uitgaven aan fortificaties waren vervijfvoudigd.¹³⁹ De financiële situatie van de Republiek werd dusdanig kritiek dat Oldenbarnevelt besloot over te gaan tot

in: Iain Hampsher-Monk, Karin Tilmans en Frank van Vree (eds.), *History of Concepts: Comparative Perspectives* (Amsterdam 1998) 13-22; W.R.E. Velema, ‘Nederlandse begripsgeschiedenis. Ten geleide’ in: Van Sas (ed.), *Vaderland*, ix-xvii, aldaar xiv. De Duitse en Franse projecten kregen als titel *Geschichtliche Grundbegriffe* en *Handbuch Politisch-sozialer Grundbegriffe in Frankreich 1680-1820*.

¹³⁷ Tilmans en Velema, ‘Applying Begriffsgeschichte’, 48.

¹³⁸ Guido de Bruin, ‘Het begrip “vaderland” in de pamflettenliteratuur ten tijde van de Republiek, 1600-1750’ in: Van Sas (ed.), *Vaderland*, 143-161.

¹³⁹ Jonathan I. Israel, *The Dutch Republic. Its Rise, Greatness, and Fall 1477-1806* (herziene paperbackuitgave; Oxford 1998) 400.

onderhandelingen met het Spaanse opperbevel en de aartshertogen van de Zuidelijke Nederlanden. Dit leidde tot het Twaalfjarig Bestand in 1609, dat de onafhankelijkheid van de Zeven Provinciën erkende en de jonge Republiek wat ademruimte gaf na veertig jaren oorlog.

Al tijdens de vredesonderhandelingen werd duidelijk dat niet iedereen voorstander was van een bestand. De Staten van Zeeland en Amsterdam bijvoorbeeld vreesden dat een bestand de Nederlandse handel (en in het bijzonder de koloniale handel) en nijverheid zou beschadigen.¹⁴⁰ Ook Maurits was tegen. Daarbij was de relatie tussen Oldenbarnevelt en Maurits verslechterd, een proces dat al begonnen was in 1600 tijdens Maurits' veldtocht naar Duinkerken/Nieuwpoort. Er was ook een religieuze component in het verzet tegen het Bestand te vinden: fanatieke calvinisten wilden de strijd tegen het katholieke Spanje voortzetten.¹⁴¹ Het was uiteindelijk dankzij Oldenbarnevelts overtuigingskracht dat de Hollandse regenten instemden met het Bestand.¹⁴²

Tijdens het Bestand ontwikkelden de interne tegenstellingen zich tot een conflict dat in de ogen van sommigen de Republiek aan de rand van een burgeroorlog bracht. De theologische discussie tussen arminianen en gomaristen kreeg een politiek element toen Oldenbarnevelt en Maurits kant kozen – en niet dezelfde. Het was vooral in Holland waar het conflict de grootste gevolgen had: de Staten van Holland raakten ernstig verdeeld, in diverse Hollandse steden vonden kerkscheuringen plaats en kwamen inwoners tegenover hun regeerders te staan, maar ook de andere provincies bleven niet onaantast. In 1618, het eerste van de vier door mij onderzochte crisisjaren, bereikten de spanningen een hoogtepunt. Verschillende steden namen eigen soldaten aan, onder andere om oproeren van de 'gemeente' tegen de magistraat te voorkomen. Uiteindelijk herstelde Maurits de orde door in diverse steden de wet te verzetten (het vervangen van bestuurders), en door Oldenbarnevelt en zijn vertrouwelingen te laten arresteren. De Synode van Dordrecht (1618-1619) veroordeelde de arminiaanse leer en bevestigde de gomaristen in hun gelijk, terwijl de executie van Oldenbarnevelt in 1619, het tweede crisisjaar in mijn onderzoek, ook een (voorlopige) politieke uitschakeling van de 'Barneveltse Ligue' betekende.

Pamfletten speelden een belangrijke rol in het conflict tussen de arminianen en gomaristen, of remonstranten en contraremonstranten zoals ze ook werden genoemd. Religieuze en politieke debatten werden op felle toon in de geschriften uitgevochten, waarbij tegenstanders niet werden gespaard. Door het Bestand was de dreiging van de Spaanse vijand misschien tijdelijk verdwenen; in de pamfletten werd nog steeds dezelfde retoriek gebruikt als in tijden van oorlog. Het vaderland was in gevaar, de ware liefhebbers van het vaderland moesten handelen, het was tijd dat de vrome patriotten in actie kwamen. De taal

¹⁴⁰ Israel, *The Dutch Republic*, 402-405.

¹⁴¹ Voor argumenten van voor- en tegenstanders van het Bestand: Ronnie Kaper, *Pamfletten over oorlog of vrede. Reacties van tijdgenoten op de vredesonderhandelingen van 1607-1609* (Amsterdam 1980).

¹⁴² Israel, *The Dutch Republic*, 404.

die eerder was ingezet om steun te mobiliseren voor de strijd tegen Spanje had niets aan actualiteit verloren, alleen was het tijdens de Bestandstwisten een interne vijand die bestreden moest worden.

Het derde door mij onderzochte crisisjaar is 1650. Twee jaar na de Vrede van Munster (1648) was het broze machtsevenwicht van de Republiek opnieuw in gevaar. Onenigheid tussen stadhouder en prins van Oranje Willem II (1626-1650) en de provincie Holland (en in het bijzonder Amsterdam) over het afdanken van troepen nu de oorlog met Spanje beëindigd was, bereikte zijn hoogtepunt toen Willem zes politieke tegenstanders – allen regenten van Hollandse steden – liet arresteren en opsluiten in slot Loevestein. Tegelijkertijd trok een grote troepenmacht onder leiding van Willems neef en stadhouder van Friesland Willem Frederik (1613-1664) op naar Amsterdam, met als plan de stad bij verrassing in te nemen. Dit mislukte omdat de stad net op tijd was gewaarschuwd, maar uiteindelijk kreeg Willem II wel zijn zin: de afdanking van de troepen verliep volgens zijn eisen, en de invloedrijke Amsterdamse regenten Bicker namen vrijwillig ontslag.¹⁴³ Het conflict tussen Willem en Amsterdam veroorzaakte een stortvloed aan pamfletten, geschreven door aanhangers van zowel Amsterdam en Holland als van de prins. Toen Willem in november 1650 onverwacht overleed terwijl zijn opvolger nog geboren moest worden, grepen zijn tegenstanders de kans om al diens beslissingen ongedaan te maken. En belangrijker nog, ze besloten dat Holland beter af was zonder stadhouder. Hollands voorbeeld werd gevolgd nog vier andere provincies, zodat er alleen in Friesland en Groningen nog een stadhouder was.

Deze stadhouderloze periode, het tijdperk van raadpensionaris Johan de Witt (1625-1672) en zijn ‘Ware Vrijheid’, duurde tot 1672, het jaar dat de geschiedenis is ingegaan als het Rampjaar. Dit is het vierde crisisjaar van mijn onderzoek. Tussen alle crisisjaren neemt 1672 een overduidelijke uitzonderlijke plaats in, want de problemen gingen verder dan alleen een interne politieke strijd. Het einde van de Republiek was zeer dichtbij toen vier verschillende vijanden tegelijkertijd de aanval openden: Frankrijk, Engeland, Munster en Keulen. Het gemak waarmee het Franse invasieleger in korte tijd een zeer groot deel van de Republiek wist in te nemen – drie van de zeven provincies werden binnen een maand veroverd –, zorgde voor grote paniek en angst onder de Nederlandse bevolking. Regenten werden beschuldigd van verraad van het vaderland, dat ze hadden verkocht aan de Fransen, en in de ogen van velen was de enige die een einde kon maken aan deze dramatische situatie de jonge prins van Oranje, Willem III (1650-1702). De regenten konden weinig beginnen tegen de massale pamflettencampagne die werd gevoerd om Willem III tot stadhouder te laten benoemen (en eerder in het jaar al tot opperbevelhebber van het leger). De aanhangers van de Ware Vrijheid stonden machteloos tegenover de buitenlandse agressie en binnenlandse onrust, met oproeren in diverse steden, duizenden vijandige pam-

¹⁴³ Willem Frijhoff en Marijke Spies, *1650. Bevochten eendracht* (Den Haag 1999) 75-78; Israel, *The Dutch Republic*, 595-602.

fletten en zelfs een moord op twee van de meest vooraanstaande politici: op 20 augustus werden Johan en Cornelis (1623-1672) de Witt in Den Haag op gruwelijke wijze om het leven gebracht.¹⁴⁴ Dankzij de angst voor een Franse bezetting hadden de aanhangers van Oranje geen enkele moeite het debat te domineren; na 22 jaar was de door De Witt opgebouwde Ware Vrijheid afgebroken.¹⁴⁵

De pamfletten uit de vier jaren 1618, 1619, 1650 en 1672 (waarbij ik de eerste twee behandel als onderdeel van dezelfde crisis) kunnen laten zien hoe de uit de Opstand afkomstige vaderlandretoriek werd ingezet ten tijde van binnenlandse politieke spanningen. Deze spanningen en de interne conflicten in de zeventiende-eeuwse Republiek werden traditioneel toegeschreven aan de tegenstellingen tussen de Orangisten (ook Oranje- of Prinsgezinden) en de Staatsgezinden: zij die het Huis van Oranje onmisbaar achtten voor het voortbestaan van de Republiek, en zij die zich sterk maakten voor de provinciale soevereiniteit en de Oranjes hiervoor als een bedreiging zagen. Deze indeling van de zeventiende-eeuwse politiek in de ‘partijen’ van Prinsgezinden en Staatsgezinden is sinds D.J. Roorda’s *Partij en Factie* uit 1961 onderwerp van discussie. Roorda was een criticus van de traditionele gedachte (en dan vooral van Fruin) dat er in de Republiek partijen bestonden vergelijkbaar met moderne politieke partijen. In plaats daarvan wees hij op het belang van facties, lokale groepen regenten die zich op basis van machtsbelangen verenigden. Pragmatisme was bij deze groepen belangrijker dan ideologie. Maar Roorda erkende dat ten tijde van een ‘abnormale crisissituatie’ en wanneer staatszaken van vitaal belang waren voor de gehele bevolking, de partijstrijd domineerde over ‘gekrakeel’ van de facties.¹⁴⁶ En juist in de door mij onderzochte jaren was er sprake van een dergelijke crisissituatie. In de pamfletten, en vooral die uit 1650 en 1672, komen de tegenstellingen tussen de aanhangers van Oranje en de Staatsgezinden daarom vaak ook sterk naar voren. Of beide ‘kampen’ vaderlandretoriek gebruikten om hun positie kracht bij te zetten, of mogelijke verschillen in dit gebruik aan te wijzen zijn, moet blijken in mijn onderzoek.

Bronnen en analyse

De belangrijkste bronnen voor mijn onderzoek zijn pamfletten. Hoewel het pamflet als onderzoeksobject aan een opleving bezig lijkt te zijn, blijft een oude vraag nog steeds onbeantwoord: wat is nu precies een pamflet?¹⁴⁷ Deze definitiekwestie speelt al lange tijd, en

¹⁴⁴ Israel, *The Dutch Republic*, 796-806; Reinders, *Printed Pandemonium*, hoofdstukken 4-8.

¹⁴⁵ Reinders, *Printed Pandemonium*, 219.

¹⁴⁶ D.J. Roorda, *Partij en factie. De oproeren van 1672 in de steden van Holland en Zeeland, een krachtmeting tussen partijen en facties* Historische Studies 38. Instituut voor Geschiedenis der Rijksuniversiteit te Utrecht (ongewijzigde herdruk; Groningen 1978) 7.

¹⁴⁷ Enkele voorbeelden van de meest recente studies naar pamfletten: de bijdragen in De Kruijff, Meijer Drees en Salman (eds.), *Het lange leven van het pamflet*; Joost Vrieler, *Het poëtisch accent. Drie literaire genres in zeventiende-eeuwse Nederlandse pamfletten* (Hilversum 2007); Clazina Dingemanse, *Rap van tong, scherp*

zorgt dan ook voor herhaaldelijk herlevende discussies. Samenstellers van pamfletcatalogi in de negentiende eeuw, maar ook latere historici en letterkundigen hebben zich over het probleem gebogen. In definities werd bijvoorbeeld geprobeerd pamfletten van ander drukwerk te onderscheiden door te kijken naar onder andere omvang, uiterlijke vorm, inhoud, doelgroep en functie.¹⁴⁸ Geen van deze pogingen heeft echter een sluitende en bevredigende definitie opgeleverd, waardoor de meeste studies uitgaan van een eigen omschrijving van het pamflet. Toch hebben deze meestal wel overeenkomstige elementen, met ‘actualiteit’ als verbindend kenmerk.¹⁴⁹ Pamfletten zijn geschriften die een actuele functie (of waarde) hebben: ze reageren op de actualiteit, of zijn belangrijk voor actuele gebeurtenissen. Door dit laatste zijn oude werken, die opnieuw relevantie kunnen krijgen en herdrukt worden, niet uitgesloten.¹⁵⁰ Om kranten uit te sluiten, kan er nog aan toegevoegd worden dat het om niet periodiek drukwerk moet gaan.

Van de diverse collecties met Nederlandse pamfletten, beperk ik mij tot de Knuttelcollectie, te vinden in de Koninklijke Bibliotheek. De Knuttelcollectie is de grootste Nederlandse pamflettencollectie, en ook de bekendste. Daarom wordt deze meestal voor historisch onderzoek gebruikt. Ondanks zijn grootte is de collectie echter niet volledig.¹⁵¹ Michel Reinders laat in zijn dissertatie over pamfletten uit 1672 zien dat de andere collecties die hij wel in zijn onderzoek heeft meegenomen (bijvoorbeeld die van Leiden, Utrecht en Gent) pamfletten bevatten die niet in ‘Knuttel’ te vinden zijn. Reinders heeft in totaal ongeveer 1600 pamfletten uit 1672 verzameld, terwijl de Knuttelcollectie er rond de 850 bevat.¹⁵² Anders dan in Reinders’ onderzoek is het niet mijn doel alle pamfletten uit de vier crisisjaren te verzamelen. Aangezien de Knuttelcollectie als representatief wordt beschouwd, kan ik mij hiertoe beperken.¹⁵³ Wel heb ik van de vier crisisjaren voor mijn onderzoek alle pamfletten uit de Knuttelcollectie geanalyseerd. Een groot voordeel van het

van pen. *Literaire discussiecultuur in Nederlandse praatjespamfletten (circa 1600-1750)* (Hilversum 2008); Reinders, *Printed Pandemonium*; Roeland Harms, *De uitvinding van de publieke opinie: pamfletten als massamedia in de zeventiende eeuw* (Ongepubliceerd proefschrift Universiteit Utrecht 2010); Femke Deen, David Onnekink en Michel Reinders (eds.), *Pamphlets and Politics in the Dutch Republic* Library of the Written Word 12 – The Handpress World 7 (Leiden en Boston 2011) en diverse artikelen van bovengenoemde auteurs. De eerste (en nog steeds enige) monografie over Nederlandse pamfletten is Harline, *Pamphlets*.

¹⁴⁸ Voor een kort overzicht van de kwestie: H. van der Hoeven, ‘Verzamelaars en pamfletten’ in: W.P.C. Knuttel, *Catalogus van de pamfletten-verzameling berustende in de Koninklijke Bibliotheek I* (’s-Gravenhage 1889-1920; herdruk Utrecht 1978) v-xxvi, aldaar viii-xviii.

¹⁴⁹ Marijke Meijer Drees, ‘Pamfletten: een inleiding’ in: De Kruif, Meijer Drees en Salman (eds.), *Het lange leven van het pamflet*, 9-28, aldaar 11; Reinders, *Printed Pandemonium*, 18; Van der Hoeven, ‘Verzamelaars’, xii-xv; Vrieler, *Het poëtisch accent*, 13-18.

¹⁵⁰ Zo verschenen er in 1650 maar liefst zeven edities van de Unie van Utrecht (1579): Knuttel 6747-6751.

Andere voorbeelden bij Van der Hoeven, ‘Verzamelaars’, xxii-xxiii.

¹⁵¹ Meer over de Knuttelcollectie in Bijlage I.

¹⁵² Reinders, *Printed Pandemonium*, 20.

¹⁵³ Een schatting van Guido de Bruin (op basis van de gegevens van 1672) is dat de Knuttelcollectie 60 procent van alle gepubliceerde pamfletten bevat, en 95 procent van alle ‘belangrijke’ pamfletten: Guido de Bruin, ‘Political Pamphleteering and Public Opinion in the Age of De Witt (1653-1672) in: Deen, Onnekink en Reinders (eds.), *Pamphlets and Politics*, 63-95, aldaar 66. Zie ook Harms, *De uitvinding van de publieke opinie*, 27 en noot 103 aldaar, 102-104.

gebruik van de Knuttelcollectie is dat deze sinds eind 2007 digitaal toegankelijk is gemaakt: de microfilms van de originele pamfletten zijn gescand en online te lezen.¹⁵⁴

Zoals hierboven al geschreven heb ik ervoor gekozen om mijn onderzoek te concentreren op vier jaren uit de zeventiende eeuw. Dit waren niet alleen crisisjaren, maar tevens piekjaren in de pamflettenproductie. De Bruins verkenningen naar vaderlandretoriek in (onder)titels van pamfletten in zijn bijdrage aan de *Vaderland*-bundel laten zien dat deze jaren een verhoogd gebruik van vaderland en patriot hadden.¹⁵⁵ Hiermee ben ik meteen bij het eerste belangrijke punt van mijn methode aangekomen: anders dan De Bruin kijk ik niet alleen naar de titels of ondertitels, maar naar de volledige teksten van de pamfletten. Per jaar heb ik alle pamfletten uit de Knuttelcatalogus gelezen om te kijken of vier begrippen erin voorkomen: vaderland, patriot, natie en *patria*. Met behulp van deze vier begrippen (en afgeleide vormen) probeer ik de vaderlandretoriek te ‘vangen’, met vaderland en patriot als de twee kernbegrippen. Aan de basis van mijn onderzoek staan dus ‘rechte tellingen’: ik heb gekeken of een van de vier begrippen voorkomt in een pamflet, en zo ja, dan voldoet het pamflet om hierna verder inhoudelijk te worden geanalyseerd.¹⁵⁶

Ik heb geprobeerd mij zo min mogelijk beperkingen op te leggen, maar omdat de Knuttelcollectie pamfletten bevat die zeer verschillend zijn wat betreft vorm, inhoud, grootte, dikte, enzovoorts, heb ik ervoor gekozen pamfletten van meer dan honderd bladzijden uit te sluiten. Deze keuze is vooral van praktische aard, maar niet alleen: als we er vanuit gaan dat een pamflet actualiteitswaarde moet hebben (of op zijn minst reageert op de actualiteit), kunnen we ons afvragen in hoeverre dat nog mogelijk was met een drukwerk van meer dan honderd bladzijden. Het produceren van een dergelijk ‘pamflet’ (alleen al het schrijfproces) moet toch zeker meerdere dagen in beslag genomen hebben, en daardoor is de actualiteitswaarde toch danig verminderd. Overigens is er per jaar maar een klein aantal pamfletten dat aan deze voorwaarde voldoet. Een tweede beperking is dat ik mij beperk tot pamfletten in het Nederlands, Engels, Frans, Duits en Latijn. De pamfletten in het Latijn heb ik wel meegenomen in het tellen van begrippen, maar niet in de inhoudelijke analyse, tenzij anders vermeld. Het aantal pamfletten in andere taal dan de bovengenoemde vijf is echter verwaarloosbaar klein (zie tabel 1). Dit zijn de enige beperkingen, verdere selecties binnen de Knuttelcatalogus heb ik niet gemaakt: alles wat binnen een jaar in de catalogus is opgenomen heb ik onderzocht, zonder beperkingen op basis van vorm, inhoud of functie.

¹⁵⁴ The Early Modern Pamphlets Online (TEMPO): <http://tempo.idcpublishers.info/>.

¹⁵⁵ De Bruin, ‘Het begrip “vaderland”’, 153.

¹⁵⁶ Met dank aan Jiska Engelbert, die mij op het juiste begripsgebruik wees.

Tabel 1: Aantal pamfletten per jaar in Knuttelcatalogus¹⁵⁷

Aantal pamfletten	1618	1619	1650	1672	Totaal
Aantal onderzocht	304	177	419	770	1670
Lengte > 100 blz.	17	10	1	4	32
Andere taal	0	0	0	2	2

Dit totaal van 1670 pamfletten heb ik vervolgens geanalyseerd op het gebruik van de vier begrippen.¹⁵⁸ Hiermee bedoel ik dat ik heb gekeken of in het pamflet (titelblad, volledige tekst) een van deze vier begrippen voorkomt. Hoewel de pamfletten inmiddels digitaal beschikbaar zijn, kan dit analyseren alleen nog steeds met ‘de hand’: mogelijkheden om elektronisch in de teksten te zoeken ontbreken nog.¹⁵⁹ Het analyseren van de pamfletten leverde het volgende resultaat op van pamfletten waarin een of meer van de vier begrippen voorkomen:

Tabel 2: Aantal pamfletten per jaar met begrippen

Aantal pamfletten	1618	1619	1650	1672	Totaal
Geanalyseerd	304	177	419	770	1670
Met begrippen	174	85	191	428	878
Percentage ‘hits’	57%	48%	46%	56%	53%

Dit is het eerste resultaat van mijn onderzoek: meer dan 50 procent door mij onderzochte pamfletten bevat een van de vier kernbegrippen. Ook per jaar afzonderlijk ligt het gemiddelde rond 50 procent, waarbij 1618 en 1672 boven het gemiddelde uitkomen, en 1619 en 1650 juist er onder. De in totaal 880 pamfletten waarin de begrippen te vinden zijn vormen het ‘corpus’ waarop ik mijn inhoudelijke analyse baseer.

Voor deze inhoudelijke analyse heb ik geprobeerd zoveel mogelijk informatie uit de pamfletten te halen. Zo heb ik onder andere gekeken naar de auteur (anoniem, pseudoniem, beroep, religie, woonplaats), de drukgegevens (drukker, plaats), datering (veelal met behulp van de inhoud), verwijzing naar andere pamfletten en het schrijven van pam-

¹⁵⁷ Deze aantallen komen niet overeen met de aantallen zoals te vinden in Dingemanse, *Rap van tong*, 24. Voor al de zes jaren uit mijn onderzoek geeft zij hogere aantallen. De zoekfunctie in TEMPO geeft inderdaad ook per jaar een hoger resultaat, maar daar zitten veel doublures (twee keer hetzelfde catalogusnummer), handschriften en ontbrekende en verkeerd gedateerde pamfletten bij. In mijn gegevens zijn deze eruit gefilterd, dit zijn dus alle pamfletten die ik daadwerkelijk heb gelezen. Meer gegevens zijn te vinden in Bijlagen II-V. Het is overigens, ondanks TEMPO, de papieren Knuttelcatalogus en de Short Title Catalogue Netherlands (STCN), moeilijk het exacte aantal pamfletten per jaar vast te stellen. De STCN hanteert bijvoorbeeld een eigen definitie voor pamfletten, en rekent vaak (maar niet altijd) overheidspublicaties niet mee. Ook het door de STCN gebruikte ‘vingerafdruk’-systeem, waarbij ieder drukwerk een eigen unieke vingerafdruk krijgt op basis van bepaalde kenmerken van de tekst, haalt regelmatig dubbele titels uit de Knuttelcatalogus.

¹⁵⁸ Een deel van het voorwerk voor 1618 en 1650 is gedaan door studentassistenten: Richard Velthuisen doorzocht een deel van de pamfletten uit 1618, Bibianne van Loon die uit 1650. Voor 1672 kon ik gebruik maken van de data van Michel Reinders, die ook noteerde wanneer werd gesproken van vaderland of patriotten. Omdat hij niet specifiek zocht naar de begrippen, heb ik alle pamfletten waarvoor hij geen resultaten gaf zelf ook bestudeerd.

¹⁵⁹ TEMPO biedt wel de mogelijkheid om te zoeken op woorden uit de (verkorte) titel. Ook andere zoekmogelijkheden zoals auteur, jaar en plaats van uitgave zijn aanwezig, evenals onderwerp, hoewel dit hele brede vooraf gedefinieerde trefwoorden zijn zoals ‘History (Netherlands)’ of ‘State publications’.

fletten. Ook heb ik geprobeerd om het pamflet (en de auteur) op basis van de inhoud binnen een bepaald standpunt in te delen (in het verleden zou hier eerder over ‘partij’ zijn gesproken). Soms was dit heel duidelijk, andere keren ging dit minder gemakkelijk. Vanzelfsprekend heb ook ik gekeken naar op wat voor manier en waarom de kernbegrippen werden gebruikt, en op welke wijze werd geschreven over de gebeurtenissen die in het betreffende crisisjaar plaatsvonden. In chronologische volgorde zullen de vier jaren worden besproken: omdat de gebeurtenissen uit 1618 en 1619 doorlopen deze twee jaren samen in een hoofdstuk, de overige twee ieder in een eigen hoofdstuk.

De keuze voor pamfletten uit de Knuttelcatalogus heeft invloed op de resultaten van mijn onderzoek, die soms als beperkend kunnen worden ervaren. Behalve dat ik hierdoor niet ‘alle’ Nederlandse pamfletten heb onderzocht, is als ander bezwaarpunt aan te merken dat mijn dissertatie een ‘Hollandocentrisch’ karakter heeft. Dit is eigen aan de bronnen, en de keuze van de onderwerpen (de crisisjaren). De conflicten die ik beschrijf vonden grotendeels plaats in het gewest Holland, en wanneer de andere gewesten bij de conflicten betrokken waren, domineerde Holland overduidelijk.¹⁶⁰ Dat in het staatsbestel van de Republiek Holland veruit de grootste, rijkste en belangrijkste provincie was, en daardoor de overhand had in de Republiek, ligt hieraan ten grondslag. De pamfletten in de Knuttelcollectie handelen grotendeels over Holland, of bespreken aan Holland gerelateerde onderwerpen. Hoewel het van oudsher op Holland gerichte onderzoek de laatste decennia tegenwicht heeft gekregen van studies naar de andere provincies, valt mijn dissertatie in die zin traditioneel te noemen.

Mijn onderzoek is ook traditioneel in de zin dat het gaat om ‘ouderwetse’ politieke geschiedenis: de grote politieke gebeurtenissen uit de zeventiende eeuw. Ook dat is eigen aan de bronnen, en ook aan mijn methode. Hoewel er wel degelijk pamfletten werden gepubliceerd over totaal andere zaken dan alleen politiek, zijn deze, doordat ik heb gekeken naar de kernbegrippen, grotendeels niet in mijn corpus terecht gekomen. Hierdoor domineren de politieke onderwerpen in mijn corpus, hoewel er ook af en toe een wonderverhaal, gesignaleerde komeet of voorspelling voor het nieuwe jaar is ingeslopen.

Daarnaast komt door de keuze voor crisisjaren ook de tweedeling in ‘partijen’ scherper naar voren, juist in deze spannende tijden lijken de ideologische verschillen het debat te domineren. Dat wordt nog versterkt doordat onder de auteurs van pamfletten vaak de meest bevlogen of vurige ‘partijaanhangers’ te vinden zijn. Hierdoor kan er misschien een beeld ontstaan van hevige verdeeldheid in de Republiek, terwijl een gematigde grote groep niet aan het woord komt (dit is bij moderne conflicten – partijen of geen partijen – natuurlijk niet anders). Ook dit is een factor om rekening mee te houden, naast het gegeven dat binnen de tegenstelling Oranjegezind-Staatsgezind vele verschillende opvattingen in te delen zijn (bijvoorbeeld wel voor Oranje, maar niet tegen De Witt, etc.).

¹⁶⁰ J.L. Price, *Holland and the Dutch Republic in the Seventeenth Century. The Politics of Particularism* (Oxford 1994) 113-114.

Hier staat tegenover dat mijn onderzoek wel de grote politieke gebeurtenissen behandelt, maar door de keuze voor pamfletten niet ook louter over de ‘grote mannen’ en hun besluitvorming gaat. Pamfletten gaven juist aan andere groepen in de samenleving dan de ‘regeerders’ de mogelijkheid om zich in het politieke debat te mengen. In plaats van communicatie die via ‘top-down’-lijnen verliep (van overheid naar bevolking), maakten pamfletten, en andere drukwerken zoals gedrukte petitiees, ook communicatie de andere kant op mogelijk: van bevolking naar overheid, of bedoeld voor de bevolking onderling. De bevolking was dus niet alleen consument, maar ook producent van pamfletten.¹⁶¹

¹⁶¹ Meer hierover in Reinders, *Printed Pandemonium*, passim; Idem, “De borgers komen uyt alle steden met requesten”. Pamfletten, petitiees en de transformatie van politieke cultuur in de late 17de eeuw’, *Holland. Historisch tijdschrift* 42 (2010) 3-17.

2. De fundamenten van het vaderland

1618-1619: De Bestandstwisten

2.1 Introductie

In de namiddag van vrijdag 29 december 1617 werd de Haarlemse arts Matthias Damius (?-1636) ontboden op het stadhuis van zijn woonplaats, waar de burgemeesters en het college van schepenen hem ontvingen in de herenkamer. De pensionaris die het woord voerde toonde Damius twee geschriften, en wilde van hem weten of hij de auteur was van deze eerder dat jaar anoniem verschenen ‘libellen’.¹ Deze libellen gingen in op de scheuring die er in de Haarlemse gereformeerde kerk was ontstaan door onenigheid over de benoeming van predikanten. Er waren geen problemen met de rechtzinnigheid van de predikanten (deze stond niet ter discussie), maar het was de benoemingsprocedure zelf die de oorzaak was van de scheuring. De magistraat had, op basis van de kerkorde van 1591 en gesteund door de politiek van landsadvocaat Oldenbarnevelt, tegen de zin van de kerkenraad de benoemingen doorgedrukt. De magistraat was hierdoor tegenover de gemeente komen te staan, die haar onvrede in 1617 duidelijk had gemaakt in een rekest.² In de twee pamfletten sprak de auteur zijn steun uit voor de gemeente en de rekestondertekenaars.

Damius bevestigde dat hij inderdaad de schrijver van de twee geschriften was.³ Zijn ondervragers reageerden op felle wijze: Damius’ geschriften stonden vol leugens, waren niets anders dan libellen, het stond hem niet ‘vry sulcke Boecken te maecken’. De libellen waren ‘seditieus ende oproerigh’, en Damius werd een oproermaker genoemd, die zich tegen de hoge overheid, de magistraat en ouderlingen keerde.⁴ Damius ontkende een op-

¹ De twee pamfletten waarom het hier ging zijn: D.M.D.I.D.F. P.H.P. [= Mathias Damius], *Nootwendigh Tegen-vertooogh, VVaer in D’onnooselheyt vanden Vromen ouden Kercken-raedt, Tegens de grove ende menig-hvuldighe lasteringhen van den Haerlemschen Vertooger op haer nytgeworpen, verdedicht wert* (Kn. 2397; Amsterdam 1617) en waarschijnlijk [Mathias Damius], *Grondigh Bericht, VVaer in betoont wert, dat Spranckhusius door sijn ghenaeemde Iustificatie niet min als ontschuldicht wordt: Ja culpabel is van een lasterlijcke beschuldiginghe teghen twee vrome Predicanten, midtsgaders den Magistraet tot Haerlem. Ghestelt Door een Liefhebber der Waerheydt* (Kn. 2401; Amsterdam 1617). De pensionaris werd niet bij naam genoemd, maar dit moet Johan de Haen (1560-1624) zijn geweest, vanaf 1603 pensionaris van Haarlem.

² J.W. Spaans, ‘Politieke verandering en bestuurlijke cultuur in Haarlem, 1572-1578, 1618’, *Bulletin. Werkgroep Elites* 9 (1989) 38-51, aldaar 47-49; Joke Spaans, *Haarlem na de Reformatie. Stedelijke cultuur en kerkelijk leven, 1577-1620* Hollandse Historische Reeks 11 (’s-Gravenhage 1989) 206-223. Het rekest, dat door meer dan duizend mensen was ondertekend, werd ook in gedrukte vorm uitgegeven: *Requeste Vande Dolerende Kercke van Haerlem, Aende E.E. Magistraet der selver Stadt: Met Den Deductie, Ghestelt tot justificatie van d’onder-teeckeninghe, die tot het overleveren van het voorschreven Request voor eenighe weecken aldaer is gheschiedt. Om te lesen: Neffens het provisioneel Accoort ’t voorleden jaer aldaer ghemaect, ende dit jaer ghedruckt* (Kn. 2395; Amsterdam 1617).

³ Mathias Damius, *Het 2de. deel van ’t Nootvendingh Teghen-vertooogh, Waer in de redenen des Vromen Ouden Kercken-Raedts, tot Justificatie van d’Onderteykeninge bygebraght, ghelijck oock waerom sy met den genaemden kercken Raet in handeling niet hebben kunnen treden, tegens de voorwerpinghe des Vertooghers, ghemeinteneert werden* (Kn. 2551; Amsterdam 1618) A3r.

⁴ De magistraten gebruiken ‘libel’ dus op een negatieve manier. Volgens het *Woordenboek der Nederlandse Taal* had libel inderdaad deze negatieve connotatie.

roermaker te zijn, tenzij men meende dat het spreken en het voorstaan van de waarheid een stad in oproer kon brengen, in dat geval bekende hij met graagte.⁵ Er volgde een discussie waarin niet alleen besproken werd wanneer een geschrift nu precies een libel was en wanneer niet (volgens magistraten níét wanneer er een naam opstond, en wél wanneer er lastering en leugens in te vinden waren) maar waarin ook Damius' loyaliteit aan de stad werd betwijfeld. Damius, die dankzij een beurs van de stad had kunnen studeren, was een 'alumnus' en alleen al daarom zou hij niet zijn stad niet mogen bekritisieren.⁶ Volgens Damius had hij dat ook juist niet gedaan, hij 'hadde het voor de Stadt ghedaen, maer niet voor mijn Heeren'. Op de vraag of 'mijn Heeren' de stad dan niet waren antwoordde hij: 'neen, maer sy zijn de Heeren van de Stadt, ende het hoofd, de Stadt is de Ghemeente voor de vvelcke ick dit gedaen hebbe.'⁷ Een dag later moest Damius opnieuw op het stadhuis verschijnen, waar hem gevraagd werd of hij spijt wilde betuigen. Aangezien de arts de waarheid niet wilde 'af staan', besloten de magistraten hem voor onbepaalde tijd uit de stad te verbannen.⁸

Vanuit zijn nieuwe woonplaats Amsterdam deed Damius in 1618 verslag van de procedure op het Haarlemse stadhuis.⁹ Het schreef er het pamflet *Het 2de. deel van 't Nootvwendigh Teghen-vertooch*, waar hij in een 'voorreden tot de lezer' het bovenstaande openbaar maakte. Over het auteurschap liet hij dit keer geen enkele twijfel bestaan: op het titelblad stond zijn naam vermeld, met daaronder: 'Om voorstant van de VVaerheydt uyt Haerlem ghebannen'. In het tweede deel van het pamflet, dat volgde op de voorreden en tachtig van de in totaal 96 bladzijden besloeg, ging Damius opnieuw een theologische discussie aan en richtte hij zich tot de 'Vertoogher', de anonieme auteur van het pamflet *Nootwendigh Vertooch*, die het kamp waartoe Damius en zijn medestanders behoorden, bekritiseerde.

De 'Vertoogher', het pseudoniem waarachter de Haarlemse predikant Isaác Junius schuil ging, had geschreven dat het handelen van de ondertekenaars van het rekest 'alle versierende Christenen ende Patriotten teghen de borst steeckt'.¹⁰ Volgens Damius betekende dit niets anders dan dat zij dus geen goede patriotten waren, en werden ze hiermee uitgeroepen tot vijanden van het vaderland. Dit was laster en een grove belediging want Damius was van mening '...dat men een inwoonder of Burgher [niet] yet leelijckers soude kunnen

⁵ Damius, *Het 2de. deel van 't Nootvwendigh Teghen-vertooch* (Kn. 2551), A3v.

⁶ Spaans, *Haarlem na de Reformatie*, 221 noot 153, 291 bijlage 7: Damius studeerde onder meer theologie in Leiden, Heidelberg en Genève en ook medicijnen in Leiden; Gabriëlle Dorren, *Eenheid en verscheidenheid. De burgers van Haarlem in de Gouden Eeuw* (Amsterdam 2001) 60, 196-197.

⁷ Damius, *Het 2de. deel van 't Nootvwendigh Teghen-vertooch* (Kn. 2551), B3r.

⁸ Damius, *Het 2de. deel van 't Nootvwendigh Teghen-vertooch* (Kn. 2551), B4r-B4v.

⁹ Dorren, *Eenheid en verscheidenheid*, 205.

¹⁰ De oorspronkelijke formulering is te vinden in [Isaác Junius], *Nootvwendich Vertooch vande Onnoselheyt ende oprechticheyt des E. Kercken Raets van Haerlem ende de grove, taastelijcke abuysen, van sekere uyt de Gemeente die den dienst van den voorsz Kercken-Raedt in twijfel trecken ende veranderinghe van de goede ende loffelijcke regheringhe van de kercke van Haerlem versoecken* (Kn. 2396; Haarlem 1617) 21; Damius,

voorwerpen, als dat hy gheen goet Patriot is. Want daer mede geseyt wordt, dat hy het Vaderlant niet lief en heeft, welck nochtans, naest Godt ende de Religie, allen menschen het liefste moet wesen.¹¹ In de marge van de bladzijde werd in kleine lettertjes nog eens verduidelijkt wat het betekende om geen goede patriotten te zijn: 'Heymelijck geseyt dat het oproermakers ende Landtverraders syn.'¹²

Damius' opmerkingen zijn voor meerdere interpretaties mogelijk. Volgens Gabriëlle Dorren wijzen ze erop dat Damius in eerste instantie zijn loyaliteit niet aan Haarlem verbond.¹³ Zij lijkt in Damius' woorden te lezen dat zijn vaderland een hogere of grotere institutie vertegenwoordigt dan de stad Haarlem, bijvoorbeeld de provincie Holland of de Republiek. Of misschien nog wel iets anders, want Dorren merkt op dat Damius niet uit Holland kwam. De vraag is echter of Damius dit ook zo bedoelde. Waarom zou Haarlem niet zijn vaderland kunnen zijn, en waarom zou vaderland moeten verwijzen naar iets anders dan een stad? Helaas kan de conclusie alleen maar zijn dat het onmogelijk is om op basis van deze opmerkingen in het pamflet te achterhalen wat Damius als zijn vaderland zag.

Echter, Damius woorden kunnen ook op een andere manier worden bekeken. Ten eerste kan worden opgemerkt dat zowel vaderland en patriot bij de pamfletschrijvers bekende begrippen waren. Ten tweede laat Damius verontwaardiging over de woorden van de 'Vertoogher' zien dat de begrippen een duidelijke waarde vertegenwoordigden in het debat: patriot was positief, geen patriot was negatief. Wanneer iemand geen goede patriot werd genoemd was dat dus kwalijk, want daarmee werd eigenlijk gezegd dat deze persoon een landverrader was en de welstand van het vaderland 'niet gheern siet noch soeckt' of geen vriend was van het vaderland, zoals Damius het formuleerde.¹⁴ En dat was ernstig, want het bleek al dat volgens Damius naast God en de religie het vaderland datgene was wat de mensen het meeste lief moeten hebben. Is het nog van belang waar dat vaderland dan precies te vinden was? Nee, want in de pamfletdiscussie werd vaderland niet gebruikt als een verwijzing naar een geografische plek, maar als een retorisch middel, hier voor de schrijver om zichzelf te kwalificeren of de ander te diskwalificeren. Hetzelfde gold voor patriot.

Het pamflet van Damius biedt een mooie weergave van de problematiek tijdens de Bestandstwisten. Daarnaast geeft het een idee van de (mogelijke) reacties van stedelijke magistraten op ongewenste pamfletten. Maar bovenal zijn de uitspraken over 'goede patriotten' en 'vaderland' een treffend voorbeeld van het gebruik van vaderlandretoriek in pamfletten. In de jaren 1618 en 1619, wanneer de steeds verder opgelopen kerkelijke en poli-

Het 2de. deel van 't Nootvvendigh Teghen-vertooch (Kn. 2551), 29 citeerde de 'Vertoogher' niet helemaal volgens de letter.

¹¹ Damius, *Het 2de. deel van 't Nootvvendigh Teghen-vertooch* (Kn. 2551), 30-31.

¹² Damius, *Het 2de. deel van 't Nootvvendigh Teghen-vertooch* (Kn. 2551), 30.

¹³ Dorren, *Eenheid en verscheidenheid*, 205.

¹⁴ Damius, *Het 2de. deel van 't Nootvvendigh Teghen-vertooch* (Kn. 2551), 31.

tieke spanningen tijdens het Bestand hun hoogtepunt bereikten, verschenen er honderden pamfletten waarin dergelijke vaderlandretoriek te vinden was. In dit hoofdstuk worden deze pamfletten en de retoriek aan de hand van de gebeurtenissen in 1618 en 1619 geanalyseerd.

Onderzoekscorpus

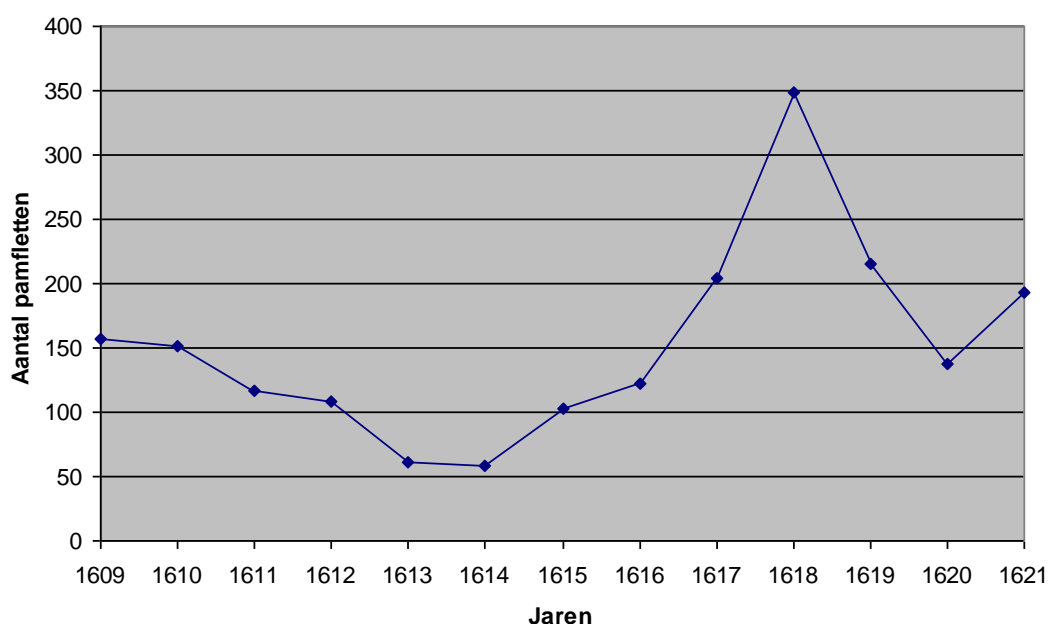
Hoezeer de twisten de bevolking in hun greep hielden, blijkt ook uit de pamflettenproductie tijdens de Bestandsjaren. Schrijvers van beide kampen bestookten elkaar met geschriften waarin politiek-religieuze discussies werden uitgevochten, en de aantallen pamfletten liepen, gelijk met de toename van de spanningen, snel op. Voor 1618 bevat de Knuttelcollectie volgens TEMPO 349 pamfletten, bijna 150 pamfletten meer dan in 1617, en meer dan een verdubbeling van het aantal pamfletten uit 1616. Het is zelfs meer dan een verdrievoudiging van de aantallen in 1615, en ongeveer het zesvoudige van het aantal pamfletten uit 1613 en 1614.¹⁵ Ook in de jaren 1619-1621, de resterende jaren van het Twaalfjarig Bestand, werden de aantallen van 1618 niet meer bereikt. 1618 was dus een duidelijk een piekjaar in de pamflettenproductie, dat pas drie decennia later weer werd geëvenaard (en overtroffen) in 1650.¹⁶

¹⁵ Cijfers gebaseerd op de Knuttelcollectie via TEMPO, op 23-07-2010. Mijn exacte cijfers voor 1618 en 1619 volgen hier onder. Vgl. Den Tex, *Oldenbarnevelt* III, 404, noot 2 die ook cijfers geeft voor de periode 1613-1618, deze zijn een lager, maar verhoudingsgewijs gelijk. Den Tex baseert zich voor deze cijfers op de (papieren) Knuttelcatalogus. Zie mijn eerdere opmerkingen in de inleiding over de moeilijkheden om het aantal pamfletten in de Knuttelcollectie precies vast te stellen.

¹⁶ Zie de grafiek met piekjaren in de Knuttelcollectie in Dingemanse, *Rap van tong*, 23. Hoewel 1649 met 717 pamfletten een duidelijke piek vormt, reken ik dit jaar hier bewust niet mee. De meerderheid van de pamfletten in TEMPO uit 1649 bestaat namelijk uit Franstalige pamfletten: 488 (68 procent) tegenover 201 Nederlandstalige (28 procent). Deze Franse pamfletten gaan vermoedelijk over de Fronde. Ter vergelijking: TEMPO bevat 454 pamfletten uit 1650, waarvan 79 Franstalige (17 procent) tegenover 355 Nederlandstalige (78 procent). Dingemanse laat ook de piek van 1649 buiten beschouwing, ze noemt deze 'misleidend' vanwege de vele buitenlandse pamfletten (ook Engelse): Dingemanse, *Rap van tong*, 22, noot 55.

Aantal pamfletten 1609-1621 in Knuttelcollectie, op basis van TEMPO.

Aantal pamfletten Knuttelcollectie, 1609-1621

Binnen de pamfletten uit het piekjaar 1618 is een groot aantal pamfletten waarin vaderlandretoriek is te vinden. In totaal kwam het aantal pamfletten uit 1618 om te doorzoeken naar de begrippen vaderland, patriot, *patria* en natie uit op 304.¹⁷ Van deze 304 pamfletten bevatten er 174 vaderlandretoriek: 57 procent van de pamfletten bevat een van de vier bovenstaande begrippen. Deze 174 pamfletten vormen het corpus voor het onderzoek naar 1618.¹⁸

Tabel 1. Aantal pamfletten 1618 met vaderlandretoriek

Samenstelling corpus		
Totaal aantal pamfletten 1618	304	100%
Corpus: pamfletten met begrippen	174	57%

Binnen dit corpus van 174 pamfletten is het begripsgebruik verder uitgesplitst in de volgende tabel: hoe vaak komen de vier begrippen voor?

¹⁷ Zie voor de selectiecriteria de inleiding. Voor 1618 bevat de Knuttelcatalogus in vergelijking met de andere drie jaren veel pamfletten van meer dan 100 bladzijden, zie Bijlage II.

¹⁸ Edities en herdrukken zijn meegerekend, wanneer deze er worden uitgefilterd blijven 112 originele titels over.

Tabel 2. Begripsfrequentie 1618

Totaal aantal pamfletten corpus	174	
Patriot	97	56%
Vaderland	144	83%
Patria	13	7%
Natie	48	28%

Duidelijk is dat vaderland binnen het corpus het meest voorkomt, gevolgd door patriot. Het minst vaak werd *patria* gebruikt. Een verklaring hiervoor kan zijn dat het een Latijns begrip is, en de meeste pamfletten binnen het corpus zijn in het Nederlands geschreven: 91 procent.¹⁹ De pamfletten in andere talen zijn regelmatig ook nog eens vertalingen van oorspronkelijk Nederlandse stukken. Niet alleen waren de meeste pamfletten in het Nederlands geschreven, het onderwerp van de pamfletten was ook (bijna) altijd de Republiek. Slechts drie pamfletten behandelden een ander gebied, te weten Bohemen. In deze naar het Nederlands vertaalde stukken werd verhaald over de *Fenstersturz*, toen in Praag op 23 mei 1618 twee katholieke stadhouders uit het raam werden gegooid, een gebeurtenis die vaak wordt gezien als het begin van de Dertigjarige Oorlog.²⁰

Het totale aantal gepubliceerde pamfletten in 1619 (aanwezig in Knuttel) was een stuk lager dan dat van piekjaar 1618: 177 tegenover 304. Binnen dit totaal van 177 pamfletten, was ook het percentage pamfletten met daarin vaderlandretoriek kleiner dan in 1618. In 1619 was in 85 pamfletten (48 procent) minimaal één van de begrippen vaderland, patriot, natie of *patria* te vinden. Deze 85 pamfletten vormen het corpus voor het onderzoek naar 1619.²¹

Tabel 3. Aantal pamfletten 1619 met vaderlandretoriek

Samenstelling corpus		
Totaal aantal pamfletten 1619	177	100%
Corpus: pamfletten met begrippen	85	48%

Binnen dit corpus is het begripsgebruik op de volgende wijze verder uitgesplitst:

Tabel 4. Begripsfrequentie

Totaal aantal pamfletten corpus	85	100%
Patriot	19	22%
Vaderland	66	78%
Patria	7	8%
Natie	19	22%

Hier doen zich de eerste duidelijke verschillen voor vergeleken met 1618. De percentages voor vaderland, *patria* zijn ongeveer gelijk, maar patriot en natie laten verschillen zien.

¹⁹ Zie hiervoor Bijlage II.

²⁰ Over de impact van deze gebeurtenis: Geoffrey Parker, *Europe in Crisis 1598-1648* (z.p. (Londen) 1979) 13-14. Met dank aan Jaap Nieuwstraten.

²¹ Worden hier de edities en herdrukken vanaf gehaald, zijn er nog 73 originele titels over.

Vooral patriot valt op. Slechts 22 procent voor 1619, in vergelijking met 56 procent voor 1618 is een groot verschil. De vraag is of hiervoor een verklaring kan worden gevonden.

Wat betreft de taal waarin de pamfletten uit 1619 geschreven waren zijn er geen grote verschillen met 1618: opnieuw was het overgrote merendeel Nederlandstalig. Wel verschenen er in 1619 meer pamfletten die een ander land of gebied dan de Republiek als primair onderwerp hadden. In het bijzonder over de oorlog in Bohemen tussen protestanten en katholieken werden verscheidene pamfletten gepubliceerd,²² maar ook over Zwitserland, Venetië, de Zuidelijke Nederlanden en zelfs Chili verschenen enkele geschriften.²³

2.2 Achtergrond

Het Twaalfjarig Bestand (1609-1621)

Na een tienjarige periode (1588-1598) waarin de Republiek, onder politieke leiding van de Hollandse landsadvocaat Johan van Oldenbarnevelt en met stadhouder Maurits van Nassau als militair bevelhebber, veel successen boekte tegen Spanje, brak eind zestiende eeuw een minder glansrijke tijd aan voor de Nederlandse opstandelingen.²⁴ In de nieuwe opperbevelhebber van de Spaanse troepen in de Zuidelijke Nederlanden, de Italiaan Ambrogio Spinola (1569-1630), bleek Maurits zijn gelijke te hebben gevonden, of misschien wel zijn meerdere. Hoewel het Staatse leger in 1600 in de (ongewilde) veldslag bij Nieuwpoort de Spanjaarden de baas was, kwam er een einde aan de reeks van glorieuze overwinningen voor Maurits. De Spanjaarden hadden daarbij ook het voordeel dat Frankrijk en Engeland, bondgenoten van de opstandelingen, beide vrede hadden gesloten met Spanje (in respectievelijk 1598 en 1604). Hoewel beide landen nog wel steun boden aan de Republiek, was er van een tweefrontenoorlog geen sprake meer. Spanje kon zich gaan concentreren op de strijd in de Nederlanden.²⁵

²² S. Groenveld e.a., *De Tachtigjarige Oorlog. Opstand en consolidatie in de Nederlanden (ca. 1560-1650)* (Zutphen 2008) 228; Israel, *The Dutch Republic*, 465-466.

²³ Dit waren vooral vertalingen. Over het oorspronkelijke Zwitserse pamflet (Kn. 2827): Randolph C. Head, *Early Modern Democracy in the Grisons. Social Order and Political Language in a Swiss Mountain Canton, 1470-1620* (Cambridge etc. 1995) 226-228, 231-235, 237-238, aldaar 238 over vaderlandretoriek. Het pamflet over Chili (Kn. 2831) was een vertaling van het Spaanstalige *La Araucana* (1569-1589) van Alonso de Ercilla (1533-1594), over de Spaanse verovering van Chili. In de Nederlandse vertaling van 1619 werden overduidelijke parallellen getrokken tussen de strijd van de oorspronkelijke bewoners van Chili en die van de Nederlanders, inclusief bewondering voor de vaderlandsliefde van de 'Chilenen'. Hierover: Benjamin Schmidt, 'The Dutch-Chilean Encounter and the (Failed) Conquest of America', *Renaissance Quarterly* 52 (1999) 440-473, aldaar 463-464. Tevens in Benjamin Schmidt, *Innocence Abroad. The Dutch Imagination and the New World, 1570-1670* (Cambridge enz. 2001) 206. Het is een bijzonder pamflet, dat helaas weinig binnen mijn onderzoek past.

²⁴ Dit zijn de beroemde 'tien jaren' van Fruin: Fruin, *Tien jaren*; A.Th. van Deursen, *De last van veel geluk. De geschiedenis van Nederland 1555-1702* (vierde druk; Amsterdam 2006) 129-135.

²⁵ Van Deursen, *De last van veel geluk*, 173-174.

Misschien nog wel belangrijker dan beperkt militair succes was de financiële situatie van de Republiek. De oorlog kostte veel geld, en was ook almaar meer gaan kosten: tussen 1597 en 1606 was het leger in grootte verdubbeld en waren de uitgaven aan fortificaties vervijfvoudigd.²⁶ Dit zette de financiën van de Republiek, en dan met name die van Holland, als rijkste gewest ook de grootste betaler, steeds meer onder druk.²⁷ Een Spaans handelsembargo belemmerde sinds 1598 de overzeese handel van de Republiek, en werd nog eens steviger gevoeld door de Spaans-Engelse vrede van 1604, toen Engelse schepen vrijuit de Spaanse en Portugese havens mochten aandoen, maar geen goederen voor de Nederlanders mochten vervoeren. Terwijl de Engelse handel kon opbloeien, kwam die van de Republiek ernstig in gevaar.²⁸

Het was vanuit deze positie dat Oldenbarnevelt in 1606 besloot tot de eerste (informele) onderhandelingen met de vijand over te gaan. Dit was overigens niet de enige optie. De oorlog voortzetten in een nauwere samenwerking met Frankrijk was ook een mogelijkheid, en kreeg de voorkeur van Maurits en ook van Amsterdam en Zeeland. De Franse koning Hendrik IV (1553-1610) eiste hiervoor echter wel de soevereiniteit van de Verenigde Nederlanden, wat voor de Republiek onbespreekbaar was. Een andere optie was om de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden weer te verenigen en samen de Spanjaarden te verdrijven. Heel werkbaar waren deze ideeën echter niet. Hierdoor was het sluiten van een vrede of wapenstilstand, met als voorwaarde de ‘voorafgaande onvoorwaardelijke erkenning van de soevereiniteit van elke der Zeven Provinciën’, het meest realistisch.²⁹ Net als bij vorige vredesonderhandelingen kwam ook dit keer het initiatief van de Spanjaarden.³⁰ Want ook Spanje verkeerde in financiële problemen, en daarnaast zag het zich bedreigd door de Nederlandse machtsuitbreidingen in Oost-Indië, zoals de veroveringen van belangrijke specerijeneilanden in 1605. De Habsburgse Aartshertogen Albert (1559-1621) en Isabella (1566-1633), aan wie koning Filips II (1527-1598) in 1598 de soevereiniteit over de Nederlanden had overgedragen, kregen van het Spaanse hof de opdracht te onderhandelen met Oldenbarnevelt.³¹

Na verkennende bijeenkomsten in 1606 werden in het volgende jaar de plannen concreter. Aan Spaanse zijde werden de besprekingen bemoeilijkt doordat zowel Aartshertog Albert en Spinola, maar ook de Spaanse koning Filips III (1578-1621) erbij betrokken waren. De voorwaarde van de Noordelijke Nederlanden om overleg te voeren tijdens een staakt-het-vuren van acht maanden, ging Filips bijvoorbeeld te ver. Maar de vernietiging

²⁶ Israel, *The Dutch Republic*, 400.

²⁷ Extra belastingen was nauwelijks een optie, aangezien de Republiek al de hoogste belastingdruk van Europa had. Het leger was in 1607 gegroeid tot 60.000 man, en kostte negen miljoen gulden per jaar. Jonathan I. Israel, *The Dutch Republic and the Hispanic World, 1606-1661* (Oxford 1982) 18.

²⁸ Israel, *The Dutch Republic*, 400.

²⁹ S. Groenveld, *Het Twaalfjarig Bestand, 1609-1621. De jongelingsjaren van de Republiek der Verenigde Nederlanden* (z.p. (Den Haag) 2009) 33.

³⁰ Van Deursen, *De last van veel geluk*, 174.

van een Spaans eskader bij Gibraltar eind april 1607 door de Nederlandse vloot, confronteerde de koning weer met zijn zwakke positie. Spinola was van mening dat wanneer Spanje niet wilde instemmen met het staakt-het-vuren, het de oorlog moest voortzetten, en dus ook moest betalen. Dat kon Spanje echter niet: in 1607 ging Filips staatsbankroet.³² Uiteindelijk ging Filips toch akkoord met een staakt-het-vuren, en konden vanaf februari 1608 in Den Haag de eerste echte vredesbesprekingen plaats vinden.³³

De Habsburgse delegatie stond onder leiding van Spinola, die van de Noordelijke Nederlanden werd aangevoerd door de Friese stadhouder Willem Lodewijk. Met zijn hoge status was hij een goede vervanger van Maurits, die tegen vredesoverleg was. Binnen de delegatie van de Republiek had ieder gewest één gedeputeerde afgevaardigd, met Oldenbarnevelt die Holland vertegenwoordigde. Maar niet alleen de strijdende partijen waren bij het overleg aanwezig. Ook andere Europese landen hadden vertegenwoordigers gestuurd, zoals Frankrijk, Engeland, Denemarken en verschillende Duitse vorstendommen. Want ook zij hadden belangen bij de onderhandelingen: als tegenspelers van Spanje, als tegenstanders van het politieke bestel van de Republiek, of als vertegenwoordigers van de katholieke of protestantse religie. De uitkomst van de besprekingen kon grote gevolgen hebben voor de machtsbalans in Europa.

Beide partijen gingen de besprekingen in met als doel een volledige vrede. De Republiek stelde als belangrijkste voorwaarde dat haar soevereiniteit erkend zou worden. De Habsburgse delegatie richtte zich op twee punten: de overzeese handel en godsdienstvrijheid voor de katholieken in de Noordelijke Nederlanden. De onderhandelingen zouden uiteindelijk tot april 1609 duren, waarbij de laatste fase plaatsvond in Antwerpen. Met horten en stoten werd er toen overeenstemming bereikt over een langdurige wapenstilstand voor twaalf jaar, en niet over een vrede wat de aanvankelijke bedoeling was. Een belangrijke rol in dit compromis speelde de Franse afgevaardigde Pierre Jeannin (1540?-1622), die vreesde voor de stabiliteit van West-Europa wanneer er weer oorlog zou komen.

In de uiteindelijke overeenkomst had de Republiek meer gekregen dan gegeven. Aan belangrijke voorwaarden voor de Habsburgers/Spanje werd niet toegegeven: godsdienstvrijheid voor katholieken in de Republiek en een verbod op de Noord-Nederlandse vaart op West en Oost-Indië kwamen niet in de tekst terecht. Indirect werden er wel verwijzingen naar opgenomen. De Zeven Provinciën daarentegen werden in het eerste artikel erkend 'in qualiteyt, ende als d'selve houdende voor vrije Staten, Provintien, ende Landen, opte welcke syluyden [= de Aartshertogen] niet en pretendeerden', en daarnaast werd, onder meer in een geheime akte, de Nederlandse aanwezigheid in de Spaanse koloniale ge-

³¹ Groenveld, *Het Twaalfjarig Bestand*, 21; Israel, *The Dutch Republic*, 400-401; Israel, *The Dutch Republic and the Hispanic World*, 5.

³² Groenveld, *Het Twaalfjarig Bestand*, 38-40, 33.

³³ Ik volg hier Groenveld, *Het Twaalfjarig Bestand*, 41-59. Ook te vinden in S. Groenveld, *Unie – Bestand – Vrede. Drie fundamentele wetten van de Republiek der Verenigde Nederlanden* (Hilversum 2009) 87-106.

bieden impliciet geaccepteerd.³⁴ Met het Bestand was de Republiek een Europese mogendheid geworden. Spanje had de Zeven Provinciën dan wel niet formeel erkend, maar het Bestand bevestigde wel de status van de Republiek als een land om rekening mee te houden, een land dat veertig jaar lang wereldmacht Spanje had weten te weerstaan. Diverse landen, waaronder Frankrijk en Venetië, beseften dit en gingen dan ook diplomatieke betrekkingen met de Republiek aan.³⁵

De afkondiging van het Bestand op 14 april 1609 op het Antwerpse stadhuis werd uitgebreid gevierd. Overal in de Lage Landen werden klokken geluid, kanonschoten gelost en pektonnen in brand gestoken. Er werden gedenkpenningen geslagen en toneelstukken opgevoerd, rederijderskamers produceerden gedichten waarin de wapenstilstand werd verheerlijkt.³⁶ De feestelijkheden konden de tegenstellingen in de Republiek die de onderhandelingen hadden veroorzaakt echter niet verhullen. Want niet iedereen steunde vrede of een wapenstilstand met de vijand.³⁷ De meest prominente tegenstander van vredesoverleg was stadhouder Maurits. Heel succesvol in het mobiliseren van verzet tegen de onderhandelingen was hij niet. In 1607 probeerde hij bijvoorbeeld, gesteund door Willem Lodewijk, Friesland en Groningen achter zich te krijgen, maar hij behaalde weinig resultaat: de provincies waren oorlogsmoe. Een andere gewichtige tegenstander was Amsterdam, maar ook de machtigste stad van de Republiek stond alleen, toen het in 1607 in de Hollandse Statenvergadering tegen het staakt-het-vuren stemde.³⁸ Dat betekende echter niet dat er in andere steden of provincies geen twijfels bestonden over een vrede of een bestand met Spanje. Gevreesd werd vooral voor economische achteruitgang, door Spaanse voorwaarden over de koloniale handel, of de mogelijke opheffing van de blokkades van de Zuid-Nederlandse havens, een angst van Zeeland, dat jarenlang van de blokkades had geprofiteerd.

Via een ‘publiciteitscampagne’ maakten de tegenstanders van een mogelijke vrede hun argumenten duidelijk.³⁹ VOC-bestuurders en andere kooplieden met koloniale belangen probeerden via petities de Staten van Holland en Zeeland te overtuigen dat de langeafstandshandel in gevaar zou komen. De Staten van Zeeland lieten een penning uitgeven waarop het Paard van Troje was afgebeeld, als waarschuwing dat de Staten-Generaal door Spanje misleid werden. En Maurits schreef de Hollandse vroedschappen in de herfst van 1608 dat een bestand de veiligheid van de Republiek ernstig zou bedreigen en mogelijk zou leiden tot herstel van de Spaanse tirannie.⁴⁰ Belangrijker nog waren de vele pamfletten

³⁴ Het volledige Bestandstraktaat is te vinden in Groenveld, *Unie – Bestand – Vrede*, 115-127, citaat 115; Groenveld, *Het Twaalfjarig Bestand*, 62-63.

³⁵ Van Deursen, *De last van veel geluk*, 178.

³⁶ Groenveld, *Het Twaalfjarig Bestand*, 1-2, 56-57.

³⁷ Israel, *The Dutch Republic and the Hispanic World*, 30-32, 35-42.

³⁸ Israel, *The Dutch Republic*, 403.

³⁹ A.Th. van Deursen, *Mensen van klein vermogen. Het ‘kopergeld’ van de Gouden Eeuw* (vierde druk; Amsterdam 1999) 169-172; Monica Stensland, ‘Peace or No Peace? The Role of Pamphleteering in Public Debate in the Run-up to the Twelve-year Truce’ in: Deen, Onnekink en Reinders (eds.), *Pamphlets and Politics in the Dutch Republic*, 227-252.

⁴⁰ Israel, *The Dutch Republic*, 403-404.

die over de vredesonderhandelingen verschenen en zich tegen een bestand keerden. Verschillende van deze pamfletten werden door de Staten-Generaal verboden.⁴¹ Een zeer productief pamfletschrijver was Willem Usselincx (1567-1647?), een vluchteling uit de Zuidelijke Nederlanden (Antwerpen) en vanuit Middelburg een belangrijke motor in het opzetten van een West-Indische Compagnie.⁴² Deze plannen voor de oprichting werden door Oldenbarnevelt stop gezet, om het vredesoverleg niet te belemmeren.⁴³ In de pamfletten werden de argumenten tegen een vrede keer op keer herhaald: het wantrouwen tegen Spanje, vrees voor schade aan handel en industrie, maar ook angst voor het uiteenvallen van de Unie.⁴⁴ De tegenstanders wonnen de strijd tegen het bestand uiteindelijk niet. Maar de vrees voor het uiteenvallen van de Unie door de tijdelijke vrede was niet geheel onterecht, zo zou blijken tijdens de latere jaren van het Twaalfjarig Bestand. De kiem hiervoor was dus al eerder gelegd: in de onenigheid over de vredesonderhandelingen, maar ook in de verhouding tussen Maurits en Oldenbarnevelt.

Maurits en Oldenbarnevelt

Volgens Oldenbarnevelts biograaf Jan den Tex was de relatie tussen Maurits en Oldenbarnevelt in de beginjaren van hun samenwerking vergelijkbaar met ‘die van voogd en pupil’. Ook toen Oldenbarnevelt nog pensionaris van Rotterdam was, probeerde hij Maurits al te laten benoemen in hoge posities, zoals graaf van Holland.⁴⁵ In 1585 werd Maurits aangesteld als stadhouder van Holland en Zeeland, op achttienjarige leeftijd. Hij volgde hiermee zijn vader Willem van Oranje op, die een jaar eerder in Delft was vermoord. Willem was de leider geweest van de Nederlandse Opstand tegen het Spaanse gezag, en dat Maurits het werk van zijn vader zou voortzetten lag in de lijn der verwachting. De titel prins van Oranje kreeg Maurits pas na het overlijden van zijn oudere broer Filips Willem (1554-1618). De oudste zoon van Willem van Oranje had nooit een rol gespeeld in de strijd van de Noorde-

⁴¹ Vincent van Zuilen, ‘The “Netherlandish Beehive” (1608). Public Opinion and Identity as a Commonplace in Dutch Anti-Peace Propaganda’ in: Banks en Bossier (eds.), *Commonplace Culture*, 89-107, aldaar 94; Harline, *Pamphlets*, 199; Weekhout, *Boekencensuur*, 374 bijlage 1, geeft zeven pamfletten die in 1608 door de Staten-Generaal werden verboden.

⁴² Israel, *The Dutch Republic*, 404; Israel, *The Dutch Republic and the Hispanic World*, 36-38; Van Zuilen, ‘The “Netherlandish Beehive”’, 103-105.

⁴³ Groenveld, *Het Twaalfjarig Bestand*, 50-51. De voorstanders van een West-Indische Compagnie hadden niet alleen economische argumenten voor de oprichting (handel in het Atlantische gebied), maar ook politieke en religieuze: het bestrijden van de Spanjaarden en Portugezen, en het bevorderen van het calvinisme in de Nieuwe Wereld, waar het Spaans-Portugese katholicisme domineerde. De WIC werd uiteindelijk in juni 1621 opgericht, dus na afloop van het Twaalfjarig Bestand. Usselincx was een van de oprichters. Willem Frijhoff, *Wegen van Evert Willemsz. Een Hollands weeskind op zoek naar zichzelf, 1607-1647* (Nijmegen 1995) 494-495; Israel, *The Dutch Republic*, 326.

⁴⁴ Kaper, *Pamfletten*, 30-37 en passim.

⁴⁵ Jan den Tex, *Oldenbarnevelt II, Oorlog 1588-1609* (Haarlem 1962) 201.

lijke Nederlanden: Filips Willem was op zijn twaalfde op bevel van Alva gevangen genomen, meegevoerd naar Spanje, en daar katholiek opgevoed en ‘verspaanst’.⁴⁶

In de eerste jaren van zijn stadhouderschap was Maurits nog weinig zichtbaar. Het politiek leiderschap lag bij de Engelsman Robert Dudley (1532/3-1588), graaf van Leicester, een gunsteling van de Engelse koningin Elizabeth die als gouverneur-generaal was aangesteld en daarmee de positie van Willem van Oranje had overgenomen. Maurits was wel militair actief, maar de Duitse graaf Filips van Hohenlohe (1550-1606) had als luitenant-generaal het opperbevel gekregen over het Staatse leger.⁴⁷ Leicesters carrière in de Zeven Provinciën verliep weinig succesvol. Niet alleen beschikte hij zelf over geringe competentie voor zijn taak, zijn leiderschap werd ook nauwelijks geaccepteerd door de plaatselijke regenten, en dan met name die van Holland.⁴⁸ Hier komt Johan van Oldenbarnevelt in beeld.

Oldenbarnevelt was in maart 1586 door de Staten van Holland verkozen tot landsadvocaat. Hoewel formeel niet meer dan de hoogste ambtenaar van het gewest, wist hij al snel zijn positie te verstevigen en de machtigste persoon van Holland, en ook van de gehele Republiek te worden. Oldenbarnevelt stond aan de leiding van de oppositie tegen Leicester, en die oppositie werd voornamelijk gevoerd ‘in de naam van Maurits’ bedreigde rechten’.⁴⁹ Oldenbarnevelt en Leicester verschilden van mening over de bestuursstructuur van het land, en ook over de plaats van de kerk. De landsadvocaat wilde behoud van de invloed van de stedelijke regenten op het bestuur, Leicester streefde naar een eenhoofdige leiding. En waar Leicester wilde dat zowel kerk als staat calvinistisch zouden zijn, wezen Oldenbarnevelt en de Hollandse regenten dit laatste af: het calvinisme moest niet aan iedereen opgelegd worden, onderlinge verdraagzaamheid was juist de oplossing voor religieuze problemen. Daarnaast waren de naaste medewerkers van Leicester merendeels afkomstig uit migrantenkringen, die vanwege hun achtergrond geen bestuurspositie konden vervullen waardoor zij ver af stonden van de regenten.⁵⁰

Toen Leicester eind 1586 het land uit ging, greep Oldenbarnevelt dit aan om de positie van de landvoogd te ondermijnen, want er moest een plaatsvervanger komen. De aangewezen persoon hiervoor was Maurits, en hij werd dan ook begin 1587 tot kapitein-generaal over de legers van Holland en Zeeland benoemd. Enkele maanden later werd hij ook kapitein-generaal voor het gehele leger, voor zolang Leicester afwezig was. Leicesters terugkeer kon het tij niet keren: zijn militaire campagne mislukte, Maurits en Hohenlohe weigerden regelmatig zijn bevelen te accepteren zonder goedkeuring van de Staten-Generaal. Een mogelijk voornemen van Leicester om Maurits en Oldenbarnevelt gevangen

⁴⁶ Van Deursen, *Maurits van Nassau*, 26-28, voor Filips Willem 10, 28, 151-152.

⁴⁷ Van Deursen, *Maurits van Nassau*, 22, 23, 25;

<http://dutchrevolt.leiden.edu/dutch/personen/H/Pages/hohenlohe.aspx> (08-07-2010).

⁴⁸ Van Deursen, *Maurits van Nassau*, 29-30.

⁴⁹ Den Tex, *Oldenbarnevelt II*, 201.

⁵⁰ Van Deursen, *Maurits van Nassau*, 30-32.

te zetten, werd niet uitgevoerd.⁵¹ Leicester vertrok definitief naar Engeland, de Staten-Generaal deden het voortaan zelf. De Verenigde Provinciën gingen verder zonder ‘eenhoofdig’ bestuur en waren nu een republiek.

Vanaf 1590 ging Maurits een prominentere plaats innemen. Dit had hij mede te danken aan Oldenbarnevelt. Die zette zich actief in om Maurits ook tot stadhouder van Gelderland, Utrecht en Overijssel te laten benoemen, nadat de functie was vrijgekomen door het overlijden van stadhouder Adolf van Nieuwenaar in 1589. Op deze manier wilde Oldenbarnevelt de andere gewesten onder maximale invloed van Holland brengen, en die was het beste gegarandeerd wanneer Maurits ook daar stadhouder was. Dit lukte, zodat Maurits stadhouder en kapitein-generaal van vijf gewesten werd. Zo verstevigde Oldenbarnevelt niet alleen de positie van Holland binnen de Unie, maar ook Maurits’ status steeg: voortaan voerde hij de titel ‘Excellentie’.⁵²

De volgende jaren zouden Oldenbarnevelt en Maurits een succesvolle combinatie vormen, aangevuld met de Friese stadhouder Willem Lodewijk. Maurits en zijn neef wisten met veel succes het Staatse leger te moderniseren, en om te vormen tot een zeer sterke en gevreesde krijgsmacht.⁵³ Een eerste blijk van Maurits’ kunnen was de inname van Breda in februari 1590, middels de befaamde list met het turfschip, waarmee een groep verstopte soldaten ongemerkt de stad kon binnenkomen om deze in te nemen. De inname maakte veel indruk, en bewees dat een offensieve oorlog tegen de Spanjaarden mogelijk was.⁵⁴

Een dergelijke oorlog was alleen mogelijk als er ook geld was, en daardoor waren Maurits en Willem Lodewijk altijd afhankelijk van de Staten-Generaal, die niet alleen beslisten over de financiën, maar ook waar en wanneer er gestreden werd. Opperbevelhebber was Maurits dan ook niet, dat waren de Staten-Generaal, waarvan gedeputeerden meegingen op de veldtochten. Het geld voor de oorlog moest worden opgebracht door de verschillende gewesten, maar het merendeel kwam van Holland. De grootste en rijkste provincie betaalde rond de zestig procent van de kosten, en toen verschillende provincies nog (deels) bezet waren door de vijand, zelfs nog meer.⁵⁵ Deze afhankelijkheid van geld, en dus van Holland, betekende ook afhankelijkheid van de Hollandse landsadvocaat: ‘[z]onder Oldenbarnevelt ging er eigenlijk niets’.⁵⁶ Voor Maurits was Oldenbarnevelt onmisbaar, en hij werkte dan ook veelvuldig met de landsadvocaat samen.

Hoewel Oldenbarnevelt en Maurits elkaar nodig hadden, deelden zij toch niet altijd elkaars mening. Van Deursen geeft, op basis van een analyse van Den Tex, drie belangrijke geschilpunten. Als eerste verschilden ze van mening over buitenlandse politiek. Olden-

⁵¹ Van Deursen, *Maurits van Nassau*, 37, 39, 40.

⁵² Van Deursen, *Maurits van Nassau*, 54; Den Tex, *Oldenbarnevelt II*, 212-213.

⁵³ Van Deursen, *Maurits van Nassau*, hoofdstuk 5 en 6.

⁵⁴ Van Deursen, *Maurits van Nassau*, 56-59.

⁵⁵ Van Deursen, *Maurits van Nassau*, 66.

⁵⁶ Van Deursen, *Maurits van Nassau*, 73.

barnevelt zag Frankrijk als natuurlijke bondgenoot, maar Maurits had zijn twijfels over een verbond met een katholieke mogendheid. Dat er met Hendrik IV een protestantse vorst in Frankrijk op de troon kwam was een opsteker, maar dat deze met het oog op de binnenlandse rust katholiek werd, hielp niet. Ten tweede was er een verschilpunt over de kosten van de oorlog. Oldenbarnevelt wist hoe moeilijk het was om de provincies ieder jaar weer te laten betalen en wilde daarom niet te veel uitgeven. Maurits daarentegen dacht vooral aan de veiligheid van zijn soldaten, en bespaarde liever op de levens van zijn troepen dan op het geld van de Staten-Generaal. Het derde verschil sluit hierop aan. Oldenbarnevelt was bereid risico's te nemen, met het oog op mogelijke winst. Maurits was juist uiterst voorzichtig en koos voor zekerheid. Op die manier wist hij ook vele steden te veroveren: met vaak langdurige, goed opgezette en uitgedachte belegeringen. Risicovolle, of onverwachte veldslagen probeerde hij te vermijden. Het zijn ook deze tegengestelde karaktereigenschappen waarmee Oldenbarnevelt en Maurits elkaar aanvulden, en waardoor ze elkaar nodig hadden.⁵⁷

Ondanks de meningsverschillen en soms ook ergernissen, over Oldenbarnevelts' bemoeizucht, over zijn Franse politiek, of over Maurits' trage besluitvaardigheid, grote voorzichtigheid en dure oorlogsvoering, was de verhouding tussen Oldenbarnevelt en Maurits tot 1600 goed.⁵⁸ 1600 als 'breukjaar' is niet toevallig: in de gebeurtenissen rond de beroemde slag bij Nieuwpoort in dat jaar kwamen de bovengenoemde ergernissen duidelijk naar boven, en deze konden daarna niet meer worden vergeten.⁵⁹ Tegen zijn zin werd Maurits door de Staten-Generaal op campagne naar Vlaanderen gestuurd, met als doel de kapers van Duinkerken uit te schakelen die de handel en visserij van Holland en Zeeland ernstige schade toe brachten. Maurits vond een veldtocht zo diep in vijandelijk gebied niet verantwoord. Behalve dat het verplaatsen van een groot leger over dergelijke afstanden logistieke problemen met zich meebracht (hoe de soldaten bijvoorbeeld te voeden?), zou ook een groot deel van de Republiek onverdedigd achter blijven wanneer koers naar Vlaanderen werd gezet. Maar ondanks zijn protesten bij de afgevaardigden van de Staten-Generaal werd toch doorgezet. Niet in de laatste plaats omdat er hoge verwachtingen waren van de opbrengsten die het brandschatten van Vlaanderen op zou brengen - vooral bij Oldenbarnevelt. Tegen de verwachtingen in wist Aartshertog Albertus (ondanks munitie onder de Spanjaarden) een groot leger te verzamelen, en een grote veldslag bleek onvermijdelijk te zijn.⁶⁰ Op 2 juli troffen de legers elkaar in de duinen bij het strand van Nieuwpoort. Het werd een zwaarbevochten zege voor het Staatse leger: ongeveer duizend soldaten sneuvelen en zevenhonderd raakten gewond. De verliezen aan Spaanse zijde waren echter ruim

⁵⁷ Van Deursen, *Maurits van Nassau*, 74-75.

⁵⁸ Den Tex, *Oldenbarnevelt II*, 221. Den Tex spreekt ook over 'een serie vernederingen' die Maurits kreeg te verwerken, vooral waar het ingrijpen van Oldenbarnevelt in de oorlogsvoering betrof. Ibidem, 218.

⁵⁹ Voor een kort overzicht van de slag bij Nieuwpoort: Olaf van Nimwegen, 'Nieuwpoort: duinen. Slag bij Nieuwpoort, 1600' in: Maarten Prak (ed.), *Plaatsen van herinnering. Nederland in de zeventiende en achttiende eeuw* (Amsterdam 2006) 86-97.

tweemaal zo groot.⁶¹ Nieuwpoort zou uitgroeien tot de beroemdste veldslag uit de Nederlandse Opstand (al was het maar vanwege het makkelijk te onthouden jaartal), en Maurits was zeker trots op het succes en de prestatie. Maar dat hij bijna een nederlaag had geleden door toedoen van Oldenbarnevelt en de Staten-Generaal kon hij niet vergeten. Maurits verkoos de goed voorbereide belegering boven de veldslag in open veld, en wilde zelf alles onder controle kunnen houden. Bij Nieuwpoort was dat niet gelukt, en had hij veel goed getrainde soldaten verloren. Maar dat niet alleen, de veiligheid van de gehele Republiek was op het spel gezet. Wat als bij Nieuwpoort was verloren? Toen Oldenbarnevelt en de Staten aandrongen om de missie te vervolgen en alsnog Duinkerken te belegeren, maakte Maurits dan ook duidelijk dat hij geen heil meer zag in een verdere veldtocht. Geruchten over een ruzie, waarbij Maurits Oldenbarnevelt zelfs een oorvijg zou hebben gegeven bleken vooral verzinsels, maar wat wel klopte was dat de verhouding tussen de twee beschadigd was geraakt, en niet meer hersteld zou worden. Samenwerking bleef er wel degelijk, maar niet meer zoals voorheen.⁶²

Aan het begin van zijn carrière was Maurits dankzij Oldenbarnevelt verder in het zadel geholpen. Via Maurits probeerde Oldenbarnevelt de positie van Holland te verstevigen. Toen in 1602 Zeeland voorstelde om Maurits' positie te versterken en hem tot graaf van Holland te laten benoemen, was Oldenbarnevelt echter tegen, ondanks eerdere Franse sympathieën voor een dergelijk plan. Maar Oldenbarnevelt vreesde dat de Hollandse hegemonie in gevaar kwam met Maurits als graaf. Opvallend is dat Maurits zelf ook weinig actief steun gaf aan het plan, het waren personen in zijn omgeving, en niet hijzelf die hem hoger gezag wilden laten aannemen.⁶³

De volgende jaren stonden vooral in het teken van de strijd met Spinola, de nieuwe opperbevelhebber van de Spaanse legers in de Nederlanden. Deze wist bijvoorbeeld in 1604 het slepende beleg van Oostende, een strategische stad in Vlaanderen die in Staatse handen was, na meer dan drie jaar tot een succesvol einde te brengen. Het beleg had beide partijen kapitalen gekost, en hoewel Maurits in hetzelfde jaar de havenstad Sluis wist te veroveren, werd de overwinning bij Oostende gezien als een grote opsteker voor de Aartshertogen. Spinola had bewezen een vaardig generaal te zijn, en in 1605 en 1606 wist hij met succes het grondgebied van de Republiek binnen te dringen. Zijn oorlogsvoering had echter de Spaanse schatkist uitgeput. Zowel de Aartshertogen en Spanje als de Republiek waren toe aan onderhandelingen.⁶⁴ De relatie tussen Oldenbarnevelt en Maurits was toen al

⁶⁰ Van Deursen, *Maurits van Nassau*, 174-176.

⁶¹ Van Nimwegen, 'Nieuwpoort', 88.

⁶² Van Deursen, *Maurits van Nassau*, 179-181. In 1601 stelde Oldenbarnevelt opnieuw voor om Maurits een veldtocht naar Vlaanderen te laten maken, om Duinkerken te veroveren. Het wordt gezien als een teken van zijn koppigheid. Ibidem, 183; Den Tex, *Oldenbarnevelt II*, 375-376. Ook: Jan den Tex, 'Maurits en Oldenbarnevelt vóór en na Nieuwpoort', *BMGN* 85 (1970) 63-72.

⁶³ Van Deursen, *Maurits van Nassau*, 186; A.Th. van Deursen, 'Maurits' in: C.A. Tamse (ed.), *Nassau en Oranje in de Nederlandse geschiedenis* (Alphen aan de Rijn 1979) 85-109, aldaar 101-103.

⁶⁴ Van Deursen, *Maurits van Nassau*, 195-196, 198-200.

lang niet meer die van ‘voogd en pupil’. Maurits was nu een ervaren volwassene, met een vorstelijke uitstraling en misschien was hij niet de hoogste in functie, hij was het wel in status.⁶⁵ Tijdens het Bestand kwamen Maurits en Oldenbarnevelt tegenover elkaar te staan, en Oldenbarnevelt zou het conflict niet overleven. Ze hadden niet alleen andere ideeën over politiek, maar ook over de plaats van religie in de samenleving. Ieder koos zijn kant in de twisten tussen arminianen en gomaristen, die de Republiek in de Bestandsjaren zouden beheersen.

Arminianen en gomaristen

De theologische twisten tussen arminianen en gomaristen, of remonstranten en contraremonstranten zoals ze vanaf 1610 genoemd werden, beheersten tijdens het Twaalfjarig Bestand de hele samenleving. Dat het religieuze conflict een dergelijke ingrijpende invloed kon hebben, is moeilijk voor te stellen voor de moderne Nederlander, die waarschijnlijk de discussie op zijn minst zal zien als haarkloverij maar eerder nog als onbegrijpelijk. Of een zeventiende-eeuwse leek alle verschillen tussen de ideeën van de leiders der ‘partijen’, de Leidse hoogleraren Jacobus Arminius (1560-1609) en Franciscus Gomarus (1563-1641), wel snapte, is maar de vraag. Den Tex beschrijft op amusante wijze hoe in de Hoge Raad in 1608 de leiders van de twee kampen met elkaar in debat gingen: ‘[h]et was te voorzien, dat de Hoge Raad na dagenlang verveeld te zijn door de langdradige betogen der getabberde disputanten, gemakkelijk te overtuigen zou zijn van de futilliteit der geschillen. (...) De betogen van Gomarus en Arminius (...) waren voor de aandachtig luisterende raadsheren grotendeels onbegrijpelijk geweest.’ Kortom, voor dit lekenpubliek was de discussie, aldus Den Tex, ‘volkomen abstract gezwets’.⁶⁶ Toch is het te simpel om te stellen dat dit ‘gezwets’ voor de zeventiende-eeuwse Nederlander daarom ook even onbelangrijk was als de moderne Nederlander dit wellicht zou vinden. Want er is een evident verschil: voor iedere zeventiende-eeuwer was religie zeer belangrijk, leek of geen leek. Vragen over geloof en genade, waar de ‘theologenruzie’ onder meer over ging, waren voor de inwoners van de Republiek in de zeventiende eeuw dan ook van ‘existentieel belang’.⁶⁷ De ruzie bleef ook niet alleen beperkt tot louter theologen, omdat via de studenten van de hoogleraren, en via de preken van predikanten, het conflict een groot deel van de bevolking kon bereiken. Daarnaast kon religie in de Republiek ook niet los gezien worden van politiek. Niet alleen speelde de protestantse godsdienst een essentiële rol in het ontstaan van de Republiek – de strijd voor godsdienstvrijheid, tegen kettervervolging – en voor het Huis van Oranje, de twisten zetten ook de relatie tussen kerk en overheid op scherp.

⁶⁵ Simon Groenveld, ‘De man met de loden schoenen. Een levensschets’ in: Kees Zandvliet (ed.), *Maurits. Prins van Oranje* (Amsterdam en Zwolle 2000) 13-35, aldaar 27.

⁶⁶ Jan den Tex, *Oldenbarnevelt III, Bestand 1609-1619* (Haarlem 1966) 77.

⁶⁷ Van Deursen, *Maurits van Nassau*, 227.

De kern van de ruzie tussen de arminianen en gomaristen was het verschil van inzicht over de predestinatie. Van Deursen vat het op de volgende manier zo kort mogelijk samen: ‘volgens Arminius is verkiezing een vrucht van geloof, volgens Gomarus is geloof een vrucht van verkiezing.’⁶⁸ Binnen het calvinisme was de predestinatie een essentieel onderdeel: God had al voorbestemd wie in de hemel zou komen en wie in de hel. De mens had hier zelf geen enkele invloed op, het was aan God te bepalen wie genade ontving en wie niet. Wie was uitverkoren voor de genade, ontving zeker het eeuwige leven, ondanks zijn daden. Alle menselijke medewerking of verdienste werden in de verkiezingsleer van het calvinisme uitgeschakeld.⁶⁹ Arminius en zijn volgelingen bestreden deze gedachte. Volgens de arminianen had de mens wel degelijk de mogelijkheid zijn eigen lot te bepalen. De verkiezing door God, was vervangen door persoonlijke keuze. De mens had het geloof van God ontvangen, maar kon dit ook weer door eigen schuld verliezen. De menselijke wil had de mogelijkheid Gods genade te aanvaarden, of om deze af te wijzen.⁷⁰ In de ogen van gomaristen deed deze mogelijkheid om toch het eigen lot te kunnen bepalen, de wilsvrijheid, verdacht veel denken aan katholicisme, en arminianen werden er dan ook van beschuldigd ‘crypto-katholieken’ te zijn, die terugvielen in ‘roomse manieren’.⁷¹

Al snel na de aanstelling van Arminius als hoogleraar theologie aan de universiteit van Leiden in 1603, waarop mede door Oldenbarnevelt was aangestuurd en die al vooraf was gegaan door enige controverse, kwamen er geruchten over Arminius’ rechtzinnigheid en ontstond er onrust onder studenten.⁷² Hoewel het de bedoeling was de meningsverschillen niet in de openbaarheid te brengen bleven de discussies al gauw niet meer beperkt tot alleen de Leidse universiteit.⁷³ Ook de politiek werd bij het conflict betrokken. De oplossing moest, ook in de ogen van Oldenbarnevelt, gevonden worden in een Nationale Synode, die in 1606 door de Staten-Generaal werd goed gekeurd.⁷⁴ Binnen de organisatie van de Nederlandse gereformeerde kerk met de kerkenraad, classis, particuliere synode (‘part’ als deel van een provincie) en provinciale synode, was de Nationale Synode de ‘vergadering’ op het hoogste niveau. De bedoeling was om op de Nationale Synode af te spreken hoe de Nederlandse Confessie herzien kon worden, zodat alle partijen zich hierin konden vinden.

⁶⁸ Van Deursen, *Maurits van Nassau*, 227.

⁶⁹ A.Th. van Deursen, *Bavianen en Slijkgeuzen. Kerk en kerkvolk ten tijde van Maurits en Oldenbarnevelt* (derde druk; Franeker 1998) 227.

⁷⁰ Van Deursen, *Bavianen en Slijkgeuzen*, 229. Van Deursen noemt deze gedachte een ‘volstreekte afwijzing van het calvinisme.’ Benjamin Kaplan nuanceert deze stelling, door er op te wijzen dat dit volledig afhangt van wat onder calvinisme wordt verstaan. Arminius zelf bijvoorbeeld vond dat hij wel de kern van het calvinisme trouw bleef. De contraremonstranten definieerden calvinisme veel strikter dan zestiende-eeuwse calvinisten deden: Benjamin J. Kaplan, *Calvinists and Libertines. Confession and Community in Utrecht 1578-1620* (Oxford etc. 1995) 233-234.

⁷¹ Kaplan, *Calvinists and Libertines*, 230; E.H. Cossee, ‘Rekkelijk of precies. Remonstranten en contraremonstranten ten tijde van Maurits en Oldenbarnevelt’ in: T.G. Kootte (ed.), *Rekkelijk of precies. Remonstranten en contraremonstranten ten tijde van Maurits en Oldenbarnevelt* (Utrecht 1994) 8-35, aldaar 14.

⁷² Den Tex, *Oldenbarnevelt III*, 61-68.

⁷³ Israel, *The Dutch Republic*, 393.

⁷⁴ Den Tex, *Oldenbarnevelt III*, 68; Van Deursen, *Bavianen en Slijkgeuzen*, 245.

Er was echter veel weerstand bij de gomaristen, die vonden dat de Confessie niet ter discussie kon staan en juist op de Nationale Synode door iedereen bevestigd zou moeten worden. Op deze manier kon er geen Nationale Synode komen, en Oldenbarnevelt zou voortaan ook geen heil meer zien in een Nationale Synode.⁷⁵

Toch moest er iets gedaan worden om een einde te maken aan de problemen. Arminius had het zwaar in Leiden, hij werd in 1607 openlijk aangevallen door studenten en stadsgenoten. Zijn aanhangers werden als verdacht gezien en nageschreeuwd op straat, ouders haalden hun kinderen van de Leidse universiteit om ze in Franeker te laten studeren.⁷⁶ Wat de situatie nog eens extra compliceerde was dat tegelijkertijd de bestandsonderhandelingen plaatsvonden. Dezelfde fanatieke calvinisten die zich keerden tegen een mogelijke vrede met Spanje, probeerden ook in de provinciale synoden medestanders te vinden voor hun verzet tegen Arminius en zijn aanhangers.⁷⁷ De arminianen vormden overigens maar een beperkte groep: ze waren altijd een minderheid binnen het protestantisme in de Republiek. Hoewel schattingen ontbreken, werden hun aantallen ver overtroffen door de gomaristen (of calvinisten). Er waren wel veel arminiaanse predikanten en ook regenten, maar onder de grote lagen van de bevolking was de aanhang gering. Een uitzondering was Rotterdam, waar 'de massa' inderdaad voor Arminius' ideeën koos. De meeste arminianen waren te vinden in Holland, en binnen Holland meer in het Zuiderkwartier dan in het Noorderkwartier, en in de steden meer dan op het platteland. Naast Rotterdam waren er nog enkele andere centra van het arminianisme, zoals Gouda. Ook in Utrecht waren aanhangers van de denkbeelden van Arminius te vinden, in de overige gewesten was dit een stuk minder. In Overijssel, Gelderland en Friesland waren wel enkele arminiaanse 'kernen', zoals in Kampen, Nijmegen en Leeuwarden. Dat de arminianen een minderheid vormden, betekende niet dat de overige gereformeerden allemaal even gomaristisch waren: er was een ook een middengroep van moderaten ('modderaars'), die soms hun middenpositie wisten te behouden, maar soms ook naar een van beide zijden werden gedreven.⁷⁸

Toen bleek dat een bijeenkomst voor de Hoge Raad in 1608, en pogingen tot een Provinciale Synode op niets uitliepen, zochten de arminianen hun toevlucht tot de Staten van Holland. In 1610 diende de predikant Johannes Wtenbogaert (1557-1644) namens de arminianen bij de Staten van Holland de beroemd geworden Remonstrantie in, waarin zij hun opvattingen over de gereformeerde religie uiteen hadden gezet. Wtenbogaert had de leiding over de arminianen genomen, nadat Arminius een jaar eerder was overleden. Wtenbogaert was een invloedrijk theoloog, een nationale bekendheid. Hij was sinds 1591 werkzaam als predikant in Den Haag en ook in functie als veld- en hofprediker. Hij was

⁷⁵ Israel, *The Dutch Republic*, 394, 422.

⁷⁶ Israel, *The Dutch Republic*, 423; Den Tex, *Oldenbarnevelt III*, 76.

⁷⁷ Israel, *The Dutch Republic*, 423.

⁷⁸ Van Deursen, *Bavianen en Slijkgeuzen*, 241, 242, 244-245; Groenveld e.a., *De Tachtigjarige Oorlog*, 207.

bevriend met Hugo de Groot en Oldenbarnevelt, die hij bijstond met advies.⁷⁹ Waarschijnlijk heeft Oldenbarnevelt hem ook aangespoord tot de Remonstrantie.⁸⁰ In de Remonstrantie, die was ondertekend door 44 predikanten (de meeste afkomstig uit Holland) was in vijf artikelen de arminiaanse visie op de Nederlandse confessie geformuleerd, en werd om ruimte voor deze standpunten gevraagd – wat neer kwam op bescherming door de Staten (tegen ‘kerkelijke tuchtmaatregelen’).⁸¹ Een jaar later vond op initiatief van Oldenbarnevelt een discussie plaats tussen de vertegenwoordigers van beide partijen, waar de gomaristen hun Contra-Remonstrantie presenteerden. Hierin weerspraken zij niet alleen de ideeën uit de Remonstrantie, ook pleitten zij voor een Nationale Synode, de zij als eerste en enige mogelijkheid zagen om een einde te maken aan de controverses.⁸² Voortaan zouden de arminianen en gomaristen bekend staan als remonstranten en contraremonstranten.

De Staten van Holland besloten de remonstranten de ruimte voor hun opvattingen te gunnen. In de ideeën van de Staten en van Oldenbarnevelt was het mogelijk dat er binnen de publieke kerk in Holland meerdere opvattingen naast elkaar konden bestaan. Wederzijdse verdraagzaamheid was in de ogen van de Staten de oplossing, de meerderheid moest de minderheid maar tolereren. Desnoods moest deze tolerantie afgedwongen worden – als het niet anders kon met geweld. Hier koos de wereldlijke overheid dus positie in een religieus conflict. De Staten steunden de remonstranten, en de remonstranten zouden zich vaak op overheidssteun beroepen. Belangrijk is dat dit nog niet betekende dat binnen de leer van de remonstranten een bepaald vast idee bestond over de verhouding tussen kerk en overheid, en de contraremonstranten hier volledig anders over dachten. De remonstranten hadden de overheid nodig om te kunnen overleven te midden van een contraremonstrantse meerderheid, en gaven de overheid daarom veel bevoegdheden in kerkelijke zaken. Vanuit deze gedachte is het dan ook logisch dat Wtenbogaert in het *Tractaet Van t’Ampt ende Authoriteyt eener Hoogher Christelicker Overheydt, in Kerckelicke saecken* (1610) de burgerlijke overheid boven de kerk plaatste wanneer het ging om het benoemen van predikanten, het vaststellen van de leer en het bijeenroepen van synoden. De kerk diende zich bij onenigheid te schikken naar de wil van de overheid. Maar zou Wtenbogaert hetzelfde hebben geschreven als de overheid zijn tegenstanders steunde? Toen na de Nationale Synode (1618-1619) en de wetsverzetten in 1618 de machtsverhoudingen waren gewijzigd, waren het de contraremonstranten die de overheid steunden: de Hollandse kerkpolitiek was nu

⁷⁹ H.J.M. Nellen, ‘Een tweespan voor de arminiaanse wagen: Grotius en Wtenbogaert’ in: Idem en J. Trapman (eds.), *De Hollandse jaren van Hugo de Groot (1583-1621)* (Hilversum 1996) 161-177, aldaar 161-162, 168. Als veldprediker en vaste legerpredikant van Maurits was Wtenbogaert bijvoorbeeld aanwezig bij de campagne in Vlaanderen in 1600 en de slag bij Nieuwpoort: Den Tex, *Oldenbarnevelt* II, 367-368, 370; Van Deursen, *Maurits van Nassau*, 179.

⁸⁰ Den Tex, *Oldenbarnevelt* III, 134.

⁸¹ Israel, *The Dutch Republic*, 425; Den Tex, *Oldenbarnevelt* III, 134; Van Deursen, *Maurits van Nassau*, 228; Cossee, ‘Rekkelijk of precies’, 15-16, hier ook een korte beschrijving van de vijf artikelen.

⁸² Israel, *The Dutch Republic*, 425.

immers in hun voordeel. In hun leer of overtuiging waren geen van beide partijen echter veranderd.⁸³

Door de opstelling van de Staten van Holland waren de theologische polemieken ook verweven geraakt met politieke kwesties. Welke consequenties dit kon hebben, was al eerder gebleken, bijvoorbeeld eind 1609 in Alkmaar. De vroedschap van Alkmaar was ernstig verdeeld over kerkelijke zaken en de positie van een predikant. Maurits, die als stadhouder de mogelijkheid had om vroedschapsleden te kiezen, koos in december 1609 voornamelijk voor gomaristische leden. De schutterij, ontevreden met strikte calvinisten in het bestuur, kwam toen in actie, bezette het stadhuis en eiste het aftreden van de nieuwe vroedschappen. Oldenbarnevelt ging hierop in, en draaide Maurits' keuze terug.⁸⁴

Niet iedereen binnen de Hollandse Statenvergadering kon zich echter vinden in de gedachte dat verdraagzaamheid in het uiterste geval met geweld afdwingbaar moest zijn. Een meerderheid binnen de Staten steunde de politiek van Oldenbarnevelt: Haarlem, Leiden, Rotterdam, Gouda, Schoonhoven, Brielle, Alkmaar en Hoorn ('de acht steden'). Maar een minderheid was tegen, en was van mening dat de remonstranten buiten gesloten moesten worden. De contraremonstrantse oppositie binnen de Staten werd gevormd door Amsterdam, Edam, Purmerend, Enkhuizen en later ook Dordrecht ('de vijf steden'). Zowel binnen de kerk als binnen het stadsbestuur hadden de contraremonstranten in deze steden een meerderheid. De contraremonstranten werden gesteund door Maurits. Zo waren de twee machtigste personen van de Republiek – de landsadvocaat en de stadhouder van Holland – bij de kerkelijke twisten betrokken.⁸⁵ Volgens Van Deursen heeft Oldenbarnevelt het kerkelijke conflict onderschat, en was dat een van de grootste fouten die hij heeft gemaakt. Niet alleen waren er volgens Oldenbarnevelt ook andere interne kwesties die problemen veroorzaakten (zoals de weigering van Zeeland om veel aan de algemene lasten bij te dragen), hij onderschatte ook de buitenlandse politieke kant van het conflict (bijvoor-

⁸³ Van Deursen, *Bavianen en Slijkgeuzen*, 298; Israel, *The Dutch Republic*, 426 en Janssen, *Het stokje*, 54 over Wtenbogaert. Het *Tractaet* van Wtenbogaert is in de Knuttelcatalogus te vinden onder nummer 1767. Volgens Kaplan kwamen de remonstranten niet alleen uit praktische overwegingen tot hun opvattingen over de verhoudingen tussen kerk en overheid, maar zat er ook een principiële kant aan. Belangrijk waren respect voor de gevestigde autoriteit, en het vertrouwen dat geschoolde leken konden optreden als onpartijdige rechters in kerkelijke twisten: Kaplan, *Calvinists and Libertines*, 238.

⁸⁴ Israel, *The Dutch Republic*, 423-424. Israel noemt ook Utrecht als voorbeeld, waar begin 1610 calvinisten samen met de schutterij en de gilden de controle over de stad overnamen, het bestuur vervingen en hun macht pas opgaven na de dreiging van een troepenmacht onder leiding van Frederik Hendrik. Ibidem, 424-425. Vgl. Kaplan, *Calvinists and Libertines*, 240-244, hij benadrukt dat het oproer in eerste plaats moet worden gezien als een gevolg van sociaaleconomische onrust en ook factiestrijd. De nieuw aangestelde vroedschapsleden moesten inderdaad van de gereformeerde religie zijn, maar dit was niet de belangrijkste reden voor de 'coup'. Ook: Judith Pollmann, *Een andere weg naar God. De reformatie van Arnoldus Buchelius (1565-1641)* (Amsterdam 2000) 155-163 en noot 143, waar Pollmann het met Kaplan eens is dat het oproer niet religieus gemotiveerd was.

⁸⁵ Van Deursen, *Maurits van Nassau*, 228; Paul H.A.M. Abels, 'Tussen gewetensvrijheid en kerkelijke dwang. Religie in Holland' in: Thimo de Nijs en Eelco Beukers (eds.), *Geschiedenis van Holland II, 1572 tot 1795* (Hilversum 2002) 287-329, aldaar 306; Van Deursen, *Bavianen en Slijkgeuzen*, 266; S. Groenveld, *Evidente factiën in den staet. Sociaal-politieke verhoudingen in de 17e-eeuwse Republiek der Verenigde Neder-*

beeld de gevolgen voor de betrekkingen met Engeland). Oldenbarnevelt had een beperkte visie op de kerkelijke onenigheid aldus Van Deursen: het ging hem er niet om wie gelijk had, maar wie hier over mocht beslissen. En volgens Oldenbarnevelt was dat de wereldlijke overheid, waarvan het gezag zich uitstrekte tot de inrichting van de kerk. Een belangrijk middel hiertoe had de kerkorde van 1591 moeten zijn, die de overheid ‘recht van inmening’ gaf in predikantenbenoeringen en waarin de magistraat leden van de kerkenraad kon aanstellen. De kerkorde stuitte echter op veel weerstand en werd nooit officieel aanvaard. Over de theologische vraagstukken zelf kwam Oldenbarnevelts mening overeen met die van Gomarus, zo is gebleken uit een brief, maar hij zag de verschillen als niet belangrijk genoeg om een scheuring te kunnen veroorzaken. Volgens Oldenbarnevelt was het slechts een klein deel van de contraremonstranten dat dwars lag, en wanneer deze waren uitgeschakeld was een publieke kerk voor iedereen mogelijk.⁸⁶

Maurits liet weinig van zijn ideeën over religie blijken, maar dat betekende niet dat hij er onverschillig tegenover stond. Hij was opgevoed door zijn streng calvinistische oom Jan van Nassau in Dillenburg en was daardoor zonder meer vertrouwd met theologie. Daarnaast zag hij een belangrijke band tussen het Huis van Nassau en de gereformeerde kerk, ze waren zelfs onlosmakelijk met elkaar verbonden: ‘...een aanval op de kerk stond voor hem gelijk aan een aanval op zijn huis.’ Maurits had een andere politieke oplossing voor het probleem dan Oldenbarnevelt. In de ogen van Maurits was wederzijdse tolerantie niet haalbaar, een kerk voor iedereen was dus niet mogelijk. Maar hij bekeek de kwestie ook een stuk ‘praktischer’: als een minderheid binnen de kerk de eenheid dreigde te verstoren, diende niet de meerderheid zich hiernaar te schikken – zoals Oldenbarnevelt dat wilde –, maar diende de minderheid te worden uitgeschakeld. Daarom steunde hij dan ook de meerderheid: de contraremonstranten. Maar pas in 1617 zou hij deze steun ook openlijk laten blijken.⁸⁷

1610-1617: Naar de breuk

Sinds het indienen van de Remonstrantie in 1610 waren de spanningen tussen remonstranten en contraremonstranten alleen maar opgelopen. Pogingen van Oldenbarnevelt om de situatie te sussen en om de eenheid te herstellen hadden niet gewerkt. De onrust rond de benoeming van de Duitser Conradus Vorstius (1569-1622) als opvolger van Arminius als hoogleraar in Leiden (naast Gomarus) had niet geholpen. Vorstius’ standpunten vielen zeer

landen (Hilversum 1990) 16-18; Den Tex, *Oldenbarnevelt III*, 541. Schiedam sloot zich in 1618 ook aan bij de contraremonstranten. Er waren dus ook een aantal neutrale of ‘centrumsteden’.

⁸⁶ Van Deursen, *Maurits van Nassau*, 229-232; Van Deursen, *Bavianen en Slijkgeuzen*, 300; Den Tex, *Oldenbarnevelt III*, 50.

⁸⁷ Van Deursen, *Maurits van Nassau*, 44-45 citaat 45, 233-234; A.Th. van Deursen, ‘Oldenbarnevelt en Maurits’ in: Nellen en Trapman (eds.), *De Hollandse jaren*, 155-160, aldaar 156; Den Tex, *Oldenbarnevelt III*, 444.

slecht bij de contraremonstranten (hij werd ervan beschuldigd een sociniaan te zijn, en dus de drie-eenheid en de godheid van Jezus te ontkennen). Zelfs de Engelse koning Jacobus I (1566-1625) zag zich genoodzaakt zich met de zaak te bemoeien.⁸⁸

Door de inmenging van de Engelse koning en zijn ambassadeur(s), was ook een andere kwestie aan de orde gekomen: de Franse gezindheid van Oldenbarnevelt.⁸⁹ Frankrijk was voor Oldenbarnevelt als ‘vijand van onze vijand’ de meest natuurlijk bondgenoot in de strijd tegen Spanje. Deze gedachte werd echter niet door iedereen gedeeld. Kon in een oorlog tegen overheersing door het katholieke Spanje, het katholieke Frankrijk wel een bondgenoot zijn? Die twijfel werd nog eens extra sterk gevoeld, wanneer het Franse bondgenootschap, en steun aan de Franse regering, bijvoorbeeld ook betekende dat Frankrijk bijgestaan moest worden in de strijd tegen de hugenoten, de Franse calvinisten. In 1615 trouwde de Franse koning Lodewijk XIII (1601-1643) met de dochter van Filips III, koning van Spanje, in een poging de landen met elkaar te verzoenen. Het wantrouwen tegenover Frankrijk, en tegenover Oldenbarnevelt, die door zijn pro-Franse politiek als Spaansgezind werd gezien, werd er niet minder om. Of Maurits Oldenbarnevelt ook als Spaansgezind zag is niet zeker, maar hij was er van overtuigd dat Engeland een betere bondgenoot zou zijn.⁹⁰

Wel had Oldenbarnevelt een belangrijke medestrijder aan zijn kant gekregen, Hugo de Groot, die zich lang onpartijdig had proberen te houden.⁹¹ Door zijn aanstelling als pensionaris van Rotterdam in 1613 was De Groot in de Hollandse politiek terecht gekomen, eerder in datzelfde jaar was hij naar Engeland gereisd om daar persoonlijk aan koning Jacobus Oldenbarnevelts godsdienstpolitiek uit te leggen. In oktober 1613 liet hij zijn onpartijdigheid definitief varen met de publicatie van een fel pamflet *Ordinum pietas* waarin hij de standpunten van de Staten van Holland, hun politiek in de kwestie Vorstius, en de orthodoxie van de remonstranten verdedigde.⁹² Wederzijdse tolerantie was volgens hem de enige oplossing, en een nationale synode zou alleen maar een scheuring veroorzaken. De Groot kreeg met zijn publicatie veel negatieve reacties, en had zich bij de contraremon-

⁸⁸ Israel, *The Dutch Republic*, 428; Henk Nellen, *Hugo de Groot. Een leven in strijd om de vrede 1583-1645* (Amsterdam 2007) 119, 200-201; uitvoerige weergave in Den Tex, *Oldenbarnevelt III*, 191-223; Eric Platt, ‘A re-examination of English participation in the Vorstius Affair’, *Holland. Historisch tijdschrift* 40 (2008) 301-326 over de Engelse inmenging.

⁸⁹ Nellen, *Hugo de Groot*, 208.

⁹⁰ Van Deursen, ‘Oldenbarnevelt en Maurits’, 157-158; Nellen, *Hugo de Groot*, 213.

⁹¹ Zie bijvoorbeeld die onrust die ontstond naar aanleiding van een drukfout in een van de gedichten die De Groot had gemaakt naar aanleiding van Arminius’ dood: Nellen, *Hugo de Groot*, 112-117. Volgens Nellen was De Groots onpartijdigheid echter een ‘bedrieglijke façade’, zoals bleek uit de felheid waarmee hij reageerde op de ‘kijfzucht’ en onverdraagzaamheid van contraremonstrantse theologen. In werkelijkheid vormde De Groot samen met Wtenbogaert ‘de spil van een arminiaanse pressiegroep’. Ibidem, 118.

⁹² Beschikbaar in een moderne Engelse vertaling met commentaar als: Hugo Grotius, *Ordinum Hollandiae ac Westfrisiae Pietas (1613) Critical Edition with English Translation and Commentary* Edwin Rabbie (ed.) Studies in the History of Christian Thought 66 (Leiden, New York en Keulen 1995).

stranten ‘in één klap’ onmogelijk gemaakt.⁹³ In de volgende jaren zou hij Oldenbarnevelt en de Staten van Holland openlijk steunen.

De Staten van Holland probeerden de eenheid in de kerk te bewaren door de kerk te controleren. Dit betekende concreet dat de remonstranten, ondanks protest van de contraremonstrantse meerderheid, zich in de Hollandse steden met steun konden handhaven. Met een tolerantieresolutie, opgesteld door Hugo de Groot, probeerden de Hollandse Staten in 1614 de partijen tot rust te brengen. In deze ‘resolutie tot de vrede der kerken’ werd predikanten opgedragen geen extreme standpunten in te nemen. De Staten bepaalden over welke leerstellige onderwerpen wel mocht worden gediscussieerd, en over welke niet. Vooral in Amsterdam werd de resolutie slecht ontvangen. Hoewel formeel aangenomen in de Staten van Holland (met tegenstem van drie steden) suggereerde het een valse eenheid, en werd de resolutie vooral toegepast in remonstrantse steden.⁹⁴ De contraremonstranten zagen een nationale synode nog steeds als de manier om een einde te maken aan de onenigheden. Holland hield deze echter tegen. De remonstranten werden dan wel gesteund, duidelijk was dat ze in een nationale synode met te weinig zouden zijn om weerstand te kunnen bieden aan hun tegenstanders. Door een nationale synode niet toe te staan, werd voorkomen dat de arminiaanse leer veroordeeld zou worden. Daarnaast speelde ook de angst dat de provinciale, of beter: Hollandse, soevereiniteit door een nationale synode in gevaar zou komen. Dat andere provincies konden beslissen over de kerkpolitiek van Holland was iets wat Oldenbarnevelt niet wilde toestaan.⁹⁵

De onrust nam alleen maar toe. In steden waar de magistraat de remonstranten steunde, ontstond steeds meer verzet van de contraremonstranten. Daarom zocht Oldenbarnevelt naar een andere oplossing. In 1616 werd besloten de (nog steeds ontwerp) kerkorde van 1591 te laten invoeren, waarmee de overheid veel bevoegdheden kreeg binnen de kerk. Ook nu waren de reacties negatief. In steden waar predikanten van beide kampen aanwezig waren, werd samenwerken steeds moeilijker, en vaak kwam het tot een breuk. Het gevolg was dat bijna altijd de contraremonstrantse predikant het veld moest ruimen. In dergelijke gevallen bezochten de contraremonstranten demonstratief een predikant van eigen gezindte elders. Zoals die van Den Haag, waar in de zomer van 1616 vijf- tot zeventienhonderd gelovigen naar Rijswijk trokken. Deze tochten leverden de contraremonstranten de bijnaam ‘slijkgeuzen’ op. Wanneer contraremonstranten eigen bijeenkomsten (conventikels) organiseerden, werd regelmatig hard ingegrepen door de stedelijke overheden. De bijeenkomsten werden verboden, in verschillende steden werden burgers of predikanten gestraft met verbanning of ontneming van het poorterrecht. Zo werd een contraremonstrantse predikant

⁹³ Nellen, *Hugo de Groot*, 132, 135, 145, 148-152; Israel, *The Dutch Republic*, 428-430.

⁹⁴ Israel, *The Dutch Republic*, 431-432; Nellen, *Hugo de Groot*, 159; Van Deursen, *Bavianen en Slijkgeuzen*, 261-262; Cossee, ‘Rekkelijk of precies’, 18.

⁹⁵ Den Tex, *Oldenbarnevelt III*, 278-279.

die in Schoonhoven in een loods had gepredikt de stad uitgezet, en de loods werd afgebroken.⁹⁶

Dat de Staten van Holland met alle mogelijkheden probeerden de controle te houden, bleek in 1617. In dat jaar werd de breuk definitief: tussen de remonstranten en contraremonstranten, en tussen Oldenbarnevelt en Maurits. In diverse steden waren ongeregeldheden en relletjes, zoals in Amsterdam, waar in februari de woning van een vooraanstaand remonstrant werd geplunderd.⁹⁷ Ook in Den Haag was het onrustig. De contraremonstranten die zich gedwongen zagen uit te wijken naar Rijswijk als ze niet naar een remonstrantse predikant wilden luisteren, waren uit op een eigen kerkgebouw in de stad. In juli sloegen ze toe, en braken ze de naast de woning van Oldenbarnevelt gelegen Kloosterkerk open. De magistraat durfde niet in te grijpen, en de contraremonstrantse diensten werden goed bezocht. Eén van de bezoekers was Maurits. Hij was nog altijd naar de Hofkapel gegaan voor de diensten van Wtenbogaert, maar op 23 juli 1617 ging hij demonstratief naar de Kloosterkerk. Maurits' kerkgang was een openlijke keuze voor de kant van de contraremonstranten, en een beslissend moment. Het toonde aan dat Oldenbarnevelts machtsbasis afbrokkelde.⁹⁸

De reactie van Oldenbarnevelt was een al even beslissend moment: het opstellen van de 'Scherpe Resolutie'.⁹⁹ Ondanks fel protest van zes steden namen de Staten van Holland op 4 augustus 1617 deze resolutie aan, die Hollandse steden toestond zelf soldaten, de zogenaamde waardgelders, aan te nemen om de orde te kunnen handhaven. De resolutie bepaalde dat de waardgelders trouw moesten zweren aan de stad die hen betaalde, en dat troepen van het Staatse leger die onder Hollandse 'repartitie' lagen in eerste plaats trouw moesten zijn aan de Staten van Holland, in plaats van de Staten-Generaal. Dit was natuurlijk een directe ondermijning van het Maurits' gezag als opperbevelhebber van het leger. Maurits en de contraremonstranten zagen dit opeisen van de provinciale soevereiniteit dan ook als een grote dreiging voor de Unie en de gereformeerde religie, waardoor de Generaliteit in gevaar was. Burgeroorlog leek nu dichtbij te komen.¹⁰⁰ Diverse Hollandse remonstrantsgezinde steden namen waardgelders aan, en Utrecht volgde uit angst voor oproer hun voorbeeld.¹⁰¹ Met boze reacties tot gevolg. Zo bewees een pamflettist, die zijn lezers voorhield een voorstander te zijn 'van u sware vercregene Vaderlantsche gulde vryheyt', in 1618 dat het aannemen van de waardgelders onnodig en gevaarlijk was, en met geen ander doel gebeurde dan de onderdrukking van de contraremonstrantse leer en zijn aanhangers.

⁹⁶ Van Deursen, *Bavianen en Slijkgeuzen*, 242, 267-268; Cossee, 'Rekkelijk of precies', 19.

⁹⁷ Cossee, 'Rekkelijk of precies', 19; Carolina Lenarduzzi, "'De oude geusen teghen de nieuwe geusen". De dynamiek van het oorlogsverleden ten tijde van het Twaalfjarig Bestand', *Holland. Historisch Tijdschrift* 43 (2011) 65-81, aldaar 70-71.

⁹⁸ Israel, *The Dutch Republic*, 438; Nellen, *Hugo de Groot*, 189; Van Deursen, *Bavianen en Slijkgeuzen*, 271.

⁹⁹ Van Deursen, *Bavianen en Slijkgeuzen*, 271.

¹⁰⁰ Israel, *The Dutch Republic*, 441.

¹⁰¹ Israel, *The Dutch Republic*, 442. In Haarlem, Leiden, Gouda, Rotterdam en Schoonhoven werden waardgelders aangenomen: Israel, *The Dutch Republic and the Hispanic World*, 62.

De magistraten namen de waardgelders immers aan tegen vijanden ‘binnen de poorten’, en aangezien de remonstranten gehoorzaam waren aan de autoriteit, en de papisten, martinisten en menisten ook al lang geen problemen meer veroorzaakten, konden dit alleen de contraremonstranten zijn. En welke schade zouden deze onbetrouwbare soldaten (‘schuim van boeven’) de handel in de steden niet toebrengen, en zouden de ingezetenen nog wel belasting willen betalen? De waardgelders vormden zo ook nog een bedreiging voor het bestaan van de steden.¹⁰²

Oldenbarnevelt en zijn medestanders kregen nog een andere tegenslag te verwerken. De provincies Zeeland, Friesland, Groningen en Gelderland drongen al langere tijd bij de Staten van Holland aan op een nationale synode, waartegen Holland weerstand bood. Het werd in dit verzet op landelijk niveau gesteund door Utrecht en Overijssel. Maar Hollands weigering was niet meer voldoende, toen een meerderheid in de Staten-Generaal (vier provincies tegen drie) voorstemde en besloot dat de nationale synode er kwam. Hoewel deze beslissing al in november 1617 werd genomen, duurde het nog tot juli 1618 voor de uitschrijvingsbrieven werden verstuurd.¹⁰³

Aan deze zeer gespannen verhoudingen zou pas in 1618 een einde komen, maar wel op een dramatische wijze.

2.3 1618: Climax

In 1618 werden er drie pamfletten met ieder ongeveer dezelfde inhoud en dezelfde titel gepubliceerd: ‘een discours van Franciscus Campanella’. In de drie pamfletten was (een gedeelte van) een tekst opgenomen geschreven door de Italiaanse monnik Tommaso Campanella (1568-1639).¹⁰⁴ Hierin beschreef hij hoe de Spaanse koning de Nederlanden weer onder zijn macht kon brengen. Het was een vertaling van een Latijnse tekst, die zelf weer een bewerking was van een hoofdstuk uit Campanella’s oorspronkelijke boek *Monarchia di Spagna* (1598?), waarin hij de koning van Spanje adviseerde op wat voor manier het beste een absolute monarchie te vestigen.¹⁰⁵ De pamfletten werden niet voor niets in 1618

¹⁰² *Nauwe Overlegging van de Nootsaeckelijckheden, Op 't aennemen der Waertgelders* (Kn. 2569; z.p. 1618) A2v, A3r, A4r. Over dit pamflet, de drukker en de mogelijke auteur: J.A. Jacobs, ‘Jan Claesz. van Dorp en enkele door hem in 1618 gedrukte pamfletten’ in: *Uit Leidse bron geleverd. Studies over Leiden en de Leidenaars in het verleden, aangeboden aan drs. B.N. Leverland bij zijn afscheid als adjunct-archivaris van het Leidse Gemeentearchief* (Leiden 1989) 285-288.

¹⁰³ Den Tex, *Oldenbarnevelt III*, 481-483, 537; Nellen, *Hugo de Groot*, 194-195, 216-217.

¹⁰⁴ Het is mij niet duidelijk waarom als Campanella’s voornaam in de Nederlandse pamfletten Franciscus wordt gegeven in plaats van Tommaso. Wellicht is de afkorting fr. (voor frater) geïnterpreteerd als Franciscus? De STCN geeft dit ook als mogelijke verklaring

(<http://picarta.pica.nl/DB=3.11/XMLPRS=Y/PPN?PPN=068470231>, 20/09/2011).

¹⁰⁵ De Latijnse tekst verscheen onder de titel *Discursu de Belgio sub Hispani potestatem redigendo* in 1617 in de bundel *Speculum consiliorum Hispanicorum* (Leiden 1617). Albert Elkan, ‘Campanellas Abhandlung über die Unterwerfung der Niederlande unter Spanien’, *Oud-Holland 27* (1909) 25-32; Germana Ernst, *Tommaso Campanella. The Book and the Body of Nature* (Dordrecht enz. 2010) 57-59, 59 noot 32; Germana Ernst,

gepubliceerd, zo is op de titelbladen te lezen. Twee werden uitgebracht ‘diendende tot opmerckinge aller getrouwe Voesterheeren onses Lieven Vaderlants’, en waren gedrukt ‘by een Lief-hebber des Vaderlants’.¹⁰⁶ De derde versie was uitgegeven op bevel van de Staten van Friesland. Het was vertaald naar het Nederlands, ‘tot dienst vande goede Ingesetenen van het vereenichde Nederlant’.¹⁰⁷ Al eerder hadden de Staten van Friesland een dergelijk stuk laten uitgeven, zo merkten zij op in het ‘Tot den Leser’. In 1617 had de drukker van de Friese Staten het boekje *Spaenschen Raedt, Hoemen de vereenichde Nederlanden alderbest wederom sal kunnen brenghen onder t’ghebiect van den Coninck van Spagnien* laten uitgaan, met daarin delen van een brief van Justus Lipsius (1547-1606) en van een oratie van Erycius Puteanus (1574-1646), aangevuld met selecties van Campanella.¹⁰⁸ Omdat er blijkbaar twijfel bestond of de fragmenten van Campanella wel ‘naar waarheid’ waren gesteld, besloten de Friese Staten in 1618 het gehele stuk van Campanella in het Nederlands te laten uitgeven, om bij de lezer alle twijfel weg te nemen, en ‘alle goede Patriotten d’oogen meer te openen’.¹⁰⁹

Waar moesten de lezers opletten, en waarom moesten de ogen van de goede patriotten geopend worden? Wie de adviezen van Campanella las, wist het al snel: dit was bijzonder actueel. Campanella beschreef onder andere de ‘volksaard’ van de Nederlanders, die het extra moeilijk maakte ze te onderwerpen: ‘het Noortsche Volck is van natuyr tot Vrijheyt genegen’. Het was de Spanjaarden tot nu toe niet gelukt de Nederlanden te overheersen, dus daarom moest er voortaan met list en misleiding gewerkt worden. Een van Campanella’s aanbevelingen was om ervoor te zorgen dat Nederlanders onderlinge oneigheid kregen. Een manier om dit te bereiken was door heimelijk nieuwe scheuringen in de religie te stichten, waardoor de tweedracht zou toenemen. De Nederlanders twistten onderling om de religie, overal waren scheuringen, zozeer zelfs ‘...dat daer naelicx een huys sy, alwaer om de Religie geen dispuyt en sy.’ Deze verscheidenheid in religieuze gevoe-

‘Tommaso Campanella’, in: Edward N. Zalta (ed.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Fall 2008 Edition)* <http://plato.stanford.edu/archives/fall2008/entries/campanella/> (27-07-2010).

¹⁰⁶ [Tommaso Campanella], *Discours van Franciscus Campanella, Hoe de Nederlanden onder des Coninghs van Hispaengien ghehoorsaemheyte weder te brenghen zijn. Diendende tot opmerckinge aller getrouwe Voesterheeren onses Lieven Vaderlants* (Kn. 2510; z.p. 1618) A1r.

¹⁰⁷ *Discours Fr. Campanellæ van het Nederlant te brengen onder de macht des Coninck van Spagnien. Wt Latijn in Nederduyts overgheset, tot dienst vande goede Ingesetenen van het vereenichde Nederlant. Hier by Is herdruckt seeckeren brief geschreven vande Heeren van Antwerpen aen de Heeren van Gendt, nopende seeckere vredehandelinghe particulierlijck by die van Gendt voorghenomen met den Malcontenten, dienende ter memorie van verscheyden saecken, die in dese Landen zijn gepasseert* (Kn. 2512; Franeker 1618) A1r.

¹⁰⁸ *Spaenschen Raedt, Hoemen de vereenichde Nederlanden alderbest wederom sal kunnen brenghen onder t’ghebiect van den Coninck van Spagnien. Tot waerschouwinghe van alle vroomme Nederlanders, voornaemelijck die in Regeringhe der selve Landen zijn, uyt de uytgheghevene schriften van Spaensche Raetsluyden, kortelijck ende getrouwelijck, door een Liefhebber des Vaderlandts uytghetrocken en t’samen ghesteldt* (Kn. 2460; Franeker 1617) A1v. In 1653 werd de Spaanse raad door een ‘rechtschape patriot’ opnieuw uitgegeven, ditmaal onder de titel *Dienstige Aenmerkingen op den Spaensen Raedt*: Jill Stern, ‘A Righteous War and a Papist Peace: War, Peace and Religion in the Political Rhetoric of the United Provinces 1648-1672’ in: David Onnekink (ed.), *War and Religion after Westphalia, 1648-1713* (Farnham en Burlington 2009) 197-216, aldaar 204-205. Het gaat om Kn. 7451.

¹⁰⁹ *Discours Fr. Campanellæ* (Kn. 2512), ‘Tot den Leser’.

lens zorgde ervoor dat de Nederlanders nooit ‘in de leer’ eendrachtig konden zijn. Slechts in de oorlog tegen Spanje waren zij verenigd. Maar voorbeelden uit de geschiedenis van Rome lieten zien, dat wanneer er vrede was, en de buitenlandse vijanden waren uitgeschakeld, de Romeinse regering door factiestrijd zeer verzwakt raakte. Als Campanella’s adviezen werden opgevolgd, en was er eenmaal onderlinge strijd, dan zouden de Nederlanders gemakkelijk te overwinnen zijn.¹¹⁰

De verstandige lezer kon nu waarschijnlijk niets anders concluderen dan dat het advies van de Italiaanse monnik voor een groot deel was gerealiseerd. De religieuze twisten hadden onenigheid gebracht, inwoners van de Republiek waren tegenover elkaar komen te staan. Lipsius had in een brief uit 1595 een soortgelijke verwachting uitgesproken: het sluiten van een bestand zou tot binnenlandse onrust in de Verenigde Provinciën leiden. In 1608 was de brief vermoedelijk door tegenstanders van de bestandsonderhandelingen (en dus van Oldenbarnevelt) in het Latijn en het Nederlands uitgegeven, en in 1617 opnieuw in verschillende pamfletten opgenomen.¹¹¹ In 1618 zouden contraremonstrantsgezinde pamfletschrijvers de laatste stap maken, en openlijk een niet mis te verstane conclusie trekken: Oldenbarnevelt had de adviezen van de Spaanse raadgevers in praktijk gebracht.

In 1618 bereikten de Bestandstwisten hun hoogtepunt. Voor verdraagzaamheid of verzoening was geen plaats meer, het conflict kon alleen nog worden beëindigd door de uitschakeling van een van de partijen. Met de openlijke keuze van Maurits voor de contraremonstranten leek duidelijk te zijn wie winnend uit het conflict zou komen, in ieder geval achteraf gezien. Maar op dezelfde manier waarop Maurits zoveel steden en forten had weten te veroveren, pakte hij ook deze strijd aan: met een goede voorbereiding, voorzichtig en bedachtzaam.¹¹² Het duurde zo uiteindelijk nog meer dan een jaar na zijn gang naar de Kloosterkerk voor hij zijn tegenstanders had uitgeschakeld.

Onrust in Hollandse steden: Leiden, Oudewater, Haarlem

In steden met een contraremonstrantse meerderheid onder de bevolking, maar met een remonstrantsgezinde magistraat, waren de spanningen steeds verder opgelopen: een van de

¹¹⁰ Elkan, ‘Campanellas Abhandlung’, 28-30; [Campanella], *Discours van Franciscus Campanella* (Kn. 2510), A2r, A4r, B1r, B2r. Zie ook Fruin, *Tien jaren*, 281 over het belang van eenheid in religie voor eenheid in de staat, en noot 31 voor zijn verwijzing naar Campanella’s *Monarchia di Spagna*. Hugo de Groot schreef in een brief van 10 december 1616 aan G.J. Vossius dat hij stukken van Campanella had gelezen, hij noemde deze ‘somnia’, een droom of een illusie. Vermoedelijk doelde hij op het *Discours*. Hugo de Groot, *Briefwisseling van Hugo Grotius I*. P.C. Molhuysen (ed.) (Den Haag 1928) no. 490, aan G.J. Vossius, 10 december 1616. Met dank aan Henk Nellen.

¹¹¹ Den Tex, *Oldenbarnevelt III*, 123. Lipsius brief is in het Nederlands uitgegeven als *Ivsti Lipsii Sent-brief, In welcke hy antwoorde gheeft aen een seker groot Heer, op de vraghe, welck van dryen den Coning van Hispaengien best gheraden ware, Oorloghe oft Peys, oft liever Bestant met den Fransman, Engelsche ende Hollander* Kn. 1495-1500a.

¹¹² Renier vergelijkt Maurits’ strategie met schaken en geeft hem daarom ook de bijnaam ‘de schaakspeler’: Renier, *De Noord-Nederlandse Natie*, 62.

redenen tot het opstellen van de Scherpe Resolutie, die oproeren en rellen moest zien te voorkomen. Drie steden die in de pamfletten uit 1618 duidelijk naar voren kwamen waren Leiden, Oudewater en Haarlem. Leiden en Haarlem behoorden binnen de Staten van Holland tot de kern van de remonstrantse steden, Oudewater was geen stemhebbende stad. De conflicten in de steden waren niet exclusief voor 1618, maar veelal (juist) al eerder begonnen.

In Leiden was op een onaangename manier duidelijk geworden wat voor gevolgen de aanstelling van waardgelders kon hebben. De remonstrantsgezinde Leidse magistraat besloot met het oog op de hevige oppositie van de contraremonstranten in de stad, met als prominente vertegenwoordiger de predikant Festus Hommius (1576-1642), twee vendels waardgelders aan te stellen, die op 20 september 1617 hun wapens op het stadhuis ontvingen.¹¹³ Hun aanwezigheid riep direct afkeurende reacties op. Op 3 oktober, de viering van het Leidens Ontzet, kwam het tot een opstootje tussen de huursoldaten en ‘de jongens’.¹¹⁴ De waardgelders trokken hun rapier en sloegen er op los, een actie die werd beantwoord met een ‘hagelbui van stenen’. Waarna het echt mis ging, en de waardgelders met scherp schoten. Verschillende personen raakten gewond, en een persoon liet het leven. Toen het rumoer in de avond toenam, werd de schutterij in de wapenen geroepen om de waardgelders te ontzetten. De schutters deden wat hun gevraagd was, maar dienden wel een rekest in met verzoek tot afdanking van de ‘twistmakers’. Ze kregen geen antwoord. Besloten werd om tot bescherming van de magistraat en de waardgelders een verschansing rond het stadhuis te bouwen. Op 5 oktober werd deze ‘arminiaanse schans’ opgetrokken, die in de loop van 1618 meerdere keren werd versterkt: eind juni werden bovenop de planken ijzeren pennen gezet, die de naam ‘Barneveltse tanden’ meekregen. Ook werd er enkele stukken zwaar geschut geplaatst.

De aanwezigheid van soldaten die de orde moesten bewaren, naast de schutterij, zorgde voor onrust. Het stadsbestuur besloot daarom de burgers en de schutterij een nieuwe eed van trouw te laten zweren aan de magistraten van de stad.¹¹⁵ Dit zette kwaad bloed. In een pamflet werd gesteld dat de burgemeesters die het initiatief namen voor de nieuwe

¹¹³ Er zijn verschillende prenten gemaakt over de ‘arminiaanse schans’ in Leiden, voorzien van een tekstblad met uitleg. In Knuttel bevinden zich drie versies, die ieder ongeveer dezelfde informatie bieden, maar soms net verschillende details geven: Kn. 2581-2583. Helaas zijn deze teksten zeer slecht leesbaar. Ik volg wel deze prenten, maar heb gebruik gemaakt van beter leesbare versies zoals te vinden in de database Remonstrantse prenten van de Universiteit van Amsterdam (<http://dpc.uba.uva.nl/remonstrantseprenten> 29-07-2010) en de website van het Rijksmuseum Amsterdam

(<http://www.rijksmuseum.nl/collectie/zoeken/asset.jsp?id=RP-P-OB-77.267A&lang=en> 29-07-2010). Ook: P.J. Blok, *Geschiedenis eener Hollandsche stad III, Eene Hollandsche stad onder de Republiek* (‘s-Gravenhage 1916) 106; Christine Kooi, *Liberty and religion. Church and state in Leiden’s Reformation, 1572-1620* Studies in Medieval and Reformation thought 82 (Leiden, Boston en Keulen 2000) 148.

¹¹⁴ Over de rol van jongens in oproeren: Rudolf Dekker, *Holland in beroering. Oproeren in de 17de en 18de eeuw* (Baarn 1982) 60-64. Tijdens de Bestandstwisten: Van Deursen, *Bavianen en Slijkgeuzen*, 336-340. Zowel Dekker als Van Deursen merken op dat er bij oproeren altijd een groep was die werd aangeduid als ‘de jongens’.

¹¹⁵ Uit vrees voor onlusten was er in januari 1618 ook een derde vendel waardgelders aangenomen: Blok, *Geschiedenis*, 109.

eed, tegenstanders waren van de contraremonstranten. Dat bleek wel uit de eed zelf, waarin de schutters en burgers moesten zweren ‘...alle de Privilegien ende gherechticheden deser Stede sullen helpen beschermen ende mainteneren’. Dit betekende dus dat de contraremonstranten tegen hun ‘gevoelen en conscientie’ moesten instemmen met resoluties zoals de Scherpe Resolutie en de resolutie van 1616. De goede en getrouwe ‘ondersaten’ werden op deze manier door de burgemeesters misleid.¹¹⁶ De schutters waren verbolgen: de Leidse magistraat had met het aannemen van de waardgelders te kennen gegeven de bescherming van de stad liever aan een ‘bijeengeraapte hoop canaille’ over te laten dan aan de schutterij, die altijd trouw en gehoorzaam was geweest.¹¹⁷ Door de nieuwe eed werden groepen tegen elkaar opgezet, schutters, inwoners, maar ook ouders en kinderen.¹¹⁸ Het was daarom niet verwonderlijk dat niet iedereen aan de nieuwe eed trouw wilde zweren. Het gevolg was dat meerdere burgers zichzelf hierdoor ‘ontschutterden’, ze werden uit de schutterij ontslagen.¹¹⁹ Volgens een bron weigerden zeshonderd burgers de nieuwe eed, die daarop door de waardgelders voor landverraders werden uitgescholden.¹²⁰ Pamfletschrijvers grepen naar de pen om de situatie te becommentariëren en partij te kiezen: de schutters verantwoordden hun daden, maar werden ook aangevallen vanwege hun weigering trouw te zweren aan de overheid.¹²¹ Tegen deze aanvallen verdedigden de ‘vrome burgers’ zich, door te benadrukken dat zij in alles bereid waren ‘lijf en goed’ te wagen voor het vaderland, tot de laatste druppel bloed. De ‘godvergeten boef’ die het had gewaagd het kritische gedicht *Schvutterlicke Scherm-slach* te schrijven, werd overladen met kritiek, onder meer door hem te associëren met landverraders uit Leicesters tijd, en hij werd spottend een trouwe patriot genoemd, wiens vaderland in Westfalen lag, waar hij als varken thuis hoorde.¹²²

¹¹⁶ *Cort ende metter haest by een gestelde discours op den nieuw en noyt voor desen, ghepractiseerden Eedt, by den Heeren Burghemeesters der stadt Leyden, hare Schutters afgevoordert. [Om?] met fundament te spreken, ende naer waerheyt ende bil[i]cheyt te oordelen, of de Heeren Burgemeesters der Stadt Leyden vastante [?] oorsaecke ende reeden hebbe om hare Schutters ende Burgeren eenen nieuwen Eedt van getrouwicheyt af te vorderen, So dient voor eerst wel over woghen hoedanich den Eedt sy, ende wien den selfde wert afgevoordert* (Kn. 2579; z.p. 1618) 3-4. Interessant is dat de pamfletschrijver de nadruk legde op het woordje ‘alle’ in de eed, dat volgens hem werd misbruikt omdat op deze manier ook de verfoeide resoluties werden meegenomen. In gedrukte versies van de nieuwe eed die te vinden zijn in de Knuttelcollectie, ontbreekt dit ‘alle’ echter. Vgl. Kn. 2576 en Kn. 2580, 12.

¹¹⁷ *Cort ende metter haest by een gestelde discours* (Kn. 2579), 5. Zie ook: Knevel, ‘Onrust onder schutters’, 162.

¹¹⁸ *Cort ende metter haest by een gestelde discours* (Kn. 2579), 8.

¹¹⁹ Over de ontschuttering en de Leidse schutterij: Paul Knevel, *Burgers in het geweer. De schutterijen in Holland, 1550-1700* Hollandse Studiën 32 (Hilversum 1994) 165-167, 172-173, 193.

¹²⁰ *dArminianze schans tot Leyden* (Kn. 2581; z.p. z.j. (1618)). In februari 1618 werden 553 van de 1166 dienende schutters ontslagen: Knevel, *Burgers in het geweer*, 173 noot 65.

¹²¹ De verantwoording is onder meer te vinden in *Cort verhael, Vande Ontschutteringe, gedaen aen eenige vrome ende gequalificeerde borgers, binnen de stadt Leyden, en vande Procedures aen sommighe vande Ontschutterde aenghestelt*. (Kn. 2580; z.p. 1618), kritiek in het gedicht *Schvutterlicke Scherm-slach* (Kn. 2584; z.p. z.j. (1618)).

¹²² *Verzet, Teghen den Schutterlicken Scherm-slach, ghegheven na de vrome Borghers, die den lossen Dichtmaker zeydt, haer zelve ontschuttert te hebben* (Kn. 2585; z.p. 1618). De ontschutterden schreven niet alleen pamfletten om zich te verdedigen, maar tekenden ook protest aan bij het Hof van Holland (tegen een door de burgemeesters afgekondigd verbod op het dragen van wapens) en bij de Hoge Raad (tegen de ontschuttering).

De schans zou uiteindelijk bijna een jaar blijven staan. Op 4 september 1618 werd het gehate object, dat werd vergeleken met het Paard van Troje en het turfschip van Breda, afgebroken. De waardgelders waren al eerder afgedankt, op 23 augustus. Hun aanwezigheid in Leiden had een reeks aan incidenten en schermutselingen opgeleverd, en de sfeer in de stad alleen maar verslechterd. Ze hadden regelmatig ingegrepen toen inwoners naar het stadhuis optrokken, bijvoorbeeld in juni, toen een burger die was ontboden en binnengelaten wel erg lang wegbleef, en ‘vele goede patriotten’ gingen kijken hoe het zou aflopen. Toen de ontboden man eindelijk weer verscheen, en de burgers niet snel genoeg weggingen, werden ze met geweld door de soldaten verjaagd. Ook de laatste dag van hun verblijf ging gepaard met geweld en gewonden onder de bevolking.¹²³

Waar in Leiden in de jaren 1617-1618 de aanstelling van de waardgelders tot confrontaties leidde, lag in Oudewater een scheuring in de kerk ten grondslag aan de oproeren.¹²⁴ In de geboorteplaats van Arminius hadden de contraremonstranten zich met hun predikant Johannes Lydius (1577-1643) afgescheiden omdat ze de andere, door het remonstrantsgezinde stadsbestuur gesteunde dominee Levinus de Raedt (?-?), niet meer als rechtzinnig zagen. De magistraat was in meerderheid remonstrants, terwijl de kerkenraad (en waarschijnlijk ook de gemeente) voor het grootste deel contraremonstrants was. Uiteindelijk besloot het stadsbestuur in februari om Lydius af te zetten en enkele volgelingen (ouderlingen en een diaken) te ontpoorteren. Lydius en zijn volgelingen stapten vervolgens naar het Hof van Holland en de Gecommitteerde Raden, waarna een compromis werd voorgesteld waarbij iedereen weer in zijn functie hersteld werd. Ook werden Lydius en de zijnen tot onderlinge tolerantie gedwongen werden en dienden zij zich weer bij de andere kerkgangsters te voegen. Het compromis bleek niet veel voor te stellen toen Lydius weigerde samen te werken met de remonstranten. De vroedschap besloot hem in mei 1617 opnieuw af te zetten, maar werd geconfronteerd met een groep demonstranten die voor het stadhuis aan het betogen waren en naar binnen drongen. Zij eisten dat alle maatregelen ingetrokken werden, waarop de geschrokken vroedschapsleden toegaven. Ingrijpen door de Staten van Holland middels een bezending liep op niets uit.

Gedurende de rest van het jaar bleef het onrustig in Oudewater. De Raedt was vervangen door de Goudse remonstrantse predikant Eduard Poppius (1576/7-1624). Toen deze op oudejaarsdag 1617 naar Oudewater kwam om te preken, kwamen Lydius en zijn aanhangers in actie. Er werd een gewapende groep op de been gebracht die zich naar de kerk begaf, en Lydius nam bezit van het preekgestoelte. Poppius, die samen met het stads-

Hierover: Jan den Tex, ‘Oldenbarnevelts geschil met de hoven van justitie’ *BMGN* 84 (1969) 5-23, aldaar 21-23.

¹²³ *dArminianze schans tot Leyden* (Kn. 2581); Blok, *Geschiedenis eener Hollandsche stad* III, 112-114.

¹²⁴ Ik volg hier Den Tex, *Oldenbarnevelt* III, 457-458, 477-478; Nellen, *Hugo de Groot*, 190; A.W. de Boer, ‘Kerkelijke twisten in Oudewater in de jaren 1615-1618’, *Zuid-Holland. Tweemaandelijks orgaan van de Historische Vereniging voor Zuid-Holland onder de zinspreuk “Vigilate Deo Confidentes”* 7 (1961) 61-93. Ook: Michael Abram Hakkenberg, *The predestinarian controversy in the Netherlands, 1600-1620* (Microfilmfacsimile ongepubliceerd proefschrift University of California, Berkeley 1989) 284-296.

bestuur naar de kerk was gekomen, werd geconfronteerd met Lydius' aanhangers die zich hadden voorzien van 'wapenen om te vechten, in plaetse van Psalm-boecken en Testamenten om God den Heere te dienen', en besloot wijselijk het gebouw te verlaten.¹²⁵ Verschillende (remonstrantse) pamfletten deden verslag van de rellerige sfeer in de stad. Toen op 2 januari een huisje in brand was gevlogen, gingen groepen jongens met wapens de straat op. Ze gingen de huizen langs om iedereen naar buiten te halen, waardoor de bewoners vreesden voor plundering en moord, zoals de remonstrantsgezinde oud-burgemeester Van Galen wiens huisdeur werd gesloopt. De soldaten van het garnizoen van kapitein Coeck hadden moeite de situatie in de hand te houden.¹²⁶ De contraremonstranten zetten door, hielden de stad gesloten en dwongen de magistraten het stadhuis niet te verlaten. Het kwam namelijk goed uit dat op 5 januari twee afgevaardigden uit Den Haag terugkeerden met advies van de Staten van Holland over de burgemeestersverkiezing die uitgesteld was. Volgens een resolutie van de Staten moest de verkiezing doorgaan, en dat gebeurde dan ook: uiteindelijk werden twee uit de vier door de contraremonstranten genomineerde personen gekozen, zodat zij de magistratuur naar hun zin gewijzigd zagen.¹²⁷

Rond de twisten in Oudewater verschenen diverse anoniem uitgegeven pamfletten, die onder meer zijn toegeschreven aan de hoofdrolspelers uit het conflict, Poppius en Lydius.¹²⁸ Ook de bekende Utrechtse remonstrantse predikant Jacobus Taurinus (1576-1618) schreef over de 'grouwelijke disordre' in Oudewater.¹²⁹ Namens de contraremonstrantse gemeente verscheen een reactie om de leugens uit het aan Poppius toegeschreven geschrift te kunnen weerspreken.¹³⁰ De stukken van Poppius en Taurinus waren grotendeels gelijk in

¹²⁵ Nellen, *Hugo de Groot*, 195; Van Deursen, *Bavianen en Slijkgeuzen*, 329; [Jacobus Taurinus], *Cort verhael Van de Grouwelijke Disordre, onlanghs zoo elders, als inzonderheyt tot Oudewater ghepleeght by de gene, die onder den deckmantel van voor te staen de Oude Ghereformeerde Religie, ons lieve Vaderlant zeer schandelijcken beroeren. Gheexalteert uyt den Reuc-appel, tot dienst van de ghene, die niet wel tijdt en hebben, langhe Schriften te doorlesen* (Kn. 2564; z.p. 1618) A3v; [Eduard Poppius], *Ontdeckinghe Van den oproerighen gheest der Contra-Remonstrantsghesinde binnen der Stede van Oudewater. Vervatende Een cort ende waerachtig verhael van 't ghene binnen der Stede voorsz ghepasseert is, voornementlijck binnen de tijdt van ontrent een Jaer herwaerts, inde vergaderingen vande Mogende, Edele Heeren Staten van Hollandt ende Westvrieslandt eerst by monde ghedaen, ende daer na schriftelijck overgelevert op den xxien Januarij dese Jaers 1618. Van verscheyden Vroedtschappen der voorsz Stede, daer toe by hare Mogh. Ed. specialijck ontbonden ende gelastet zijnde. Met Een Voor-reden ende Na-reden tot dienste des Lesers daer by ghevoeght* (Kn. 2565; z.p. 1618) 20.

¹²⁶ [Poppius], *Ontdeckinghe* (Kn. 2565), 21-22. Oud-burgemeester Van Galen wordt als heftige tegenstander van Lydius omschreven. Zijn zoon was predikant en medeondertekenaar van de Remonstrantie in 1610. De Boer, 'Kerkelijke twisten', 62-63, 75-76; Den Tex, *Oldenbarnevelt III*, 402. Volgens Den Tex had de Engelse garnizoenscommandant strenge orders van zijn gezant en van Maurits (zijn militaire chef) om zich 'onder geen beding tegen de oproerige contraremonstranten te laten gebruiken': Ibidem, 547.

¹²⁷ [Poppius], *Ontdeckinghe* (Kn. 2565), 24-26; De Boer, 'Kerkelijke twisten', 88; Nellen, *Hugo de Groot*, 196.

¹²⁸ Aan Poppius wordt de *Ontdeckinghe* toegeschreven, van Lydius hand zou zijn *Historisch Verhael, Vande Voorneemste Swaricheden, verschillen en procedeuken, so wel in Kerckelijcke als Politijcke saken, dry jaren herwaerts voorghefallen binnen de Stadt Ovdewater. Wtghhegheven By de Kerckeraet aldaer, ende eenighe vande Magistraten* (Kn. 2567; Amsterdam 1618).

¹²⁹ Taurinus schreef over Oudewater in het pamflet *Reuck-Appel* (Kn. 2562; z.p. 1618), dit gedeelte werd apart uitgegeven onder de titel *Cort verhael Van de Grouwelijke Disordre* (Kn. 2564).

¹³⁰ *Clachte der Gemeynte tot Ovdewater, Der ghener die houden by de oude Religie. Aen de Edele Hooch-Moghende H.H. Staten van Hollandt ende West-Frieslandt, dienende tot weder-legginghe van de valscheden,*

hun boodschap: wat in Oudewater had plaatsgevonden was een verschrikking, en moest een waarschuwing zijn voor alle vromen van welke gezindheid dan ook. Iedereen die goed en bloed had gegeven voor de Nederlandse vrijheid en de ware religie, zo was in het voorwoord van Taurinus' *Cort verhael* te lezen, kon zien wat men kon verwachten: de ondergang van de loffelrijke Republiek en de kerken, plundering en moord.¹³¹ Het was in Oudewater alsof opnieuw de Spanjaarden, die in 1575 de bevolking hadden uitgemoord en de stad hadden geplunderd en in brand gestoken, de stad waren binnen gevallen.¹³² Predikanten zoals Lydius waren er op uit om de hoge overheid en de vaders des vaderlands de macht te ontnemen, waarna vervolgens de bevolking getiranniseerd en gedomineerd kon worden.¹³³ Het was duidelijk dat de overheid moest ingrijpen tot verdediging van de autoriteit en bescherming van de 'vromen'. Taurinus verzekerde dat er nog vele duizenden in het land bereid waren 'onder uwer Ed. Mog. [=Staten van Holland] Ghehoorzaemhey, naest God, Goedt en Bloedt op-te-setten om de Conscientie-dwangh ende Tyrannije die u ende ons over 'thoof hangt, van ons Vader-Landt af te weeren.'¹³⁴ In de formulering van Taurinus was een burgeroorlog dus zeer dichtbij.

Interessant is dat volgens Poppius de effecten van de daden van de contraremonstranten niet alleen in 'ons vaderland', maar ook in de naburige provincies zichtbaar waren. Het vaderland van Poppius en zijn lezers kan hier dus niets anders dan Holland betekenen. Over het optreden van de contraremonstranten was Poppius niet mild, hij gaf een opsomming van onder andere haat, twist, 'dodelijke vijandschap tegen medeburgers', scheuring in de kerk, oproer in de politiek, moordaanslagen en ongehoorzaamheid en rebellie tegen hoge en lage overheden.¹³⁵ Religie was slechts een dekmantel voor Lydius en zijn partij, want met het verwijderen van de remonstranten waren ze nog niet tevreden, ook de vroedschap moest gewijzigd worden zodat zij zelf op het kussen konden zitten.¹³⁶ Poppius richtte zich tot de prins en de Staten voor hulp, zodat alle goede en vrome ingezetenen van de stad (de remonstranten) nooit gedwongen zouden worden hun woonplaats en hun vaderland, waarvoor zij goed en bloed hadden gegeven, te verlaten, en 'de Regieringe van dien moetende inne-ruymen den ghenen, dien't niet toe en comt, noch daer toe, volghende de Privilegien vanden Lande ende Steden, niet en zijn ghequalificeert.'¹³⁷ Het uiteindelijke gevolg zou zijn, dat ook de nieuwe, onervaren burgemeesters die geen verstand hadden van

die haer naghegeven worden in 't boeck uytghegeven onder den name Ontdeckinghe van den oproerighen gheest der Contra-remonstranten tot Oudewater. Uyt-ghegheven by een Lief-hebber der VVaerhey, Die sijnen naem sal vermonden, Als de namen by 't teghen-schrift zijn bevonden (Kn. 2566; z.p. 1618).

¹³¹ [Taurinus], *Cort verhael* (Kn. 2564), A2r. Waarschijnlijk had Poppius de *Reuck-appel* al gelezen, deze was al verschenen toen hij zelf zijn stuk schreef: 'Maer dewijle de onlanghs uytghegevene Reuck-appel dese saken al eenigerley mate te riecken geeft...'. [Poppius], *Ontdeckinghe* (Kn. 2565), 30

¹³² [Taurinus], *Cort verhael* (Kn. 2564), A4r, B1r-v.

¹³³ [Taurinus], *Cort verhael* (Kn. 2564), B4r.

¹³⁴ [Taurinus], *Cort verhael* (Kn. 2564), B4v.

¹³⁵ [Poppius], *Ontdeckinghe* (Kn. 2565), 3.

¹³⁶ [Poppius], *Ontdeckinghe* (Kn. 2565), 5.

¹³⁷ [Poppius], *Ontdeckinghe* (Kn. 2565), 28.

politiek, het veld moesten ruimen, want ze zouden niet opgewassen zijn tegen de kerk, die voortaan ‘het scepter willen inde hant houden’.¹³⁸

De regenten van buursteden en alle steden in het vaderland moesten Oudewater als een waarschuwing zien. Ze moesten op hun hoede zijn, want ‘ghy wort met groot quaet ghedreyght’. De verdrukten van Oudewater zochten daarom steun bij God, en de Staten van Holland, die Poppius ‘vaders des vaderlands’ noemde. Ze vertrouwden erop, dat de Staten juist zouden handelen.¹³⁹ De ‘godtloosheden en grouwelijcke daden’ konden niet worden toegestaan, want dit zou de ondergang van de steden en landen betekenen. Het onrecht van Oudewater moest ongedaan worden gemaakt, en hun ambt eiste van de Staten, dat zij nu niet verzuimden. ‘Godt gheve uwe Mogh. Ed. wijsheydt ende cloeckmoedigheyt, om het oude Bataviers herte met Christelijcke voorsichtigheyt inde regeringe onses Vaderlandts te doen blijcken: daer na vele duysenden uwer ingesetene seer verlangen’, zo sloot Poppius af.¹⁴⁰

Als reactie op het geschrift van Poppius werd de *Clachte der Gemeynte tot Oudewater* uitgebracht. De contraremonstranten wilden zich hiermee verdedigen tegen dit onlangs anoniem gedrukte ‘leugenboek’. De auteur van de *Clachte* was ook niet bekend, maar hij noemde zich een liefhebber der waarheid, die zijn naam bekend zou maken als zijn tegenstander gevonden was.¹⁴¹ Gezien de Latijnse citaten en Bijbelverwijzingen, is het niet onaannemelijk dat ook de *Clachte* door een predikant is geschreven. Behalve Poppius’ *Ontdeckinge* noemde het pamflet ook de *Reuck-Appel* en *Cort verhael*. De *Reuck-Appel* was ook onderdeel van kritiek in het *Historisch Verhael*, dat een contraremonstrantse visie gaf op de twisten in Oudewater en aan Lydius is toegeschreven. Opvallend is dat zowel de *Clachte* als het *Historisch Verhael* lange en uitgebreide pamfletten zijn, maar nauwelijks vaderlandretoriek bevatten, zeker in verhouding met de stukken waar ze op reageerden.¹⁴² Maar een opgewonden en verhitte toon met veel verwijzingen naar het vaderland dat in gevaar was, was ook niet (meer) nodig. De contraremonstranten van Oudewater hadden immers bereikt wat ze wilden bereiken, hun remonstrantse tegenstanders waren zowel in kerk als politiek uitgeschakeld. In tegenstelling tot remonstrantse schrijvers, die probeerden medestanders te vinden en te mobiliseren voor hun strijd, was het de contraremonstranten vooral te doen om de leugens te ontmaskeren en de waarheid te vertellen. Liever hadden de ‘oude gereformeerden van Oudewater’ zich stil en rustig gehouden, maar de *Reuck-Appel* had hun de pen, het *Cort verhael* de inkt en de *Ontdeckinge* het papier gegeven om te

¹³⁸ [Poppius], *Ontdeckinghe* (Kn. 2565), 35.

¹³⁹ [Poppius], *Ontdeckinghe* (Kn. 2565), 37.

¹⁴⁰ [Poppius], *Ontdeckinghe* (Kn. 2565), 39-40.

¹⁴¹ *Clachte der Gemeynte tot Oudewater* (Kn. 2566), 1, 3.

¹⁴² De *Clachte* heeft veertig pagina’s en bevat drie keer het begrip vaderland, het *Historisch Verhael* is met 83 pagina’s meer dan twee keer zo lang maar bevat slechts één keer het begrip patriot.

schrijven, en nu werd de kans gegrepen om hun eer, maar bovenal die van God en de kerken, te verdedigen.¹⁴³

De onrust in Oudewater was geen uitzondering. In diverse Hollandse steden deden zich soortgelijke woelingen voor. Dat in Oudewater de bevolking er zelf in was geslaagd een magistraatswijziging door te voeren, was echter wel ongewoon.¹⁴⁴ In andere steden waar een remonstrantsgezind stadsbestuur tegenover een contraremonstrantse bevolking stond, werden pas de ‘hekken verhangen’ na de machtsgreep van Maurits, later in het jaar.

Zo ook in Haarlem, waar de magistraat het merendeel van de inwoners tegenover zich zag staan, en binnen de kerk een scheuring was ontstaan. De twisten in Haarlem gingen over de kerkorde en benoemingsprocedure van predikanten, en niet over de leer.¹⁴⁵ De Haarlemse burgemeesters, van wie enkelen trouwe ‘partijgangers’ waren van Oldenbarnevelt, wilden namelijk de kerkorde van 1591 invoeren, wat vanaf 1612 was toegestaan voor steden die dat wilden. Een groot deel van de Haarlemse kerkenraad was hier echter tegen. De benoemingen van predikanten zorgden al langer voor discussies en geschillen, maar het kwam pas tot een scheuring in 1616, door de benoeming van predikant Dionysius Spranckhuysen (1587?-1650) een jaar eerder. Zijn benoeming zorgde binnen de kerkenraad voor onenigheid, en verzoeningspogingen leverden weinig op. Predikant Adrianus Jacobs Tetrode (?-1618) scheidde zich af, en een groot deel van de gemeente steunde hem.¹⁴⁶ Tetrode en zijn volgelingen vormden een volledige ‘schaduwkerkenraad’, die zichzelf als rechtmatig zag (en zo ook door een groot deel van de gemeente werd erkend), in tegenstelling tot de volgens de kerkorde van 1591 gevormde ‘nieuwe kerkenraad’. De magistraat van Haarlem, waarvan pensionaris Johan de Haen een fanatieke medestander van Oldenbarnevelt was, had nu niet alleen een gescheurde gemeente, maar zag ook een groot deel van die gemeente tegenover zich staan, zoals bleek uit het door 1039 mannelijke gezinshoofden getekende rekest.¹⁴⁷ De manier waarop de Haarlemse magistraat reageerde deed denken aan de manier waarop in Leiden met de oproerige inwoners werd omgegaan: de schutterij moest een nieuwe eed van trouw zweren, enkele personen, onder wie de in de introductie genoemde Matthias Damius, werden uit de stad verbannen. Een aantal schutters die het rekest hadden ondertekend, weigerden de nieuwe eed te zweren en werden hierom uit ‘actieve

¹⁴³ *Clachte der Gemeynte tot Ovdewater* (Kn. 2566), 21.

¹⁴⁴ Een soortgelijke situatie had zich wel voorgedaan in Heusden, waar de bevolking de contraremonstrantse predikant Gisbertus Voetius (1589-1676) steunde en zich tegen het stadsbestuur keerde. De in januari 1618 bij de jaarlijkse magistraatsverkiezing verkozen remonstrantse burgemeesters werden door het volk afgezet. Hugo de Groot, die in Heusden aanwezig was om namens de Staten van Holland de verkiezingen in goede banen te leiden, kon niets doen omdat er geen waardgelders in het stadje waren. Nellen, *Hugo de Groot*, 196; Den Tex, *Oldenbarnevelt* III, 479, 551: ‘In Heusden heerste een toestand, te vergelijken met die in Oudewater.’

¹⁴⁵ Spaans, *Haarlem na de Reformatie*, 206.

¹⁴⁶ Dorren, *Eenheid en verscheidenheid*, 135.

¹⁴⁷ Spaans, *Haarlem na de Reformatie*, 220. Voor het rekest: hierboven noot 2. Den Tex noemt De Haen ‘leider van de extremistische vleugel der Oldenbarneveltianen’: Den Tex, *Oldenbarnevelt* III, 461.

dienst ontslagen'. Ze moesten in ruil hiervoor iedere maand geld betalen voor een vervanger.¹⁴⁸

De gebeurtenissen in Haarlem veroorzaakten ook hier een pamflettenstrijd, die in 1618 zich niet beperkte tot de lokale kerkelijke geschillen. Dat was ook niet vreemd, want binnen de 'zaak der tolerantie', had Haarlem, als eerste in rang van de acht remonstrantsgezinde steden, de leiding op zich genomen.¹⁴⁹ Dit bleek op 23 januari 1618, toen pensionaris De Haen in de Staten van Holland de zogenaamde 'Verklaring van Haarlem' voorlas, en als woordvoerder optrad van de acht steden.¹⁵⁰ Het concept voor de Verklaring was opgesteld door De Haen samen met De Groot en de Leidse pensionaris Rombout Hogerbeets (1561-1625), en in overleg met Oldenbarnevelt op sommige punten aangepast. De acht steden, die sinds juli 1617 afzonderlijke vergaderingen belegden, hadden besloten om als pressiemiddel tot een belastingstaking over te gaan. De remonstrantse steden wilden wel degelijk graag betalen, maar wilden dan ook genoegdoening voor hun 'strijdpunten': geen nationale synode, en bescherming van de stadsbesturen bij godsdienstoproeren.¹⁵¹

In de Verklaring werd gepleit voor de tolerantie van andersgelovigen en de vrijheid van consciëntie voor alle ingezetenen. Haarlem maakte duidelijk dat de stad zich altijd sterk had gemaakt voor de vrijheden, gerechtigheden en privileges van Holland en de ingezetenen, en de vrijheid van consciëntie. De stad zich tot het uiterste ingespannen tegen de Spaanse tirannie en inquisitie en andere vormen van onderdrukking. Haarlem herinnerde er nog maar eens aan hoe de stad vooraan had gestaan in de strijd, en had geleden voor de 'gemene zaak' tijdens het beleg.¹⁵² Duidelijk was dat waar Haarlem zich toen zo voor had ingespannen, nu werd bedreigd. De autoriteit van de Hollandse Staten was in het geding, er verschenen boeken en geschriften ten nadele van de regering, er werd gehandeld tegen privileges. Met geweld en dreigementen werden magistraatsverkiezingen afgedwongen, een verwijzing naar onder meer Oudewater. Er waren 'factieuse en onrustighe Persoonen', die onder de dekmantel van consciëntie en religie, 'de beste ende ghetrouwste Patriotten, die met zeer groot ende wtterste ghevaer ende perijckel aan lijf en goedt, onghetwijfelt proeven van hare ghetrouwicheydt tot het Vader-landt hebben ghegeven', uit de regering wilden stoten. Ook werden burgers, die zich wel aan de gereformeerde religie hielden maar

¹⁴⁸ Spaans, *Haarlem na de Reformatie*, 220. Over de ontschuttering ook Dorren, *Eenheid en verscheidenheid*, 180-181 en Knevel, 'Onrust onder schutters', 164-165.

¹⁴⁹ Den Tex, *Oldenbarnevelt III*, 535, en noot 1 aldaar. Binnen de Staten van Holland was Dordrecht als oudste stad de eerste in rang, hierna volgde Haarlem. Aangezien Dordrecht tot het contraremonstrantse kamp behoorde, was Haarlem aan remonstrantse zijde de eerste stad. Groenveld, *Evidente factiën*, 18.

¹⁵⁰ *Verklaringhe vande E.E. Heeren Magistraten Ende Regeerders Der Stadt Haerlem, Door Haren Ghedeputeerden ghedaen, inde Vergaderinghe Der Ed.Mo. Heeren Staten van Hollandt ende West-Vrieslandt, Ende By De Heeren Edelen Ende Meeste Leden Vande Zelve Vergaderinghe gheapprobeert* (Kn. 2572; z.p. 1618). Den Tex, *Oldenbarnevelt III*, 552, en noot 2 aldaar.

¹⁵¹ Nellen, *Hugo de Groot*, 197; Spaans, *Haarlem na de Reformatie*, 222. De aparte vergaderingen van remonstrantse steden (en de contraremonstranten volgden hun voorbeeld): Groenveld, *Evidente factiën*, 17-18.

¹⁵² *Verklaringhe* (Kn. 2572), 3-4. Over herinnering aan het beleg van 1572-1573: Marianne Eekhout, 'De kogel in de kerk. Herinneringen aan het beleg van Haarlem, 1573-1630', *Holland. Historisch Tijdschrift* 43 (2011) 108-119.

alleen verschillend over de predestinatie dachten, uit de kerken verstoten en op straat en in hun huizen bedreigd en mishandeld. Dit alles vanuit religieuze haat, of uit naam van de religie, wat volledig in strijd was met de natuur van de oprechte Hollanders, en nooit was vertoond sinds voor de vrijheid de wapens waren opgenomen.¹⁵³

De Verklaring liet er geen misverstand over bestaan dat de acht steden hun verzet niet zouden opgeven. Het document, dat officieel aan de Staten van Utrecht werd meegegeeld en ook werd vertaald voor de Franse gezant, maakte indruk. Den Tex noemt het een 'revolutionaire daad', Nellen een 'explosief manifest', met een 'waardig, maar scherp pleidooi' voor tolerantie in en buiten de publieke kerk.¹⁵⁴ In de maand maart werd er onderhandeld hoe de acht en de vijf steden naar aanleiding van de Verklaring nader tot elkaar konden komen, maar met zo weinig succes dat Oldenbarnevelt pas in mei iets van een compromis tot stand wist te brengen, nadat De Haen in april in een rede nog eens zijn ferm achter zijn standpunten was blijven staan.¹⁵⁵

De Haarlemse contraremonstranten hadden weinig op van hun pensionaris' duidelijke taal en standpunten. In het anoniem gepubliceerde pamflet *Den Haerlemschen Harminiaen*, werd spottend geschreven over 'dat ydel haens gekrey'.¹⁵⁶ Het pamflet richtte zich vooral tegen de verbanning van verschillende personen uit de stad, en de justificatie hierover die door de Haarlemse magistraat was uitgegeven.¹⁵⁷ Volgens *Den Haerlemschen Harminiaen* hadden de leiders van de steden waar de oproerige en schadelijke arminiaanse geest heerste, zich verbonden in een godloze Liga tegen het vaderland. De tirannieke verbanning van twee goede patriotten bewees dit, zodat 'de grooten, die noch by d'oude Hollantsche vromicheydt ghebleven sijn, haer teghens den selfden [= de arminiaanse geest] moghen wapenen, ende de kleynen een schrik ende afkeer van de selfden krijghen.' Want zij konden er zeker van zijn dat de Spaanse tirannie, onder een nieuwe naam, weer over het land zou komen wanneer de arminiaanse geest zou blijven overheersen.¹⁵⁸ Het element van een liga of *ligue* die zich rond Oldenbarnevelt gevormd had, zou in meerdere antiremonstrantse en anti-Oldenbarnevelt pamfletten uit 1618 toegepast worden. De heren van deze *ligue* wilden ieder in hun stad een monarchie oprichten, en op zijn 'arminiaans' met de inwoners omgaan. Dit hadden de heren in Haarlem al gedaan: de 'Harminiaanse Haen' was er koning, en hun voorbeelden van wreedheid en tirannie vormden het bewijs.¹⁵⁹

¹⁵³ *Verklaringhe* (Kn. 2572), 5-6.

¹⁵⁴ Den Tex, *Oldenbarnevelt* III, 553; Nellen, *Hugo de Groot*, 197, 198.

¹⁵⁵ Den Tex, *Oldenbarnevelt* III, 554.

¹⁵⁶ *Den Haerlemschen Harminiaen, Dat is: Verhael van de vreetheyt der Heeren van Haerlem, een Jaer of drye herwaerts ghepleeght aen verscheyden goede Patriotten: dienende tot meerder openbaringhe van haere Iustificatie* (Kn. 2556; z.p. 1618) 3.

¹⁵⁷ *Iustificatie van De Procedueren, by Schout, Burghermeesteren ende Regeerders der Stadt Haerlem, gehouden inden iare xvjc. ende zeven-thien, teghens eenighe overhoorighe ende onrustighe Persoonen, binnen de zelve hare Stadt. Mitsgaders Eenighe Copien ende Extracten, dienende tot naerder verklaringhe ende verificatie vanden i-nhouden der zelver Iustificatie* (Kn. 2553; Haarlem 1618).

¹⁵⁸ *Den Haerlemschen Harminiaen* (Kn. 2556), 3-4.

¹⁵⁹ *Den Haerlemschen Harminiaen* (Kn. 2556), 5.

De voorbeelden die *Den Haerlemschen Harminiaen* gaf moesten bewijzen hoe de magistraten misbruik van hun macht hadden gemaakt en de bevolking minachtten. Dit werd aangetoond door verschillende onterechte verbanningen aan te kaarten. Vooral de burgemeester Gerrit van der Laen (of Verlaen) kreeg er van langs, in persoonlijke aanvallen en geruchten niet alleen over zijn geloof (hij las bijvoorbeeld meer jezuïtische libellen dan in de gereformeerde Bijbel), maar ook over buitenechtelijke affaires waaraan hij een kind en een geslachtsziekte had overgehouden.¹⁶⁰ Een van de onterecht verbannen Haarlemmers was de wever Gijsbrecht Jansz., die in een herberg met twee stadssoldaten in discussie was geraakt over de ‘muitelijck’ in de stad. Volgens een van de soldaten waren degenen die het rekest van de gemeente aan de magistraat hadden ondertekend de oorzaak van de onrust in de stad, het waren dieven en landverraders, net als alle vreemdelingen. Jansz. antwoordde hierop gevat dat ook de prins een vreemdeling was, en vroeg of dan over hem hetzelfde moest worden gedacht. De soldaten besloten vervolgens Jansz. aan te geven bij de schout omdat hij de prins zou hebben beledigd, waarna Jansz. gevangen werd gezet, en uiteindelijk ‘opentlijk met klokken geslach op het schavot staende gebannen is’.¹⁶¹ Volgens de schrijvers van *Den Haerlemschen Harminiaen* waren de beschuldigingen en de straf hoogst onterecht en een voorbeeld van tirannie. Jansz. was volgens zijn burens (waaronder enkele katholieken) een man van goed gedrag, die altijd de prins had geprezen. En dat niet alleen: ‘Bovendien so heeft desen Gijsbert Jansz. Soldaet zijnde, het Vaderlandt ende zijn Princelijcke Excellentie oock met groot perijckel zijns levens een mercelijcken dienst gedaen’. Jansz. had meegevochten bij Maurits’ beleg van Grave (1602), en was voor zijn verdiensten geprezen door de prins.¹⁶² Hier werd dus ‘vechten voor het vaderland’, met alle gevaren die dit met zich meebracht, aangevoerd als positief argument om iemands positie te bevestigen. Ook de verbondenheid met de prins was duidelijk, en het was volgens de anonieme schrijver nog maar de vraag of je dit ook van de Haarlemse magistraten kon zeggen. Niet alleen Van der Laen en De Haen kregen er van langs in het pamflet, ook burgemeester Jacob Jansz. (die ouderling was in de nieuwe kerkenraad) werd neergezet als een tiran. De magistraat was er dan ook op gebrand om de auteur van het pamflet in handen te krijgen, en loofde een hoge beloning (driehonderd pond) uit voor degene die de schrijver kon aanbrenghen.¹⁶³

Dit tot hilariteit van de uitgever/schrijver van de *Copie, Van den Lasterlijcken Brief van Verlaen*, een pamflet waarin een geannoteerde (mogelijk fictieve?) brief van burge-

¹⁶⁰ *Den Haerlemschen Harminiaen* (Kn. 2556), 10, 12. Hij zou in de ‘Spaanse mieren’ gevallen zijn waardoor hij zijn baard- en hoofdhaar verloor, een toespeling op syfilis. Dorren, *Eenheid en verscheidenheid*, 187-189.

¹⁶¹ *Den Haerlemschen Harminiaen* (Kn. 2556), 16. Spaans, *Haarlem na de Reformatie*, 220-221. Hier worden ook de zaken van de andere bannelingen besproken.

¹⁶² *Den Haerlemschen Harminiaen* (Kn. 2556), 17.

¹⁶³ Dorren, *Eenheid en verscheidenheid*, 188. Het plakkaat (‘Publicatie’) gedateerd op 13 juni is gepubliceerd als Kn. 2559.

meester Van der Laen was afgedrukt.¹⁶⁴ In zijn voorwoord adviseerde de (ook nu weer anonieme) uitgever/schrijver om tegen zijn stuk geen ‘publicatie’ te laten drukken, want wanneer er een bedrag zou worden uitgelooft aan de persoon die hem kon aangeven, zou hij zichzelf voor dat geld openbaar maken, zo weinig was hij waard. In zijn voorwoord weersprak hij ook dat de auteur van *Den Haerlemschen Harminiaen* een vijand van het gemene vaderland en van de stad Haarlem zou zijn, integendeel, hij zag hem juist als een oprecht patriot en een liefhebber van het vaderland en de ware religie, precies die twee zaken die de ‘Hollantsche Ligeurs’ probeerden te veranderen.¹⁶⁵ De uitgave van de brief van Van der Laen werd niet alleen aangegrepen om Van der Laen aan te vallen op zijn ideeën over de religie en de relatie tussen overheid en kerk, maar ook om te waarschuwen voor het grote gevaar dat uitging van de liga van remonstrantse steden, door de auteur onder meer aangeduid als de ‘godloze liga’, ‘Ligeurs’ of ‘Ligeursche factie’.¹⁶⁶ Om zijn boodschap extra te benadrukken, doorspekte de auteur de 38 dichtbedrukte bladzijden met verwijzingen naar vaderland.¹⁶⁷

Daarnaast richtte hij zijn pijlen niet alleen op Van der Laen, maar ook op de leider van Liga, die hij niet altijd bij naam noemde, maar wel zo omschreef dat het voor iedereen duidelijk was wie hij bedoelde: ‘den grooten Pensionaris’, de ‘Goylander of Stightsman’ of ‘Don Ian uit het goy’.¹⁶⁸ Oldenbarnevelt dus, wiens afkomst – hij was geboren in Amersfoort en dus geen Hollander – gebruikt kon worden als een element van diskwalificatie. Het doel van de liga was het ‘uitroeien’ van de religie, en het vaderland aan de ‘grote koopman van Spanje’ inruilen voor Spaanse pistoletten. Het vaderland werd dus verkocht voor Spaans geld.¹⁶⁹ De liga werd gevormd door mensen die zichzelf oude Hollanders noemden en die probeerden het ‘lieve vaderland’ over te nemen op een nog veel schandelijker wijze dan in de tijd van Leicester was geprobeerd, omdat de ligeurs dit wilden bereiken via papisten, mennisten en libertijnen, terwijl Leicester dan tenminste nog met religiegenoten samenwerkte. Het was voor de auteur reden de ‘*Patres patriae*’ (vaders des vaderlands) nu als ‘*Pestes Patriae*’, de plagen van het vaderland, te bestempelen. De ligeurs waren er niet alleen op uit de regering over te nemen, het hoofd van de liga wilde ook zijn creaturen de absolute macht in de steden geven, en het Hof van Holland vervan-

¹⁶⁴ *Copie, Van den Lasterlijcken Brief van Verlaen, In den Haerlemschen Harminiaen ghementioneert, met korte Annotatien gheillustreert. Ghelijck mede van den Brieff aen de H. Burghemeesteren, van den selfden ter selfder tijd geschreven, tot blick der waerheyth ghepubliceert* (Kn. 2558; z.p. 1618).

¹⁶⁵ *Copie, Van den Lasterlijcken Brief van Verlaen* (Kn. 2558), 3-4.

¹⁶⁶ Van Deursen, *Bavianen en Slijkgeuzen*, 171, 224-225 over Van der Laens ideeën over het calvinisme, waar hij nogal onverschillig tegenover stond. Ook: Spaans, *Haarlem na de Reformatie*, 192-193, waar opnieuw blijkt dat Van der Laen weinig gaf om het calvinisme, hij voelde meer voor de lutherse kerk en ging vaak alleen naar de kerk om het goede voorbeeld te geven.

¹⁶⁷ Binnen het corpus van 1618 is dit het pamflet waarin het vaakst vaderland werd gebruikt: 28 keer.

¹⁶⁸ *Copie, Van den Lasterlijcken Brief van Verlaen* (Kn. 2558), 8, 9.

¹⁶⁹ *Copie, Van den Lasterlijcken Brief van Verlaen* (Kn. 2558), 7.

gen door het Hof van Barneveldt, waar de ‘Harminiaensche Justitie gheadministreert’ werd.¹⁷⁰

Een van de manieren waarop de ligueurs dit probeerden te bereiken was volgens de schrijver door alle vrome predikanten en alle buitenlanders die vanwege de ware religie hun vaderland hadden moeten verlaten (daarmee bedoelde hij Zuid-Nederlanders) een slechte naam te geven, en het gerucht te verspreiden dat zij de autoriteit van de magistraat minachtten omdat zij zelf op het kussen wilden zitten. Om dit te voorkomen werden soldaten aangenomen (de waardgelders), maar dit had geen ander doel dan om degenen die de ware religie en het vaderland voorstonden te kunnen overheersen, waarna het vaderland verkocht zou worden.¹⁷¹ Het was dus ook te hopen dat God de ogen zou doen openen van de Staten, wier voorvaders ware vaders des vaderlands waren. Zij moesten niet in de leugens van de ligueurs trappen, en moesten inzien dat de waardgelders niet waren aangenomen tot voorstand van het vaderland en behoud van de ware religie, maar hoe het er werkelijk aan toe ging in de Hollandse steden. De tijd was voorbij om met ‘moderatie en discretie’ de Ligue te bestrijden, nu moest er ‘Hollantsche manhafticheydt’ getoond worden: ‘Welce wy houde dat nootsaeclijc moet gebruyckt worden, sal ons lieve Vaderlandt ende (die alle Christenen noch liever moet wesen) de ware Religie behouden werden.’¹⁷² Het behoud van het vaderland en de ware religie maakte hard ingrijpen dus noodzakelijk.

De auteur van *Copie, Van den Lasterlijcken Brief van Verlaen* herhaalde pagina na pagina de gevaren die hij zag in de politiek van de ligueurs, en hoe dit al zichtbaar was in Haarlem. Het waarschuwen voor deze gevaren werd hem echter wel moeilijk gemaakt, want de geschriften waarin het handelen van de ligueurs en de ‘ligueurs-gezinden’ tot waarschuwing van alle liefhebbers van het vaderland bekend gemaakt werd, werden nu oproerige, vileine, fameuze (geruchtmakende) en lasterlijke libellen genoemd.¹⁷³ De auteurs werden als oproerige en ‘factieuse’ geesten gezien, die vijanden van het vaderland waren. En dit terwijl zij volgens de schrijver geen ander doel hadden dan de lezers opmerkzaam te

¹⁷⁰ *Copie, Van den Lasterlijcken Brief van Verlaen* (Kn. 2558), 8.

¹⁷¹ *Copie, Van den Lasterlijcken Brief van Verlaen* (Kn. 2558), 9. De verwijzing naar de vermoedelijke Zuid-Nederlanders als doelwit van de remonstrantsgezinde politiek komt vaker voor. Ook in *Den Haerlemschen Harminiaen* worden negatieve gedachten over Vlamingen, Brabanders en Walen aan Van der Laen toegeschreven. Dorren, *Eenheid en verscheidenheid*, 189. Ook Oldenbarneveldt en De Groot zagen Zuid-Nederlanders als een belangrijke oorzaak van de onrust binnen de kerk: Van Deursen, *Maurits van Nassau*, 232; Den Tex, *Oldenbarneveldt III*, 437. Felle woorden tegen Zuid-Nederlandse vluchtelingen in Haarlem die ondankbaar waren tegen de magistraat ook in: Marijn de Brauwer, *T’werck van M. de Brouwer, ghenaemt Eenvuldighe waerschouwinghe aen de Gevluchte Vreemdelinghen, Haer radende hunne Magistraten (die haer ontfangen ende beschermt hebben) te gehoorsamen, ende de weldaden te gedencken diezy deur haer genoten hebben* (Kn. 2746; z.p. 1618). Over De Brauwer en dit pamflet: Johan Koppenol en Garrelt Verhoeven, ‘Krakeel in het bloemperk. Rederijkers, tulpen en vreemdelingenpolitiek in 1611’, *Literatuur* 18 (2001) 274-286, aldaar 278-279, 284-285.

¹⁷² *Copie, Van den Lasterlijcken Brief van Verlaen* (Kn. 2558), 10-11.

¹⁷³ Hiermee verwees de auteur letterlijk naar de publicatie van de magistraat tegen *Den Haerlemschen Harminiaen*, zie hierboven noot 163.

maken voor het handelen van de ligeurs, waardoor zij extra aangezet zouden worden om met meer ijver voor het vaderland en de ware religie te waken.¹⁷⁴

De belangrijkste publicatie van de Haarlemse magistraat in het conflict was de *Ivstificatie*, verschenen vóór *Den Haerlemschen Harminiaen* en de *Coye, Van den Lasterlijcken Brief van Verlaen*.¹⁷⁵ Dit 91 pagina's tellende document bestond uit twee delen. In het eerste deel verantwoordde de magistraat waarom verschillende personen waren ontschutterd of uit de stad verbannen. Tevens werd de Hoge Raad bekritiseerd, die enkele van deze vonnissen ongedaan had gemaakt.¹⁷⁶ Dit werd gezien als een inbreuk op de autoriteit en privileges van de stad. De magistraat verklaarde dat er binnen de stad 'factieuse en onrustige' personen waren die onder de schijn van justitie, religie en consciëntie de huidige staat van de landsregering wilden veranderen. Zij zagen er geen probleem in de gemeente op te hitsen tegen hun wettige overheid en magistraten, tegen de beste en meest getrouwe patriotten, die al vanaf het begin van de oorlog zich volledig voor het vaderland hadden gegeven. De magistraat probeerde daarom de stad, burgerij en gemeente rustig te houden en onenigheid te voorkomen, zoals door het aannemen van waardgelders en de eed voor de schutterij te vernieuwen.¹⁷⁷ De verbannen personen hadden zich verzet tegen deze maatregelen of op een andere manier de stad in onrust gebracht, bijvoorbeeld door het verspreiden van laster over de regenten. Dat de Hoge Raad nu hierin had ingegrepen, was bijzonder kwalijk en een aantasting van de stedelijke soevereiniteit. De Hollandse steden hadden het recht en de macht om maatregelen te nemen zoals personen het poorterschap ontzeggen, en deden dit ook al heel lang: 'de Steden van Hollandt (...) van oudts altijdts gheweest zijn, seer vrye ende gheprivilegerde Steden, ende noch teghenwoordigh sijn de gedeelten, waer uyt de Souvereyniteyt van de Regheringhe deser Landen bestaet.'¹⁷⁸

Om dit argument kracht bij te zetten, werd in het tweede deel van de *Ivstificatie* een groot aantal resoluties, plakaten, missiven, ordonnanties en andere officiële stukken uit het recente en minder recente verleden als bewijs gepresenteerd. Hieronder was onder meer een brief van Willem van Oranje uit juni 1584 te vinden, waarin hij bij Hollandse steden aandrang om te controleren of er geen kwaadwillende of oproerige personen in de stad waren, en anders deze zo snel mogelijk te doen laten vertrekken.¹⁷⁹ Dergelijke stukken vormden de basis voor het beleid waarmee de Haarlemse magistraat de onrusten in de stad tijdens de Bestandstwisten probeerde te onderdrukken. En ondanks de felle pamfletten, en de meerderheid die de Haarlemse contraremonstranten hadden binnen de gemeente, slaag-

¹⁷⁴ *Coye, Van den Lasterlijcken Brief van Verlaen* (Kn. 2558), 13.

¹⁷⁵ Zie hierboven noot 157. Het stuk werd uitgegeven op 19 april: *Ivstificatie* (Kn. 2553), 36

¹⁷⁶ Hierover: Den Tex, 'Oldenbarnevelts geschil', 18-20.

¹⁷⁷ *Ivstificatie* (Kn. 2553), 3-4.

¹⁷⁸ *Ivstificatie* (Kn. 2553), 24-25, citaat 24.

¹⁷⁹ *Ivstificatie* (Kn. 2553), 41-42. De brief is online te bekijken via: Willem van Oranje aan schout van Alkmaar, Amsterdam, Brielle, enz., 19-6-1584, De correspondentie van Willem van Oranje nr. 11986, <http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/WVO/brief/11986>. (11-08-2010).

den zij er niet in hun zin te krijgen. Ze moesten hiervoor wachten tot 25 oktober 1618, toen Maurits Haarlem aandeed om de wet te verzetten.¹⁸⁰

De onrust in Leiden, Oudewater en Haarlem en de pamfletten die naar aanleiding van de conflicten verschenen, tonen aan hoe gespannen de situatie in Holland in 1618 was. In alle drie de beschreven steden stonden inwoners niet alleen tegenover elkaar, maar ook tegenover hun regenten. De regenten namen harde maatregelen om de ongeregeldheden te onderdrukken, die zij beschouwden als onrechtmatige oproer. De opstandige inwoners spraken dit echter tegen in hun publicaties, en gebruikten daarvoor vaderlandretoriek. Het vaderland en de religie waren in gevaar, en daarom was hun verzet noodzakelijk. De personen die opstonden tegen hun overheden waren dan ook vaak patriotten, zoals de Leidse burgers die protesteerden tegen de arminiaanse schans, net zoals schutters die de aanstelling van waardgelders bekritiseerden hun lezers ervan verzekerden alles te willen geven voor het vaderland. De remonstrantse publicaties over Oudewater benadrukten hoe de machtsovername in die stad door de contraremonstranten een bedreiging vormde voor heel het vaderland. De Haarlemse pamflettisten maakten evenzeer duidelijk dat de remonstrantse regenten in hun stad het vaderland in gevaar brachten, en dat juist degenen die zich tegen die regenten keerden, patriotten waren. De verbannen Haarlemmers hadden als patriot ook recht zich uit te spreken tegen hun magistraten. De regenten zelf bedienden zich in hun publicaties evenzeer van vaderlandretoriek, maar nu ter verdediging van hun handelen.

Met deze spanningen kon het niet lang meer duren voor de bom die op ontploffen leek te staan, daadwerkelijk zou exploderen. Het was wachten op het moment dat Maurits zou ingrijpen. Maar voor dat het zover was, werd eerst zijn belangrijkste tegenstander Oldenbarnevelt in diverse pamfletten op genadeloze wijze aangevallen.

De ‘grooten pensionaris’ en de Barneveltse Ligue

Johan van Oldenbarnevelt was in 1618 al 32 jaar in dienst van de Staten van Holland als landsadvocaat. Het zou zijn laatste jaar worden als de machtigste man van de machtigste provincie van de Republiek. Zijn machtsbasis was in de jaren daarvoor steeds verder afgenomen. Ook met de gezondheid van de 70-jarige Oldenbarnevelt ging het al langere tijd niet goed (hij had onder andere last van reumatiek), waardoor hij regelmatig vergaderingen niet kon bijwonen. Vanwege de tegenstand die hij ondervond van de steeds verder groeiende oppositie, diende Oldenbarnevelt meerdere malen bij de Staten zijn ontslag in (in totaal negen keer), als pressiemiddel om een motie van vertrouwen uit te lokken.¹⁸¹ Maar zijn ontslag werd nooit geaccepteerd, en tot het moment van Maurits' ingrijpen zou hij aanblijven.

¹⁸⁰ Spaans, *Haarlem na de Reformatie*, 222.

¹⁸¹ Den Tex, *Oldenbarnevelt III*, 436, 449, 461, 485.

Het verzet tegen Oldenbarnevelts politiek kwam niet alleen van de ‘vijf steden’ of Maurits. Anonieme tegenstanders gingen vol in de aanval in verschillende pamfletten die in de loop van 1618 verschenen. De toon in de pamfletten was fel, en ging vaak al lang niet meer alleen over Oldenbarnevelts politiek-religieuze standpunten. Persoonlijke aanvallen op de eer en reputatie van hem zelf, maar ook van zijn familie, waren geen uitzondering. Sommige pamfletten gingen zo ver dat ze als niets anders dan pure laster kunnen worden gezien, die als doel had de persoon Oldenbarnevelt volledig af te breken. Achteraf bezien kan gesteld worden dat dit slechts ten dele is gelukt: hoewel Oldenbarnevelt gedurende de rest van de zeventiende eeuw door tegenstanders van de Staatsgezinden werd gebruikt als voorbeeld van een verfoeide vijand, is zijn reputatie als gerenommeerd staatsman zo goed als onaantastbaar gebleven.¹⁸²

Het belangrijkste pamflet tegen Oldenbarnevelt was waarschijnlijk het *Noodtwendigh ende Levendigh Discours*.¹⁸³ Het geschrift, door Busken Huet ‘misschien het beste pamflet dat ooit in Nederland van de pers kwam’ genoemd, verscheen anoniem.¹⁸⁴ Het werd toegeschreven aan François van Aerssen (1572-1641), die jarenlang gezant van de Republiek in Frankrijk was. In 1613 werd hij, nadat zijn verhouding met Oldenbarnevelt verslechterd was geraakt, teruggeroepen. Aerssen zou hierdoor zo verbitterd zijn geraakt dat hij Oldenbarnevelt niet meer wilde vergeven, en een van zijn felste tegenstanders werd.¹⁸⁵ Ook andere anti-Oldenbarnevelt pamfletten die in 1618 het licht zagen werden aan Aerssen toegeschreven, waaronder de *Practycke van den Spaenschen Raet*. Hij zelf zou dit echter ‘met eere ende eedt’ ontkennen.¹⁸⁶ Het *Noodtwendigh ende Levendigh Discours* valt niet alleen op doordat het Oldenbarnevelt persoonlijk aanviel (volgens Den Tex gebeurde dit voor het eerst in dit pamflet), maar ook vanwege de (soms met politiektheoretische

¹⁸² Meer over het verwijzen naar Oldenbarnevelt in de zeventiende eeuw in de volgende hoofdstukken. Zie ook: Jill Stern, *Orangism in the Dutch Republic in word and image, 1650-75* (Manchester en New York 2010) 165-177. Over de beeldvorming: Janssen, *Het stokje*, 69-90; Ben Knapen, *De man en zijn staat. Johan van Oldenbarnevelt 1547-1619* (vierde druk; Amsterdam 2008) 332-348.

¹⁸³ *Noodtwendigh ende Levendigh Discours, Van eenighe getrouwe Patriotten ende Lief-hebberden onses Vaderlandts; over onsen droevigen ende periculeusen Staet. Waer inne oprechtelijc ende levendigh verthoont vvordt; in vvat perijckel ende ghevaer vvy gheraect zijn, ende vvaer henen dese vervvarringhen tenderen: Met de noodighe middelen om die te remedieren. In 't Licht ghebracht, Om teghen die vileyne boecxkens, VVeegh-schael, Reuck-appel, Vraegh-al, &c. ghelesen te worden* (Kn. 2610; z.p. 1618).

¹⁸⁴ Cd. Busken Huet, *Het land van Rembrand. Studiën over de Noordnederlandsche beschaving in de zeventiende eeuw* (achtste druk; Haarlem 1946) 546.

¹⁸⁵ Den Tex, *Oldenbarnevelt III*, 224-261, 566; Van Deursen, *Maurits van Nassau*, 249-250.

¹⁸⁶ Meer over de *Practycke van den Spaenschen Raet* hieronder. Aerssens ontkennen is te vinden in François van Aerssen, *Noodighe Remonstrantie Aende Doorluchtighe, Hooghe, ende Mogende Heeren, Mijn heeren die Sraten [sic] Generael der vereenichde Nederlanden. Mitsgaders Aende Doorluchtighe, Hooghe ende Moghende Heeren, Mijn Heeren die Staten van Gelderlandt, Hollandt, Zeelandt, Vtrecht, Vrieslant, Stadt Groninge ende Ommelanden int particulier. Overgheghen ter vergaderinghe vande Hooghe ende Mogende Heeren, die Staten generael der vereenichde Nederlanden, opten 30. Mey: Anno 1618. Door den Heere Ambassadeur Frachoy van Aerssens* (Kn. 2638; z.p. 1618) 5. Aerssens mogelijke auteurschap van beide pamfletten wordt door Den Tex op nauwkeurige wijze weerlegd: Jan den Tex, *Oldenbarnevelt IV, Documentatie* (Haarlem 1970) 261-265, Excursus LVIII, aldaar 263-265.

ideeën ondersteunde) uiteenzetting die het gaf van de binnenlandse politieke situatie: de fundamenteën van het ‘welvaren van het vaderland’, zoals de schrijver het noemde.¹⁸⁷

Vermoedelijk werd het pamflet gepubliceerd omstreeks half maart 1618.¹⁸⁸ Volgens de Engelse ambassadeur Carleton was Oldenbarnevelt er letterlijk ziek van geworden. Het was waarschijnlijk wel al enkele maanden eerder geschreven. Het belangrijkste doel was het tegenspreken van het geruchtmakende pamflet *Weegh-schael* uit november 1617, van de hand van de remonstrantse predikant Taurinus.¹⁸⁹ De onderwerpen die in het *Noodtwendigh ende Levendigh Discours* werden besproken, speelden ook allemaal in november (en nog net op de eerste december). Omdat de gebeurtenissen uit de volgende maanden verder niet terugkwamen, was het pamflet waarschijnlijk al begin december geschreven, maar pas later gedrukt. Volgens het titelblad richtte het *Discours* zich ook tegen de *Reuck-appel* en *Den Vraegh-al*, twee remonstrantse pamfletten eveneens geschreven door Taurinus, maar in de tekst zelf kwamen deze geschriften nergens terug. Wellicht was de vermelding toegevoegd uit commerciële overwegingen.¹⁹⁰ Een mogelijke verklaring voor de lange tijd tussen schrijven en drukken kan zijn dat het de schrijver vanwege de controversiële inhoud moeite kostte een drukker te vinden, een andere verklaring kan zijn dat het pamflet door verschillende personen in verschillende fasen was geschreven (in Amsterdam en in Den Haag), iets waar Oldenbarnevelt zelf ook aan dacht. Den Tex houdt het bij een auteur uit de omgeving van de Amsterdamse burgemeester Reinier Pauw (1564-1636), ‘een verbeterd vijand’ van de landsadvocaat.¹⁹¹ Er verschenen vier edities van het *Discours*, waarvan enkele in een gecorrigeerde en vermeerderde versie. Ook werden er nog twee edities uitgebracht onder een andere titel, de *Oprechte Tonghe*, die volgens het titelblad ‘remedie’ gaf voor de beroerten van het vaderland.¹⁹²

In het voorwoord van het *Noodtwendigh ende Levendigh Discours* sprak de auteur tot de ‘vrije Nederlander’ en ‘ghetrouw Patriot’, die hij wilde laten zien wat er nu echt aan

¹⁸⁷ Den Tex, *Oldenbarnevelt* III, 566; *Noodtwendigh ende Levendigh Discours* (Kn. 2610), 5.

¹⁸⁸ Ik volg hier Den Tex, *Oldenbarnevelt* IV, 261-265.

¹⁸⁹ De *Weegh-schael* (Kn. 2366; z.p. 1617) richtte zich tegen de rede die ambassadeur Carleton op 6 oktober 1617 in de Staten-Generaal had gehouden. Volgens Carleton was Hugo de Groot de hoofdauteur, en hij eiste een verbod van het pamflet door de Staten-Generaal, die uiteindelijk een buitengewoon plakkaat afkondigden, ondanks verzet van Holland. Nellen, *Hugo de Groot*, 214-216; Den Tex, *Oldenbarnevelt* III, 531-534. In 1618 verscheen nog een Franse vertaling van de *Weegh-schael* onder de titel *Balance* (Kn. 2506; z.p. 1618).

¹⁹⁰ *Reuck-Appel* (Kn. 2562), *Den Vraegh-al* (Kn. 2595; z.p. 1618).

¹⁹¹ Guido de Bruin schrijft het pamflet toe aan ‘een Hollandse regent van contraremonstrantse snit’: De Bruin, ‘Het begrip “vaderland”’, 144. Het is niet duidelijk waarop De Bruin zich hiervoor baseert. Het vermoeden van Den Tex (en van Oldenbarnevelt) dat het *Noodtwendigh Discours* van Amsterdamse herkomst was, werd bevestigd door een remonstrants pamflet geschreven *Teghens ‘tLevendich Discours van Amsterdam* (Kn. 2617). Volledige titel hieronder in noot 212. Onderzoek op basis van typografische gegevens heeft de drukkers van de pamfletten niet volledig kunnen identificeren, mogelijk werden enkele van de pamfletten gedrukt in Amsterdam en Rotterdam: Paul Dijkstra, *De beer is los! Ursicula: een database van typografisch materiaal uit het eerste kwart van de zeventiende eeuw als instrument voor het identificeren van drukken* (Proefschrift Universiteit van Amsterdam 2007) 257-258, 259, nummers 1618-N9 tot 1618-N14, 1618-05, 1618-06.

de hand was. De ziekten van het land moesten ontdekt worden. Omdat er zoveel vileine geschriften over het land en de religie verschenen, kon de auteur het niet laten zelf een reactie te schrijven. ‘Leest het onpartijdelijk, ghebruyckt het ter noodt, ende soeckt altydt het beste van onse lieve Vaderlandt’, zo sloot hij zijn voorwoord af.¹⁹³ Onpartijdig lezen was gezien de inhoud vrij lastig, maar de auteur kon met deze uitspraak wel neutraliteit suggereren, die zijn boodschap nog eens extra kracht meegaf, helemaal doordat hij deze verbond met het gebruik in het geval van nood, en de oproep het beste te doen voor het vaderland.

Dat zijn boodschap misschien niet bij iedereen goed zou vallen leek de auteur goed te beseffen, en hij had zich dan ook slim ingedekt. Hij begon zijn ‘discours over de staat van ons land’ door te stellen dat hij en zijn lezerspubliek (‘hooghe machten, achtbare heeren, goede ghemeynte’) in een vrij land leefden, waarin iedereen geoorloofd was zijn gevoelens ‘met behoorlijke bescheydentheyt’ vrijuit te verklaren, mits de vrijheid natuurlijk niet misbruikt werd. Deze vrijheid kwam hem en zijn lezers ‘nae de rechten van den Lande, (...) als goede burgers, ingeboren Hollanders, ende getrouwe Patriotten’ toe. Zij mochten dit recht gebruiken om iedereen die het aanging te waarschuwen voor datgene wat tot de ondergang van de ware religie en het vaderland zou leiden, en tegelijkertijd een oplossing voor te stellen. Via de natuur en God waren zij daarmee verbonden, want: ‘De natuere doet ons ons Vaderlant beminnen, ende voor het welvaren van onse Vrouwen, kinderen, ende Mede-burgeren Sorge dragen’. Daarnaast werd het door God geboden, en waren zij het aan hun eed verplicht (de eed eiste het). Hij vervolgde:

‘Derhalven sullen wy als natuerlijke Hollanders, lief-hebberen des Vaderlandts, ende belijders vande Christelijke Gereformeerde Religie, oprechtelijc ende rondelijck verklaren, sonder doeckjens daer om te winden (want het en isser nu gheen tijdt na) wat ons op ‘therte leyt: Ja dat wy dagelijcx sien met onsen oogen, ende met onse ooren hooren. Verhopende dat de vrome Patriotten ende Religions-verwanten hier mede haer profijt sullen doen.’¹⁹⁴

Door te wijzen op de noodzaak van zijn publicatie had de auteur al een verweer ingebouwd tegen mogelijke critici. Die noodzaak benadrukte hij door deze te verbinden aan het vaderland. Van nature had men het vaderland al lief, dus het was ook niet vreemd dat hij probeerde te waarschuwen voor de problemen van zijn vaderland. En hij had, als Hollander en trouw patriot, ook het recht dit te doen.

¹⁹² De gecorrigeerde edities zijn Kn. 2613-2614, de heruitgave onder een andere titel: *Oprechte Tonghe van de Weegh-schael Proeft den Revck-appel met den Vraegh-al. Ende Geeft remedie voor dese tegenwoordige beroerte onses Vaderlandts* (Kn. 2615: z.p. 1618).

¹⁹³ *Noodtwendigh ende Levendigh Discours* (Kn. 2610), 3-4.

¹⁹⁴ *Noodtwendigh ende Levendigh Discours* (Kn. 2610), 5.

Goede patriotten hadden ook, samen met de edelen en in het bijzonder Willem van Oranje, de wapens ter hand genomen in de strijd tegen de koning van Spanje, om zo de tirannieke heerschappij te bestrijden. Want de Spaanse koning had drie van de vier fundamenten van het welvaren van het vaderland omver geworpen: de christelijke gereformeerde religie, de wettelijke regering en de bediening van justitie. Het vierde fundament was het ‘krijgsregiment’, en was met de eerste drie verbonden. De schrijver wilde zijn lezers de ogen openen en hun de blinddoeken afnemen, want werd het land nu ook niet in uiterst gevaar gebracht?¹⁹⁵

De gereformeerde religie, de belangrijkste en meest rechtvaardige reden voor de strijd, werd bedreigd door de vijf arminiaanse artikelen, de aanstelling van Vorstius en het aanstellen van arminiaanse predikanten, ondanks protest van de ‘goede gemeenten’. Die konden hun geloof niet meer uitoefenen en werden bedreigd met plakkatens, zoals voorbeelden uit diverse remonstrantse steden aantoonde. De vergelijking met de Spaanse koning die de consciëntie dwong was overduidelijk, maar wie zich beklaagde of zich verzette, werd voor muiter, rebel of landverrader uitgemaakt. De oplossing om uit deze, door Libertijnen – vijanden van de gereformeerde religie – veroorzaakte penibele situatie te komen was de Nationale Synode. Dat hier tegen werd geprotesteerd was niet vreemd: de tegenstanders vreesden door de synode veroordeeld te worden.¹⁹⁶ Vervolgens viel de schrijver zijn tegenstanders aan op verschillende van hun standpunten over het belang van religie. Onder deze tegenstanders was ook Hugo de Groot, niet bij naam genoemd maar omschreven als ‘de voornaemste Belhamel’, wiens visie op de gereformeerde religie zoals geformuleerd in zijn *Ordinum pietas* werd gehekeld.¹⁹⁷ Een ander punt was de band tussen de religie en de Unie van Utrecht: volgens de *Weegh-Schael* was de Unie niet op de religie gefundeerd. Het *Discours* bestreed deze opvatting, de religie was voor de Unie van groot belang, anders kwam het pausdom weer gemakkelijk terug.¹⁹⁸

De wettelijke regering van het land, het tweede fundament, bestond uit de beste en meest aanzienlijke personen van het land, die hiertoe door het volk waren gekozen, en het volk vertegenwoordigden. Zij handhaafden de privileges, vrijheden, rechten en ‘constitutie’ die lang geleden waren gegeven en aangenomen, en regeerden met rechtvaardige en eerlijke wetten over de ingezetenen. Hiertoe bestonden er verschillende organen: in de steden waren dat de colleges van burgemeesters en vroedschappen, die uit de meest notabele en beste burgers gekozen werden. Gedeputeerden hieruit vergaderden ‘staatsgewijs’ samen

¹⁹⁵ *Noodtwendigh ende Levendigh Discours* (Kn. 2610), 5-6.

¹⁹⁶ *Noodtwendigh ende Levendigh Discours* (Kn. 2610), 6-7. Opvallend is dat de auteur hier schrijft over libertijnen, niet per definitie hetzelfde als remonstranten.

¹⁹⁷ *Noodtwendigh ende Levendigh Discours* (Kn. 2610), 7. Met dank aan Henk Nellen voor nadere duiding. Meer in: Henk J.M. Nellen, ‘De geschiedenis van een moeilijk grijpbare relatie: Grotius over Coornhert’ in: J. Gruppelaar en G. Verwey (eds.), *D.V. Coornhert (1522-1590): polemist en vredezoeker. Bijdragen tot plaatsbepaling en herwaardering* (Amsterdam 2010) 85-122, aldaar 100-106.

¹⁹⁸ *Noodtwendigh ende Levendigh Discours* (Kn. 2610), 7-9. [Taurinus] *Weegh-schael* (Kn. 2366), 55-57 gaat in op de Unie.

met de edelen van het land. Hierdoor was er in het land geen absolute soeverein, maar alleen een vrije aristocratische regering van de besten van het land. Zij regeerden als geëmmiteerden van het volk naar de ‘aard van het vrije land’. Er was ook een ‘voortreffelijk en aanzienlijk’ hoofd, vroeger een graaf of heer van de provincie. Deze persoon beschikte over domeinen en was aanwezig in de vergaderingen van de Staten, maar had geen soevereine macht. Het ging mis op het moment dat de Spaanse koning deze regering wilde veranderen en zichzelf absoluut vorst wilde maken. Hij vond toen zowel het land als de regering tegenover zich. Geassisteerd door edelen en onder aanvoering van Willem van Oranje had de gemeente de vijand weerstaan, de vrijheid beschermd en het Spaanse juk afgeworpen; de wettelijke regering werd hersteld. De provincies verenigden zich in een Unie om zich beter tegen de gemeenschappelijke vijand te kunnen verweren, en vergaderden in de Staten-Generaal. Onder ‘gouverneurschap’ van Maurits, ‘een zoon zijn vader waardig’, werd de regering tegen het Spaanse geweld beschermd.¹⁹⁹

Maar ook de wettelijke regering werd ondermijnd door de libertijnse geesten. Zij waren in oorlogstijd tot de regering doorgedrongen en probeerden zich daar nu meester van te maken. De vrije aristocratische regering werd veranderd in een oligarchie. Dit probeerden ze door Holland de baas te laten spelen over de andere provincies in de Staten-Generaal, wat mogelijk was doordat Holland de belangrijkste provincie was en het meeste bijdroeg. In de overige provincies werden stiekem figuren in de regering gebracht die de politiek van Holland volgden, en die eenvoudig gebruikt konden worden binnen de Staten-Generaal omdat ze op voordeel en macht uit waren. In Holland zelf hadden de Geëmmiteerde Raden alle macht in handen, en konden zo de Staten beïnvloeden. Om dit nog eens te vergemakkelijken, hadden ‘belhamels’ in verschillende steden de regering overgenomen, zij stemden over resoluties zonder last van de stedelijke vroedschappen.²⁰⁰

En tenslotte was daar dan Oldenbarnevelt zelf, de door alle libertijnse geesten bewonderde en geadoreerde ‘grooten pensionaris’, en baas van de Geëmmiteerde Raden. Hij ‘speelt door haer, gelijk de Paus door zijn Cardinalen’. Oldenbarnevelt was altijd uit op zijn eigen autoriteit, en wie deze bedreigde kon rekenen op strenge straffen. Wie daarentegen de koning van Groot-Brittannië, Maurits of magistraten van bepaalde steden beleedigde, bleef ongestraft. Het was duidelijk dat Holland de overige provincies regeerde, Holland zelf door enkele ‘usurpateurs’ werd geregeerd, en hierbinnen domineerde weer de grote pensionaris. De auteur stelde dat zijn lezers onder het geweld van een *Homo de Terra*

¹⁹⁹ *Noodtwendigh ende Levendigh Discours* (Kn. 2610), 10-11. Stern, *Orangism in the Dutch Republic*, 183 vergelijkt het *Noodtwendigh ende Levendigh Discours* met een pamflet uit 1660 waarin gelijksoortige retoriek over de Opstand gebruikt werd. Ze benadrukt (‘*nota bene*’) de formulering dat de gemeente (door haar vertaald als ‘common citizens’) samen met Willem van Oranje de vrijheden had hersteld.

²⁰⁰ Den Tex, *Oldenbarnevelt III*, 575.

waren gekomen, vermoedelijk een verwijzing naar Psalm 10, waarin God steun gevraagd wordt tegen ‘overmoedige boosheid’.²⁰¹

Over Oldenbarnevelts afkomst was niet meer bekend dan dat hij uit het Sticht kwam, waardoor hij dus een vreemdeling was in Holland. Zijn familie had een zeer slechte reputatie, maar daar besloot de auteur niet verder op in te gaan.²⁰² Hoewel Oldenbarnevelt slechts een dienaar van de Staten zou moeten zijn, had hij de macht gegrepen en veranderde hij de wetten, privileges en rechten, om de beste ambten te verkrijgen en zichzelf te verrijken. In de nieuwe en corrigeerde editie van het *Discours* was hieraan toegevoegd, dat Oldenbarnevelt niet alleen zichzelf verrijkte, maar ook het vaderland arm maakte.²⁰³ Samen met de gecommiteerden van acht of negen steden had hij een ligue gevormd, waarmee zij zich tegen de wettelijke regering van het land keerden. Die ligue werd bevestigd door de Scherpe Resolutie, die ondanks protesten was doorgedrukt. Oldenbarnevelt kon zijn oligarchie in stand houden door te regeren via zijn ‘achterraad’ gevuld met creaturen van de ‘grote usurpateur’. Hij gebruikte de pensionarissen in de steden om de burgemeesters te kunnen controleren. Het was tijd dat de lezers niet langer hun ogen lieten verblinden voor dit bedrog.²⁰⁴

Ook de justitie, het derde fundament van het welvaren van de staat, werd geweld aangedaan. De ‘usurpateurs en onderkruipers van de vrijheid’ probeerden de absolute macht te verkrijgen, onttrokken het recht aan de gerechtshoven en gaven het over aan de Staten, die zo boven iedereen stonden, meer dan koningen of keizers dat ooit hadden gedaan. Dit bleek onder andere uit het aannemen van de waardgelders, waarmee de ze zich wilden beschermen tegen nadelige uitspraken van het gerecht, of doordat ze Maurits, stadhouder en handhaver van de justitie, zijn recht en autoriteit wilden ontnemen zodat hij vonnissen niet kon uitvoeren of rechtbrekers niet kon straffen. De schrijver vroeg zich af, waarom de vrije Nederlanders dit toelieten. Was Alva niet tot tiran verklaard, toen hij de Bloedraad instelde? Ook de adel deed niets, terwijl vanuit de steden aan hun van oudsher toekomende rechten en privileges werd getoerd. Zo werd iedereen tot slaaf en ondergeschikte van de steden gemaakt.²⁰⁵

Het vierde fundament was het leger. En net als bij de andere fundamenteën werd ook hier geprobeerd het leger onder het juk van de oligarchie te brengen, onder andere door de soldaten een nieuwe eed te laten zweren. Zo konden de soldaten gebruikt worden om in de steden de ‘goede gemeenten’ te onderdrukken en de gereformeerde religie te weren, om zo

²⁰¹ Statenvertaling, Psalm 10:18: ‘Om den wees en verdrukte recht te doen; opdat een mens van de aarde niet meer voortvare geweld te bedrijven.’ Met dank aan Henk Nellen die mij op deze vermoedelijke verwijzing wees.

²⁰² De auteur schreef: ‘latende andere daer mede ghewerden, die pertinente kennisse daer van hebbende, ooc tijdt ende gelegentheyte hebben, om sijn legende eens degelijck te ontdekken’. Na Oldenbarnevelts arrestatie verscheen *Gvlden Legende Van den Nieuwen St. Jan* (Kn. 2757; z.p. 1618) die inderdaad op de schandelijke verhalen rond Oldenbarnevelts familie inging. Den Tex, *Oldenbarnevelt* III, 566 noot 3.

²⁰³ *Noodtwendigh ende Levendigh Discours*, gecorrigeerde en vermeerderde editie (Kn. 2613), 12.

²⁰⁴ *Noodtwendigh ende Levendigh Discours* (Kn. 2610), 12-14. Ook: Den Tex, *Oldenbarnevelt* III, 566.

de macht van de ‘ligeurs’ te bevestigen. En dit terwijl de troepen aanvankelijk juist aangenomen waren om de religie en de ingezetenen te beschermen, en door diezelfde gemeente betaald werden. Daarnaast werden ook waardgelders aangenomen, en dat was niet minder dan tuig (‘schuim van mensen’). Uit deze en andere voorbeelden bleek dat ook de krijgsmacht niet veilig was voor de machtswellustige armen van Oldenbarnevelt en de zijnen.²⁰⁶

Aan de positie van Maurits, de victorieuze vorst en schrik van de vijanden, werd ook getoond. Geprobeerd werd om soldaten aan zijn bevel te onttrekken, en hij werd ervan beschuldigd uit te zijn op de soevereiniteit. Vergelijkingen met de tijden van Leicester waren laster, want er was geen enkel bewijs dat hij de soevereiniteit zou nastreven. Waarom zou hij het ook willen: over macht over het leger, geld en ‘kloek beleid’ had hij weinig te klagen. Sterker nog, hij was tevreden als prins, en deed nog minder dan hij vanuit zijn positie had kunnen doen.²⁰⁷ Door kwaad te spreken was Maurits door de ligue (met aan het hoofd Oldenbarnevelt) tot een vijand van het land gemaakt, terwijl hij alleen hún tegenstander was.²⁰⁸

Met zijn waarschuwingen wilde de auteur duidelijk maken dat het schip van de Republiek (een veelgebruikte metafoor in pamfletten) met deze ‘pilot’ aan boord koers zette op Spanje. De Spaanse raad van Lipsius, Puteanus en Campanella was uitgevoerd, of dit nu bewust of onbewust was. Daarom moest er gehandeld worden. De ingezetenen hadden alles van hun overheden geslikt, nergens was een volk onderdaniger. Toen Alva zijn tiende penning wilde invoeren was er verzet, maar de huidige overheden gingen veel verder in wat ze vroegen en er werd gewillig betaald. Maar eens was het genoeg, en dat was nu, nu de burgers tegen elkaar en tegen religiegenoten werden opgezet, en hun vrijheid van consciëntie werd afgenomen. Veel goede patriotten hadden niet door hoe ernstig de situatie was, en deden te weinig of niets tegen de schadelijke koers van de liguers. Maar de tijd was voorbij dat kon worden volstaan met woorden en beleefdheid: ‘Dese Liguers zijn soo bitter ende partijdigh, datse na geen woorden meer en vragen.’²⁰⁹ Om de vier fundamenten van de welvaart te herstellen gaf de auteur acht adviezen, die de goede patriotten en liefhebbers van de religie en het land kloekmoedig en ijverig moesten uitvoeren, ‘nalaticheyt ende slappigheyt’ waren schadelijk. Enkele van deze adviezen waren het houden van een Nationale Synode, het inzetten van Maurits ter bescherming van de ware gereformeerde religie en tot bestrijding van het handelen van de liguers, en het afdanken van de waardgelders. Misbruik van algemene middelen moest voorkomen worden, want terwijl de remonstrantse predikanten hun zakken vulden en de grote pensionaris en zijn creaturen veel gel-

²⁰⁵ *Noodtwendigh ende Levendigh Discours* (Kn. 2610), 14-15.

²⁰⁶ *Noodtwendigh ende Levendigh Discours* (Kn. 2610), 15-16.

²⁰⁷ *Noodtwendigh ende Levendigh Discours* (Kn. 2610), 16-17. Van Deursen is het met de schrijver eens dat Maurits nooit naar de soevereiniteit streefde: ‘Maurits wilde het niet en heeft het nooit gewild.’ Ook niet na de val van Oldenbarnevelt. Van Deursen, ‘Maurits’, 101.

²⁰⁸ *Noodtwendigh ende Levendigh Discours* (Kn. 2610), 17.

²⁰⁹ *Noodtwendigh ende Levendigh Discours* (Kn. 2610), 18-20.

den ontvingen, kregen de goede patriotten geen beloning voor de diensten die zij het land hadden gedaan.²¹⁰

De auteur van het *Noodtwendigh ende Levendigh Discours* benadrukte nog eens de ernst van de situatie door erop te wijzen dat zowel het eeuwig als het tijdelijk welvaren in gevaar was. Het eeuwig welvaren hing af van de handhaving van de religie, het tijdelijk van het behoud van de vrijheden en ‘gerechtigheden der Landen’. Werden deze verloren, dan stond geestelijke en lichamelijke slavernij en tirannie te wachten voor de huidige en toekomstige generaties, en werd het vaderland aan haar ervvijanden overgebracht. Hiermee benadrukte de schrijver opnieuw waarom ‘alle ware Christenen, Vrije Nederlanders, ende trouwe Patriotten schuldig zijn, elck na gheleghentheydt zijns ampts, dese Heylighe en goede saecke (...) kloeckmoedigh ende met eenen sonderlingen yver te behertighen.’²¹¹

Een reactie van remonstrantse zijde kwam met het pamflet *Een kort Monickendammer Discours*, dat bestond uit een uitgebreide voorreden en enkele gedichten tegen de contraremonstranten, of ‘oproerige Predestinateuren’ zoals ze werden genoemd.²¹² De anonieme auteur, ‘een liefhebber der Nederlandse vrijheid’, veroordeelde in felle woorden het *Noodtwendigh ende Levendigh Discours*. Het was hem duidelijk dat het boekje geschreven was door ontrouwe en ondankbare vijanden en verraders ‘onses Vaderlands’, die hun naam niet durfden te geven vanwege de kwade inhoud: het was bloeddorstig en oproerig. De schrijver nam het op voor Oldenbarnevelt en de Staten van Holland, die werden gelasterd en uitgescholden. Hij wees er op dat de Bijbel (2 Petrus 2) al waarschuwde voor mensen die binnen de eigen kerk verderfelijke en schadelijke sekten zouden stichten. Waarna een lange opsomming volgde van de kwalijke kenmerken van zijn tegenstanders (zij waren grootsprekers, hovaardig, lasteraars, etc.), die zichzelf voor patriotten en liefhebbers van het vaderland hielden.²¹³

Was Oldenbarnevelt ziek geworden van het *Noodtwendigh ende Levendigh Discours*, het verschijnen van de *Practycke van den Spaenschen Raet* zal hem ongetwijfeld niet hebben genezen.²¹⁴ De *Practycke* verscheen al snel na het *Noodtwendigh Discours* (waarnaar het meerdere malen verwees), waarschijnlijk was het in maart geschreven en misschien ook al eind maart uitgebracht. Hoewel François van Aerssen vaak als auteur werd gezien, is dit nooit bevestigd. Den Tex vermoedt dat het een der gedeputeerden van

²¹⁰ *Noodtwendigh ende Levendigh Discours* (Kn. 2610), 20-23.

²¹¹ *Noodtwendigh ende Levendigh Discours* (Kn. 2610), 23-24.

²¹² *Een kort Monickendammer Discours, Ende Hoorns Liedt, Gheestigh bediedt: Tegahens ‘tLevendich Discours van Amsterdam. Ende achter aen-hangende Een levendige Af-beeldinge der oproerige Praesdestinateuren* (Kn. 2617; z.p. 1618).

²¹³ *Een kort Monickendammer Discours* (Kn. 2617), 3-4.

²¹⁴ *Practycke van den Spaenschen Raet. Dat is: Clare vertooninghe dat den Raedt door I. Lipsium, Er. Puteanum, ende Fran. Campanellam, ghegeven, om de vereenighde Nederlanden wederom te brengen onder ‘tgebiedt van den Coningh van Spangjen, in alle hare deelen ofte alreede in ‘t werck gestelt is, ofte noch daghelijcks in ‘t werck gesteldt wordt. VVaer inne verscheyden svvaricheden onder dese Kerckelijcke ende Politijcke beroerten, voorghevalen. Levendich ende kortelijck worden voor ooghen ghestelt. Tot waerschou-*

de Staten van Holland was, omdat er meerdere malen uit Oldenbarnevelts redevoeringen in de Staten werd geciteerd.²¹⁵ De *Practycke* sloot inhoudelijk goed aan op het *Noodtwendigh Discours*, maar deed er vaak nog een schepje bovenop. Het was langer, gaf meer (historische) voorbeelden en details, en werkte de beschuldigingen tegen Oldenbarnevelt nog verder uit. Met vaderlandretoriek was de auteur wel wat zuiniger dan die van het *Discours*.

De kern van de *Practycke* was dat de adviezen van de raadgevers van de Spaanse koning, Lipsius, Puteanus en Campanella, door Oldenbarnevelt en zijn volgelingen, maar bovenal door Oldenbarnevelt persoonlijk, waren uitgevoerd. De auteur verwees naar de uitgaven in druk van deze Spaanse raad, en ook naar de versie die de Staten van Friesland nog eens recentelijk hadden laten uitgeven.²¹⁶ Dat was goed, maar de lezers moesten deze informatie wel gebruiken. En dan zouden ze zien dat deze raad al voor een deel in uitvoer was gebracht, en dat dit nog dagelijks gebeurde. Daarom moesten zijn lezers wakker worden, en het uitvoeren van de raad stuiten. De schrijver richtte zich tot ‘vrije, vrome, trouw- hartige Nederlanders, medeburgers en landgenoten’, en hij kon het ‘van Godts, natuere, ende ampts wegghen’ niet nalaten hen te waarschuwen, want door deze drie ‘zijn wij [= de auteur] aen ons Vaderlandt, aen uwe personen, ende aen onse huys genooten verbonden. Uwen onderganck is den onsen: ende ons verderf is het uwe.’²¹⁷

Vervolgens ging de auteur puntsgewijs de adviezen af van de Spaanse raadgevers en liet zien hoe deze in praktijk waren gebracht.²¹⁸ Zo was het Bestand niet uit liefde voor de vrede gesloten, maar ter bevordering van Spaanse heerschappij: een Machiavellistische behendigheid.²¹⁹ De geldlustige remonstrantse predikanten, gevoelig voor de ‘gouden haak’ waarmee werd gevist, baanden de weg naar het pausdom en Spanje, zo gemakkelijk dreigden zij hun vaderland te vergeten. Twee discussies waren zeer schadelijk gebleken voor de religie en de staat van het vaderland: ten eerste of de overheid boven de kerk stond, en de tweede of de oorlog om de bescherming van de religie is gevoerd. Wanneer de eerste vraag bevestigend werd beantwoord, werd tirannie mogelijk gemaakt, als de tweede vraag werd ontkend, had de Spaanse koning dus in zijn recht gestaan, en was de strijd van Willem van Oranje en de Staten niet meer dan rebellie geweest.²²⁰ Uit de kerkelijke woelingen was ook politieke onrust voorgekomen, waarmee een ander advies van de raadgevers was uitgekomen. De Spaanse raad gaf ook het advies om Maurits om te brengen, en de schrijver ging zo ver te insinueren dat deze plannen inderdaad leefden bij de vijanden – met de katholieken die sinds het Bestand vrij door het land konden lopen was dit een stuk eenvou-

winghe van alle Vrije, Vrome Nederlanders, insonderheyt der gener die in de regeringe zijn (Kn. 2618; z.p. 1618); Den Tex, *Oldenbarnevelt* III, 567.

²¹⁵ Den Tex, *Oldenbarnevelt* IV, 264-265. Ook: Jacobs, ‘Jan Claesz. van Dorp’, 285-286.

²¹⁶ Een verwijzing naar Kn. 2512 uit 1618 en mogelijk ook Kn. 2460 uit 1617. Zie hierboven noot 107 en 108.

²¹⁷ *Practycke van den Spaenschen Raet* (Kn. 2618), 3-5.

²¹⁸ Zie ook Den Tex, *Oldenbarnevelt* III, 568-569.

²¹⁹ *Practycke van den Spaenschen Raet* (Kn. 2618), 6.

²²⁰ *Practycke van den Spaenschen Raet* (Kn. 2618), 20-22, 24-26, 28, 31.

diger. De ‘factieuzen’ gingen in ieder geval al zo ver dat ze Maurits ‘civiliter’ dood wilden maken, door hem zijn gezag in politiek, justitie of leger af te nemen.²²¹

De Ligue had een hoofd nodig om te functioneren, een groot rad dat alle raderen in het uurwerk aanstuurde, en hoewel hij Oldenbarnevelt niet bij naam noemde, was volgens de schrijver voor iedereen duidelijk wie dat was: ‘Raedt Nederlanders wie dit wesen mach’. Iemand die lang aan het roer van het schip had gestaan, van geringe afkomst was maar die zich tot de hoogste autoriteit van het land had opgewerkt: eerst was hij advocaat bij het Hof van Holland, toen pensionaris van Rotterdam en tenslotte landsadvocaat. Een man met grote gaven, die zich had ingezet tegen Leicester en de nog jonge Maurits had gesteund, maar uiteindelijk zijn eigen welvaren zocht in plaats van dat van het land, en zich door zijn ambitie en gierigheid liet leiden. Daarom was hij de voornaamste oorzaak van alle beroerten.²²² De schrijver kwam vervolgens met een reeks beschuldigingen aan het adres van Oldenbarnevelt, onder andere dat hij Wtenbogaert tot het arminianisme had bekeerd, dat hij zich schuldig maakte aan nepotisme, uit was op absolute macht ‘over politie en justitie’, dat hij ondanks tegenstand en waarschuwingen het Bestand had doorgedrukt, en ook dat hij Spaanse pistoletten had aangenomen – een bevestiging van Lipsius’ advies dat de Nederlanders meer geldgierig dan eergierig waren en dus gemakkelijk om te kopen waren. De vraag was nu of Oldenbarnevelt altijd al zo was geweest, of ontrouw was geworden op latere leeftijd. Het antwoord liet de auteur in het midden, maar hij suggereerde wel dat de oude landsadvocaat ’s nachts niet kon slapen vanwege gewetensproblemen.²²³

Ook hier stelde de schrijver de vraag hoe het land uit deze hachelijke situatie kon geraken. De koers die op Spanje werd gezet was immers niet de juiste. Daarom gaf de schrijver een reeks adviezen om tot een oplossing te komen, en die was, zo hield hij de getrouwe patriot voor, eigenlijk heel eenvoudig te vinden: ‘Siet maer hoe ghy in dese verwar- ringhen ghecomen zijt, ende ghy hebt de remedie om uyt te comen’. Het terugdraaien van alle beslissingen die de ellende hadden veroorzaakt, het tegenovergestelde doen van wat de ‘verstoorders’ deden, was voldoende. De oplossingen van de *Practycke* waren grotendeels dezelfde als die van het *Noodtwendigh Discours*, met het herstel van de religie en kerken op oude voet bovenaan. Ook benadrukte de schrijver de plaats van Maurits als stadhouder binnen de wettelijke regering en als beschermer van de gereformeerde religie.

Van de *Practycke* verschenen meerdere edities, waarvan er één extra aandacht heeft. Deze is voorzien van een voorwoord aan de ‘vaderlandslievende’ lezer dat in de eerste versie ontbreekt.²²⁴ Uit het voorwoord kwam duidelijk naar voren dat er negatieve reacties waren gekomen op de *Practycke*, maar daardoor moesten de lezers zich niet laten

²²¹ *Practycke van den Spaenschen Raet* (Kn. 2618), 32-36, 38-39

²²² *Practycke van den Spaenschen Raet* (Kn. 2618), 41-42.

²²³ *Practycke van den Spaenschen Raet* (Kn. 2618), 43, 41, 47, 48, 50, 51-52. Den Tex, *Oldenbarnevelt III*, 568-569: de Spaanse pistoletten waren een verwijzing naar het voor de Staten-Generaal bestemde geld dat tijdens de bestandsonderhandelingen door een vergissing bij Oldenbarnevelt thuis was bezorgd. Den Tex, *Oldenbarnevelt II*, 630.

weerhouden, en dat deed de schrijver ook niet: het moest gezegd worden. Hij sprak tegen dat het pamflet de wettelijke regering ‘aantastte’, want hij wilde deze alleen in oude staat terug brengen. Ook bestreedt de schrijver van het voorwoord dat de *Practycke*, door Oldenbarnevelt (niet bij naam genoemd) te kritiseren, zich schuldig maakte aan *crimen laesae majestatis*. Oldenbarnevelt was slechts een dienaar van de Staten, en de schrijver had het recht de ‘geüsurpeerde hoogheid en autoriteit’ van de landsadvocaat tegen te spreken, want het ging om het herstel van de wettelijke regering van de Staten en van het stadhouderschap van de prins. De kritiek was geuit vanwege de politiek van Oldenbarnevelt, en niet uit haat tegen zijn persoon. Zijn critici zorgden voor de welstand van hun landgenoten, vrouwen, kinderen en nakomelingen, en wensten niets anders dan dat Oldenbarnevelt en de zijnen hun ambten en diensten inzetten voor het ‘ghemeene profijt van ons lieve Vaderlant.’²²⁵

Oldenbarnevelt besloot op de beschuldigingen in de twee pamfletten te reageren in een remonstrantie aan de Staten van Holland. Voorheen had hij nooit actie ondernomen wanneer hij in geschriften (indirect) werd aangevallen maar nu wel:

‘Ick hebbe in alle d’voors. jaren best gevonden met swijgen ende weldoen die leugenen, valsheyden ende calumniën bij de waerheyt te laten overwinnen, ende hadden alsnu sulcx mede voorgenomen. Maer het is soe groff gemaect, dat ick in mijne tegenwoordige hoge ouderdom ende swackheyt niet langer en hebbe kunnen ledich staen inne te stellen die (...) remonstrantie (...) tot notelijcke verdedinge van mij, mijn offcompste ende actiën.’²²⁶

Waarschijnlijk vreesde Oldenbarnevelt voor de mogelijke gevolgen die het *Noodtwendigh Discours* en de *Practycke* ook in zijn ogen konden hebben.²²⁷ Eind maart (en daarmee mogelijk al voor het verschijnen van de *Practycke*) had Oldenbarnevelt zich aan het schrijven van een antwoord op de beschuldigingen gezet. Zijn antwoord werd een autobiografie, waarin hij zijn afkomst, leven en carrière op de juiste manier vertelde: ‘Den Autheur wil mijn leven ende legende by een ander doen beschrijven: Ick sal t’selve nae de waerheyt

²²⁴ De versie met het extra voorwoord is *Practycke van den Spaenschen Raet* (Kn. 2622; z.p. 1618).

²²⁵ *Practycke van den Spaenschen Raet* (Kn. 2622), 2.

²²⁶ Johan van Oldenbarnevelt, *Bescheiden betreffende zijn staatkundig beleid en zijn familie 1570-1620* III, 1614-1620. A.J. Veenendaal (ed.) Rijks Geschiedkundige Publicatiën Grote Serie 121 (’s-Gravenhage 1967) 436 nr. 372, Oldenbarnevelt aan de magistraat van Amersfoort, 7 mei 1618.

²²⁷ Den Tex, *Oldenbarnevelt* III, 570-571, en 571 noot 1 dat Oldenbarnevelt mogelijk tegen zijn zin in actie kwam, op aandringen van Louise de Coligny (1555-1620), de vierde echtgenote van Willem van Oranje (en moeder van Frederik Hendrik), met wie Oldenbarnevelt een goede verstandhouding had. Oldenbarnevelts vrees over de twee pamfletten blijkt nog eens extra uit zijn brief aan Maurits van 24 april 1618, waarin hij schreef dat wanneer Maurits de raad van de pamfletschrijvers zou volgen, ‘daeruyt nyet anders als der Landen, Uwe Ex.tie, sijn hoochloffelijck huys ende der leeden van dien ende alle vrome lieffhebbers des geliefden vaderlants ende de ware Christelijcke religie geheele ruïne ende onderganck moet volgen.’ Veenendaal, *Oldenbarnevelt*, 381-388 nr. 367, Oldenbarnevelt aan Maurits, 24 april 1618, citaat op 386.

cortelijck selfs doen.²²⁸ Hij schreef twee versies, waarvan een nooit in druk uitkwam. De versie die wel in druk verscheen was gedateerd op 20 april 1618.²²⁹ Het was niet de bedoeling van Oldenbarnevelt om zijn remonstrantie onder het grote publiek te verspreiden, maar hij moest voor de Staten van Holland negentien exemplaren laten drukken, en hij liet ook exemplaren naar de Staten van Utrecht en naar Amersfoort sturen. Al snel waren er echter veel meer exemplaren in omloop.²³⁰ De begeleidende brieven voor de verzendingen naar Amersfoort en Utrecht zijn interessant. In zijn schrijven aan Amersfoort noemde Oldenbarnevelt zichzelf een liefhebber en voorstander van de ‘vrij- en gerechtigheden’ van Holland, de provincie Utrecht en van ‘die stadt Amersfoort, mijn vaderlandt.’²³¹ De Staten van Utrecht schreef hij aan als ‘wettelijcke hoge overicheyt van mijn vaderlant’. De brief was verder gelijk aan die aan Amersfoort.²³² Hieruit kan dus geconcludeerd worden dat voor de landsadvocaat van Holland zijn geboortegrond Amersfoort zijn vaderland was, en ook de provincie Utrecht, en dus niet de Republiek. Of dit niet slechts als een staaltje van opportunisme van Oldenbarnevelt gezien moet worden is moeilijk te zeggen.

Oldenbarnevelt begon zijn remonstrantie met de verwijzing naar een ‘seer oproerich, ende seditieus Libel (...) vol Injurien ende Calumnien’, waarin hij ‘Grooten Pensionaris’ werd genoemd, en dat hij wilde weerleggen. Dit was het *Noodtwendigh Discours*. Later in de tekst verwees hij ook naar de *Practycke*, dus dit lijkt er op te wijzen dat hij inderdaad al was begonnen met schrijven voor dit andere ‘seditieuse ende fameuse’ libel uitkwam.²³³ Vervolgens gaf hij een overzicht van zijn carrière, werk en daden, zoals tijdens de Leicesterse periode.²³⁴ Hij schreef over de wetsverzetten door Leicester in Utrecht in 1586, toen vele ‘goede patriotten’ hun ambten moesten opgeven en de stad dienden te verlaten. Zij moesten plaats maken voor ‘vreemdelingen’, Vlamingen en Brabanders.²³⁵ Dat de tegenstanders van Leicester patriotten waren, bleek elders in de tekst opnieuw, toen de inwoners van Hoorn de Engelse landvoogd weigerden de stad binnen te laten. Hoewel Ol-

²²⁸ Johan van Oldenbarnevelt, *Remonstrantie Aende Hooge ende Moghende heeren Staten vande Landen van Hollandt ende West-Vrieslandt, van Heer Iohan van Oldenbarnevelt, Ridder, Advocaet vanden selven Lande* (Kn. 2624; 's-Gravenhage 1618) 20.

²²⁹ Den Tex, *Oldenbarnevelt* IV, 265-270 Excursus LIX. De handgeschreven versie is niet compleet bewaard, het slot is verloren gegaan. De versie is opgenomen in Veenendaal, *Oldenbarnevelt*, 388-433 nr. 368, Ontwerp-remonstrantie van Oldenbarnevelt aan de Staten van Holland bevattende zijn autobiografie, [april 1618]. Zie ook noot 2 aldaar. Oldenbarnevelts handschrift zou ook als basis dienen voor het later uitgegeven *Historie van het leven en sterven van heer Johan van Oldenbarnevelt* (z.p. (Rotterdam?) 1648). Hierover: Robert Fruin, ‘Over de historie van het leven en sterven van heer Johan van Oldenbarnevelt, beschreven door een liefhebber der waarhey’ (1877) VG VII, 470-517.

²³⁰ Oldenbarnevelt, *Remonstrantie* (Kn. 2624), 2: het privilege van de Staten van Holland voor het drukken van de remonstrantie was van drie mei; Den Tex, *Oldenbarnevelt* III, 571-572, en 572 noot 1 aldaar.

²³¹ Veenendaal, *Oldenbarnevelt*, nr. 372.

²³² Veenendaal, *Oldenbarnevelt*, 437 nr. 373, Oldenbarnevelt aan de Staten van Utrecht, 7 mei 1618.

²³³ Oldenbarnevelt, *Remonstrantie* (Kn. 2624), 3, 42-43. Over het *Noodtwendigh Discours* schreef hij dat het : ‘originelick tot Amsterdam int rouw ghestelt, ende daer nae alhier [Den Haag] op-ghepronckt (...) ghedruckt, alomme verstroyt ende verkocht.’

²³⁴ Den Tex, *Oldenbarnevelt* III, 572-574 geeft een kort overzicht van de inhoud van de remonstrantie.

denbarnevelt zichzelf in zijn remonstrantie nergens patriot noemt, wordt het wel duidelijk aan welke kant hij stond als hij beschrijft hoe gevaarlijk die jaren voor hem waren, en wat er voor nodig was om het land te behouden.²³⁶ Het deed Oldenbarnevelt verdriet dat hij na 32 jaar inzet voor het land als landsadvocaat nu als vreemdeling werd beschouwd: ‘dat men niet en weet wie ick ben, ende van waer ick come: dat ick een vreemdelingh soude wesen.’²³⁷ Daarom beschreef hij de achtergrond van zijn familie, een oud adelijk geslacht van zowel zijn vaders- als moederszijde waarvan de geschiedenis honderden jaren terug ging. Daarnaast wees hij op de sinds oudsher bestaande banden tussen Utrecht en Holland, waardoor hij niet als een vreemdeling kon worden gezien.²³⁸ Hij vertelde over zijn studie, zijn werkzaamheden als advocaat, het huwelijk met Maria van Utrecht (ca. 1551-1629) in 1575 en zijn aanstelling als pensionaris van Rotterdam een jaar later. Hij beschreef zijn inzet voor de prins van Oranje, hoe hij meeging op veldtocht met het leger,²³⁹ en hoe hij vele duizenden keren de trappen op en af was gelopen naar de kamer van de stadhouder, om diens goede verstandhouding met de Staten te behouden. Zijn kinderen had hij laten trouwen met de kinderen van ‘de meeste Liefhebbers des Vaderlandts’ en van de prinselijke excellenties (de prinsen van Oranje). Zo was zijn oudste dochter getrouwd met de zoon van Lancelot van Brederode, heer van Veenhuizen (?-1573), ‘die d’eerste Unie vande Heeren ende Edelen voor de Vrijheyte des Vaderlandts jehens de Spaensche Inquisitie mede gheteyckent hadde’.²⁴⁰ Zijn jongste dochter trouwde met Cornelis van der Mijle (1578-1642), wiens vader een ‘seer groot, goet ende wel bekent Liefhebber des Vaderlandts’, van de ware religie en van de stadhouders was.²⁴¹ Over zijn eigen religieuze standpunt liet Oldenbarnevelt geen twijfel bestaan: hij was altijd in de zuivere leer gebleven, en de geschillen tussen de remonstranten en contraremonstranten gingen hem aan het hart. Hij had met alle middelen geprobeerd om te voorkomen dat de twisten escaleerden. Het was zijn doel om de visies van de gomaristen en de arminianen, zonder ‘prejudicie van de waarheid’ te tolereren en de eenheid te behouden.²⁴²

Oldenbarnevelt beschreef zo zijn 32-jarige carrière als landsadvocaat, om zich uiteindelijk direct tegen de onwaarheden uit beide pamfletten te richten, die hij vervolgens

²³⁵ Oldenbarnevelt, *Remonstrantie* (Kn. 2624), 8. Over deze ‘zuiveringen’ van het Utrechts bestuur, waarbij libertijnen werden vervangen door calvinisten en aanhangers van Leicester: Kaplan, *Calvinists and Libertines*, 175-176.

²³⁶ Oldenbarnevelt, *Remonstrantie* (Kn. 2624), 12, 13: ‘t’en is niet te beschrijven, met wat ghevaer, moeyten, dreygementen, ende periculen, ick die twee Jaren deur brachte, nocte met wat couragie ende beleyt die groote swaricheyden overwonnen, ende het Landt behouden werde.’

²³⁷ Oldenbarnevelt, *Remonstrantie* (Kn. 2624), 19.

²³⁸ Oldenbarnevelt, *Remonstrantie* (Kn. 2624), 20. Hij wees er tevens op dat zijn voorganger, Paulus Buys (1531-1594), eveneens uit Amersfoort afkomstig was. Ibidem, 19.

²³⁹ Vgl. Den Tex, *Oldenbarnevelt III*, 572 noot 2 aldaar.

²⁴⁰ Dit was het Eedverbond der Edelen van 1565.

²⁴¹ Oldenbarnevelt, *Remonstrantie* (Kn. 2624), 25-26. Dit was Adriaen van der Mijle (1538-1590). Swart noemt hem een van de trouwste aanhangers van Willem van Oranje: Swart, *Willem van Oranje*, 43, 241.

²⁴² Oldenbarnevelt, *Remonstrantie* (Kn. 2624), 26.

punt voor punt weersprak.²⁴³ Hij riep de pamfletschrijvers op zich bekend te maken, en stelde dat de adviezen die zij deden tot herstel de ware Spaanse raad waren, omdat ze het land en de steden, de prins en zijn huis, alle vrome patriotten van alle kwaliteiten en in het bijzonder de ware gereformeerde religie grote schade zouden berokkenen. Het wederzijdse wantrouwen, jaloezie en haat moesten worden neergelegd, want onderlinge liefde, eenheid en vertrouwen waren de enige middelen om de Spaanse raad te bestrijden.²⁴⁴ Daarom gaf hij hierna zijn visie hoe tot een oplossing te komen.

Het laatste deel van de remonstrantie bestond uit een aantal bewijsstukken (kopieën en extracten uit officiële documenten) die zijn eerdere stellingen moesten ondersteunen. Hij sloot af met een oproep aan de Staten van Holland om terdege te beseffen hoeveel kwaad het *Noodtwendigh Discours* en de *Practycke* deden, niet alleen voor hemzelf, maar voor alle vrome Hollanders en liefhebbers van het geliefde vaderland. Hij meende dat de schrijver van het *Noodtwendigh Discours* en de *Practycke* (en hij verwees naar de versie met het nieuwe voorwoord) ‘medereders’ (medeproducenten) waren van andere pamfletten met een gelijke strekking, waaronder de in 1617 verschenen *Querela patriae* en *Querela ecclesiae*.²⁴⁵ Als deze figuren iets van de oude Hollandse vroomheid of affectie tot het vaderland en de ware religie hadden, zouden ze zich bekend maken. Oldenbarnevelt vertrouwde op God die niet zou toestaan dat de leugenaars hier mee wegwamen.²⁴⁶

Oldenbarnevelt was niet de enige die reageerde op het *Noodtwendigh Discours* en de *Practycke*. Ook zijn schoonzoon Cornelis van der Mijle klom in de pen om zijn afkeer op felle wijze te laten blijken. Hij deed dit in het pamflet *Ontdeckinge Vande valsche Spaensche Jesuijtische Practijcke*, onder het pseudoniem ‘liefhebber van de waarheid en van het vaderland’.²⁴⁷ In een later pamflet zou hij toegeven dat hij de schrijver was. Van der Mijle, onder meer curator van de Leidse universiteit en gezant in Venetië, zag in de *Practycke* meerdere bewijzen voor het auteurschap van François van Aerssen, die hij als zijn vijand beschouwde. Met de *Ontdeckinge Vande valsche Spaensche Jesuijtische Prac-*

²⁴³ Oldenbarnevelt, *Remonstrantie* (Kn. 2624), 44-50, citaat 44: ‘Hoe valschelijck ende onbeschaemdelijck dese Libellen derven seggen ende schrijven, t’ghene uwe H.M. weten notoire leugenen te wesen, moet ick int kort in eenige pointen aenwijzen’.

²⁴⁴ Oldenbarnevelt, *Remonstrantie* (Kn. 2624), 50-51.

²⁴⁵ *Querela patriae* (1617) (Kn. 2437-2439) door Alexius Philopator, een pseudoniem van de Zeeuwse politicus (o.a. burgemeester van Zierikzee en later ontvanger-generaal van Zeeland) en pamflettist Eewout Teelinck (1571-1629). De vijfde druk verscheen in 1618 (Kn. 2439). *Querela ecclesiae* (1617) (Kn. 2440-2443) beleefde zeven drukken en is eveneens geschreven door Teelinck, ditmaal onder het pseudoniem Ireneus Philaletius. Over Teelinck en zijn pamfletten: P.J. Meertens, ‘Eewout Teelinck, de pamflettist van het Zeeuwse Piëtisme’, *Nederlandsch Archief voor Kerkgeschiedenis* 28 (1935) 212-235, en 215-216 aldaar over de *Querela patriae* en *Querela ecclesiae*. Ook: P.J. Meertens, *Letterkundig leven in Zeeland in de zestiende en de eerste helft der zeventiende eeuw* (Amsterdam 1943) (online via: http://www.dbnl.nl/tekst/meer035lett01_01/ 25/08/2010) 171-172.

²⁴⁶ Oldenbarnevelt, *Remonstrantie* (Kn. 2624), 79-80.

²⁴⁷ [Cornelis van der Mijle], *Ontdeckinge Vande valsche Spaensche Jesuijtische Practijcke: Ghebruyckt jeghens eenighe vande beste Patriotten, ende ghetrouste Dienaren van t’Landt, by de Autheurs van tvree Fameuse ende seditieuse Libellen: Het een geintituleert, Noodtwendigh ende levendigh Discours &c. Het ander, Practijcke vanden Spaenschen Raedt &c. Inghestelt by een Liefhebber vande VVaerheydt, ende van het Vaderlandt.* (Kn. 2632; ’s-Gravenhage 1618).

tijcke zette hij een ‘pamflettenoorlog’ met Aerssen in gang, die hem en zijn schoonvader weinig voordeel bracht en bijna uitmondde in een duel met zijn vijand, wat door Maurits werd voorkomen.²⁴⁸ Van der Mijle plaatste in zijn *Ontdeckinge* goede patriotten tegenover geveinsde en vermomde patriotten. De libellisten, dus de schrijvers van pamfletten tegen Oldenbarnevelt, waren vermomde patriotten, en vijanden van het vaderland. Het *Noodt-wendigh Discours* zette volgens Van der Mijle de overige provincies tegen Holland op, niet ten gunste van de anderen, maar omdat Spanje niets zo vreesde als de macht van Holland binnen de Nederlandse unie. Daarom werd de regering aangevallen, en werd onder de gemeente haat tegen de regeerders aangekweekt. Wanneer hier gevolg aan werd gegeven, zou het vaderland ten onder gaan. Ook werd de prins bespeeld, door hem via leugens in libellen te vervreemden van ‘een aanzienlijk deel van ons lieve vaderland’ en de goede, oprechte en ‘lang beproefde ghetrouwicheydt van soo goede Patriotten tot des Vaderlandts beste ende sijnen dienst’ in twijfel te trekken. Hierdoor zou Maurits juist lieden die nooit iets goeds hadden gedaan voor het vaderland, de prins en zijn huis, of waarvan geen goede diensten te verwachten waren, gaan geloven. Dit was een beproefde tactiek, waarmee eerder vorsten en republieken waren misleid en bedrogen: eerst degenen die het meest trouw waren zwart maken zodat zij niet meer geloofd werden, en daarna konden ‘nieuwe, vreemde geesten’ hun plek innemen: de wolven lieten de schapen de honden verjagen.²⁴⁹

Van der Mijle bleek ook goed op de hoogte te zijn van de achtergrond van de Spaanse raadgevers: de brief van Lipsius was oud en reeds lang bekend, het was bespottelijk om te denken dat de, door Puteanus zelf uitgegeven, oratie zoveel invloed kon hebben. Campanella was volgens Van der Mijle een kwade monnik die lang gevangen had gezeten in Napels, en hij wist dat de stukken die van Campanella geciteerd werden afkomstig waren uit een hoofdstuk van een groter werk van de Italiaan. ‘Doch met een woort, het zijn maer discoursen: weten nochtans eenige vroomen Patriotten daer met dienst voor het Vaderlandt te doen, tsal zijn tot haren besten.’²⁵⁰ Van der Mijle stond hier dus duidelijk boven.

Een groot aantal bladzijden van zijn *Ontdeckinge* had Van der Mijle ook ingeruimd voor François van Aerssen en zijn verloren Franse ambassadeursplaats, en aan zichzelf en zijn familie. Wellicht hierdoor geprovoceerd volgde een – vermoedelijke, want anonieme – reactie van Aerssen in de *Provisionele Openinghe*.²⁵¹ In een kleine zestig pagina’s verdedigde en bevestigde de *Provisionele Openinghe* de eerder geuite kritiek op de ‘Liguerse

²⁴⁸ Den Tex, *Oldenbarnevelt* III, 588-589. Deze ‘oorlog’ is te volgen in de nummers Kn. 2638-2649. Stukken met betrekking tot het duel zijn te vinden in Kn. 2647. Over de strijd tussen Van der Mijle en Aerssen ook: Lenarduzzi, “De oude geusen”, 75-78.

²⁴⁹ [Van der Mijle], *Ontdeckinge* (Kn. 2632), 3-9.

²⁵⁰ [Van der Mijle], *Ontdeckinge* (Kn. 2632), 11-12.

²⁵¹ Den Tex, *Oldenbarnevelt* III, 589; *Provisionele Openinghe. Van verscheyden saecken, ghestelt in de Remonstrantie van den heer Advocaet van Hollandt ende West-vrieslandt. Tot naerder Onderechtinghe, so van haer Ed. Mog. als van alle ghetrouwe Patriotten ende Liefhebberen des Vaderlandts. Waerinne oock, de Nul-*

Factie' in het *Noodtwendigh Discours* en de *Practycke*, werden Oldenbarnevelts *Remonstrantie* en de *Ontdeckinge* tegengesproken, en werd Oldenbarnevelt zelf opnieuw fel aangevallen. Dit alles op een toon die weer een stapje verder ging dan in eerdere pamfletten. In zijn voorwoord schreef de auteur aan de 'vaderlandslievende lezer' dat hij zelf ook wenste dat er geen twisteschriften verschenen waarin personen werden gekwetst, maar hij wenste ook dat daar geen reden voor zou zijn. En die reden was er nu dus wel, en het was 'ten vollen aenghewesen, hoe het onsen ghemeenen noodt, ende den staet van ons Vaderlandt vereyscht.' Niet haat of rancune, maar harde noodzaak deed de schrijver naar de pen grijpen. En dat hij dit anoniem deed was geen probleem, want er waren in het verleden veel belangrijke geschriften door de 'beste Patriotten' geschreven, zonder dat hun naam bekend was. De schrijver verwees vervolgens naar Frankrijk, waar goede Fransen ('rechte naturele ende loyale Fransoysen') vele geschriften hadden gepubliceerd tegen de Markies d'Ancre, waarin diens kwade bedoelingen werden onthuld en de koning en zijn raad werden gewaarschuwd.²⁵² Een enigszins pikante toespeling, want deze markies d'Ancre, de Italiaan Concino Concini (?-1617), die hoge functies in de Franse regering had weten te verwerven als adviseur van Maria de' Medici (1573-1642, de moeder van Lodewijk XIII), was een jaar eerder door de wachters van de koning doodgeschoten waarna het gepeupel zijn lichaam verminkte.²⁵³

De tegenstanders van de schrijver moesten weten dat hij niet tot het rapaille behoorde, maar een ingeboren, natuurlijke Hollander was van oud-Hollandse afkomst, met enkele voorouders die regeringsfuncties hadden bekleed of dat nog steeds deden, en die liefhebbers waren van de christelijke gereformeerde religie en van de welstand van het lieve vaderland. De auteur van de *Ontdeckinge* noemde hij 'den Advocaets Schiltknaep', wiens pen hij voor niets anders dan een gehuurde pen kon houden. Dat sommigen meenden dat het ging om schoonzoon (hij schreef onjuist zwager) Van der Mijle kon hij zich niet voorstellen, want een dergelijk 'blauw schrift' kon toch niet afkomstig zijn van zo'n heer en hoveling; een scherpe sneer naar Van der Mijle.²⁵⁴ De boodschap van de *Provisionele Openinghe* sloot zoals gezegd aan bij de eerdere anti-Oldenbarneveltpamfletten, inclusief gelijksoortige vaderlandretoriek. De patriotten waren misleid, de lezers moesten de ogen openen en handelen nu het nog kon. Het was voor de auteur het belangrijkste dat de regeerders hun 'diensten en ende ampten ghetrouwelijck mochten bedienen tot het ghemeene profijt van ons lieve Vaderlandt.' Zelf was de schrijver niet uit op een ambt, en het maakte hem ook niet uit wie de landen regeerde 'alsse maer wel, ende van ghetrouwe Patriotten

liteyt van de ghenamde Ontdeckinge van de Valsche Spaenssche ende Jesuytische Practijcquen cortelijck wort aenghewesen (Kn. 2634; z.p. 1618).

²⁵² *Provisionele Openinghe* (Kn. 2634), 3.

²⁵³ Over Concini: Jill Stern, 'Poison in Print: Pamphleteering and the Deaths of Concini (1617) and the brothers De Witt (1672)', in: Deen, Onnekink en Reinders (eds.), *Pamphlets and Politics*, 121-142.

²⁵⁴ *Provisionele Openinghe* (Kn. 2634), 3-4.

geregeert worden.²⁵⁵ Gezien zijn afkeer van de huidige regering, moesten de patriotten dus elders gezocht worden.

De ‘alles in scherpte overtreffende aanval op Oldenbarnevelt’ in de *Provisionele Openinghe* was voor de Staten van Holland reden om in actie te komen.²⁵⁶ Het pamflet werd, samen met andere geschriften van gelijksoortige inhoud, op 22 juni door de Staten van Holland verklaard tot ‘fameuse, leughenachtighe, injurieuse en calomnieuse libellen.’ Alle getrouwe onderdanen werden opgeroepen hun uiterste best te doen de auteurs en drukkers te ‘ontdekken’ en kregen hiervoor een beloning in het vooruitzicht gesteld.²⁵⁷ De vraag is waarom de Staten niet eerder soortgelijke pamfletten hadden veroordeeld (bijvoorbeeld het *Noodtwendigh Discours*) en nu wel. Een andere vraag is of het verbod ook heeft geholpen.²⁵⁸ Op de laatste vraag moet ontkennend worden geantwoord, want er verscheen al snel een reactie op het plakkaat, ondertekend door ‘I. Patriota’ en gedateerd op 1 juli. Niet alleen hekelde dit pamflet het verbod, ook herhaalde het nog maar eens, uit naam van de ‘natuerlijcke Hollanders, vroomer Religie verwanten, en ghetrouwe Patriotten’ de kritiek op Oldenbarnevelt en zijn factie.²⁵⁹

Ook andere pamfletten die (zo goed als zeker) nog verschenen voor Oldenbarnevelts arrestatie, lieten nergens blijken dat ze zich iets aantrokken van de maatregelen van de Staten van Holland. Zoals de *Naerder Openinghe*, waarin Oldenbarnevelt een tweede Sinon werd genoemd, naar de Griek die de Trojanen wist over te halen het Paard binnen te halen, en op eenzelfde manier de Republiek het Bestand had in geholpen. Ook was Oldenbarnevelt uit op het graafschap van Holland, en had hij dankzij de lessen van Machiavelli zijn macht weten te vergroten.²⁶⁰ Willem van Oranje en Maurits daarentegen kwamen er stukken beter van af: Willem had als een tweede Mozes het volk uit Egypte (de Spaanse slavernij) gevoerd, en Maurits was een tweede Jozua, die de bescherming van het vaderland op zich had genomen.²⁶¹ Adviezen om het land uit de ongelukkige toestand te krijgen vond de auteur onder meer in het verleden, zoals bij de Romeinen: ‘So kractich was in hun de liefde des Vaderlants, ende daerom soo swaer ende ghevaerlick ist een volk tot slave te willen maken, dat niet liever noch weerder als syn vryheydt en heeft.’ De vrije Nederlanders moesten zich verzetten tegen hun ‘dwaze usurpateur.’ Ook moest een voorbeeld worden genomen aan de ‘heerlicke ende heylsame resolutie’ van Lodewijk XIII, die de mar-

²⁵⁵ *Provisionele Openinghe* (Kn. 2634), 25.

²⁵⁶ Den Tex, *Oldenbarnevelt* III, 589.

²⁵⁷ Het plakkaat: Kn. 2636. Het werd ook opgenomen als toevoeging aan een herdruk van Oldenbarnevelts *Remonstrantie* (Kn. 2628), 71-72.

²⁵⁸ Wel werd er op 19 juni een algemeen plakkaat tegen ‘licentieus drukken’ en spreken en preken over het land en de regering afgekondigd, en de Hollandse gedeputeerden probeerden het plakkaat ook namens de Staten-Generaal in heel de Republiek afgekondigd te krijgen: Weekhout, *Boekencensuur*, 44-45.

²⁵⁹ *Advertisement Aen alle Goede In-woonderen en Liefhebbers van dese Nederlanden. Omme van een yeder gelesen, en in het binnenste van sijn herte ghedruckt te worden* (Kn. 2637; z.p. 1618).

²⁶⁰ *Naerder Openinghe, van een Hooch-wichtighe sake, Betreffende de wel-vaert van ons bedroeft Vaderlandt. Dewelcke den Autheur aenvanght, met een Christelijcke betrachtige, onser vvonderlijcker verlossinghe, vande grauvsame tyrannie der Spaengiaerden* (Kn. 2650; z.p. 1618) A4r, B1v, B3r, C1r, C2r.

kies d'Ancre op snelle wijze had 'doen wegnemen', waarmee hij zijn kroon had gered.²⁶² De auteur sloot af door te stellen dat de binnenlandse vijanden op dezelfde wijze 'bejegend' moesten worden als waarmee eerder de Spanjaarden op glorieuze wijze waren overwonnen.²⁶³

Een ander pamflet, het *Cort ende waerachtich verhael*, was mening dat de ondergang van het vaderland dreigde door het werk van de Ligue: 'Hoe sulcx eyntlijck tot een uysterste ruïne van ons bloeyendt Vaderlant, soude moeten uytvallen, can een yder getrou Patriot by hem selven lichtelijck oordelen.'²⁶⁴ Weer een andere pamflettist schreef dat alle vrome patriotten hun goed en bloed tot de laatste druppel zouden geven om alle vrijheden, rechten en privilegiën te behouden. Hij schreef expliciet over een oorlog: de oorlog die nu werd gevoerd was niet tegen de 'verklaerden Vyandt' zoals de eerste, maar onder vrienden. En waar de eerste oorlog ging om de vrijheden van het lieve vaderland, werd in de nieuwe oorlog met geestelijke wapens gestreden om de privileges en gerechtigheden 'onses Godts ende Scheppers'.²⁶⁵

Sprekend over een 'geestelijke oorlog' was misschien nog mild vergeleken met de meer opruiende verwijzingen die in andere pamfletten te vinden waren. Toch was meer dan alleen een geestelijke strijd nodig om deze oorlog te beslechten: de 'stalen kling' van Maurits zou uiteindelijk de balans definitief naar contraremonstrantse zijde doen overhellen.²⁶⁶

Maurits grijpt in

Sinds zijn gang naar de Kloosterkerk was Maurits' standpunt in de religieuze twisten voor iedereen duidelijk geworden. Dat hij daarna niet direct een machtsgreep deed, betekende niet dat hij passief afwachtte, integendeel. Na de afkondiging van de Scherpe Resolutie was hij via correspondentie druk met het werven en mobiliseren van medestanders, die hij in eerste instantie zocht bij de steden die tegen de resolutie hadden gestemd: de vijf steden. Maar ook de 'centrumsteden' probeerde hij achter zich te krijgen, door contacten met stedelijke functionarissen en particulieren, maar ook via bezendingen. Zo wist hij ook Schie-

²⁶¹ *Naerder Openinghe* (Kn. 2650), A2v- A3r.

²⁶² *Naerder Openinghe* (Kn. 2650), C4r. Het citaat gaat over Manlius Capitolinus, die het Capitool verdedigde tegen de Galliërs.

²⁶³ *Naerder Openinghe* (Kn. 2650), C4v.

²⁶⁴ *Cort ende waerachtich verhael van eenige exorbitante proceduiren door het beleyt van weynich personen seder seven ofte acht jaren herwaerts, jegens die vande ware Gereformeerde Religie by der handt ghenomen ende int werck ghestelt* (Kn. 2652; z.p. 1618) A4r.

²⁶⁵ *Maetroosjes Op-wecker* (Kn. 2655; z.p. 1618) A4v, B1v.

²⁶⁶ Zie de prent en Vondels gedicht onder verschillende titels (o.a. *Op de jonghste Hollantsche transformatie*) Kn. 2770-2771. Deze beroemde prent is volgens Joke Spaans 'gekaapt' door de verliezende partij, de remonstranten, maar was oorspronkelijk bedoeld om de overwinning van Maurits en de contraremonstranten te vieren. De 'stalen kling' was dan ook geen verwijzing naar geweld, maar naar autoriteit. Joke Spaans, 'Imagining the Synod of Dordt and the Arminian Controversy' in: Aza Goudriaan en Fred van Lieburg (eds.), *Revisiting the Synod of Dordt (1618-1619)* Brill's Series in Church History 49 (Leiden en Boston 2011) 335-366, aldaar 355-357.

dam voor zich te winnen. Op deze manier was Maurits ‘partijhoofd’ van de contraremonstranten geworden, de partij die hij zelf in zijn brieven de ‘goede zaak’ noemde, met de ‘goede’ steden en ‘goede vroedschappen’, en ook ‘goede’ patriotten. De tegenstanders waren de ‘hevige’ steden.²⁶⁷ Zo schreef hij in een brief van september 1617 aan regenten uit Hoorn, Medemblik en Monnikendam, dat hij er op vertrouwde dat zij als oprecht patriot niets anders dan de welstand van Holland in het bijzonder en van de andere provincies in het algemeen nastreefden, en dat hij ze daarom verzocht vanuit hun positie die ze in hun stad hadden zich in te zetten om met de andere goede patriotten uit de regering de vroedschappen over te halen de Scherpe Resolutie niet goed te keuren (desavoueren).²⁶⁸ Ook in andere brieven uit de jaren 1617-1618 aan zijn (mogelijke) medestanders gebruikte Maurits veelvuldig het begrip patriot.²⁶⁹

Maar Maurits maakte niet alleen gebruik van correspondentie om de machtspositie van Oldenbarnevelt te ondermijnen. In september 1617 had hij al in Den Briel van de mogelijkheid gebruik gemaakt om als kapitein-generaal het garnizoen te vervangen, omdat de soldaten daar de eed volgens de Scherpe Resolutie hadden moeten afleggen.²⁷⁰ Ook zijn positie als stadhouder, die hem in de meeste provincies inspraak gaf bij de magistraatsverkiezingen en ook toestond om de wet te verzetten, bracht hij in. Dit laatste deed hij bijvoorbeeld begin 1618 in Nijmegen, de belangrijkste remonstrantse stad van Gelderland, waar hij alle remonstrantsgezinde vroedschapsleden verving door zijn eigen aanhangers.²⁷¹ Het ontslag van drie remonstrantse Nijmeegse predikanten in april 1618 door de nieuwe magistraat was volgens een anonieme pamflettist (mogelijk Taurinus) een voorbode van wat de goede patriotten konden verwachten wanneer de contraremonstranten aan de macht kwamen: boekverbrandingen en de veroordeling van predikanten, kortom, dit was de weg naar de inquisitie en nieuwe tirannie.²⁷² Om de meerderheid in de Staten-Generaal te versterken en zo de positie van Holland en Oldenbarnevelt verder te verzwakken, ging Maurits begin mei 1618 naar Overijssel, waar de landdag vergaderde (vergelijkbaar met de Statenvergadering). Overijssel had samen met Utrecht Holland gesteund in het verzet tegen de

²⁶⁷ J.G. Smit, ‘Prins Maurits en de goede zaak. Brieven van Maurits uit de jaren 1617-1619’ in: A.C.F. Koch e.a. (eds.), *Nederlandse historische bronnen 1* (Den Haag 1979) 43-173, aldaar 45-48.

²⁶⁸ Smit, ‘Prins Maurits’, nr. 29, Aan verscheidene regenten te Hoorn, Medemblik en Monnikendam, 21 september 1617.

²⁶⁹ In 13 brieven uit 1617-1619 gebruikte Maurits in totaal 17 keer de begrippen patriot of patriotten, waarvan slechts één keer zonder het adjectief ‘goede’. Het gaat om de brieven 28, 29, 30, 34, 35, 49, 53, 58, 65, 68, 70, 88 en 97. Ook te vinden in de Digitale Bibliotheek voor de Nederlandse Letteren (DBNL), wat de zoekmogelijkheden aanzienlijk heeft vereenvoudigd: http://dbnl.nl/tekst/_ned017197901_01/ (27-08-2010). Het begrip vaderland ontbreekt opmerkelijk genoeg volledig. Niet meegerekend is Smit, ‘Prins Maurits’, 70 noot a.

²⁷⁰ Nellen, *Hugo de Groot*, 197; Van Deursen, *Maurits van Nassau*, 264.

²⁷¹ Israel, *The Dutch Republic*, 444.

²⁷² [Jacobus Taurinus?], *Notvlen, Ofte Aen-merckingen, Op het Af-scheydt Der Predicanten van Nimmegen, ghegeven by den E. Raedt der selver Stadt, op den 8. April. 1618* (Kn. 2590; z.p. 1618) B4v.

Nationale Synode, maar de aanwezigheid van Maurits deed de provincie naar zijn kant overlopen.²⁷³ Nu kon Holland alleen nog rekenen op Utrecht, maar niet voor lang.

Utrecht had naar Hollands voorbeeld ongeveer zeshonderd waardgelders aangenomen, hoewel er geen echte dreiging was van contraremonstrantse oproeren.²⁷⁴ De aanwezigheid van deze soldaten werd door Maurits gezien als rebellie.²⁷⁵ De stad vreesde voor ingrijpen van de stadhouder, en twijfelde over het aanhouden van de soldaten. Daarom werd besloten over te gaan tot onderhandelingen met Maurits over het afdanken, tot ontevredenheid van Gilles van Ledenberch (1548-1618), secretaris van de Utrechtse Staten, die steun zocht bij Oldenbarnevelt. Bang dat Utrecht zonder waardgelders wel heel gemakkelijk door Maurits overlopen zou kunnen worden, wilde Oldenbarnevelt Utrecht de soldaten laten aanhouden. Maurits en de Staten-Generaal drukten echter door, ondanks protesten van Utrecht en Holland dat hiermee de soevereine rechten van de provincies werden geraakt. Alternatieve voorstellen van Oldenbarnevelt haalden niets uit, en Maurits besloot zelf naar Utrecht te gaan voor de afdanking. Een Hollandse contrabezending met daarin onder meer De Groot en Hogerbeets kon de situatie ook niet meer redden. Maurits bracht zijn eigen troepen naar de stad. Tegenover deze macht stelden de waardgelders niet veel voor. Ze gaven aan zich niet te verzetten, en tot geweld kwam het dan ook niet. In de vroege ochtend van 31 juli werden de waardgelders op vreedzame wijze afgedankt.²⁷⁶ De Utrechtse vroedschap werd door Maurits gewijzigd, contraremonstranten namen de vrijgekomen plaatsen in. Ledenberg en Taurinus vluchtten naar Gouda. De contraremonstranten in Utrecht kregen nu alle ruimte, en bij een pamflettist was er de hoop dat iedereen weer in rust en eenheid met elkaar kon samenleven, zonder ‘bitterheid en partijdigheid’ en tot de welvaart van het lieve vaderland.²⁷⁷ De Utrechtse Staten gingen vervolgens snel akkoord met het uitschrijven van de Nationale Synode.²⁷⁸ Holland stond nu, zonder nog één bondgenoot, echt alleen.

Door het optreden van Maurits was Holland geïsoleerd geraakt in de Republiek, en nu waren de provincie en de leiders van de ‘ligue’ zelf aan de beurt. De Staten-Generaal hadden op 27 juli al opgedragen dat de steden hun waardgelders moesten ontslaan, en dit werd nog eens herhaald op 14 augustus. Toch tastte Maurits na zijn operatie in Utrecht niet direct door. Zo konden Oldenbarnevelt en zijn bondgenoten nog altijd het gevoel houden

²⁷³ Den Tex, *Oldenbarnevelt III*, 579-580; Israel, *The Dutch Republic*, 445.

²⁷⁴ Kaplan, *Calvinists and Libertines*, 255.

²⁷⁵ Den Tex, *Oldenbarnevelt III*, 596.

²⁷⁶ Nellen, *Hugo de Groot*, 218-225; Den Tex, *Oldenbarnevelt III*, 597-610.

²⁷⁷ *Cort verhael Van al tghene binnen Vtrecht gepasseert is, zeder dat de E.H.M. Heeren Staten Generael met den Doorluchtigen Prince van Orangien daer gekomen zyn, soo in 't afdancken der Waert-ghelders, als in 't verstellen van nieuwe Vroetschappen, Publicatie, t'Inruymen vande Buer-kercke, voor de oude Ghereformeerde (die-men- Contra-remonstranten noemt) als mede de eerste heerlijcke Predicatie die daer den sevensten Augusti inde Buer-kercke ghedaen is, alwaer over de vierduysent Menschen vergadert waren, oock selfs sijn Princelijcke Excellentie, Graef Ernst Casimier, veel Heeren, Edel-lieden, Collonels, Capiteynnen, Luytenants, Vendricks, ende ander Officieren, etc.* (Kn. 2674; Amsterdam 1618).

dat er een oplossing gevonden kon worden. Signalen van een op hand zijnde arrestatie werden door Oldenbarnevelt genegeerd, en De Groot had nog regelmatig overleg met Maurits.²⁷⁹ Die was echter vastbesloten zijn tegenstanders volledig uit te schakelen. Het verantwoorden van een arrestatie van de Hollandse leiders was echter niet eenvoudig. Was het wettig dat de Staten-Generaal op soeverein Hollands grondgebied personen lieten arresteren, zonder dat de Hollandse Staten hiervoor toestemming gaven? De resolutie van 28 augustus, die uiteindelijk de arrestatie mogelijk maakte, kwam tot stand zonder dat de volledige Staten-Generaal bij het besluit aanwezig was, en was daarmee onwettig. Een dag later werd Oldenbarnevelt gearresteerd toen hij 's ochtends bij de ingang van de Staten van Holland aankwam, op weg naar de vergadering van de Gecommitteerde Raden. Ook De Groot en Hoogerbeets werden in hechtenis genomen, en in Utrecht werd Ledenberg gevangen gezet.²⁸⁰

De volgende stap was een wetsverzetting in de steden van Holland. Gecombineerd met een wijziging van de Hollandse Ridderschap (waarin slechts een contraremonstrant zitting had), waren op deze manier Oldenbarnevelts medestanders uit de Staten van Holland verwijderd en was Maurits verzekerd van een stabiele machtsbasis.²⁸¹ De wijziging van de Ridderschap was toegestaan, maar of dit ook gold voor verzetten van de wet in de Hollandse steden was twijfelachtig. Maurits, die anders dan in Utrecht niet werd gedekt door een resolutie van de Staten-Generaal, rechtvaardigde zijn handelen daarom door te wijzen op 'de nood van het land'.²⁸² Voor de zekerheid ging de stadhouder vanaf september op pad met een gewapend gevolg, en bezocht hij als eerste de kleine steden Schoonhoven en Brielle.²⁸³ Toen dit succesvol was verlopen, ging hij voor een tweede ronde het gewest in. Nu werd een groot aantal steden aangedaan, waarvan een aantal in het Noorderkwartier, en waaronder zich ook contraremonstrantse steden bevonden. Een wetsverzetting was daar niet nodig. De derde ronde in oktober deed de belangrijkste remonstrantse steden Haarlem, Leiden, Rotterdam en Gouda aan, en ook de vroedschappen van Den Haag en Amsterdam (met slechts een kleine contraremonstrantse meerderheid) werden bezocht. In een verslag van Maurits' komst naar Leiden is te lezen dat er ruiten werden ingegooid bij iemand die kwaad had gesproken van de prins, maar verder verliep alles in goede orde. De prins wijzigde de vroedschap, en ontbood de officieren van de schutterij die moesten beloven de eenheid te bewaren. De vrede en eenheid binnen de stad waren hersteld, en, zo hoopte de schrijver van *Orangniens Incompste Binnen Leyden*, dit zou de welvaart en rust van het

²⁷⁸ Den Tex, *Oldenbarnevelt III*, 610-611; Kaplan, *Calvinists and Libertines*, 256-257; Nellen, *Hugo de Groot*, 225.

²⁷⁹ Nellen, *Hugo de Groot*, 226-228.

²⁸⁰ Nellen, *Hugo de Groot*, 229-230; Den Tex, *Oldenbarnevelt III*, 621-626.

²⁸¹ Den Tex, *Oldenbarnevelt III*, 645. Van Deursen, *Maurits van Nassau*, 270-271; Israel, *The Dutch Republic*, 451-453. Een van de nieuwe leden die in de Ridderschap werden benoemd was François van Aerssen (in 1619). Cornelis van der Mijle moest opstappen.

²⁸² Den Tex, *Oldenbarnevelt III*, 645-646; Den Tex, *Oldenbarnevelt IV*, 302-304 Excursus LXV.

²⁸³ Ik volg hier Den Tex, *Oldenbarnevelt III*, 646-647.

vaderland ten goede komen.²⁸⁴ Volgens de burgemeesters van Haarlem was een wetsverzetting een inbreuk op de stedelijke privileges, maar die overweging hield Maurits niet tegen. Hij wees er op dat hij niet anders kon handelen, en dat er een einde moest komen aan de twisten. De Haen, de felle medestander van Oldenbarnevelt werd afgezet als pensionaris, maar werd verder ongemoeid gelaten. Uiteindelijk besloot hij toch naar Antwerpen te vluchten.²⁸⁵ Nadat ook in Gouda en als laatste in Rotterdam de vroedschappen waren gewijzigd, was Maurits 'tournee' eind oktober afgerond.²⁸⁶ De Staten van Holland gaven ongeveer twee weken later een akte van goedkeuring uit.²⁸⁷

Maurits' ingrijpen was goed voor een flinke lading publicaties, zowel prenten als pamfletten, voornamelijk van contraremonstrantse zijde.²⁸⁸ Zij prezen de prins om zijn daadkrachtige handelen, hij was de vrome held van keizerlijke bloede die met zijn 'kloeck belyedt' het vaderland in rust had weten te houden. De band tussen Oranje en de gereformeerde kerk werd benadrukt, en het belang van de Oranjes voor het land onderstreept. De vaders des vaderlands en de trouwe patriotten gingen niet mee met de 'ingedrongen rotten', maar bleven trouw aan God en beijverden zich voor de vordering van de kerk.²⁸⁹ Volgens het *Nassovs Lof-gesangh* moest de lezer zijn hele leven de prins beminnen, en lof en dank geven. Patriotten kozen voor de prins, en niet voor Spanje, want wie voor Spanje koos, was 'dul en sot'. De patriot moest opstaan om de prins te eren, die afkomstig was uit het edele bloed van Nassau, dat zich zo had ingezet om de kerk te handhaven en het land zo trouw

²⁸⁴ *Orangniens Incompste Binnen Leyden, De verkiesinge des Raets: De Publicatie daer op ghevolcht. Met het ghene daer gepasseert is* (Kn. 2702; Amsterdam 1618). In een andere versie van hetzelfde pamflet (Kn. 2701) ontbreekt deze verwijzing naar het vaderland, en wordt alleen gesproken over 'vreede eenicheyt in dese Stadts wallen'.

²⁸⁵ Riemke Boot, 'Geen Spaanse tirannen, maar Hollandse heren. De wetsverzetting van 1618 te Haarlem', in: *Haerlem Jaarboek 1991* (1992) 63-97, aldaar 82, 90; Spaans, *Haarlem na de Reformatie*, 222-223; Den Tex, *Oldenbarnevelt III*, 647.

²⁸⁶ De 'tournee' is te volgen in de pamfletten Kn. 2691-2710.

²⁸⁷ Nellen, *Hugo de Groot*, 231. Deze akte gaf ook de bevoegdheid om indien nodig nog verdere maatregelen te treffen, wat Maurits in december 1619 ook deed in Gouda, waar opnieuw de wet werd verzet. Boot, 'Geen Spaanse tirannen', 68.

²⁸⁸ Enkele prenten worden besproken in: T.G. Kootte, 'Bestandstwisten in zwart-wit' in: Idem (ed.), *Rekkelijk of precies. Remonstranten en contraremonstranten ten tijde van Maurits en Oldenbarnevelt* (Utrecht 1994) 54-81, en speciaal 69-80; Anne de Snoo, 'De val van Oldenbarnevelt: de "Zeefprenten" van Adriaen van de Venne', *Holland. Historisch Tijdschrift* 34 (2002) 63-79; Anne de Snoo, 'Maurits bespot of geprezen? Beeldvorming van Maurits in de spot- en zinnenprenten van het Bestand (1609-1621)', in: *Stadhouders in beeld. Beeldvorming van de stadhouders van Oranje-Nassau in contemporaine grafiek 1570-1700* Jaarboek Oranje-Nassau Museum 2006 (Rotterdam en Gronsveld 2007) 51-67; Marijke Meijer Drees, 'Kijken, lezen, oordelen. Prent en tekst van het pamflet "Den Arminiaenschen Dreck-waghen" (1618)' in: Marc van Vaeck, Hugo Brems, Geert H.M. Claassens (eds.), *De steen van Alciato. Literatuur en visuele cultuur in de Nederlanden. Opstellen voor prof. dr. Karel Porteman bij zijn emeritaat. The stone of Alciato. Literature and Visual Culture in the Low Countries. Essays in Honour of Karel Porteman* (Leuven 2003) 495-513; Martina Dlugaiczyk, *Der Waffenstillstand (1609-1621) als Medienereignis. Politische Bildpropaganda in den Niederlanden* *Niederlande-Studien* 39 (Münster enz. 2005) 167-173.

²⁸⁹ 'tNassovsche Mey-kransken, voor Mavritivs, Prince van Oraignien: Teghen de Arm onder-Mijnders van Godes kercke (Kn. 2749; Amsterdam 1618) A2r, A2v.

was.²⁹⁰ Maurits was een kloeke held, die zich trouw voor Gods woord, de waarheid, vrijheid en het vaderland stelde, zo formuleerde een andere dichter het.²⁹¹ En niet alleen Maurits, ook de Staten-Generaal, die de ‘overicheyt principael’ waren van het vrije, eendrachtige land, kregen lof. Het belangrijkste middel voor de eendracht van het lieve vaderland was de eendracht van de kerk, werd de trouwe patriotten voorgehouden.²⁹²

Maar bovenal werd in vele pamfletten de spot gedreven met de ondergang van de arminiaanse factie en de val van Oldenbarnevelt. Dat de remonstranten geen politieke macht meer hadden gaf hun tegenstanders de mogelijkheid om ongehinderd fel op de voormalige machthebbers af te geven. Een ‘cloeck moedigh Seuw’ liet Oldenbarnevelt zichzelf in een gedicht met Lucifer vergelijken, en zich beklagen over zijn val na eerst zo hoog geklommen te zijn. Patriotten waren er volgens deze Zeeuw ook, en hij noemde Manmaker als voorbeeld, de vertegenwoordiger van de Eerste Edele van Zeeland die Maurits vergezelde bij de bezending naar Utrecht en die in de Staten-Generaal instemde met de gevangenneming van Oldenbarnevelt, De Groot en Hoogerbeets.²⁹³ Echt lasterlijk en kwetsend tegen Oldenbarnevelt was de *Gvlden legende Van den Nieuwen St, Jan*, waarin de familie van de voormalige landsadvocaat op nog niet eerder vertoonde wijze bij het conflict werd betrokken. De eer en reputatie van Oldenbarnevelts ouders, broers, zussen en echtgenote werden door de anonieme auteur finaal kapot geschreven – Den Tex noemt het ‘op haast pornografische wijze’.²⁹⁴ De aanklachten tegen Oldenbarnevelt zelf in de *Gvlden legende* waren grotendeels herformuleringen van ideeën zoals die in eerdere pamfletten al te lezen waren, maar opvallend was wel dat de landsadvocaat nu wel bij naam werd genoemd, terwijl dit in pamfletten van vóór zijn arrestatie niet gebeurde. Volgens de schrijver, die zich richtte tot de ‘onpartijdige lezer en trouwhartige patriot’, werd met het pamflet

²⁹⁰ David van Horenbeeck, *Nassovs lof-gesangh Ter eeren Van sijn Princelijcke Excellentie, Den Doorluchtighen, Wijd-beroemden, ende Hoogh-Gebooren Vorst Mavritio, Prince van Oraingen, &c.* (Kn. 2750; Leiden 1618) 10, 13.

²⁹¹ *Liedt Ter eeren van den doorluchtighen Prince van Orangien, Mauritius Grave van Nassau, [?] waerdich ende gheluckich Erfghenaem vande Princelijcke deuchden syns hoochvermaerden ende Godtsalighen Vaders: Op de voyse, VVilhelmus van Nassouvv, &c. Daer van de eerste Letteren van elcke veerse syn Excell. Name wdrukken* (Kn. 2751; z.p. 1618) 6.

²⁹² *Den hooghen Godt ter eeren // en d’Hoogh’ Moghende Heeren die Staten int’Generael // als d’Ovricheyt Principael* (Kn. 2752; z.p. 1618) [Zonder afzonderlijke titel]. Nog meer lof voor de Staten-Generaal en Maurits ook in het eerste deel van *Vrevghden-ghesanck over de Schoone veranderinghen in’t Vrye Nederlandt, door Het kloeck beleyt der Staten Generael, Met het Eedele huys van Nassovve. Ende antwoord in dicht, op het Schandich leughenachtich fameus Libel, ‘tonrecht genaemt: Eenvuldige vvaerschouvinge aende vreemdelingen* (Kn. 2748; Amsterdam 1618). Over dit pamflet: Vrieler, *Het poëtisch accent*, 144-145.

²⁹³ [Hendrick Cannenburgh], *Een Cleyn Vensterken, waer door Gekeecken werdt hoe die groote Meesters haer tot de poorten der hellen wentelen, soo met Haer gevangen zielen te vermoorden, alsoo, naer dat hy ghesouten waer, zijn inghewandt in een Dieff-put begraven werdt* (Kn. 2753; z.p. z.j. (1618)) A2v, A4r. Over de auteur: Meertens, *Letterkundig leven*, 83-84. Volgens Meertens schreef Cannenburgh het pamflet na de terechtstelling van Oldenbarnevelt. Zie ook Vrieler, *Het poëtisch accent*, 139. Over Manmaker: Den Tex, *Oldenbarnevelt IV*, 314-326 Excursus LXIX, aldaar 318. Manmaker was volgens Den Tex ‘zowel Maurits’ creatuur als zijn voornaamste adviseur in Zeeuwse zaken.’

²⁹⁴ Den Tex, *Oldenbarnevelt III*, 659. Ook: Marijke Meijer Drees, ‘Nederlandse pamfletten (ca. 1600-1750) als bron voor de literatuurgeschiedenis’, *Tydskrif vir Nederlands & Afrikaans* 8 (2001) 236-249 (online via: <http://academic.sun.ac.za/afrndl/tna/drees01.html> 27/03/2008).

de belofte ingelost die al in het *Noodtwendigh ende Levendigh Discours* was gemaakt.²⁹⁵ Nadat zijn familie door het slijk was gehaald volgden tal van beschuldigingen aan Oldenbarnevelts adres elkaar op: dat hij de religie wilde veranderen, de staat van het land wilde verzetten, zich de autoriteit eigen wilde maken, en dat hij boven alle eerlijk en vrome patriotten, en zelfs boven ‘den dienst Godes selfs’ wilde heersen.²⁹⁶ Hij was gierig, eergierig en een vijand van de religie, en wilde heersen in de kerk en de politiek. De katholieken hielden van St. Jan, en hij liet zelfs papisten in de regering toe als ze volgens hem maar patriotten waren, waarvoor ze slechts hoefden te veinzen dat ze vijanden van de Spanjaarden waren.²⁹⁷ Na de beschrijving van al het landverderfelijke handelen van Oldenbarnevelt, was het duidelijk dat ‘[d]e getrouwe Patriotten en souden sulck een Tyranny niet hebben kunnen verdragen, noch sijn Excellentie [= Maurits] de vrome Regenten van ‘tLandt in dat dangier laten blijven’.²⁹⁸ De Staten van Holland verboden de *Gvlden legende* op 6 november van hetzelfde jaar.²⁹⁹

Een andere pamfletschrijver vermeldde dat hij de *Gvlden legende* had gelezen, en verbaasd was dat ‘sulcken persoon soo veel heeft te wege gebracht.’ Het sloot wel goed aan bij de boodschap van zijn eigen verhaal, namelijk dat de ‘Spanjaard’ een gouden blaasbalk (een jezuïtische uitvinding) gebruikte waarmee hij zijn handlangers in de Verenigde Provinciën ontvankelijk maakte voor de Spaanse macht, en gouden pistoletten kon toe blazen. Doel van de schrijver was dan ook de goede en getrouwe patriotten voor deze blaasbalk te waarschuwen.³⁰⁰ Niet alleen waarschuwen, maar vooral ook verklaren van de recente gebeurtenissen was het doel van de goede patriot die uitvoerig de geschiedenis van de Nederlanden en de Republiek beschreef vanaf de Bourgondische tijd, en de tirannie onder Alva verbond met het bewind van de libertijnse geesten. Gelukkig waren daar de Staten-Generaal en Maurits die ingrepen, en die met hulp van Justitia het verraad tegen Gods heilige woord en het vaderland bestreden. Het motto op de titelpagina maakte duidelijk waar dit pamflet vandaan kwam: ‘Uyt Amsterdam voor de goede Patriotten ghetrou, Die

²⁹⁵ Zie hierboven noot 202. De schrijver van de *Gvlden legende* verwees zelf naar de *Provisionele Openinghe*, dit lijkt een vergissing te zijn. *Gvlden legende Van den Nieuwen St, Jan, Dat is: Cort verhael van den Edeldom, deuchden, ende handelingen van meester Ian van Barnevelt, ghewesene Advocaet van Hollandt ende West-Vrieslandt* (Kn. 2757; z.p. 1618) 3.

²⁹⁶ *Gvlden legende* (Kn. 2757), 4.

²⁹⁷ *Gvlden legende* (Kn. 2757), 26-27.

²⁹⁸ *Gvlden legende* (Kn. 2757), 35.

²⁹⁹ Weekhout, *Boekencensuur*, 375 bijlage 1, nr. 48; W.P.C. Knuttel, *Verboden boeken in de Republiek der Vereenigde Nederlanden. Beredeneerde catalogus* ('s-Gravenhage 1914) 69, nr. 225. Ook: Marijke Meijer Drees, ‘Nederlandse pamfletten’. De *Gvlden legende* werd ondanks het verbod in de zeventiende eeuw nog enkele keren uitgegeven, en ingezet tegen Johan de Witt, zowel in 1663 als in 1672. Hierover: Stern, *Orangism in the Dutch Republic*, 173 en Marijke Meijer Drees en Els Stronks (eds.), *Wat wonders, wat nieuws! De zeventiende eeuw in pamfletten* (Amsterdam 2002) 42-57, 127-130.

³⁰⁰ *Verclaringhe Vanden Gouden Blaes-balck, Van den Spaenschen Schalck* (Kn. 2763; z.p. 1618) A3r-v, passim. Over mogelijke contacten tussen Spanje en een Spaansgezinde partij in de Republiek: J.J. Poelhekke, *Het verraad van de pistoletten? Verhandelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, Afd. Letterkunde. Nieuwe reeks, deel 88* (Amsterdam en Londen 1975). Vgl. Jan den Tex, ‘Een ballon doorgeprikt’, *Tijdschrift voor Geschiedenis* 89 (1976) 50-56 voor diens reactie op Poelhekkes stuk, en vervolgens 56-59 voor het antwoord van Poelhekke aan Den Tex.

beminnen Gods Kerck, t'Lant, metten Prins van Nassou.³⁰¹ De band tussen God, het land en Oranje lijkt hier als vanzelfsprekend te zijn opgevoerd. Soms wilde een pamflettist (in dit geval een 'beminder van Nassou') ook wat amuseren, om naast alle zware stukken wat vermakelijks te brengen en zo de goede patriotten wat plezierigs te lezen te geven. Maar natuurlijk niet zonder de kritiek op Oldenbarnevelt en de arminianen te vergeten.³⁰²

Ook de remonstranten bleven na de machtswisseling nog pamfletten publiceren. Wel altijd vanuit een defensieve positie en met een angst voor de (komende) Nationale Synode, nu hun beschermheren het veld hadden moeten ruimen of opgesloten zaten. In een remonstrantie aan de Staten van Holland verdedigden de remonstranten zich tegen de beschuldigingen dat zij degenen waren die de kerkscheuring hadden veroorzaakt, dat ze contacten hadden met Spanjaarden en Jezüieten en landverraders waren. Daarnaast benadrukten ze de liefde die ook de remonstranten hadden voor het lieve vaderland, en hoezeer ze naar de rust, welvaart en eenheid van de kerk en het vaderland verlangden. De vrees bestond dat de Nationale Synode deze eenheid niet zou bevorderen, maar als een rechtbank de remonstranten zou veroordelen.³⁰³

In een 'klacht en bede' aan Maurits werd de prins namens de remonstranten van het land om aandacht gevraagd voor hun benarde positie. In een pamflet dat wordt toegeschreven aan Caspar Barlaeus (1584-1648), verzekerden de remonstranten de prins dat zij aan de goede kant stonden: 'Sijn de Contra-Remonstranten Liefhebbers van het Vaderlandt, wy sijn het oock, ende zullen in gheen deel in ghebreke blijven om sulcx met onse ghebeden tot Godt, ende met goedt ende bloedt, als het noodt is te betoonen.'³⁰⁴ Ze verzekerden net als de contraremonstranten liefhebbers van de gereformeerde religie te zijn, en vijanden van het pausdom en tirannie. Wie hen beschuldigde dat zij landverraders waren of geld van de vijand hadden aangenomen, moest maar eens aanwijzen wanneer dat dan was geweest en met bewijzen komen.³⁰⁵ De vrijheid van consciëntie, die was verkregen door het bloed van het Huis Nassau, vrome helden en de inwoners, was de belangrijkste voor de welstand van het land. Die vrijheid dreigde de remonstranten ontnomen te worden. Maar als zij hun overheid trouw waren, dan konden zij het land toch geen kwaad doen? De schrijver stelde

³⁰¹ *Verclaringhe van Iustitia ende Levendige verthooninghe van t'gheen over veel Jaren is gheschiet, als mede noch tegenwoordich geschiet* (Kn. 2768; Amsterdam 1618). Op B1v noemt het pamflet een 'sifte' (zeef) waarmee Utrecht en Holland in opdracht van Justitia door de Staten-Generaal en Maurits en anderen uit het Huis Nassau gezuiverd werden. Dit lijkt een verwijzing naar de prent zoals besproken in De Snoo, 'De val van Oldenbarnevelt'.

³⁰² *Wonderlijcken Droom vande School-houdinghe van Mr. Ian van Olden-barnevelt. Met de verclaringhe van dien* (Kn. 2777; z.p. z.j. (1618)) A2r, B4r.

³⁰³ *Remonstrantie By de zes Colloquenten Vander Remonstranten weggen in de Haechsche Conferente bekent overghegheven aen de E.M.H. Staten van Hollandt ende West-Vrieslandt in September lest-leden. Waer in Sy haere bedenckingen openen over het houden der Synoden. ende billijcke conditiën voorstaen, op de welke zy bereydt zyn in de zelve Synoden te verschijnen* (Kn. 2714; Rotterdam 1618) 6-8, 10, 11, 13, 37, 42.

³⁰⁴ [Caspar Barlaeus], *Clachte ende Bede Der Remonstranten hier te lande, Aen den Hooghgeboren, Doorluchtighen Prince van Oraengien, Gouverneur van Hollandt, Zeelandt, &c.* (Kn. 2733; z.p. 1618) 4. Over dit pamflet ook J. Bax, *Prins Maurits in de volksmeening der 16e en 17e eeuw* (Amsterdam 1940) 248, die stelt dat het bewijst dat de remonstranten Maurits niet als hun tegenstander beschouwden.

³⁰⁵ [Barlaeus], *Clachte ende Bede* (Kn. 2733), 4-5.

de prins voor zich af te vragen of het niet opmerkelijk was dat de Joden, ‘openbare vijanden en lasteraars van onze Zaligmaker’, hun godsdienst mochten uitoefenen in Amsterdam, de machtigste stad van Holland, terwijl zij als christenen, gereformeerden nog wel, geweerd werden.³⁰⁶

Om hun plaats nog eens te verzekeren, werd gewezen op de inzet van de remonstranten in de oorlog tegen Spanje: ‘Wy sijn de selve, die de Tyrannie der Spanjaarden voor den welstandt des Vaderlandts hebben beproeft, ende van welcke noch verscheyden de lidt-teecken (..) draghen.’ Was dit dan hun lot, dat van diegenen die het land hadden beschermd, de vrijheid werd afgenomen, juist door toedoen van de vreemdelingen die zij hadden ontvangen en vrijheid hadden gegeven?³⁰⁷ Daarom vroegen de remonstranten om bescherming en erkenning als gereformeerde kerk. Desnoods zouden zijn hun diensten ‘in stillicheyd’ houden, onder gehoorzaamheid van de overheid.³⁰⁸ Ze verzochten de prins om zijn ingrijpen: hij moest de contraremonstranten de rechterhand bieden, en de remonstranten de linker. Als hij ervoor kon zorgen dat de remonstranten niet van hun erfdeel, de vrijheid van consciëntie, beroofd werden, zou hij vele duizenden oprechte patriotten verblijden. De beide ‘partijen’ moesten weer verbonden worden, op zijn minst in de ‘borgherlijcke ommeganck’, en zij moesten beiden hun consciëntie vrij kunnen uitoefenen, hun predikanten kunnen behouden en hun godsdienst kunnen uitoefenen, want ‘Nu worstelen wy, als de tweelinghen Jacob ende Esau deden, inden Buyck onses Vaderlandts’. En het was de vijand, die lachte om deze onenigheid. Als afsluiting vroegen zij de prins onder meer nogmaals te geloven dat de remonstranten oprechte liefhebbers van het vaderland waren, en of hij zich wilde inzetten om de orde te handhaven tegen de schadelijke ‘boecken, liedkens, printen, etc.’ waarin zij en hun ‘leraars’ als landverraders werden afgeschilderd.³⁰⁹ De Staten-Generaal zouden weliswaar op 22 december een plakkaat laten uitgaan tegen het ‘inbrenghen, drucken, verkoopen ofte strooyen van alderhande argerlijcke ende seditieuse Boecxkens, Liedekens etc.’, maar vermoedelijk was dit ook (voornamelijk?) tegen de remonstranten zelf gericht.³¹⁰ In ieder geval werden de remonstranten niet verhoord in hun ‘klacht en bede’, en zouden zij het in het volgende jaar niet makkelijker krijgen.

De hoogopgelopen spanningen waren in de laatste maanden van 1618 door Maurits tot een einde gebracht. De belangrijkste remonstrantse leiders waren uitgeschakeld en zaten gevangen, de contraremonstranten hadden een meerderheid in de Staten van Holland verkregen. Maurits had ingegrepen en de politieke orde hersteld. Hij was nu de machtigste

³⁰⁶ [Barlaeus], *Clachte ende Bede* (Kn. 2733), 6-7.

³⁰⁷ Vgl. Judith Pollmann, *Herdenken, herinneren, vergeten. Het beleg en ontzet van Leiden in de Gouden Eeuw* 3 Oktoberlezing 2008 (Leiden 2008) 19-20, 23-24, over remonstranten en het gebruik van hun oorlogsverleden, in dit geval het beleg van Leiden.

³⁰⁸ [Barlaeus], *Clachte ende Bede* (Kn. 2733), 11.

³⁰⁹ [Barlaeus], *Clachte ende Bede* (Kn. 2733), 12-13.

³¹⁰ Opgenomen in Knuttel als *Placcaet Vande Doorluchtige, Ho. ende Mog. Heeren, die Staten Generael der Vereenighde Nederlanden, teghens het Inbrenghen, Drucken, Verkoopen ofte stroyen van alderhande*

man van de Republiek.³¹¹ De kerkelijke orde moest nu ook weer worden teruggebracht, en met dat doel startte dan eindelijk op 13 november de Nationale Synode in Dordrecht. In 1619 zou de uitkomst volgen. Ook kon worden aangevangen met de voorbereidingen voor een andere gewichtige gebeurtenis: het proces tegen Oldenbarnevelt, De Groot en Hogerbeets. Ledenberch zou niet meer levend voor de speciale rechtbank van de Staten-Generaal verschijnen: in september pleegde hij in zijn cel zelfmoord door zich met een broodmes de hals door te snijden.³¹²

2.4 1619: Winnaars en verliezers

In 1619 waren de Bestandstwisten over hun hoogtepunt heen. Het gewapende conflict dat een jaar eerder zo dichtbij had geleken, was er uiteindelijk niet gekomen, en Maurits had vakkundig een einde gemaakt aan de politieke macht van zijn tegenstanders. De contraremonstranten waren als ‘winaars’ uit de strijd gekomen, en de remonstranten moesten in 1619 maar afwachten wat de uitkomsten zouden zijn van de Nationale Synode en het proces tegen Oldenbarnevelt.

De Nationale Synode

Op 13 november 1618 was de Nationale Synode in de Kloveniersdoelen in Dordrecht van start gegaan. De remonstranten hadden zich uit alle macht tegen de Synode verzet, maar deze toch niet kunnen tegenhouden. De vrees dat zij door de Synode zouden worden benadeeld, was niet onterecht. Dat bleek al uit de aanwezige afgevaardigden: het merendeel van de gedelegeerden was contraremonstrants. De remonstranten waren maar zeer beperkt vertegenwoordigd, en de dertien die er wel waren stonden ook niet op gelijke voet met de andere afgevaardigden. Zij waren niet uitgenodigd, maar werden pas na de start (in een brief van 16 november) opgeroepen op de Synode te verschijnen, alwaar hun denkbeelden en ideeën (zoals de Vijf Artikelen uit de Remonstrantie) onderzocht en beoordeeld zouden worden. De remonstrantse vertegenwoordigers voelden zich hierdoor vooral als beklagden in een rechtbank.³¹³

Nationaal was de Synode in die zin dat de Synode op initiatief van de Staten-Generaal werd gehouden, en dat vertegenwoordigers van alle provinciale synoden aanwe-

argerlijcke ende seditieuse Boucxkens, liedekens etc. Ende waer nae alle Druckers hen voort-aen sullen hebben te reguleren (Kn. 2740; 's-Gravenhage 1618).

³¹¹ Israel, *The Dutch Republic*, 450. Vgl. Van Deursen, *Maurits van Nassau*, 279, die stelt dat het Maurits alleen lukte in de kerk een nieuwe orde tot stand te brengen, en niet in de staat.

³¹² Beschreven in Kn. 2694-2696.

zig waren. De Staten-Generaal waren ook op de Synode vertegenwoordigd, door een aantal ‘commissarissen-politiek’, regenten en juristen. Maar niet alleen uit de Republiek, ook uit andere protestantse delen van Europa waren gedelegeerden gekomen, zoals uit Engeland, Zwitserland en enkele Duitse landen. In die zin was de Nationale Synode dus ook ‘internationaal’. Voordat de Synode zich op het probleem van de remonstranten richtte, werd eerst een andere belangrijke beslissing genomen: besloten werd om de Bijbel vanuit de grondtalen in het Nederlands te laten vertalen. Pas in 1637 was deze invloedrijke Statenvertaling gereed.³¹⁴

De positie van de remonstranten leverde niet onverwacht protesten op, die ook werden uitgegeven in pamfletvorm. Simon Episcopus (1583-1643), de opvolger van Gomarus in Leiden, had de leiding van de remonstranten op zich genomen, en verdedigde zijn geloofsgenoten in een rede voor de Synode van 7 december 1618 (uitgegeven in 1619). Hij ontkende dat de kerk door de schuld van de remonstranten was beschadigd, en weersprak dat zij vijanden van de religie en reformatie, haters van de waarheid, verstoorers van de gemene rust, verraders van het vaderland, drijvers van de nieuwigheid en voeders en voorstanders van ketterijen waren. Door alle scheldpartijen en lasteringen waren zij een ‘uitvaagsel en uitwerpsel van de wereld’ geworden.³¹⁵ En dat terwijl ze zich samen met de ‘treffelijke helden onses Vaderlants’ tot het uiterste hadden ingespannen om te voorkomen dat de kerk onherstelbaar beschadigd zou worden en zou scheuren. Om de goede wil van de remonstranten te benadrukken stelde Episcopus dat ‘wy liever hadden met onse schade te coopen den vrede onses Vaderlandts, als te ghedooghen dat om onsen ’t wille (...) de ghemenen standt, oock de alderminste schade souden comen te lyden.’³¹⁶

Een anonieme remonstrantsgezinde auteur was zeer negatief over de Nationale Synode. Hij sprak over ‘woorden wel soet ende gladder als boter’, die wilden doen geloven dat de Synode was gestart om de verdraagzaamheid tussen de contraremonstranten en remonstranten te doen herstellen, en zo ook de ‘goede vrede en rust van ons lieve vaderland.’ Maar dit was niets minder dan bedrog.³¹⁷ Want de theologen die in Dordrecht zaten, waren

³¹³ Nellen, *Hugo de Groot*, 247; Cossee, ‘Rekkelijk of precies’, 26; Donald Sinnema, ‘The Canons of Dordt: From Judgment on Arminianism to Confessional Standard’ in: Goudriaan en Van Lieburg (eds.), *Revisiting the Synod of Dordt*, 313-333, aldaar 314.

³¹⁴ Cossee, ‘Rekkelijk of precies’, 22-26; Groenveld e.a., *De Tachtigjarige Oorlog*, 215-216.

³¹⁵ Simon Episcopus, *Oratie Van den Hoogh-gheleerden ende Voortreffelijken Mr. Symon Episcopivs Professor der Theologie inde Vniversiteyt binnen Leyden. By hem inde Synode Nationael tot Dordrecht, soo voor hem selfs, als van wegghen de xii. andere Remonstrantsche hem byghevoechde Kercken-Dienaren, inden aenvang haerder handelingen gedaen den 7. december, Ao. 1618* (Kn. 2829; z.p. 1619) 9.

³¹⁶ Episcopus, *Oratie* (Kn. 2829), 12-13.

³¹⁷ *Corte ende naeckte Ontdeckinghe Vande Bedrieghelijckheydt des Dortschen Synodi, In ’t smeden van seeckere Artijckelen van Moderatie en onderlinghe Verdraegsaemheydt, tusschen den Remonstranten ende Contra-Remonstranten. Ende Syn hier noch byghevoeght, 34. Artijckelen, vervattende ’t ghevoelen der Remonstranten, (nopende de Goddelijcke Praedestinatie metten aenkleven van dien) soo in ’t ’tghene sy gheloven, als in ’t ghene sy vervverpende den Synode ende den Contra-Remonstranten aentijghen, ende inden Synode overgelevert den 13. en 16 Decemb. 1618. ende daer na klaer en breet bevvesen* (Kn. 2835; z.p. 1619) 3. Het pamflet werd in 1619 door de Staten-Generaal verboden: Weekhout, *Boekencensuur*, 375-376 bijlage 1, nr. 52.

‘gezworen calvinisten’ die de ‘goddeloze opinie van hare precieze predestinatie’ aanhingen. De binnenlandse afgevaardigden waren de meest vinnige en partijdige uit het land, die tot scheuring, twist en tweedracht hadden aangezet, en de buitenlandse vertegenwoordigers waren geen haar beter. Gezien de gebeurtenissen van de afgelopen maanden, waarbij ‘men in ons Vaderlandt alles ’t onderste boven heeft ghesemet’, was het onwaarschijnlijk dat dit een geschikte tijd was voor ‘moderatie’ (matiging, verzachting).³¹⁸ Moderatie en onderlinge verdraagzaamheid waren ook die zaken die de ‘oude’ Staten van Holland hadden opgedragen, maar daar was toen juist hevig verzet tegen geweest. Men was de magistraten schandelijk ongehoorzaam geweest, omdat zij zogenaamd verandering van religie zochten. Maar nu het land in ‘ander ploy’ was gesteld, was het beleid van de nieuwe machthebbers eigenlijk niet anders dan van hun voorgangers. Het was volgens de schrijver dan ook belachelijk dat een dergelijke synode waarvoor uit vele landen afgevaardigden kwamen, en dat alles op kosten van het bezwaarde vaderland (de Staten-Generaal betaalden de kerkvergadering), wilde uitvoeren wat de Staten in het verleden al zo geprobeerd hadden.³¹⁹

De auteur sprak in harde woorden over de contraremonstranten: wie niet zo blind was als een mol, kon in al hun procedures duidelijk een onverdraaglijke tirannie bespeuren, die bij alle vrome en waarheidliebende harten een walging veroorzaakte. De goede gemeente moest daarom ook volhardend vasthouden aan de Goddelijke zaak.³²⁰ Een andere pamflettist sprak over de Synode als een monster, dat de wereld liet zien wat voor mensen de calvinisten waren wanneer ze heer en meester waren. Alle ‘oprechte en vrome waarheidliebende patriotten’ zouden zich verbazen wanneer ze zouden horen over de tirannieke procedures van de Synode, die de pamflettist vanzelfsprekend dan ook uit de doeken deed.³²¹

De remonstranten laakten vooral de formele kant van de synode: de bevoegdheden en de manier waarop zij als beklagden werden behandeld. Toen eindelijk, na ingrijpen van voorzitter Johannes Bogerman (1576-1637), werd ingegaan op de inhoudelijke bespreking van de artikelen van de Remonstrantie, kwam dit ook niet ver. Op 14 januari 1619 werden de remonstranten door Bogerman uit de Synode gestuurd.³²² In pamfletten lieten de remonstranten hun klachten over het wegsturen blijken. Luisteren naar de raad van de contraremonstranten zou het vaderland doen verderven, terwijl dit juist behouden kon worden

³¹⁸ *Corte ende naeckte Ontdeckinghe* (Kn. 2835), 4.

³¹⁹ *Corte ende naeckte Ontdeckinghe* (Kn. 2835), 11-12. De ‘opmerkelijke kosten voor het vaderland’ die voor de Synode werden gemaakt ook o.a. in: [Caspar Barlaeus], *Vale houdende verclaringe, in wat voeghen de Sinodvs Nationael tot Dordrecht, den remonstranten afscheyt heeft ghegheven* (Kn. 2836; z.p. 1618) 27. Over deze kosten: Joke Spaans, ‘Dordrecht: Kloveniersdoelen. Synode van Dordrecht, 1618-1619’ in: Prak (ed.), *Plaatsen van herinnering*, 130-141, aldaar 131.

³²⁰ *Corte ende naeckte Ontdeckinghe* (Kn. 2835), 13.

³²¹ [Bernard Dwinglo?], *Nulliteyten, Mishandelingen, ende onbillijcke Procedures des Nationalen Synodi, ghehouden binnen Dordrecht, anno 1618. 6119. In ’t korte ende rouwe afgheworpen ten dienste ende onderrechtighe van alle de ware Christelijcke, doch nu bedruckte. Ghemeynten, als oock van alle andere goede ende Waerheydt-lievende ingheseten deser Vereenichde Nederlanden* (Kn. 2842; z.p. 1619) A2v, C1v.

³²² Cossee, ‘Rekkelijk of precies’, 26-27.

door vrede en moderatie. Het vaderland had kunnen floreren dankzij de vrijheid van consciëntie, maar de bloeddorstige gevoelens die sommigen hadden over het doden van ketteren (alle tegenstanders), zoals werd gezegd over voorzitter Bogerman, zouden tot de ondergang leiden.³²³ De remonstranten waren dan wel uit de Synode gezet, maar Dordrecht mochten ze tot een nog nader te bepalen tijdstip niet verlaten.³²⁴ Deze regel werd streng gehandhaafd: de remonstrantse predikant Hollingerus diende drie keer een rekest in bij de vertegenwoordigers van de Staten-Generaal om maar zijn zwangere vrouw in Grave te kunnen bezoeken. Ook hij was boos: zelfs bij de ‘Barbarische Natien’ gebeurde dit niet.³²⁵

De remonstranten beklagden zich bij zowel de Staten-Generaal als bij Maurits over hun lot. In hun brief aan de prins van 25 januari 1619, toen op de Synode nog steeds werd doorvergaderd, vertelden zij hoe slecht ze waren behandeld en hoe partijdig de Synode was. Uit de brief spreekt het besef dat de Synode voor de remonstranten een verloren zaak was. Als hun consciëntie het toestond, zouden ze zich voegen naar de voorschriften, maar in het geval dat dit onmogelijk was, hoopten ze dat hun dezelfde vrijheid werd vergund als aan de lutheranen. Ze beloofden de prins heilig dat ze hun uiterste best zouden doen hun toehoorders te vermanen tot gehoorzaamheid aan de overheid, en dat ze zich zouden onthouden van ‘seditieuse ende den vrede verstoorende raetslaghen’, want daar waren ze vijand van. De remonstranten wilden altijd de magistraten gehoorzamen, mits het niet met God en hun consciëntie in strijd was, want zij moesten God meer gehoorzaam zijn dan mensen. Als afsluiting baden zij dat God de prins en de overheden voor kwaad zou behoeden, en de prins wilde bewaren ‘in een lang voorspoedich leven, tot welstant der kercken ende ons lieven Vaderlants.’³²⁶

In afwezigheid van de remonstranten werd de arminiaanse leer in mei 1619 door de Synode veroordeeld. In antwoord op de vijf remonstrantse artikelen kwamen de Dordtse Leerregels (Canones) tot stand, die, naast de Nederlandse Geloofsbelijdenis en de Heidelbergse Catechismus onderdeel werden van de ‘Formulieren van Enigheid’ binnen de Ne-

³²³ [Barlaeus], *Vale houdende verclaringe* (Kn. 2836), 33, 35; Bogerman als voorstander van het ketterdoden: *Corte ende naecte Ontdeckinghe* (Kn. 2835), 9.

³²⁴ *Vertoogh, By de Remonstranten Gheciteert ende ghedeputeert, op het Synodes Nationnael tot Dordrecht. Affghesonden naer den Haghe, met eenen expressen den 26. Januarij, Anno 1619. Aen de Doorlvchtighe Hooghmoog. Heeren, Myn Heeren, de Staten Generael Der Vereenichde Neder-Landen* (Kn. 2837; z.p. 1619) 4. In een ongedateerd rekest, maar dat waarschijnlijk in juni is geschreven, vroegen de remonstranten na zes maanden in Dordrecht te hebben verbleven aan de Staten-Generaal toestemming om te mogen vertrekken: *Request Aende Doorlvchtighe, Hoochmoghende Heeren, mijn Heeren de Staten Generael der Vereenichde Provintien, Van vveghen De Remonstranten, gheciteerde ende gedeputeerde tot den Synodum Nationnael binnen Dordrecht* (Kn. 2843; z.p. 1619).

³²⁵ Henricus Hollingerus, *Reqveste Verduytscht uyt de Latijnsche tale, Aen de VVel-gheboren, Eedele, Voortreffelijcke Heeren, de Gecommitteerde vande Hoog-Mogende Heeren Staten Generael; op den Synode Nationnael, binnen de Stadt Dordrecht vergadert* (Kn. 2844; z.p. 1619) 3-4, 6.

³²⁶ *Verroogh ende Supplicatie, By de Remonstranten geciteerde ende Ghedeputeerde, op het Synodes Nationnael tot Dordrecht, Door eenen expressen den 26. Januarij 1619. afghesonden: Aen den Hoogh-gheboren Doorlvchtigen Prince van Oraignen, &c.* (Kn. 2838; z.p. 1619) 10, 11-12. Aan de Staten-Generaal: Kn. 2837.

derlandse gereformeerde kerk.³²⁷ Na de bekendmaking van de leerregels was er een feestelijke slotzitting, en werd er afscheid genomen van de buitenlandse vertegenwoordigers. Tot eind mei waren er nog nazittingen, waarna in juli de Staten-Generaal de handelingen van de synode goedkeurde. De in Dordrecht aanwezige remonstranten werden naar Den Haag geroepen, waar hun de Acte van Stilstand werd voorgelegd. De ondertekenaars moesten hierin beloven hun ambt neer te leggen, waarna zij niet werden vervolgd. De Acte werd door slechts één persoon getekend, de rest werd het land uitgezet. De leerregels werden door het land verspreid, en ook nu werd de Acte van Stilstand voorgelegd aan weigeraars, met verbanning als straf. Ongeveer tweehonderd remonstrantse predikanten raakte hun ambt kwijt, ongeveer tachtig moesten de Republiek verlaten. Anderen zetten in het geheim hun werk voort en een kleine minderheid accepteerde de leerregels.³²⁸

Het einde van de Synode was goed gepland. De buitenlandse gasten konden nog even in de Republiek blijven, en doorreizen naar Den Haag om getuige te zijn van een andere historische gebeurtenis: de executie van Johan van Oldenbarnevelt.

De executie van Oldenbarnevelt

Sinds 29 augustus 1618 zaten Oldenbarnevelt, De Groot en Hogerbeets ieder in hun cel op het Binnenhof, in afwachting van hun proces en vonnis. Hun arrestatie had al hoofdbreken gegeven over de wettige kanten van de actie, en dat gold evenzeer voor de berechting. Want wie moest recht spreken over de drie? Ze waren gearresteerd door de Staten-Generaal, en het Hof van Holland – als gewestelijk gerechtshof – was daarom geen goede keuze. Hier was ook van invloed dat meerdere rechters in het Hof door Oldenbarnevelt benoemd waren. De Hoge Raad, met Oldenbarnevelts schoonzoon Reinoud van Brederode (1567-1633) als president, was evenmin een goede optie. De Gecommitteerde Raden die in Holland meestal politieke misdrijven berechttten, stonden ook zeer onder invloed van de landsadvocaat, en voldeden daarom eveneens niet.³²⁹ Uiteindelijk benoemden de Staten-Generaal in februari 1619 een speciale rechtbank bestaande uit 24 rechters, drie openbare aanklagers en een griffier. Van de rechters kwamen er twaalf uit Holland, uit de overige zes gewesten kwamen er ieder twee. Onder de rechters bevond zich Reinier Pauw, de Amsterdamse tegenstander van Oldenbarnevelt, en de Zeeuw Adriaan Manmaker.³³⁰ Het voor-

³²⁷ Groenveld e.a., *De Tachtigjarige Oorlog*, 216; Joris van Eijnatten en Fred van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis* (Hilversum 2005) 176-177. Op de Synode werd ook een nieuwe kerkorde opgesteld, die de invloed van de lokale wereldlijke overheden handhaafde. De kerkorde werd niet door alle gewesten bekrachtigd. Spaans, 'Dordrecht', 136.

³²⁸ Cossee, 'Rekkelijk of precies', 28; Groenveld e.a., *De Tachtigjarige Oorlog*, 218; Israel, *The Dutch Republic*, 462.

³²⁹ Den Tex, *Oldenbarnevelt III*, 636-637; Florike Egmond, 'Hugo de Groot en de Hoge Raad: over connecties tussen geleerden, kunstenaars, juristen en politici' in: Nellen en Trapman (eds.), *De Hollandse jaren*, 31-44, aldaar 39-41.

³³⁰ Nellen, *Hugo de Groot*, 233; Israel, *The Dutch Republic*, 458.

onderzoek en de verhoren van die drie arrestanten namen zeer lange tijd in beslag, pas in april waren de verhoren voltooid.

Verschillende personen probeerden de rechters en hun vonnis te beïnvloeden, zoals de Franse ambassadeur Benjamin Aubéry du Maurier (1560-1636), die op 1 mei een propositie deed aan de Staten-Generaal om Oldenbarnevelts leven te sparen. Verraad en geheime contacten met de vijand moesten inderdaad streng bestraft worden, maar hij was overtuigd van de onschuld: ‘gelijc het waerschijnlijc is dat zy niet en hebben connen haer Vaderlant vercoopen, sonder haer selven eerst te vercoopen.’³³¹ Oldenbarnevelts familieleden (‘huysvrouw ende kinderen’) richtten zich meerdere keren tot de Staten van Holland voor steun. In een ongedateerd rekest wezen zij erop dat Oldenbarnevelt een ‘ingeseten Vasal, ende oudt, vroomme en ghetrouw Patriot ende dienaer van desen Lande’ was (daarmee bedoelden ze Holland), waardoor hun echtgenoot en vader ook onder de rechten, vrijheden en privilegies van Holland viel (zoals het ‘recht de non evocando’), en dus alleen door een Hollands college berecht kon worden. Zo hoopten zij te voorkomen dat hij aan het oordeel van ‘vreemde en incompetentere rechters’ onderworpen zou worden.³³²

Het hielp niet: op 12 mei kreeg Oldenbarnevelt te horen dat hij ter dood was veroordeeld – toch nog tot zijn eigen verbazing.³³³ In een afscheidsbrief aan zijn familie die hij dezelfde dag schreef, wees hij nog eens op zijn onschuld en zijn jarenlange en trouwe diensten voor het vaderland en de prins.³³⁴ Op 13 mei zou het vonnis voltrokken worden, en nog op dezelfde dag probeerden ambassadeur Du Maurier en ook Louise de Coligny de Staten-Generaal of Maurits op andere gedachten te brengen. Du Maurier vroeg in een brief het leven van een van de oudste ‘Officiers’ van de Republiek te sparen, en waarschuwde dat de executie van Oldenbarnevelt mogelijk het vaderland veel kwaad kon bezorgen.³³⁵

³³¹ Benjamin Aubery Du Maurier, *Propositie, Ghedaen aende Heeren Staten Generael der Vereenichde Nederlanden, Door den Heere Mavrier, Raedt vanden Staet vanden alder-Christelijcksten Koninck van Vranckryck, Ende zijn Ordinaris Ambassadeur. Den 1. May, Ao. 1619. Ende by gheschryfte overghelevert des anderendaeghs* (Kn. 2879; z.p. 1619) 4. Over deze propositie: Den Tex, *Oldenbarnevelt III*, 713-715.

³³² *Request, Aen de Eedele Grootmoghende Heeren, Mijn Heeren De Staten van Hollant ende West-Vrieslandt. Van weghen de Huysvrouw ende Kinderen vanden Heere van Olden-Barnevelt, Heere van Berckel, &c* (Kn. 2880; z.p. 1619) 4-5.

³³³ Den Tex, *Oldenbarnevelt III*, 724.

³³⁴ Veenendaal, *Oldenbarnevelt*, 485-486 nr. 416, Oldenbarnevelt aan zijn familie, 12 mei 1619. Opgemerkt dient te worden dat Oldenbarnevelt behalve in een algemene formulering over zijn diensten voor het vaderland hier opnieuw schrijft: ‘de heeren Staten van Utrecht, als hoge overicheyt van mijn vaerderlant’. Een handgeschreven kopie is opgenomen in Knuttel: Kn. 2893. Ook: Den Tex, *Oldenbarnevelt III*, 725-726.

³³⁵ Benjamin Aubery Du Maurier, *Brief des Ambassadeurs van Vranckrijck aen de Heeren Staten Generael, den 13 mey, 1619. Eenen Brief des Ambassadeurs van Vranckrijck, aen de Heeren van Braquel ende Dorth* (Kn. 2882; z.p. 1619) A3v. De Staten-Generaal konden de inmenging van Du Maurier niet waarderen. Op 17 mei, dus na de executie van Oldenbarnevelt, schreven zij een brief aan de Franse koning waarin ze benadrukten dat Oldenbarnevelt zijn rechtvaardige straf had ontvangen, en waarin ze de koning vroegen Du Maurier te gebieden op te houden met het steunen van facties in de Republiek. *Brief Van de Hoog. Mog. Heeren Staten Generael vande Gheunieerde Provintien, Aen den Alder-Christelijcksten Koninck Van Vranckrijck ende Navarre* (Kn. 2931; z.p. 1619) 5, 6.

De Coligny deed een poging om audiëntie bij Maurits (haar stiefzoon) te krijgen, maar dit werd geweigerd.³³⁶

In de ochtend van 13 mei kreeg Oldenbarnevelt in de Rolzaal officieel het vonnis voorgelezen, waarna hij zich, steunend op zijn wandelstok, naar het schavot begaf, dat tegen de voorgevel van de Ridderzaal was aangebouwd. Het was een mooie voorjaarsdag, en er was veel publiek aanwezig, onder wie ook vele buitenlandse theologen die afkomstig waren van de Nationale Synode. Voor de veiligheid waren al vroeg in de ochtend grote aantallen soldaten opgetrommeld. De executie was verder nogal gehaast geregeld: er was geen passende doodskist, en er ontbrak een stoel of een kussen om op te knielen. Oldenbarnevelts knecht Jan Francken hielp zijn baas met het uittrekken van zijn bovenkleding, waarna Oldenbarnevelt zich naar het publiek keerde voor zijn beroemde woorden: ‘Mannen, gelooft niet dat ick een lantverrader ben; ick hebbe oprecht en vroom gehandelt, als een goed patriot, ende die sal ick sterven’. Hierna trok hij zijn slaapmuts over zijn ogen en knielde bij het hoopje zand dat klaarlag om zijn bloed op te vangen. De beul, die uit Utrecht was overgekomen, had aan één klap met het zwaard genoeg. De soldaten lieten toe dat mensen uit het publiek met hun zakdoeken bloed opdepten of bebloed zand mee namen, ook probeerden sommige toeschouwers stukken bebloed hout uit het schavot te snijden. Oldenbarnevelts stoffelijk overschot werd in de doodskist gelegd en naar de Hofkapel gebracht.³³⁷

De laatste uren van Oldenbarnevelt zijn opgetekent door zijn knecht Francken, en ook pamflettisten deden verslag van de executie van de voormalige landsadvocaat.³³⁸ In deze verslagen zijn de woorden waarin hij zich een patriot noemde eveneens terug te vinden.³³⁹ Gezien het gebruik van het begrip patriot in pamfletten (en ook in de brieven van Maurits) was het geen ongewoon woord. En ook in zijn eigen brieven gebruikte Oldenbarnevelt het begrip enkele keren, hij noemde zichzelf een patriot. Bijvoorbeeld in een brief uit oktober 1617, waarin hij de geadresseerde schreef ondanks alle kwade geruchten die over hem werden rondgestrooid te geloven dat hij een oprecht patriot was.³⁴⁰ In een andere brief (eveneens van oktober 1617) vroeg hij Noël de Caron (?-1624), ambassadeur in Engeland, te geloven en te doen geloven

³³⁶ Den Tex, *Oldenbarnevelt* III, 735-736.

³³⁷ Den Tex, *Oldenbarnevelt* III, 743-747; Janssen, *Het stokje*, 11-12.

³³⁸ Franckens verslag is te lezen in: Francken, *Het einde van Johan van Oldenbarnevelt*.

³³⁹ *Verhael vanden doot des Advocaets van Hollandt, Johan van Olden-Barnevelt, hoe hy op den 13. mey 1619. inden Haghe onthooft is, alsoo ick 't selve ghesien hebbe* (Kn. 2895; Amsterdam 1619); *Verhael hoe ende in wat manieren den Heere M. Johan Van Olden-Barneveldt Advocaet van Hollandt ende West-Vrieslant, is Onthalst gheworden smaendaechs voor noen den xiiij. mey Anno duysent ses hondert neghentien* (Kn. 2897; Antwerpen 1619) citaat 8; *Relation des causes et motifs pourquoy le Sieur Iean d'Oldenbarnevelt Aduocat d'Hollande & de west Frise a esté decapité à la Haye en Hollande, Le Lundy tresiesme iour de May, mil six cens dix-neuf, à neuf heures auant midy* (Kn. 2898; Parijs 1619) citaat 12, patriot is hier vertaald als ‘en support de la patrie’.

³⁴⁰ Veenendaal, *Oldenbarnevelt*, 355 nr. 338, Oldenbarnevelt aan Floris II van Culemborg, 6 oktober 1617.

‘dat ick sijn ende deur Godes genade verhoop te blijven een oprecht patriot, gelijk ick in de naeste 42 jaren in publijcke diensten bij alle gelegentheyt hebbe getoont, zoo wel, jae meer als yemant in onsen staet’.³⁴¹

In dezelfde brief aan Caron noemde hij zich nog een keer een ‘oprecht patriot’ en ook een voorstander van de ware christelijke religie. Anders dan Kossmann denk ik dan ook dat Oldenbarnevelts woorden geen provocatie waren richting de aanhangers van Oranje (die zich volgens hem gelijkstelden aan patriotten), simpelweg omdat de andere ‘partij’ zichzelf ook graag als patriot kwalificeerde.³⁴² Eerder was het waarschijnlijk een laatste poging van Oldenbarnevelt om nogmaals zijn onschuld te onderstrepen, net zoals hij in zijn afscheidsbrief aan zijn familieleden had gedaan.

Een paar dagen na Oldenbarnevelts executie kregen De Groot en Hogerbeets hun vonnissen te horen. Ze werden beide veroordeeld tot levenslange gevangenisstraf, en hun bezit werd geconfisqueerd. Ook Ledenberg, die zelfmoord had gepleegd, werd alsnog veroordeeld, en zijn geconserveerde lichaam werd met kist en al aan de galg opgehangen.³⁴³

Remonstranten in het nauw

Na de goedkeuring door de Staten-Generaal van de handelingen van de Nationale Synode en de veroordeling van Oldenbarnevelt en zijn medestanders, waren de remonstranten in de Republiek een machteloze groep geworden. Het rad van fortuin was gedraaid in het voordeel van de contraremonstranten: Maurits was weer boven gekomen, en een contraremonstrantse dichter hoopte dat het vaderland nu weer in zijn oude stand zou raken.³⁴⁴ Remonstrantse bijeenkomsten en alle vormen van remonstrantse religieuze organisatie werden door de overheid verboden, en het doel was om de remonstranten terug te laten keren tot de publieke kerk, vaak zonder hen voorwaarden te stellen. Dit gold echter niet voor de predikanten.³⁴⁵ Veel van de remonstrantse leiders hadden zich dan ook al dan niet vrijwillig in het buitenland gevestigd. Wtenbogaert was na Oldenbarnevelts arrestatie ondergedoken en daarna richting het zuiden gevlucht, via Antwerpen naar Frankrijk.³⁴⁶ Vanuit het buitenland verdedigde hij zich in meerdere brieven tegen de beschuldigingen aan zijn adres, en tegen zijn uiteindelijke verbanning uit zijn lieve vaderland, waarvoor hij zich vele jaren zo had ingespannen. Nu werd hij vervolgd, met zowel het geestelijke als met het wereldlijke zwaard, en werd hem verweten de aanstichter te zijn van de kerkelijke woelingen en de on-

³⁴¹ Veenendaal, *Oldenbarnevelt*, 357-359 nr. 342, Oldenbarnevelt aan Caron, 18 oktober 1617.

³⁴² Kossmann, ‘In praise of the Dutch Republic’, 167.

³⁴³ Nellen, *Hugo de Groot*, 242-243.

³⁴⁴ *Iamertiens Oft Aventuersche berouw Clacht gedaen, aen den Ouwe trouwe Geus van de Cort Rijcke Heeren tot een Nieu-Jaer* (Kn. 2862; z.p. 1619) A4v, passim.

³⁴⁵ Van Deursen, *Bavianen en Slijkgeuzen*, 346-347, 352-355; Spaans, ‘Dordrecht’, 136.

³⁴⁶ Den Tex, *Oldenbarnevelt III*, 632.

rust in het land.³⁴⁷ Vanuit zijn ballingschap kon hij niets anders doen dan puntsgewijs tegenspreken dat hij enige misdaad had begaan, want hij had altijd zijn Hoge Overheid (de Staten van Holland), wetten en resoluties gehoorzaamd. De verbanning van vele trouwe predikanten, die met vrouwen en kinderen ‘op de dijk werden gezet’, was een krenking van de vrijheden en privileges van het land, en legde de fundamenten voor een nieuwe inquisitie en consciëntiedwang. Maar wat had verbanning eigenlijk voor zin vroeg hij zich af, want ‘de Aerde is des Heeren ende de gheheele werelt is mijn Vaderlandt.’³⁴⁸ Wtenbogaert had het moeilijk als balling, en citeerde daarom als troost Plutarchus, die stelde dat weinig ‘treffelijke mannen’ ‘...gevonden zijn die in haer Vaderlandt begraven zijn’, en ook Ovidius, die meende dat wie sterk in zijn schoenen staat overal thuis is, zoals de vissen in elk water.³⁴⁹

Niet alleen Wtenbogaert, maar ook andere remonstranten becommentarieerden vanuit hun ballingschap (de meesten hadden zich gevestigd in de Zuidelijke Nederlanden) de gebeurtenissen van de afgelopen maanden. Ze gaven kritiek op de ‘wreedheid’ van de Nationale Synode, zoals Episcopius deed, die over de verbanning van de remonstranten schreef dat zij

‘sonder ’t minste uytstel uyt haer lieve ende waerde vaderlandt (in welke sy meest al gheboren en opgevoedt waren, en voor welckes wel-varen en vrijheydt hare voor-ouders alles gheleden ende uytgehestaen hadden: ja daer sy luyden soo dick-mael, soo ernstelijcken, en soo vierighlijcken voor ghebeden hadden) ghebannen’ zijn.³⁵⁰

³⁴⁷ Johannes Wtenbogaert, *Copie, Van een Missive den ij. Aprilis 1619, aen eenen particulieren ende oudtbekenden vrient afgeveerdicht Door den Godvruchtighen Hoogh-gheleerden Iohannem wten Bogaert, Waer in Hy zijnen staet ende oorsaeck van zijne (niet teghestaende verscheyde, uyt last vande ghedelegheerde Rechteren, citatien) noncomparitie in ’t cort ende duydelijck te kennen gheeft. Tot onderrechtinge van alle Lief-hebbers der waerheydt* (Kn. 2875; z.p. 1619) 4, 7, 10.

³⁴⁸ Wtenbogaert, *Copie, Van een Missive* (Kn. 2875), 5, 18, 21. Mogelijk geïnspireerd door Erasmus’ *Adagia*, met daarin: *quaevis terra patria*. Nederlandse vertaling als ‘De hele wereld is mijn vaderland’: Desiderius Erasmus, *Spreekwoorden* Jeanine de Landtsheer (ed.) (Amsterdam 2011) 271, II 2,93. Over de interpretatie van dit *adagium*: Jan van Herwaarden, ‘Erasmus en zijn vaderland. Variaties op een Rotterdams-Gouds thema’, in: Paul H.A.M. Abels (ed.), *Erasmus en Gouda* (Gouda 2006) 139-160, aldaar 152.

³⁴⁹ Johannes Wtenbogaert, *Schriftelijke Verantwoordinghe, Van den Godvruchtighen Hoogh-gheleerden Iohannis Uyt den Bogaert, Predicant inden Hage. Op de openbare Klock in luydinghe ende Edicte, den 19. Martij, Ao. 1619. over syn Persoon ghedaen* (Kn. 2872; z.p. 1619) 16. Het citaat van Ovidius ‘omne solum Forti patria est, ut piscibus aequor’ is afkomstig uit diens *Fasti*, boek I, regel 493. Met dank aan Jan Waszink. De *Schriftelijke Verantwoordinghe* werd in 1619 door de Staten-Generaal verboden: Weekhout, *Boekencensuur*, 376 bijlage 1, nr. 58.

³⁵⁰ [Simon Episcopius], *Onbillijcke wreetheyt der Dortsche Synode; Midtsgaders der ghener, die het beleyt daer over hebben ghehad, Teghen de Remonstranten in de Nederlandsche Ghe-vnierteghen de remonstranten in de Nederlandsche Ghe-vnieerde Provincien. In een korte waerschouwinge ten toone ghestelt, op dat niemant vander selver Remonstranten ghevoelen, ten quaedtsten en oordeele, voor dat hy sal ghesien hebben hare schriften, welke nu haest in ’t licht sullen ghebracht worden* (Kn. 2855; z.p. 1619) 8.

Andere schrijvers beklagden zich niet alleen over het onrecht dat hun was aangedaan door de Synode, maar probeerden ook via brieven de achterblijvers troost te bieden.³⁵¹ De verbanning was echter volgens alle remonstrantse pamflettisten een schande, die niet alleen tegen de goddelijke en menselijke wetten, geestelijke en wereldlijke rechten, maar ook tegen de privileges, rechten en vrijheden van het land inging. De situatie van de bannelingen was op zijn minst vergelijkbaar met de tijden van Alva, met enkele belangrijke verschillen. Waren de vluchtelingen onder Alva het slachtoffer van vreemdelingen, buitenlanders en bekende vijanden, de remonstranten werden nu getroffen door hun medepatriotten, medeburgers en hun ogenschijnlijke vrienden.³⁵²

De remonstranten hadden zich na hun wegzenden van de Synode wel geprobeerd te organiseren. In maart werd op een bijeenkomst in Rotterdam besloten een eigen organisatie op te zetten. De predikanten die bij deze bijeenkomst aanwezig waren, werden wegens het beramen van een schadelijk complot dat de rust van het land zou verstoren en de kerken en gemeenten in verdeeldheid zou houden, in juli door het Hof van Holland verbannen uit de provincies Holland, Zeeland, Friesland en Utrecht, en door de Staten-Generaal ook nog eens uit de rest van de Zeven Provinciën.³⁵³ In Waalwijk, waar de meeste remonstrantse bannelingen waren verzameld, werd verder vergaderd en de Remonstrantse Broederschap opgericht, die onder meer de taak op zich nam de achtergeblevenen zorg te bieden.³⁵⁴

Want dat de remonstranten het binnen de nieuwe machtsverhoudingen niet makkelijk hadden, was duidelijk. Dat bleek wel uit een dramatisch verhaal over de molestatie van Rotterdamse remonstranten in oktober van dat jaar, volgens de anonieme pamflettist hun aangedaan door bloeddorstige calvinisten. De calvinisten, die in Holland altijd de mond vol hadden gehad van de vrijheid van consciëntie, en die zich hadden verzet tegen de hertog van Alva, lieten nu zij zelf aan de macht waren gekomen merken wat die vrijheid waard was. De remonstranten waren hun predikanten kwijt geraakt, en samenkomsten waren verboden. Daarom kwamen ze buiten de stad, in het veld, samen voor de prediking. Dit stuitte op verzet van de nieuwe burgemeester die twee compagnieën Engelse en Schotse soldaten op de remonstranten afstuurde die zich buiten de poorten in Crooswijk hadden verzameld.³⁵⁵ De soldaten, dronken gevoerd door de burgemeester en versterkt met nog een

³⁵¹ Bijvoorbeeld Kn. 2946 en Kn. 2961.

³⁵² [Johannes Wtenbogaert?], *Den eenigen ende rechten Waerom, Vande uytvoeringhe der Remonstrantsche Leeraers uyt de Gheunieerde Provincien. Tot onderrichtinghe vande Eenvoudighe Christenen ende goede Patriotten des Landts* (Kn. 2962; z.p. 1619) A3r.

³⁵³ *Ligve Ofte verbintnisse by eenige Predicanten, meest van heuren dienst verlaten op den vijfden Martij 1619. tot Rotterdam beraemt, ende aende Kercken gesonden, omme de Ingesetenen deser landen in gestadige verdeeltheden en scheuringe te houden. Ende De Sententie ters Saecke van dien by den Hove van Hollandt over eenige van hemluyden ghevvesen. Mitsgaders De Resolutie vande Ho.Mo. Heeren Staten Generael daer op gevolght, beyde in date den negenthiensten Julij 1619. ende des volgende daeghs gheexecuteert* (Kn. 2947; 's-Gravenhage 1619); Cossee, 'Rekkelijk of precies', 29.

³⁵⁴ Cossee, 'Rekkelijk of precies', 29-30

³⁵⁵ Het ging hier om burgemeester Jacob Claesz. Duyn (?-1635), die dankzij de wetsverzetting van 1618 in de regering was gekomen, en een jaar later tot baljuw en dijkgraaf van Schieland werd benoemd. Hij was be-rucht om zijn remonstrantenvervolgingen. E. Wiersum, 'Een naspel van de samenzwering van 1623' in: P.J.

compagnie, verstoorden op ruwe wijze de remonstrantse samenkomst, en deinsden er niet voor terug de onschuldige burgers, vrouwen en kinderen ernstig te mishandelen en met geweld te beroven van hun eigendommen; ze beten zelfs vingers af om ringen te roven. Verschillende personen raakten gewond, en er vielen twee doden. De anonieme schrijver die verslag deed van de gebeurtenissen vroeg zich af waaraan de remonstranten, goede burgers die voorheen door de politieke overheden beschermd werden, een dergelijke Nero-ische wreedheid te danken hadden. Was dit alleen ‘om datse haeren Godts-dienst pleegden, ghelijck se te voren in haer Vaderlandt langhe hadden ghedaen’? En dat in een land waar de vrijheid van consciëntie en de privileges in zo’n hoge achting stonden.³⁵⁶ De gewelddadigheden tegen de Rotterdamse remonstranten na de machtswisseling waren geen incident, ook bijvoorbeeld in Leiden werden remonstrantse bijeenkomsten verstoord.³⁵⁷

De soms verbitterde en soms bedroefde pamfletten van de bannelingen, de geschokte reactie op het aangedane geweld in Rotterdam, uit alle publicaties van de remonstranten spreekt een ontsteltenis en verbazing over de snelle veranderingen in kerk en politiek, die het voorstellingsvermogen van de slachtoffers te boven gingen. Protest en kritiek klinken wel degelijk door in hun geschriften, maar anders dan de contraremonstranten in 1618 lijken de remonstranten, de verliezers van de Bestandstwisten, zich in hun pamfletten niet meer te kunnen of willen verzetten. In diverse Hollandse steden was er in 1618 en 1619 echter wel degelijk remonstrants verzet, zoals in Rotterdam, waar de onrust in november 1618 zo groot was dat Maurits duizend soldaten naar de stad zond om de orde te herstellen, of in Hoorn in maart 1619, waar bij een remonstrantsgezind oproer doden vielen. Maurits vreesde dat de onrusten de vrede van het land in gevaar brachten, maar na de sluiting van de Synode namen de oproeren snel af, en de remonstranten waren ‘rustige burgers zonder invloed geworden’, aldus Den Tex.³⁵⁸ In de remonstrantse publicaties van na de Synode was de verslagenheid zo groot dat ze zich alleen nog konden beklagen, of elkaar probeerden te troosten. De remonstranten verloren hun ambten, maar ze bleven dienaars van God. Men kon hen aan banden leggen, maar de vrijheid die zij via Jezus hadden, kon hun niet worden afgenomen. Niemand kon hun scheiden van Gods liefde. Wat gaf het als al hun goederen werden afgepakt, als de echte schatten boven in de hemel te vinden

Blok en N. Japikse (eds.), *Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde* Vijfde reeks, zesde deel ('s-Gravenhage 1919) 277-296, aldaar 279. Ook: Arie van der Schoor, *Stad in aanwas. Geschiedenis van Rotterdam tot 1813* (Zwolle 1999) 261.

³⁵⁶ *Sommier verhael van de wreede handelinghe der Bloed-dorstighe Calvinisten, ghepleeght teghen de Remonstranten buyten Rotterdam, op Sondagh voorleden deu xx. October. 1619* (Kn. 2965; z.p. 1619) citaat 7. Kn. 2966 is een vermeerderde editie van hetzelfde pamflet, waaraan beschrijving van ander geweld tegen remonstranten (bijvoorbeeld in Oudewater in 1617) en een liedje zijn toegevoegd. Zie ook Vrieler, *Het poëtisch accent*, 145-152 en 255-262, waar een volledig transcriptie van Kn. 2966 wordt gegeven.

³⁵⁷ Van Deursen, *Bavianen en Slijkgeuzen*, 327.

³⁵⁸ Den Tex, *Oldenbarnevelt IV*, 306-309, Excursus LXVII, citaat 309 aldaar; Idem, *Oldenbarnevelt III*, 660, 685-688; Van Deursen, *Bavianen en Slijkgeuzen*, 336, hier ook de stormloop door remonstrantsgezinden op een Alkmaarse kerk op 8 maart 1619.

waren? ‘Laten zy ons uyt ons Vader-Landt jaghen wat schade ist? Want als zijn wy Doodt, zoo sullen wy nochtans Leven.’³⁵⁹

Openlijke kritiek op prins Maurits, toch degene die de remonstranten uiteindelijk in hun moeilijke positie had gebracht, kwam in pamfletten uit 1619 niet of nauwelijks voor.³⁶⁰ In een gedicht op de dood van Oldenbarnevelt werd gesteld dat deze de hoogmoed van Maurits brak, een ander pamflet wees op het gevaar van een monarchie na Maurits’ machtsgreep.³⁶¹ Wel verscheen, nog voor de executie van Oldenbarnevelt (er werd wel melding gemaakt van zijn gevangenschap, maar niet van zijn dood), het kritische pamflet *Christalijnen spiegel*, dat het opnam voor de remonstranten en hun gearresteerde beschermheren.³⁶² Het stelde dat de prins van Oranje door ‘perturbateurs van onse ghemeene ruste’ was aangestookt om in zes maanden een ‘universele en algemene verandering’ in het land te maken, door gewapenderhand door Holland te trekken, van stad naar stad. De wetsverzetten van Maurits hadden tot gevolg dat de beste patriotten en de ‘treffelijkste’, meest ervaren en rijkste personen van het land uit de regering waren geschopt, en waren vervangen door figuren die aan geen van die kwalificaties voldeden.³⁶³ De gevangen heren waren vanzelfsprekend wel trouwe patriotten, en voorstanders van de privileges die de afgelopen jaren met de voeten waren getreden.³⁶⁴ De *Christalijnen spiegel* wordt toegeschreven aan de remonstrantse predikant Henricus Slatius (1585-1623), ook de (vermoedelijke) auteur van het in 1620 verschenen pamflet *Morgenvvecker*. Hierin had hij openlijk felle kritiek op Maurits en beschuldigde hij hem ervan, uit te zijn op de soevereiniteit van het

³⁵⁹ *Een Schoon ende Heerlijcke Vertrouwinge, aen alle Lief-hebbers der Waere ende suyvere Religie, onder de Ghemeynte der Remonstrants-ghezinde, hoe zy haer in dese verdruckinghe ende ghevaerlijcke tijden sullen dulden ende draghen: Smaeckelijck voor den mont der bedroegde Zielen* (Kn. 2975; z.p. 1619) 18.

³⁶⁰ Vgl. Van Deursen, *Bavianen en Slijkgeuzen*, 359-361, die spreekt over ‘wraaklust en haatgevoelens’ tegen Maurits direct in 1618. Als bronnen geeft hij echter geen (gedrukte) pamfletten. Vgl. Bax, *Prins Maurits in de volksmeening*, 221-227 over pamfletten tegen Maurits, vooral uit de laatste jaren van het Bestand. Zie ook De Snoo, ‘Maurits bespot of geprezen?’, 64-65.

³⁶¹ *Namen Der vier-en twintig gedelegeerde Rechters van den advokaat Johan van Oldenbarnevelt Bij den Ambassadeur van Vrankrijk Beuls genoemt: Waer voor ijder vier-en-twintig honderd guldens heeft genoten* (Kn. 2899; z.p. z.j. (1619)); *Retortie ofte VVeder-steeck, Ghegheven met de smadelijcke Sift by eenighe bittere Calvinisten, ende Calumniateurs in Figuren af-ghebeeldet, ende met Rijmen beduydet en uyt-geleyt Met Noch twee bygaende Rijmen: Alles ten dienste door den Druck uyt-ghegheven, door een Lief-hebber der waere Christelijcke Vryheyte* (Kn. 2963; z.p. 1619) A2v. Over de *Retortie ofte VVeder-steeck* en de mogelijke auteur: Bax, *Prins Maurits in de volksmeening*, 221.

³⁶² Vgl. Den Tex, *Oldenbarnevelt IV*, bijlage XCIXA, 610-611 en 611 noot 1 aldaar, voor de mogelijke datering van de *Christalijnen Spiegel*: Carleton schreef in een brief van 26 maart 1619 over ‘a bitter and a seditious booke (...) called the Looking-glasse’. Hij verdacht de Rotterdamse predikant Nicolaas Grevinchoven (1578-1632) of Barlaeus ervan de auteur te zijn.

³⁶³ [Henricus Slatius], *Christalijnen Spiegel, Vvaer in men naecktelijcken kan zien, Wie t’zedert eenige Jaren herwaerts inde provincie van Hollandt, de Hoogheydt, Rechten, Privilegien en vrij heden hebben geuioleert: Of wie deselve met alle behoerlijcke middelen hebben gesocht te handt-haven. Mitsgaders wie de unie, ruste en vrede so inde Polijtijken staet als inde kercke gesocht hebben te onderhouden: Of wie de rechte Autheurs zyn van de divisie Scheuringe, twist, tweedracht en andere ongevallen in dese voornoemde Provincie opgereesen* (Kn. 2980; z.p. 1619) 28-29. Vgl. Israel, *The Dutch Republic*, 454, die stelt dat door Maurits’ zuivering van de vroedschappen inderdaad de ervaren regenten verdwenen en werden vervangen door onervaren en minder goed opgeleiden mannen, die eigen zakelijke belangen hadden en minder tijd vrijmaakten voor stedelijke en provinciale aangelegenheden, waardoor de rol van de Hollandse steden afnam.

³⁶⁴ [Slatius], *Christalijnen Spiegel* (Kn. 2980), 30.

vrije Holland en de andere provincies.³⁶⁵ Slatius kan misschien een geradicaliseerde remonstrant genoemd worden, want in 1623 maakte hij (samen met onder meer twee zoons van Oldenbarnevelt) deel uit van een mislukt complot om Maurits te vermoorden. Hij werd voor deze samenzwering ter dood veroordeeld en onthoofd.³⁶⁶ Maar een oproep zoals Slatius in 1620 deed in de *Morgenvvecker*, aan alle vrome patriotten om de wapens op te nemen tegen ‘de verdruckers uwer Privilegien, de vermoorders uwer Vryhey, ende de ver-slinders uwes Vaderlandts’ is in 1619 echt niet te vinden.³⁶⁷

2.5 Conclusie

Dankzij Maurits’ vakkundige optreden was voorkomen dat de twisten waren uitgelopen op een burgeroorlog. De afsluiting van de Nationale Synode en de executie van Oldenbarnevelt markeerden het einde van het conflict. De Bestandstwisten waren de eerste grote crisis van de zeventiende eeuw voor de Republiek, en misschien was het ook wel de meest ingrijpende. De twisten hadden zowel de wankele basis van het staatsbestel, als de moeilijke positie van de kerk hierbinnen blootgelegd, en in de crises die later in de eeuw zouden volgen, kwamen dergelijke kwesties opnieuw naar boven.³⁶⁸ In die latere crises zou ook op een andere manier de invloed van de Bestandstwisten blijken: Oldenbarnevelt en zijn factie bleven een belangrijk referentiepunt voor pamfletschrijvers (in het bijzonder voor degenen die de prins van Oranje steunden), en de arminianen zouden in pamfletten nog lang worden opgevoerd als staatsgevaarlijke elementen.³⁶⁹

Pamflettenstrijd was een belangrijk onderdeel van de Bestandstwisten. Zelfs Oldenbarnevelt zag zich gedwongen te reageren op de aanvallen van pamflettisten op zijn eer, reputatie en carrière. Het jaar dat de Bestandstwisten hun een hoogtepunt bereikten, 1618, was tevens het piekjaar van de pamflettenproductie binnen het Bestand. In 1618 en in 1619 gebruikten zowel de remonstranten als de contraremonstranten pamfletten om hun politieke en religieuze standpunten duidelijk te maken. In deze pamfletten werd veelvuldig vaderlandretoriek toegepast. In deze toepassing van vaderlandretoriek zijn tussen de twee jaren enkele verschillen aan te wijzen. Het valt op dat in vergelijking met 1618 in 1619 veel minder vaak het begrip patriot werd gebruikt. En nog iets anders valt op: binnen het

³⁶⁵ [Henricus Slatius], *Morgenvvecker, Aen de Oude ende Ghetrouwe Batavieren, Met een Remedie teghen haere Slaep-sieckte* (Kn. 3087; z.p. 1620) 5-6.

³⁶⁶ Van Deursen, *Bavianen en Slijkgeuzen*, 362-369. Slatius was voor de samenzwering vooral bekend door zijn pamflet *Den Ghepredestineerden Dief* (Kn. 2977; z.p. 1619), waarin hij de spot dreef met de contraremonstrantse predestinatieleer. Hierover Willem Frijhoff, ‘Predestination and the farmer. An incident of life and faith early seventeenth-century Holland’ in: Idem, *Embodied belief. Ten essays on religious culture in Dutch history* (Hilversum 2002) 93-110, aldaar 97-99.

³⁶⁷ [Slatius], *Morgenvvecker* (Kn. 3087), 7-8. Slatius wilde met zijn geschrift natuurlijk ook juist de remonstranten opwekken uit hun slaap, die hun ervan weerhield om in actie te komen. Zie ook: Knuttel, *Verboden boeken*, 81, nr. 272.

³⁶⁸ Price, *Holland and the Dutch Republic*, 114-117.

corpus domineren in 1618 de contraremonstranten, terwijl dit in 1619 de remonstranten zijn.

Tabel 5. Onderverdeling per standpunt binnen corpus.³⁷⁰

	1618		1619	
Totaal	171	100%	68	100%
Contraremonstrants	101	59%	6	9%
Remonstrants	34	20%	38	56%
Onduidelijk	24	14%	10	15%
Neutraal	7	4%	8	12%
Niet conflictgerelateerd	5	3%	5	7%

Wanneer we het verschil tussen het gebruik van patriot in 1618 en in 1619 combineren met de dominantie van de contraremonstranten in 1618 en van de remonstranten in 1619, volgt hieruit als een logische conclusie dat de contraremonstranten vaker patriot gebruikten. Dit klopt, maar dat betekent nog niet dat patriot daarmee ook een contraremonstrants begrip was. Want in 1619 werd in de pamfletten met een contraremonstrantsgezind standpunt geen enkele keer patriot gebruikt. Het begrip patriot verbinden aan de contraremonstrantse partij volstaat dus niet. Dat blijkt uit de hieronder volgende tabellen.

Tabel 6. Gebruikte begrippen per standpunt binnen corpus: contraremonstrants (in aantallen pamfletten)

	1618		1619	
Contraremonstrants	101		6	
Patriot	66	65%	0	0%
Vaderland	85	84%	6	100%
Patria	4	4%	0	0%
Natie	24	24%	1	17%

Tabel 7. Gebruikte begrippen per standpunt binnen corpus: remonstrants (in aantallen pamfletten)

	1618		1619	
Remonstrants	34		38	
Patriot	23	68%	11	29%
Vaderland	33	97%	34	89%
Patria	1	3%	2	5%
Natie	10	29%	2	5%

Naar mijn idee moet het begripsgebruik van patriot worden begrepen vanuit de functie die het begrip in de pamflettenstrijd vervulde (en daarmee dus ook in de context waarin deze pamfletten verschenen). Belangrijk om hierbij te beseffen is dat de ‘propaganda’ van de

³⁶⁹ Voorbeelden hiervan in de volgende hoofdstukken.

³⁷⁰ Deze cijfers gaan alleen over de pamfletten die als primair onderwerp de Republiek hebben, vandaar dat de aantallen iets afwijken van de totalen. In dit overzicht ontbreekt voor 1619 één pamflet (het laatste procent), ingedeeld als katholiek.

contraremonstranten in de Bestandsjaren offensief was, en niet defensief.³⁷¹ De contraremonstranten kwamen in 1618 in verzet tegen hun overheden: de stedelijke regenten die tot de Barneveltse factie werden gerekend, en die de meerderheid hadden in de Staten van Holland en in diverse steden. In de pamfletten werd het vaderland daarom aangeroepen, en het ambt van patriot ingezet, ter legitimering van dit verzet, dat bijvoorbeeld tot uiting kwam in het schrijven van kritische pamfletten, of in het weigeren van het zweren van een nieuwe eed voor de schutterij. Daarnaast gebruikten de contraremonstranten de begrippen patriot en vaderland in 1618 als een manier om hun medestanders aan te zetten tot handelen: de patriotten moesten wakker worden, de ogen openen, in actie komen. Zij moesten doen wat goed was voor het vaderland. De begrippen hadden daarmee een activerende en mobiliserende functie. Met vaderlandretoriek werd een onderscheid gemaakt tussen voor- en tegenstanders. Wie aan de goede kant van het conflict stond, was patriot, de anderen waren dat niet. De heersende machthebbers tegen wie de contraremonstranten zich verzetten, waren dus geen patriotten, eerder werden zij beschuldigd van landverraad, waarmee zij het vaderland (en de religie) ernstige schade toebrachten. Andersom probeerden degenen die werden aangevallen, zoals de zittende regenten en remonstrantse predikanten, zich te verdedigen door er op te wijzen dat juist zij de patriotten waren, en beschuldigden zij hun tegenstanders ervan oproermakers te zijn, die een gevaar vormden voor het vaderland.

Patriotten dienden zich in te spannen voor de gereformeerde religie die in gevaar was, en het vaderland dat werd bedreigd. Dat vaderland was niet zozeer een specifiek omschreven grondgebied, maar een samenstelling van bepaalde belangrijke 'waarden', de 'fundamenten van het welvaren van het vaderland' zoals het *Noodwendigh ende Leven-digh Discours* dit omschreef. De gereformeerde religie was hier een essentieel – het voornaamste – onderdeel van, maar ook de regeringsvorm, justitie en het leger maakten er deel van uit. Ook de vaak algemeen gedefinieerde vrijheden, rechten en privileges werden zeer veel aangehaald als belangrijke elementen die het vaderland bepaalden. De remonstranten noemden na hun uitschakeling opvallend vaak de vrijheid van consciëntie als een essentieel onderdeel van het land. Niet voor niets was aan het begin van Slatius' *Christalijnen spiegel* artikel 13 van de Unie van Utrecht afgedrukt, het artikel dat deze vrijheid garandeerde.³⁷² De pamflettenstrijd tijdens de Bestandstwisten raakte dus op deze manier het 'wezen' van de nog prille Republiek, en de waarden die deze bepaalde. Het vaderland werd ook verbonden aan een bepaalde geschiedenis: datgene waarvoor de voorouders (of de personen zelf) tegen de Spanjaarden en de Spaanse tirannie hadden gestreden.

De machtswisseling door Maurits' ingrijpen en de Nationale Synode maakte dat in 1619 voor de contraremonstranten het begrip patriot zijn eerdere functie verloor. De contraremonstranten hadden de strijd gewonnen, en het was daardoor voor hen niet meer nodig om op dezelfde wijze als een jaar eerder de pamflettenstrijd aan te gaan. Verzet tegen de

³⁷¹ Van Deursen, *Bavianen en Slijkgeuzen*, 287.

³⁷² [Slatius], *Christalijnen Spiegel* (Kn. 2980), A1v.

regenten was niet meer nodig, nu zij de steun hadden van de wereldlijke overheden. Offensief hoefden hun pamfletten niet meer te zijn, want ze waren als winnaars uit de strijd gekomen. De remonstranten, die in 1619 de meeste pamfletten publiceerden, gebruikten patriot nog wel, maar ter verdediging. Om aan te geven dat zij zelf, en hun leiders, wel degelijk geschikte personen waren, of om hun onschuld te bewijzen. Wie een patriot was, kon geen landverrader zijn. Een mobiliserend gebruik van patriot was bij de remonstranten in 1619 echter nauwelijks te vinden, ze vonden een zodanige macht tegenover zich (in zowel kerk als staat), dat zij niet tot een oproep tot handelen kwamen: ze waren volledig uitgeschakeld. De remonstranten waren vanaf augustus 1618 de verliezende partij, in het defensief gedrongen waar zij niets anders konden doen dan hun wonden likken en hopen op een betere toekomst.

De verbanning van veel remonstranten in 1619 zorgde er wel voor dat in hun geschriften aan het gebruik van vaderland een specifiekere betekenis kan worden toegekend. Meerdere malen schreven de bannelingen, de meeste vanuit Waalwijk in de Zuidelijke Nederlanden, dat ze buiten het vaderland verbleven. Het vaderland kon hier dus wijzen op de Republiek, die de predikanten door de Staten-Generaal gedwongen hadden moeten verlaten. De remonstranten in ballingschap organiseerden zich niet alleen in de Remonstrantse Broederschap, maar deelden ook een lotsverbondenheid met hun verloren vaderland.

3. Het verdeelde vaderland

1650: De aanslag op Amsterdam

3.1 Introductie

Gerard Bicker (1622-1666), Drost van Muiden, kreeg op 30 juli 1650 de schrik van zijn leven. Toen hij bericht kreeg dat een grote groep soldaten optrok in de richting van zijn woonplaats en het Muiderslot vreesde hij het ergste: Lotharingers, vijandelijke troepen. Hij was zo bang dat hij in plaats van de verdediging te organiseren, niets anders kon doen dan in paniek jammerend rondrennen en vrezende voor zijn leven. Maar dat niet alleen, ook ‘ontvielen hem de brocken van benautheyt’: hij deed het in zijn broek van angst. Met een vieze broek en anderen in walging achterlatend, haastte Gerard Bicker zich naar Amsterdam, waar zijn vader Andries (1586-1652) en zijn oom Cornelis (1592-1654) machtige regenten waren (respectievelijk oud-burgemeester en burgemeester).

Het hele voorval werd uitvoerig besproken in het pamflet *‘t Muyder Spoockje*, waarin een inwoner uit Muiden en een Amsterdammer in gesprek raakten over Gerard, en zij vooral geen enkele kans onbenut lieten om op zoveel mogelijk manieren diens bevulde broek op te voeren.¹ Iemand om Gerard te verschonen was er niet in Muiden, zo bleek uit het gesprek tussen de twee, behalve dan de meid Marretje, die lang bij Gerards vader had gewoond. En dit was een invloedrijk meisje, bekend in heel Amsterdam, want zij was ‘die Meyt, daermen van seyt, dat geheel Hollant door geregeert wort’. De Amsterdammer legde het uit: het meisje werd door de duivel geregeerd, en zij regeerde de burgemeesters vrouw, de vrouw de burgemeester, de burgemeester de stad, de stad heel Holland, en zo was uiteindelijk gehele Hollandse regering gegrondvest op de duivel.²

Het pamflet dat Gerard Bicker zo bespote en belachelijk maakte was een van de vele stukken die werden gepubliceerd naar aanleiding van het conflict in 1650 tussen enerzijds de provincie Holland en Amsterdam en anderszijds Willem II, prins van Oranje en stadhouder van zes van de zeven provincies, waaronder Holland en Zeeland. Inzet van het conflict was de afdanking van soldaten, die volgens Holland overbodig waren geworden sinds de Vrede van Munster (1648), maar in de visie van Willem II nog steeds aangehouden dienden te worden. Gerard Bickers vader Andries en oom Cornelis waren hoofdrolspelers binnen dit conflict, als voormannen van de zogeheten ‘Bickerse Ligue’, die verzet

¹ *‘t Muyder Spoockje. Ontdekt aen haren Drost den Heer Geerard Bicker, Zijnde een levendigh Discours tusschen een Muyenaar, En een Amsterdammer, Over ‘t geen den Drost op zijn Vojagie tusschen Muyden en Amsterdam is wedervaren.* (Kn. 6813; z.p. 1650). Ongeveer hetzelfde verhaal, maar niet in gespreksvorm is te lezen in *Bickers Grillen Drost van Muyden, Den 30 Iulij* (Kn. 6811; z.p. 1650).

² *‘t Muyder Spoockje* (Kn. 6813), (***) 3.

bood tegen de macht van de Oranjestadhouders.³ De troepen die Gerard aanvankelijk aanzag voor Lotharingers waren dan ook gestuurd door de prins, om Amsterdam bij verrassing in te nemen en de Bickers uit hun macht te zetten. Gerard wist maar al te goed dat zijn vader en oom bij de prins ‘in disgratie’ stonden, aldus ‘*t Muyder Spoockje*, en dat was ook een reden voor zijn grote angst.⁴ En dat terwijl Gerard juist aan Willem II zijn drostschap te danken had: Willem had Gerard de baan gegeven, in de hoop om op deze manier politieke steun van diens machtige vader te verkrijgen.⁵ Dat dit Willem niet was gelukt, was mogelijk een reden voor zijn ‘aanslag op Amsterdam’. De prins slaagde er niet in de stad te bezetten, maar hij kreeg de Bickers wel zo ver dat zij vrijwillig afstand deden van hun ambten.⁶ Tegelijkertijd had hij ook zes andere Hollandse regenten laten arresteren en gevangen gezet op slot Loevestein.

Hoe lasterlijk ‘*t Muyder Spoockje* misschien ook was, en hoezeer het Gerards reputatie ook door het slijk haalde, het was in vergelijking met andere pamfletten waarin de Bickers werden aangevallen, nog redelijk mild te noemen. Het meest felle anti-Bickerpamflet was waarschijnlijk wel het onheilspellend getitelde gedicht *Bickers val, Kruyst Hem, Kruyst Hem*, waarin Andries Bicker een landverrader, een schelm en een prinsenkoorndenaar werd genoemd, die samen met zijn zoon gekruisigd diende te worden: ‘Yeder wenscht hem vroegh en spade [= laat]/ Toe een sulcken wreedden Doot/ Die Noyt een Christen Mensch genoot.’⁷ Een zeer heftige toon, die in pamfletten uit 1618-1619 nog nauwelijks voorkwam.

De acties van Willem maakten veel indruk in de Republiek. Voor- en tegenstanders van de prins bestreden elkaar in talrijke pamfletten waarin zij de aanslag verdedigden ofwel veroordeelden. De prins zelf had zijn acties tegen Holland verantwoord door te stellen dat dit de enige nog resterende manier was om Amsterdam voor de Unie te behouden, en om het land in onderlinge rust en eenheid te bewaren. Zijn intenties waren niets anders dan ‘conservatie van het gemene vaderland en handhaving van de ware christelijke gereformeerde religie’ geweest, en hij was hiervoor bereid zijn goed en bloed te geven, zo deelde hij de overige zes provincies mee in een brief van 31 juli.⁸ De tegenstanders van de prins

³ Luuc Kooijmans en Carly Misset, ‘Van rebellen tot “koningen in eigen huis”. Opstand, regentenbewind en politieke cultuur’ in: Thimo de Nijs en Eelco Beukers (eds.), *Geschiedenis van Holland II, 1572 tot 1795* (Hilversum 2002) 9-77, aldaar 46-47.

⁴ ‘*t Muyder Spoockje* (Kn. 6813), (***) 2.

⁵ Geert H. Janssen, ‘De aanslag op Amsterdam van 1650. Het perspectief van de patronage van Willem II: nieuw licht op een oude zaak’, *Maandblad Amstelodamum* 87 (2000) 65-75, aldaar 71; Geert H. Janssen, *Creaturen van de macht. Patronage bij Willem Frederik van Nassau (1613-1664)* (Amsterdam 2005) 138-139.

⁶ Janssen, ‘De aanslag op Amsterdam’, 72.

⁷ *Bickers val, Kruyst Hem, Kruyst Hem, Waer uyt verstaen wort, dat den Duyvelschen Bicker, den Landtverrader, en Eer-vergeten Schelm ende Princen-Moordenaar, waerdich was, hy met sijn Soone Ghekruyt ende ghestraft te worden, over die Duyvelsche Saecken, die zy onder malkander ghevoert hebben, naer welckers Kruysinghe, veel naer zijn verlangende* (Kn. 6815; z.p. 1650).

⁸ *Missive by Sijne Hoogheyt geschreven aende respective provintien van Gelderlandt, Zeelandt, Uytrecht, Vrieslant, Over-Yssel, stadt Groeningen ende Ommelanden.* (Kn. 6687; z.p. z.j. (1650)).

zagen echter hele andere motieven achter diens mooie woorden schuilgaan: Willem was uit op hervatting van de oorlog met Spanje, machtsvergroting en zelfs de soevereiniteit. De prins vormde daardoor een gevaar voor de vrijheid en soevereiniteit van de provincies. De vraag of de prins inderdaad uit was op meer bleef onbeantwoord, want op 6 november 1650 overleed hij aan de ‘kinderpokken’. Zijn opvolger Willem III werd enkele dagen later geboren. Dit gaf zijn tegenstanders de kans hun positie te herstellen, zoals de Bickers deden in Amsterdam, en om de functie van het stadhouderschap ter discussie te stellen. Ook dit leverde een grote hoeveelheid aan geschriften op. In dit hoofdstuk worden de pamfletten over de crisis van 1650 en de manier waarop hierin vaderlandretoriek werd toegepast, geanalyseerd.

Onderzoekscorpus

In de jaren rond de Vrede van Munster benaderde de pamflettenproductie weer de aantallen van 1618, het piekjaar van de Bestandstwisten. In 1650 werden deze zelfs met gemak overstegen.⁹ De Knuttelcatalogus bevat voor 1650 meer pamfletten dan voor 1618 (419 tegenover 304), maar het percentage pamfletten met vaderlandretoriek lag in 1650 iets lager. Ook lag het percentage vaderlandretoriek in 1650 net iets onder dat van 1619. Toch bedroeg het percentage pamfletten met vaderlandretoriek in 1650 nog altijd 46 procent: in 191 van de 419 onderzochte pamfletten kwam minimaal een van de vier begrippen vaderland, patriot, *patria* of natie voor.

Tabel 1. Aantal pamfletten 1650 met vaderlandretoriek

Samenstelling corpus		
Totaal aantal pamfletten 1650	419	100%
Corpus: pamfletten met begrippen	191	46%

Binnen dit corpus van 191 pamfletten is het begripsgebruik verder onderverdeeld op de volgende wijze:

Tabel 2. Begripsfrequentie 1650

Totaal aantal pamfletten corpus	191	
Patriot	76	40%
Vaderland	148	77%
Patria	4	2%
Natie	82	43%

⁹ Zie de grafiek met piekjaren in de Knuttelcollectie in Dingemanse, *Rap van tong*, 23; zie hierboven hoofdstuk 2, noot 16 over de pamfletaantallen in 1649.

Uit de bovenstaande tabel blijkt dat ook binnen het corpus van 1650 vaderland het meest gebruikte begrip was. De tweede plaats werd hier echter niet meer ingenomen door patriot, maar door natie, dat net iets vaker voorkwam. *Patria* bleef een weinig gebruikt begrip, slechts terug te vinden in vier pamfletten, die alle vier in het Latijn waren geschreven.

Nederlandstalige pamfletten zijn binnen het corpus van 1650 in de meerderheid.¹⁰ Wel is het aantal Franstalige pamfletten in 1650 opvallend hoger dan in 1618 of in 1619. Deze Franstalige pamfletten gaan op een enkele uitzondering na allemaal in op specifiek Franse onderwerpen, en zijn voor het grootste deel door Knuttel onder de *Mazarinades* ingedeeld, de pamfletten die tijdens de Fronde kardinaal Jules Mazarin (1602-1661) bekritiseerden. Het in verhouding grote aantal niet-Nederlandstalige pamfletten binnen het corpus van 1650 heeft ook tot gevolg dat er meer pamfletten in het corpus zitten die niet als primair onderwerp de Republiek hebben: zij behandelden Frankrijk, of Engeland, waar een jaar eerder koning Karel I (1600-1649) was onthoofd. Wanneer we deze pamfletten uit het corpus filteren blijven er nog 155 pamfletten over. Deze 155 Nederlandse pamfletten zullen de verdere basis vormen voor dit hoofdstuk.

Opvallend aan het pamflettencorpus van 1650 is het grote aantal edities: herdrukken, vertalingen of nieuwe (herziene) versies van al eerder verschenen pamfletten. Bijna de helft van het (totale) corpus bestaat uit edities. Wanneer we kijken naar de pamfletten binnen het corpus die als primair onderwerp de Republiek hebben, zijn er zelfs meer edities verschenen dan originele titels. Bijna 60 procent van de pamfletten over de Republiek bestaat uit edities.

Tabel 3. Edities pamfletten Republiek

Totaal Republiek	155	100%
Originele titels	67	43%
Edities, herdrukken etc.	88	57%

Uit deze cijfers blijkt dat in 1650 minder originele titels verschenen, maar dat deze wel vaak werden herdrukt. Binnen het corpus komen inderdaad titels voor die in acht of zeven edities zijn uitgekomen. Hoewel het moeilijk is om in te schatten wat deze cijfers betekenen, kan toch wel worden gesteld dat wanneer een pamflet vele malen werd uitgegeven, het pamflet waarschijnlijk ook populair was, of dat er in ieder geval een groot (lezers)publiek voor bestond. Het pamflet waarvan de meeste edities (acht) in het corpus zijn te vinden is *Brief Vande Groot-mog: Heeren Staten van Hollandt Ende West-Vrieslandt Aen de Respective Provinciën (Gelderlandt, Zeelandt, Utrecht, Vrieslandt, Over-Yssel, Stadt ende Landen:) Nopende de Cassatie van de Militie* waarin de Hollandse Staten de overige provincies er van verzekerden dat zij het behoud en de welvaart van de Unie nastreefden, maar niet nog langer zo veel geld konden uitgeven aan het leger en defensie.

¹⁰ Zie hiervoor Bijlage IV.

God had gezorgd voor een glorieuze vrede, en nu bezuinigen op het leger was de kans om de financiën weer op krachten te laten komen.¹¹

Een ander veel uitgegeven geschrift in 1650 (met zeven edities binnen het corpus) was zelf ook al weer een herdruk; namelijk de tekst van de Unie van Utrecht uit 1579.¹² Waarschijnlijk werd de Unie-tekst zo vaak uitgegeven omdat de verschillende kampen veel naar de Unie verwezen ter legitimering van hun handelen en hun argumenten.¹³ Door wie en wanneer in 1650 deze versies van de Unie-tekst zijn uitgegeven is niet te achterhalen.

3.2 Achtergrond

De Vrede van Munster (1648)¹⁴

Na het aflopen van het Twaalfjarig Bestand in 1621 was de oorlog met Spanje weer hervat, in de eerste jaren nog onder leiding van Maurits. Na zijn dood in 1625 werd zijn halfbroer Frederik Hendrik (1584-1647) stadhouder en kapitein-generaal. Frederik Hendrik, bekend geworden als de ‘stedendwinger’, boekte tot begin jaren veertig veel successen in de strijd tegen de Spanjaarden, maar net als in de jaren voor het Bestand, nam de wil tot oorlogvoeren bij sommigen af. Het was ook nu weer in de provincie Holland dat er een sterke ‘vredespartij’ opkwam, die een einde wilde maken aan de oorlogshandelingen. De kosten voor het leger en de vloot waren net als ongeveer dertig jaar geleden een belangrijke reden voor de Hollandse regenten om aan te dringen op vredesonderhandelingen met Spanje. En ook Spanje, dat behalve met de Republiek ook in oorlog was met Frankrijk en daardoor een strijd op twee fronten moest voeren, drong aan op vrede. Het wilde koste wat kost de oorlog met de Republiek beëindigen.¹⁵ Dit was voor de Republiek niet eenvoudig, omdat het zich in 1635 in een verdrag met Frankrijk verbonden had in de oorlog tegen Spanje. De

¹¹ *Brief Vande Groot-mog: Heeren Staten van Hollandt Ende West-Vrieslandt Aen de Respective Provincjen (Gelderlandt, Zeelandt, Utrecht, Vrieslandt, Over-Yssel, Stadt ende Landen:) Nopende de Cassatie van de Militie* (Kn. 6675; z.p. 1650) A2r.

¹² *Verhandelinghe vande Unie, Eeuwigh Verbondt ende Eendracht: Tusschen die Landen, Provincien, Steden ende Leden van dien hier nae benoemt, binnen die Stadt Utrecht gesloten, ende gepubliceert vanden Stadt-Huyse den 29. Januarij, anno M.D.LXXIX* (Kn. 6747; 's-Gravenhage 1650). Het pamflet uit 1650 met de meeste edities was (waarschijnlijk) *De Heldere Daegheraadt* (Kn. 6760; z.p. 1650) waarvan minstens elf versies verschenen. Frijhoff en Spies, 1650, 108; J.A. Gruys en Jan Bos (eds.), *t'Gvlde Iaer 1650 in de Short-Title Catalogue, Netherlands* inleiding Willem Frijhoff en Marijke Spies (Den Haag 1995) 68-69, nrs. 277-287. Dit pamflet bevindt zich niet in het corpus, maar was wel integraal in andere pamfletten uit het corpus opgenomen.

¹³ A.Th. van Deursen, ‘Tussen eenheid en zelfstandigheid. De toepassing van de Unie als fundamentele wet’ in: Idem, *De hartslag van het leven. Studies over de Republiek der Verenigde Nederlanden* (Amsterdam 1996) 307-321 over het gebruik van de Unie tot aan 1618.

¹⁴ In 1998 verschenen er tientallen publicaties naar aanleiding van de herdenking 350 jaar Vrede van Munster. De belangrijkste moderne monografie over de Vrede blijft nog steeds Poelhekkes dissertatie uit 1948 (niet bedoeld als ‘gelegenheidsgeschrift’): J.J. Poelhekke, *De Vrede van Munster* ('s-Gravenhage 1948).

¹⁵ Van Deursen, *De last van veel geluk*, 235-236.

landen hadden elkaar beloofd alleen gezamenlijk vrede te sluiten. Dus als Spanje alleen vrede wilde met de Verenigde Provinciën, konden deze hier dan wel mee instemmen? Volgens het verdrag niet, maar de vrees bestond in de Republiek dat de Franse successen in de oorlog uiteindelijk zouden leiden tot een verovering van de Zuidelijke Nederlanden, waarmee Frankrijk de oorlogsdoelen zou overschrijden. Vanuit dit oogpunt was het toch gerechtvaardigd met Spanje te onderhandelen.¹⁶ Dit was een belangrijk verschil in vergelijking met de onderhandelingen over het Bestand.

Een ander verschil, dat op het vorige aansluit, was dat de onderhandelingen tussen de Republiek en Spanje deel uitmaakten van een groter, Europees vredescongres. Tegelijkertijd werden namelijk ook de besprekingen gevoerd tot beëindiging van de Dertigjarige Oorlog, die vooral in de Duitse landen enorme schade aanrichtte. Het congres, dat niet alleen in Munster plaats vond maar ook in Osnabrück, werd mede gehouden op initiatief van paus Urbanus VIII (1568-1644), die de gewelddadigheden die het Europese continent teisterden (en waarbij ook katholieke vorsten tegenover elkaar stonden) tot een einde wilde brengen. Aan de onderhandelingstafels zaten dan ook niet alleen Spanje en de Republiek, maar ook vertegenwoordigers van de keizer, Frankrijk, Zweden en Duitse landen.¹⁷ Buiten Nederland zou de Vrede van Munster daarom de geschiedenis in gaan als de Vrede van Westfalen.

Eveneens anders dan tijdens de Bestandsonderhandelingen was de positie van de stadhouder. Maurits was een uitgesproken tegenstander van onderhandelingen met de vijand geweest en wilde doorvechten; zijn opvolger Frederik Hendrik was dertig jaar later juist voorstander van vredesbesprekingen.¹⁸ Dit wisten ook de Spanjaarden, die herhaaldelijk Frederik Hendrik persoonlijk benaderden met vredesvoorstellen en hem gunstige regelingen in het vooruitzicht stelden als hij op zijn beurt de treuzelende Staten-Generaal wist over te halen tot overleg of buiten de Fransen om wilde onderhandelen. Zo bood Filips IV (1605-1665) hem in 1643 de 'erfelijke vorstenmacht' over Holland en de andere gewesten boven de Waal aan, en in 1645 het bezit van Opper-Gelre en het hertogschap over heel Gelre. En ook van Franse zijde werd de prins met lokkertjes gepaaid. In 1646 boden de Fransen Frederik Hendrik het eigendom van Antwerpen aan.¹⁹ Frederik Hendrik bedankte vriendelijk voor alle voorstellen, maar ging verder nergens op in.

Gelijk aan de Bestandsonderhandelingen was dat er in de Republiek naast voorstanders ook tegenstanders van vrede met Spanje waren. De meest fanatieke tegenstanders van de vrede waren te vinden in Zeeland. Holland was voorstander (behalve Leiden), de overige vijf provincies namen een tussenpositie in. De vrees bij de tegenstanders was dat in

¹⁶ Van Deursen, *De last van veel geluk*, 236-237.

¹⁷ Groenveld e.a., *De Tachtigjarige Oorlog*, 283.

¹⁸ Dit was hij niet direct. Poelhekke vermoedt dat Frederik Hendrik in juli of augustus 1646 de kant van de vredespartij koos: J.J. Poelhekke, *Frederik Hendrik. Prins van Oranje. Een biografisch drieluik* (Zutphen 1978) 557.

het geval van vrede de Unie mogelijk verbroken zou worden. Daarom werden in 1643, toen de Staten-Generaal al hadden besloten vertegenwoordigers naar Munster te sturen, vooraf afspraken gemaakt over drie punten: de Unie, de religie en het leger (militie). Over de eerste twee bestonden weinig onenigheden, de Unie en het staatsbestel zouden worden gehandhaafd, net als de gereformeerde religie zoals die was vastgesteld op de Nationale Synode. De legersterkte was wel een probleem voor Holland, dat hierop juist wilde bezuinigen. Uiteindelijk kwam er een compromis, waarbij per jaar de legersterkte werd vastgelegd.²⁰

Ondanks de al vroege voorbereidingen vertrok de delegatie van de Republiek pas begin 1646 richting Munster. Zij bestond uit twee Hollandse afgevaardigden, en van de andere gewesten ieder een. De acht heren hadden in Munster de titel van ambassadeur, wat al een bevestiging was van de positie van de Republiek: zij waren daar als vertegenwoordigers van een soevereine staat.²¹ In wisselende samenstelling zouden de vertegenwoordigers gesprekken voeren met de Spaanse afgevaardigden. De ambassadeurs hielden contact met de Staten-Generaal via postdiensten, maar reisden soms ook zelf af naar Den Haag of hun eigen gewest voor besprekingen. Hierdoor was de Nederlandse vertegenwoordiging in Munster zelden compleet: op sommige momenten was er slechts een ambassadeur over, of zelfs geen enkele, zodat alles aankwam op de secretaris.²²

De gesprekken met Spanje verliepen voorspoedig: Spanje was bereid veel toe te geven. De tekst van het Bestand uit 1609 diende als uitgangspunt, en over die bepalingen waren de partijen het al in de zomer van 1646 eens. Spanje bood toen aan geen wapenstilstand te sluiten, maar een vrede, waarmee de Republiek in de herfst van dat jaar instemde. In volgende gespreksronden, die zouden duren tot het najaar van 1647, werden overige punten afgehandeld.²³ Dat ondanks deze soepel verlopen onderhandelingen met Spanje pas in mei 1648 de Vrede getekend zou worden kwam omdat tegelijkertijd de Spanjaarden ook met Frankrijk overleg hadden, waarbij de Nederlanders bemiddelend optraden. Spanje en Frankrijk wisten er echter niet tot een overeenstemming te komen, en zouden nog in oorlog blijven tot 1659 (Vrede van de Pyreneeën).²⁴

Op 15 mei werd op het Munsterse stadhuis de Vrede plechtig beëdigd, nadat deze eerder door de Staten-Generaal en de Spaanse koning was geratificeerd. De beëdiging werd zowel in Munster, als de volgende maand in de Republiek, uitgebreid gevierd. Het vredesakkoord was dan ook zeer gunstig voor de Verenigde Provinciën. Filips IV erkende

¹⁹ Israel, *The Dutch Republic and the Hispanic World*, 351, 358; Groenveld e.a., *De Tachtigjarige Oorlog*, 285.

²⁰ Groenveld e.a., *De Tachtigjarige Oorlog*, 284; Maurits Ebben, 'Twee wegen naar Munster. De besluitvorming over de Vrede van Munster in de Republiek en Spanje' in: Dennis Bos, Maurits Ebben en Henk te Velde (eds.), *Harmonie in Holland. Het poldermodel van 1500 tot nu* (Amsterdam 2008) 49-71, aldaar 60-62.

²¹ Groenveld, *Unie – Bestand – Vrede*, 138-139.

²² Groenveld, *Unie – Bestand – Vrede*, 146-149.

²³ Groenveld, *Unie – Bestand – Vrede*, 142-143.

²⁴ Groenveld, *Unie – Bestand – Vrede*, 144, 146; Israel, *The Dutch Republic*, 739.

de soevereiniteit van de afzonderlijke gewestelijke Staten en van de federatie als zodanig.²⁵ In het traktaat was het grondgebied van de Republiek vastgelegd (zonder verlies van verworven delen), en ook waren er economisch voordelige afspraken gemaakt met betrekking tot de Zuidelijke Nederlanden en Antwerpen. Voor een groot deel werd voor het vredesakkoord voortgebouwd op het Bestandstraktaat van 1609: sommige punten en formuleringen werden letterlijk overgenomen, andere kwamen in een hernieuwde versie weer terug.²⁶

Frederik Hendrik maakte de Vrede niet meer mee: hij overleed in maart 1647. Hij werd opgevolgd door zijn zoon Willem II, die zich geheel niet kon vinden in een vrede met Spanje. Bij de prins riep de vrede geen vreugde op: liever wilde hij de oorlog juist voortzetten. Hij zou bij zijn plannen om dit te bewerkstelligen lijnrecht tegenover Holland komen te staan.

Willem II, prins van Oranje

Van de zeventiende-eeuwse prinsen van Oranje heeft Willem II het minst lang de functie van stadhouder bekleed: slechts drie jaar, van 1647 tot aan zijn dood in 1650. Wellicht is hij daarom in de historiografie van het Oranjehuis een weinig beschreven persoon: de meest recente biografie enkel gewijd aan Willem II is die van Kernkamp uit 1943.²⁷ Niettemin was de invloed van Willem op de functie van het stadhouderschap in de zeventiende eeuw zeer bepalend: zijn pogingen om het machtsevenwicht tussen de Staten van Holland en de stadhouder naar zijn kant te doen hellen, resulteerde uiteindelijk in het Eerste Stadhouderloze Tijdperk.²⁸

Willem was de enige zoon van Frederik Hendrik en zijn vrouw Amalia van Solms (1602-1675). Hij groeide op in een periode waarin zijn vader de macht van de stadhouder flink had weten te vergroten, en zichzelf een haast vorstelijke status had aangemeten. Dat laatste liet Frederik Hendrik onder meer zien met de verschillende paleizen (of luthoven) die hij liet oprichten of verbouwen, en door een in vergelijking met zijn voorganger Maurits weelderige levensstijl. Vanaf 1637 spraken de Staten-Generaal hem niet meer aan als ‘excellentie’, maar als ‘hoogheid’.²⁹

In politiek opzicht was Frederik Hendrik er in geslaagd zijn invloed te maximaliseren door de gewestelijke Staten te passeren en beslissingen te concentreren in commissies,

²⁵ Groenveld, *Unie – Bestand – Vrede*, 154.

²⁶ Groenveld, *Unie – Bestand – Vrede*, 154, 156 en 154 noot 46 voor de een overzicht van de geheel of gedeeltelijk overeenkomstige artikelen in de traktaten uit 1609 en 1648.

²⁷ G.W. Kernkamp, *Prins Willem II* (Amsterdam 1943). Een tweede druk verscheen in 1977.

²⁸ Herbert H. Rowen, *The Princes of Orange. The Stadholders in the Dutch Republic* (paperbackeditie; Cambridge enz. 1990) 77.

²⁹ De Staten-Generaal volgden hiermee het voorbeeld van de Franse koning Lodewijk XIII (1601-1643), die Frederik Hendrik met deze titel beloonde voor diens Fransgezinde buitenlandse politiek. Kernkamp, *Prins Willem II*, 8-10, 13, 19-20; J.J. Poelhekke, ‘Frederik Hendrik en Willem II’ in: C.A. Tamse (ed.), *Nassau en Oranje in de Nederlandse geschiedenis* (Alphen aan de Rijn 1979) 111-154, aldaar 117-118.

bijvoorbeeld voor de buitenlandse politiek. Waar deze in principe het domein was van de Staten-Generaal, kwam dit onder het stadhouderschap van Frederik Hendrik bij een 'secreet besogne' te liggen, bestaande uit zeven tot negen leden van de Generaliteit (meerdere uit Holland) en de stadhouder, dat vanaf 1634 de bevoegdheid kreeg besluiten te nemen met dezelfde kracht als de volledige Staten-Generaal. Aangezien dit besogne grotendeels gevuld was met de stadhouders 'creatures', wist hij op deze manier de buitenlandse politiek naar zijn hand te zetten.³⁰ Tegenstanders van Frederik Hendriks machtsuitbreiding waren er wel degelijk. De Staten van Holland wapenden zich in 1643 tegen de secrete besognes door hun gedeputeerden in de Staten-Generaal een instructie mee te geven dat zij niet zonder instemming van de Hollandse Staten beslissingen mochten nemen.³¹ Het Hollandse verzet tegen de stadhouder werd aangeduid als de 'Bickerse Ligue', naar de Amsterdamse gebroeders Bicker, die medestanders hadden in andere Hollandse steden.³²

Daarnaast had Frederik Hendrik al vroeg zijn opvolging veilig gesteld: al in 1631 verleenden vijf van de zeven provincies Willem II de 'acte van survivance', het recht van opvolging voor het stadhouderschap (en uiteindelijk werd hem de 'survivance' voor alle gewesten toegekend). Willem was op dat moment nog geen vijf jaar oud. In 1637 droegen de Staten-Generaal hem de opvolging voor het kapitein- en admiraal-generaalschap op.³³ Willem II was dus al van jongs af aan voorbestemd om stadhouder en opperbevelhebber van het leger te worden, en zijn jeugd was daar ook volledig op gericht. De krijgstakingen kregen daarbij meer aandacht dan de 'regeringszaken', want Willem ging al op jonge leeftijd met zijn vader mee op veldtocht.

In 1641 trad Willem in het huwelijk met Maria Stuart (1631-1660), dochter van de Engelse koning Karel I. Een verbintenis met een belangrijk Europees vorstenhuis was voor de Oranjes een verdere bevestiging van hun status, maar ze verbonden zich wel met een koning wiens binnenlandse positie ernstig verzwakt was geraakt, en die acht jaar later in de Engelse Burgeroorlog (1642-1651) niet alleen afgezet zou worden, maar ook onthoofd. De steun aan het verdreven koningshuis Stuart – met name aan de in ballingschap levende troonpretendent Karel II (1630-1685) – zou een van Willems voornaamste doelen worden.³⁴

³⁰ Kernkamp, *Prins Willem II*, 14-15; De Bruin, *Geheimhouding*, 253-257.

³¹ Kernkamp, *Prins Willem II*, 22; De Bruin, *Geheimhouding*, 258.

³² Kernkamp, *Prins Willem II*, 22.

³³ Kernkamp, *Prins Willem II*, 16. Stukken met betrekking tot de 'survivance' werden in 1650 uitgegeven als *Solemniteyten Van de Survivance ende Successie; Als mede: d'Introductie van Sijne Hoogheydt, Heere Prins Wilhelm, Als Stadt - Houder, Gouverneur, Capiteyn, ende Admiraal, Genrael, van Hollandt, Zeelandt, ende West-Vrieslandt* (Kn. 6633; 's-Gravenhage 1650).

³⁴ J.A. Wijnne, *De geschillen over de afdanking van 't krijgsvolk in de Vereenigde Nederlanden in de jaren 1649 en 1650 en de handelingen van prins Willem II, toegelicht met behulp van ongedrukte stukken uit het Huis-archief van Z.M. den Koning* Werken van het Historisch Genootschap, gevestigd te Utrecht. Nieuwe Serie nr. 41 (Utrecht 1885) x; S. Groenveld, *De prins voor Amsterdam. Reacties uit pamfletten op de aanslag van 1650* (Bussum 1967) 13-15, 16-18; Idem, 'Willem II en de Stuarts, 1647-1650', *BMGN* 103 (1988) 157-181.

Behalve met Engeland had Willem zich ook verbonden met Frankrijk. Willem was uit op dezelfde roem als die zijn oom en vader ten deel was gevallen en wilde zich onderscheiden in een oorlog. Hij had een diepe afkeer van de Spanjaarden die hij verantwoordelijk hield voor de moord op zijn grootvader.³⁵ Frankrijk maakte hier handig gebruik van. Het wilde een afzonderlijke vrede tussen de Republiek en Spanje voorkomen, en beoogde dit te bereiken door de prins in te zetten. Al voor de dood van zijn vader had Willem (in het geheim) contacten met Franse diplomaten, die door Mazarin op hem waren afgestuurd.³⁶ Gedurende zijn stadhouderschap zou Willem contacten blijven houden met Frankrijk, waarbij hij duidelijk maakte dat het zijn doel was om de Republiek bij de Frans-Spaanse oorlog te betrekken. Ook hoopte hij op steun van Frankrijk in de binnenlandse kwesties.³⁷ Zo had Willems buitenlandse politiek twee doelen: de strijd tegen Spanje samen met Frankrijk en het herstel van de Stuart-monarchie.³⁸ Het was echter niet alleen de buitenlandse (en dynastieke) politiek die Willem naar oorlog deed verlangen. Succesvolle oorlogsvoering gaf de Hollandse stadhouders een zeer belangrijke machtsbasis, en ze ontleenden veel prestige aan hun militaire functies: dat gold voor Maurits, Frederik Hendrik en evenzeer voor Willem II. Bij een beëindiging van de oorlog raakte Willem deze machtsbasis dus kwijt.³⁹

Om zijn ambities te verwezenlijken zocht de prins ook steun binnen de Republiek. Hij probeerde een nieuwe groep vertrouwelingen op te bouwen, maar hiervoor moest hij wel de oude raadgevers van zijn vader, die hij zag als de ‘vredespartij’, buiten spel zetten. Dit bracht hem in conflict met zijn moeder, die juist het beleid van haar overleden echtgenoot wilde continueren. Willems pogingen om medestanders te winnen in Holland en volgelingen op belangrijke posities te laten benoemen verliepen moeizaam. Zijn aanzien en ‘sociaal krediet’ waren nog te gering om de Hollandse regenten aan zich te binden, ondanks ambten of andere voorrechten die hij schonk.⁴⁰ Dat merkte ook zijn neef Willem Frederik op, in wie de prins een belangrijke vertrouweling had gevonden. De Friese stadhouder raadde Willem daarom aan het rustiger aan te doen en behoedzamer te opereren.⁴¹ We zouden kunnen stellen dat Willem Frederik deze raadgevingen zelf in de wind sloeg toen hij zich aansloot bij de meest risicovolle en rigoureuze actie van Willem II, en hij als aanvoerder van de troepen een essentiële rol speelde bij de aanslag op Amsterdam in de zomer van 1650.

³⁵ Kernkamp, *Prins Willem II*, 70, 79

³⁶ Kernkamp, *Prins Willem II*, 71.

³⁷ Kernkamp, *Prins Willem II*, 81-82.

³⁸ Groenveld, ‘Willem II en de Stuarts’, 171.

³⁹ Groenveld, *De prins*, 10; Idem, ‘Willem II en de Stuarts’, 159.

⁴⁰ Groenveld, ‘Willem II en de Stuarts’, 159-162; Janssen, ‘De aanslag op Amsterdam’, 69-72.

⁴¹ Janssen, ‘De aanslag op Amsterdam’, 70, 72.

3.3 De aanslag

Conflicten over de ‘menage’

In de ogen van veel Hollandse regenten was het na het sluiten van de vrede in 1648 niet meer nodig een groot staand leger aan te houden. De Spaanse dreiging was verdwenen, en dus kon het aantal soldaten flink verminderd worden. Het doel was de overheidsfinanciën, waarvan het grootste gedeelte werd besteed aan het leger, eindelijk te kunnen ontlasten door de overtollige soldaten af te danken. Deze bezuinigingen werden de ‘menage’ genoemd. Meer dan de helft (51,5 procent) van de generaliteitsbegroting werd rond 1640 aan het leger besteed, 26 procent aan de vloot, en 8,7 procent aan de vestingwerken.⁴² Oorlog was dus de belangrijkste uitgavenpost voor de Republiek, en Holland moest hiervoor het meeste geld leveren: de provincie betaalde meer dan de overige zes gewesten samen. Het is dus niet vreemd dat er vanuit Holland werd geprobeerd om over te gaan tot het afdanken van soldaten, zoals de provincie dat ook al wilde vóór de Vrede van Munster werd gesloten: in de jaren 1646-1648 hadden er al grote reducties plaats gevonden.⁴³

In 1648 diende de Raad van State een bezuinigingsvoorstel in, dat het landleger moest verkleinen. De schulden van het land waren te groot geworden (120 miljoen gulden), en ook Holland zag de uitgaven de inkomsten met bijna twee miljoen gulden overtreffen. Het door de Raad van State ingediende voorstel ging Holland nog niet ver genoeg, maar de overige provincies konden zich niet vinden in Hollands plannen. Toen Holland vervolgens op eigen houtje een verdere afdanking doorzette, protesteerden de andere gewesten. Zij meenden dat Holland niet zelf een dergelijk besluit kon nemen en de Unie dreigde te verbreken. Zoals Kernkamp stelt, dreigde hier al het conflict te ontstaan dat twee jaar later een ‘beginselkwestie’ werd.⁴⁴ Opvallend was dat de voorgestelde afdankingen in de jaren 1649-1650 minder groot waren dan in de jaren daarvoor.⁴⁵

In 1649 werd de discussie over de bezuinigingen voortgezet, toen er een nieuwe ‘Staat van Oorlog’ moest komen: een begroting voor het komende jaar, waarin de uitgaven van de Staten-Generaal werden vastgelegd. De discussie, waarbij Holland tegenover de prins, de Raad van State en de overige zes gewesten stond, duurde tot in 1650. De andere gewesten erkenden dat een deel van het leger afgedankt moest worden, maar ze wilden tegelijkertijd het leger zo sterk mogelijk houden. Voor deze provincies was de oorlogsdreiging immers veel reëler dan voor Holland. Frankrijk en Spanje waren nog met elkaar in oorlog en groepen soldaten die hadden gevochten in de Dertigjarige Oorlog zwierven rond

⁴² Frijhoff en Spies, *1650*, 33.

⁴³ Israel, *The Dutch Republic*, 602.

⁴⁴ Wijnne, *De geschillen*, xiv-xv; Kernkamp, *Prins Willem II*, 98-99.

⁴⁵ Israel, *The Dutch Republic*, 602 en tabel 27 aldaar.

in de omgeving.⁴⁶ De landprovincies liepen ondanks de vrede nog altijd gevaar, en dienden daarom te worden beschermd.⁴⁷

De discussies over de bezuinigingen gingen tot in detail over de aantallen af te danken voetvolk en ruitery, het verkleinen van compagnieën en het vervangen van kurassiers (cavaleristen) door *arquebusiers* (haakbuschutters). Keer op keer kwamen de partijen weer met nieuwe voorstellen en probeerden ze elkaar in een compromis te vinden. Overigens was er binnen de Staten van Holland ook geen eensgezindheid over de kwestie: de ridderschap en enkele steden, waaronder Leiden en Rotterdam, stemden in mei 1650 tegen een afzonderlijke afdanking van troepen door Holland.⁴⁸ Ondanks het kleine verschil tussen de voorstellen van de afdankingen kwam het niet tot een overeenkomst. Aan de basis van de geschillen stond namelijk een nog veel fundamentele vraag (Kernkamps ‘begin-selkwestie’), namelijk bij wie de soevereiniteit lag in de Republiek.⁴⁹ Kon een provincie inderdaad zelf beslissen om de betaling aan onderdelen van het Generaliteitsleger te staken, zoals Holland wilde? Kon Holland beslissingen nemen en hierbij de Staten-Generaal, de stadhouder en de Raad van State negeren? Gaf de Unie van Utrecht een provincie het recht dit te doen, of werd de Unie hierdoor juist in gevaar gebracht? Wat was de rol van de prins van Oranje in dergelijke kwesties, als stadhouder en als kapitein-generaal van het leger? In de Unie was vastgelegd dat wanneer er onenigheid was tussen de gewesten, de stadhouders moesten optreden als bemiddelaar. Maar hoe konden Willem II, en ook Willem Frederik, de scheidsrechter zijn in een conflict waarin zij zelf partij waren?⁵⁰

Op 4 juni 1650 hakten de Staten van Holland dan eindelijk de knoop door. Het gewest berichtte de legeronderdelen die onder Hollands ‘repartitie’ vielen, dat wil zeggen die onder Hollands bijdrage aan de generaliteitsfinanciën vielen en hun geld rechtstreeks van de provincie ontvingen, niet meer te betalen. Het was de Raad van State die over het afdanken van soldaten besliste, maar op deze manier hoopte Holland hetzelfde te bereiken.⁵¹ Het stopzetten van de betaling lokte vanzelfsprekend een reactie uit bij het andere kamp, en die kwam al een dag later. De Raad van State en de beide stadhouders stuurden een brief aan de legeroversten die door Holland niet meer betaald dreigden te worden, om ze aan hun eed aan de Staten-Generaal te herinneren en geen troepenafdanking toe te laten. Daarnaast werd besloten om een bezending of deputatie met leden van de Generaliteit

⁴⁶ Kernkamp, *Prins Willem II*, 100.

⁴⁷ In de winter van 1649 waren bijvoorbeeld 10.000 soldaten van de hertog van Lotharingen het tegenwoordige Noord-Brabant binnengevallen, waar zij plundertochten hielden tot dicht bij Eindhoven, om in januari 1650 weer te vertrekken. Kernkamp, *Prins Willem II*, 76-77. Gerard Bickers angst voor Lotharingers toen hij bericht kreeg over naderende soldaten bij Muiden kwam dus niet helemaal uit het niets.

⁴⁸ Wijnne, *De geschillen*, xxxix-xl, xliii-xliv; Israel, *The Dutch Republic*, 606. Wijnne verwijst naar Willem II die schreef dat er binnen de Hollandse Staten een meerderheid van tien en een minderheid van negen stemmen bestond, Israel spreekt over elf tegen acht stemmen.

⁴⁹ Israel, *The Dutch Republic*, 603.

⁵⁰ Kernkamp, *Prins Willem II*, 106.

⁵¹ Rowen, *The Princes of Orange*, 84; Poelhekke, ‘Frederik Hendrik en Willem II’, 146, 148; Groenveld, *De prins*, 21.

langs de Hollandse steden te sturen, om deze te overtuigen hun stem in te trekken. De prins kreeg de vrije hand hoe deze deputatie in te richten. Dat deed hij, en hoewel dat waarschijnlijk niet de bedoeling was, plaatste hij zichzelf aan het hoofd van de bezending.⁵²

De bezending

Op 5 juni besloten de Staten-Generaal over te gaan tot een bezending langs de Hollandse steden, om zo de verschillende afzonderlijke leden van de Hollandse Staten op andere gedachten te brengen over de kwestie van de afdanking. De resolutie die dit mogelijk maakte was volgens veel (latere) critici niet op een hele nette manier door de vergadering heen gekomen – dat het 5 juni eerste pinksterdag was en er daardoor minder vertegenwoordigers aanwezig waren kwam de prins niet slecht uit. Hoe de stemverhoudingen precies waren is niet meer te achterhalen omdat deze na de dood van de prins uit de registers zijn verwijderd, maar het was waarschijnlijk slechts een kleine meerderheid die voor stemde.⁵³ De resolutie kreeg ook kritiek vanwege de legitimering die Willem II er in zou zien voor zijn latere acties. Volgens de resolutie was het de prins ook toegestaan om ‘om alle noodige ordre te stellen, ende die voorsieninge te doen, ten eynde dat alles in goede ruste, ende vrede werde geconserveert’. In het bijzonder moest de Unie gehandhaafd worden.⁵⁴ Dat de resolutie deze toestemming gaf ‘middertijt’ betekende volgens sommige critici dat de prins alleen tijdens de bezending de orde mocht handhaven, en wanneer deze was afgelopen niet meer. Dat hij de resolutie ook nog later zou gebruiken was daarom dus misbruik.⁵⁵

Naast de prins bestond de deputatie uit vier leden van de Staten-Generaal en drie van de Raad van State, inclusief de thesaurier-generaal.⁵⁶ De belangrijkste vertegenwoordiger naast de prins was de afgevaardigde van Gelderland, Alexander van der Capellen, heer van Aartsbergen (?-1656). Als vertegenwoordiger van Gelderland, eerste in rangorde van de zeven gewesten binnen de Unie, fungeerde hij als woordvoerder binnen Generaliteitscommissies en dus ook binnen deze bezending.⁵⁷ Van der Capellen, of Aartsbergen zoals hij meestal door zijn tijdgenoten werd genoemd, heeft een slechte reputatie overgehouden aan zijn deelname aan de bezending, en dan vooral door de dreigende woorden die

⁵² Kernkamp, *Prins Willem II*, 108-110; Groenveld, *De prins*, 21-22.

⁵³ Groenveld, *De prins*, 22 stelt dat ‘alleen door zeer handig manipuleren met de blanco stemmen het voorstel is aangenomen’. Zie ook J.J. Poelhekke, ‘Zo maar Prins, of ook nog Stadhouder?’ in: Idem, *Geen blijder maer in tachtig jaer. Verspreide studiën over de crisisperiode 1648-1651* (Zutphen 1973) 62-105, aldaar 67 voor de aanwezige gedeputeerden op de vergadering van 5 juni en 84-85 voor de Hollandse vertegenwoordiging..

⁵⁴ De resolutie is ook in pamfletvorm uitgegeven. *Extract wt het Register Der Resolutien vande Ho. Mo. Heeren Staeten Generael der Vereenigde Nederlanden. Dominica den 5. Iunii 1650. Pinxterdach* (Kn. 6635; z.p. 1650) A3v.

⁵⁵ Groenveld, *De prins*, 57-58.

⁵⁶ Kernkamp, *Prins Willem II*, 110; Poelhekke, ‘Zo maar Prins’, 75.

⁵⁷ Poelhekke, ‘Zo maar Prins’, 67.

hij sprak in de Oud-Raad (vergelijkbaar met de vroedschap) van Dordrecht.⁵⁸ Waarschijnlijk zal hij hierdoor spijt hebben gehad dat hij had ingestemd met de bezending, want aanvankelijk weigerde Aartsbergen mee te gaan.⁵⁹

Op 8 juni vertrok het gezelschap, vergezeld van een gevolg van omtrent vierhonderd officieren.⁶⁰ De vertegenwoordigers hadden een brief bij zich van de Staten-Generaal, waarin toestemming gevraagd werd tot toegang in de vroedschap.⁶¹ Daarnaast hadden zij een 'propositie' voorbereid voor de steden, waarin gesproken werd over de 'disorde en groote swaricheyt' die de staat der Verenigde Nederlanden was overkomen door de afzonderlijke 'reductie en cassatie' door Holland.⁶² De steden werden daarom verzocht de Unie te behouden, af te zien van de afzonderlijke afdanking, en zich te voegen naar de visie van de overige gewesten en het oordeel van de prins. De betaling aan de reeds afgedankte compagnieën moest worden voortgezet, en ook werd aangedrongen op de handhaving van de gereformeerde religie.⁶³ Afhankelijk van de stad (welwillend of juist niet) werd deze algemene propositie nog aangepast.⁶⁴ Als eerste stad werd Dordrecht aangedaan, waar het direct mis ging. Na een toespraak van de prins had Aartsbergen het woord genomen en de propositie voorgelezen. Toen hij geen bevredigend antwoord kreeg, herhaalde hij nog eens zijn betoog en uitte nu, met verwijzing naar artikel 23 van de Unie van Utrecht, ook de dreigementen dat personen gearresteerd en goederen in beslag genomen konden worden, en dat de aanwezigen dan wel andere taal zouden spreken. De Oud-Raad gaf hierna aan beledigd te zijn en brak de bijeenkomst af. Veel resultaat leverde het bezoek aan Dordrecht dan ook niet op.⁶⁵

Na Dordrecht werden de andere steden bezocht, waar de prins en zijn gezelschap wisselend werden ontvangen. Enthousiasme was er in de steden die traditioneel als prinsgezind werden gezien, zoals Enkhuizen en Leiden. Ook in Rotterdam en vijf andere steden was de ontvangst positief.⁶⁶ Andere steden tekenden net als Dordrecht protest aan, maar ontvingen de prins uiteindelijk wel, zoals Gouda en Schiedam. Een klein groepje was ronduit negatief, probeerde het bezoek van de prins te voorkomen en weigerde hem uiteindelijk ook toegang tot de vroedschap. Dit waren Medemblik, Delft, Haarlem en Amsterdam. Een van de kritiekpunten waarom de steden de prins niet wilden ontvangen was de

⁵⁸ Poelhekke, 'Zo maar Prins', 65.

⁵⁹ Kernkamp, *Prins Willem II*, 110-111. Kernkamp noemt het 'vreemd' dat Aartsbergen eerst niet mee wilde, maar zich daarna wel als woordvoerder van de bezending opstelde. Vgl. Poelhekke, 'Zo maar Prins', 65-71. Volgens Poelhekke moet Aartsbergens aanvankelijke weigering vooral gezien worden binnen protocollaire gebruiken, en was hij wel degelijk gemotiveerd voor de bezending.

⁶⁰ Wijnne, *De geschillen*, lvi-lviii; Kernkamp, *Prins Willem II*, 112 schrijft dat de rondreis op 5 juni begon, dit lijkt een vergissing te zijn.

⁶¹ Opgenomen in Poelhekke, 'Zo maar Prins', 73-74.

⁶² *Propositie Van Syn Hoocheyt Ende de Heeren Gedeputeerden van de Hooch Mog. Staten Generael, gedaen inde Respective Steden van Hollandt* (Kn. 6637; z.p. z.j. (1650)) A2r.

⁶³ Kernkamp, *Prins Willem II*, 111.

⁶⁴ Poelhekke, 'Zo maar Prins', 71.

⁶⁵ Kernkamp, *Prins Willem II*, 114; Wijnne, *De geschillen*, lix.

⁶⁶ Poelhekke, 'Zo maar Prins', 88.

‘kwaliteit’ waarin hij de steden bezocht. Kwam de prins als stadhouder, of als afgevaardigde van de Staten-Generaal? Was dit laatste het geval dan was er een probleem, want over de afzonderlijke leden van de provinciale Staten hadden de Staten-Generaal niets te zeggen.⁶⁷ En dan wilde Amsterdam bijvoorbeeld de prins ook niet in de vroedschap toelaten. Dat had de stad Willem al laten weten door een eigen ‘contra-bezending’ te sturen die naar Edam en Gorinchem was gereisd. In Gorinchem hadden twee van de vier Amsterdamse burgemeesters de prins aangesproken en hem met klem afgeraden hun stad te bezoeken. Toen Willem toch kwam, ging het ook niet goed. Hoewel hij met vertoon van respect werd ontvangen en de gehele schutterij in de wapenen was, kreeg de prins geen toegang tot de vroedschap, en de hem aangeboden maaltijd accepteerde hij niet, waarna hij op hoge poten de stad verliet.⁶⁸

Als het inderdaad Willems bedoeling was om via de bezending de steden die zijn voorstellen weigerden te steunen om te praten en aan zijn kant te krijgen, dan was de bezending mislukt. Dit bleek ook uit de rapportage van Aartsbergen op 27 juni in de Staten-Generaal.⁶⁹ Drie dagen later uitte de prins in de Staten van Holland zijn verontwaardiging over de beledigende behandeling door Amsterdam: hij was ‘ten hoogsten beswaert ende ghegraveert’ door de houding van Amsterdam, die in strijd was met zijn ‘digniteyt en respect’, zijn persoon werd erdoor gekleinacht.⁷⁰ Maar daarnaast wordt ook gesuggereerd dat de prins misschien wel juist uit was op een dergelijk resultaat, omdat het hem een reden gaf om, met de resolutie van 5 juni als legitimering, de lastige steden op een krachtiger manier aan te pakken. Kernkamp stelt dat Willem zich niet had gestoord aan de ‘ongewenste bejegeningen’, maar deze wilde uitlokken zodat hij zich kon beklagen en een motief kon aanvoeren om geweld te gebruiken.⁷¹

Beide partijen in het conflict brachten publicaties uit om hun daden en positie te verantwoorden. De rechtmatigheid van de bezending werd bediscussieerd, de propositie die tijdens de bezending in de steden was gepresenteerd kreeg commentaar, en oude rechten, privileges en vrijheden werden erbij gehaald om aan te tonen dat de steden dan wel de prins in hun recht stonden om te handelen zoals ze gedaan hadden. De Amsterdamse vroedschap zag zich genoodzaakt te reageren op de klachten die de prins had geuit in de Staten van Holland, hoewel zij dit liever niet in het openbaar (in een pamflet) hadden ge-

⁶⁷ Rowen, *The Princes of Orange*, 88; Poelhekke, ‘Frederik Hendrik en Willem II’, 148.

⁶⁸ Kernkamp, *Prins Willem II*, 112-114; Poelhekke, ‘Zo maar Prins’, 93-94. Ook Medemblik had de vooraf Willem II al laten weten dat het beter was als hij de stad niet bezocht: pensionaris Stellingwerf had in Enkhuizen de prins verzocht de stad over te slaan omdat de stad de bezending niet in de vroedschap wilde ontvangen, maar ook vanwege de slechte bereikbaarheid en problemen met de accommodatie. Kernkamp, *Prins Willem II*, 113.

⁶⁹ In pamfletvorm uitgegeven als Kn. 6642-6646.

⁷⁰ *Propositie Gedaen by Syne Hoocheyt Inde Vergaderinghe vande Ed. Mog. Heeren Staten van Hollandt ende West-Vrieslandt* (Kn. 6647; Amsterdam 1650) A4r.

⁷¹ Groenveld, *De prins*, 22; Kernkamp, *Prins Willem II*, 115; Janssen, *Creaturen van de macht*, 153.

daan.⁷² In hun publicatie beschreven de Amsterdammers het conflict vanuit hun positie, en ze vroegen zich ook af waarom de prins in zijn propositie aan de Statenvergadering alleen hun stad had aangevallen, terwijl uit de rapportage toch was gebleken dat ook andere steden uit de Hollandse Staten hem audiëntie hadden geweigerd. Amsterdam verwonderde zich hier dus over de bijzondere negatieve aandacht die de stad kreeg, maar maakte zich ook sterk voor het gehele gewest Holland, de provincie die zich tijdens de oorlog meer dan alle provincies had ingespannen voor de gezamenlijke vrijheid.⁷³

De bezending had niets opgelost, en de slechte verhoudingen tussen Willem II en de Hollandse steden, en dan vooral Amsterdam, waren alleen nog maar aangescherpt. Toch gingen in juli de onderhandelingen over de aantallen af te danken soldaten weer verder. Uiteindelijk waren de partijen zo dicht tot elkaar gekomen dat het nog slechts ging om een verschil van zeshonderd soldaten (driehonderd ruiters en driehonderd man voetvolk) dat de prins en Holland tegenover elkaar deed staan.⁷⁴ Toch was dit geringe aantal geen reden voor een van beide kanten om de strijd op te geven. Willem besloot toen (of had hij dit al eerder besloten?) om het lastige Amsterdam en Holland met andere, drastischer middelen aan te pakken. Hij ging over tot geweld.

De aanslag

Veel is al geschreven over Willems poging om Amsterdam eind juli 1650 bij verrassing door een grote soldatenmacht te laten innemen. Wat wilde de prins met zijn aanslag bereiken, waarom juist op dat moment, had hij de plannen al langer, wie waren er nog meer bij de voorbereiding betrokken, was het een succes? En waarom liet hij op dezelfde dag zes Hollandse regenten arresteren, en waarom precies deze? Tijdgenoten en latere historici hebben zich deze vragen gesteld, en voor een groot deel kunnen beantwoorden. Maar niet helemaal, omdat de hoofdrolspeler, Willem II, dusdanig snel na de aanslag overleed dat zijn motieven en doelen nooit echt duidelijk zijn geworden.⁷⁵ Ook andere betrokkenen, zo-

⁷² De reactie van Amsterdam is uitgegeven als Kn. 6652-6661. Over de manier waarop Willem II via pamfletten de openbaarheid zocht en Amsterdam hierdoor tot hetzelfde dwong: Roeland Harms, *De uitvinding van de publieke opinie: pamfletten als massamedia in de zeventiende eeuw* (Ongepubliceerd proefschrift Universiteit Utrecht 2010) 88-89.

⁷³ *Deductie ofte Verantwoordinge Van de Heeren Burgermeesteren ende ses-en-dertigh Raden, op ende tegens de Propositie by sijn Hoogheyt, den Heere Prince van Orangien, overgelevert ter Vergaderinge van de Ed. Groot Moogende Heeren Staten van Hollandt ende West-Vrieslant* (Kn. 6652; z.p. 1650) A4v.

⁷⁴ Groenveld, *De prins*, 25; Kernkamp, *Prins Willem II*, 117.

⁷⁵ Geheel onbekend waren zijn motieven ook weer niet. Behalve zijn brief aan de Staten-Generaal van 31 juli (zie hierboven noot 8) en de brief die Willem Frederik in Amsterdam zou afleveren (hieronder meer), had griffier Cornelis Musch ook de *Redenen ende Motieven* opgesteld, waarin Willem II zijn daden rechtvaardigde. Deze *Redenen ende Motieven* waren zowel naar de Staten-Generaal als de Staten van Holland gezonden, die het pakket niet besloten te openen. Pas in 1651 lazen de Hollandse Staten het geschrift, toen ze een streep onder de kwestie wilden zetten. Kernkamp, *Prins Willem II*, 138, 190-191. De *Redenen ende Motieven* zijn ook uitgegeven als pamflet: [Cornelis Musch], *Redenen ende Motiven, Die Sijn Hoogheyt de Prince van*

als Willem Frederik, hebben verhinderd dat alle details over de aanslag in de openbaarheid kwamen. De Friese stadhouder hield gedurende de jaren veertig en vijftig dagboekachtige notities bij, maar juist die van het jaar 1650 zijn verloren gegaan – vermoedelijk zijn ze vanwege de belastende inhoud vernietigd.⁷⁶ Toch is het mogelijk de gebeurtenissen in de zomer van 1650 en de maanden daarna grotendeels te reconstrueren.

Duidelijk is dat de aanslag op Amsterdam voor de prins van Oranje geen impuls-handeling was, of dat hij pas besloot tot deze maatregel naar aanleiding van de mislukte bezending. Al in het najaar van 1649 had hij lijstjes gemaakt van te arresteren regenten, waaronder ook de zes die later op Loevestein werden vastgezet.⁷⁷ Uit de notities van Willem Frederik blijkt dat in oktober 1649 Willem II al de plannen had om Holland tot ‘rede te brengen’, door acht of negen regenten te arresteren. Willem Frederik vergeleek de situatie met 1618, toen Maurits de wet had verzet.⁷⁸ Ook liep de prins al rond met plannen om Amsterdam bij verrassing in te nemen, zo bleek uit de aantekening van de Friese stadhouder, die op weg naar huis langs Amsterdam was gereisd om polshoogte te nemen van de verdediging van de stad: met slechts tien tot twintig man zou het al moeten lukken om de stad in handen te krijgen.⁷⁹ De gedachte dat Willem tijdens de bezending bewust beledigende reacties had uitgelokt, is dus niet zo onwaarschijnlijk.

Ook wilde de prins de ‘publieke opinie’ bespelen. Met verhalen over verraad en uitlevering van het land aan Spanje door de regenten moest de gemeente op de hand van de prins komen, waarbij de hulp van predikanten werd ingezet. In de Delftse predikant en hofpredikant van Frederik Hendrik Johannes Goethals (1611-1673) had de prins een medestander. Volgens de aantekeningen van Willem Frederik zag de sterk prinsgezinde Goethals de regenten als een gevaar omdat zij arminianen en vijanden van de religie en het vaderland waren. En een (onbekende) Amsterdamse predikant had al steun toegezegd, en gesteld dat de gemeente op de hand van de prins was. Belangrijk was om het volk in Amsterdam te sturen, en tegen de Bickers en de zijnen op te hitsen, zodat het de prins weinig moeite zou kosten zich meester te maken van de stad, aldus Willem Frederik op 28 november/8 december 1649.⁸⁰ En ander belangrijk middel naast de inzet van de predikanten

Orangjen, Hebben bewogen by de Hant te nemen soo ten Regarde vande gearresteerde Heeren als van ‘tgene aengevanghen is, voor ende ontrent de Stadt Amsterdam (Kn. 7011; z.p. 1651).

⁷⁶ Een deel van de dagboeken en notities is uitgegeven als *Gloria Parendi. Dagboeken van Willem Frederik, stadhouder van Friesland, Groningen en Drenthe 1643-1649, 1651-1654*. J. Visser (ed.) Nederlandse Historische Bronnen XI (Den Haag 1995). Over Willem Frederiks dagboeken ook Janssen, *Creaturen van de macht*, 23-26, en 23 noot 44 aldaar.

⁷⁷ Enkele namen die op de lijstjes te vinden waren in Janssen, *Creaturen van de macht*, 154.

⁷⁸ *Gloria Parendi*, 707; G.N. van der Plaat, ‘Inleiding’, in: *Gloria Parendi* J. Visser (ed.), ix-xxxi, aldaar xxviii. Willem Frederik zocht ter legitimering van de plannen naar historische parallellen, die hij vond bij het optreden van Maurits in 1618: Janssen, *Creaturen van de macht*, 156.

⁷⁹ *Gloria Parendi*, 724.

⁸⁰ *Gloria Parendi*, 720, 723. Zie ook Frijhoff en Spies, *1650*, 76.

was het plan van de prins om ‘boeckens en pasquillen [te] laeten maecken (...) ‘twelck de gemeente oock sal animeren en doen opwecken.’⁸¹

Het is lastig na te gaan op wat voor manier Willem II zijn plan om een pamfletten-campagne te starten heeft uitgevoerd. Vanwege de vele anonieme pamfletten die in 1650 verschenen is het moeilijk te achterhalen van wie de geschriften afkomstig waren. Van één publicatie kan echter wel zeker worden gesteld dat deze afkomstig was van de propagandisten van de prins.⁸² Het pamflet met de naam *Articulen, geslooten ende geaccordeert tusschen de Republijcque van Engelandt ter eenre, en de Stadt Amsterdam in't particulier ter andere sijde* onthulde dat Amsterdam een overeenkomst had gesloten met het Engelse Parlement voor militaire steun: Engeland zou een grote vloot met tienduizend soldaten sturen waarmee Amsterdam de overige zes gewesten en kwaadwillende elementen in Holland kon bestrijden.⁸³ De inhoud van het pamflet (gedateerd op 14 juli in Londen en mogelijk eind juli verspreid) maakte duidelijk dat Amsterdam plannen had die wezen op tirannie en die de Unie ernstige schade zouden toebrengen.⁸⁴ Echt geloofd werd het pamflet met de schokkende boodschap echter niet, en op 16 augustus (dus na de aanslag) werd er door de Amsterdamse magistraat een plakkaat tegen de auteur en drukker uitgevaardigd. Toen bij toeval eind november in Amsterdam de Haagse drukker Willem Breeckveelt werd opgepakt, en deze na ondervraging op de pijnbank bekende het pamflet te hebben gedrukt, werd de hele achtergrond van de *Articulen* duidelijk: hoewel niet bekend was wie de tekst had opgesteld, was het pamflet afkomstig van de substituut griffier van de Staten-Generaal, Johan Spronsen.⁸⁵ Of de prins ook andere vergelijkbare pamfletten voorafgaand aan de aanslag heeft laten uitgeven is niet bekend, wel leek hij met andere publicaties duidelijk de openbaarheid te zoeken. Harms spreekt hier van een ‘mediastrategie’ van de prins, waarmee hij zijn acties probeerde te legitimeren.⁸⁶

Dan de dag van de aanslag en de arrestatie van de zes Hollandse regenten. Dat de aanslag mislukte lag niet aan de voorbereidingen. Al in juni had Willem II maatregelen genomen waardoor hij compagnieën soldaten kon verplaatsen, de wegen richting Amsterdam waren geïnspecteerd, en ook de verdedigingswerken van de stad waren zoals hierboven genoemd door Willem Frederik bekeken. De bedoeling was dat verschillende compagnieën

⁸¹ *Gloria Parendi*, 707, 723; Van der Plaat, ‘Inleiding’, xxix.

⁸² S. Groenveld, “Een enckel valsch ende lasterlijck verdichtsel”. Een derde actie van prins Willem II in juli 1650’ in: Idem, M.E.H.N. Mout en I. Schöffers (eds.), *Bestuurders en geleerden. Opstellen over onderwerpen uit de Nederlandse geschiedenis van de zestiende, zeventiende en achttiende eeuw, aangeboden aan Prof. Dr. J.J. Woltjer bij zijn afscheid als hoogleraar van de Rijksuniversiteit Leiden* (Amsterdam en Dieren 1985) 113-125, aldaar 114.

⁸³ *Articulen, geslooten ende geaccordeert tusschen de Republijcque van Engelandt ter eenre, en de Stadt Amsterdam in't particulier ter andere sijde* (Kn. 6713; z.p. z.j. (1650)).

⁸⁴ Groenveld, “Een enckel valsch ende lasterlijck verdichtsel”, 116; Groenveld, *De prins*, 24-25. .

⁸⁵ Groenveld, “Een enckel valsch ende lasterlijck verdichtsel”, 117-120; Harms, *De uitvinding van de publieke opinie*, 86-87, 90-91; Marika Keblusek, *Boeken in de hofstad. Haagse boekcultuur in de Gouden Eeuw* (Hilversum 1997) 130-131. Over Spronsen: Paul Knevel, *Het Haagse Bureau. Zeventiende-eeuwse ambtenaren tussen staatsbelang en eigenbelang* (Amsterdam 2001) 72-74.

⁸⁶ Harms, *De uitvinding van de publieke opinie*, 87.

onder aanvoering van vertrouwelingen van de prins, zoals Cornelis van Aerssen, heer van Sommelsdijk (1600-1662) en Frederik van Dohna (1621-1688) bij Abcoude zouden samenkomen en dan onder opperbevel van Willem Frederik naar de stad zouden optrekken. Ook moest een schuit met een aantal voornamelijk Franse soldaten zich verborgen houden, om wanneer de troepen van Willem Frederik in aantocht waren de Regulierspoort te bezetten en de troepen binnen te laten. In de nacht van vrijdag 29 juli ving ieders missie aan, zodat aan het begin van de volgende dag, op zaterdag 30 juli, Amsterdam overmeesterd kon worden. Willem II zelf bleef in Den Haag, voor de arrestatie van de regenten.⁸⁷

Onvoorziene omstandigheden – het weer – deden de zorgvuldige planning echter in het water lopen. De troepen van Willem Frederik, Sommelsdijk en Dohna hadden elkaar rond 5 uur 's nachts bij Abcoude getroffen, alleen ritmeester Mom die met tien compagnieën ruiters onderweg was liet op zich wachten. De Friese stadhouder besloot na overleg niet zonder het volledige leger naar Amsterdam te gaan en wachtte op Mom. Die kon zich echter pas om 9 uur 's ochtends bij de anderen voegen: hij was door het slechte weer (onweer en duisternis) ongemerkt de compagnieën van Sommelsdijk en Dohna kwijtgeraakt en verdwaald op de Hilversumse hei.⁸⁸ Inmiddels was de ochtend aangebroken en onopgemerkt in het donker de stad naderen zat er niet meer in. Daar kwam nog bij dat Amsterdam inmiddels op de hoogte was gebracht dat een leger in aantocht was. Een uit Hamburg afkomstige postbode was tussen de verdwaalde troepen terecht gekomen, en had, ondanks het geheime karakter van de missie, toch zijn reis naar Amsterdam kunnen vervolgen. Eenmaal daar aangekomen waarschuwde hij burgemeester Cornelis Bicker dat er een grote soldatenmacht richting de stad optrok. Het verhaal van de postbode werd bevestigd door de Muidense drost Gerard Bicker, die ook de stad had weten te bereiken, en door gevluchte boeren uit de omgeving.⁸⁹ Burgemeester Bicker, op dat moment als enige aanwezig van de vier burgemeesters die de stad had, trof gauw voorbereidingen voor de verdediging, en liet de poorten sluiten en de valbruggen ophalen. De vroedschap kwam bijeen en besloot de burgerij in de wapenen te roepen. Kanonnen werden naar de wallen gesleept, en voorzien van kruit en kogels namen soldaten en schutters hun plaatsen in. Amsterdam was klaar voor de strijd, het plan de stad bij verrassing te bezetten was mislukt.⁹⁰ Volgens de schrijver van het *Amsterdams Journael*, die probeerde op neutrale wijze verslag te doen van de aanslag, waren de bewoners in grote onzekerheid en verwarring over wie de soldaten gestuurd waren, gedacht werd aan troepen van de keizer, of Lotharingers die uit waren op de

⁸⁷ Kernkamp, *Prins Willem II*, 122-126.

⁸⁸ Kernkamp, *Prins Willem II*, 126; Wijnne, *De geschillen*, cxxix.

⁸⁹ Kernkamp, *Prins Willem II*, 127; Wijnne, *De geschillen*, cxxxi-cxxxii. De postbode kreeg later van de Amsterdamse regering een beloning van vierhonderd gulden: Wijnne, *De geschillen*, cxxxi, noot 1.

⁹⁰ Wijnne, *De geschillen*, cxxxii-cxxxiii.

rijkdom van de stad. Ook werd er gesproken over soldaten uit Hessen. In ieder geval wist niemand dat het troepen waren van de prins, maar daar kwam snel verandering in.⁹¹

Willem Frederik, die intussen vanuit Abcoude verder richting de stad was opgetrokken, werd geconfronteerd met een gesloten stad. Hij had bevel gekregen Amsterdam bij verrassing te bezetten, en hoewel hij daarin dus niet was geslaagd, stuurde hij toch een trompetter naar de stad voorzien van de brief die Willem II hem had meegegeven. In de brief (gedateerd 29 juli), die overhandigd had moeten worden wanneer de stad overmeesterd was, deelde Willem het Amsterdamse stadsbestuur zijn redenen mee voor de bezetting. Hij verwees naar de ‘vreemde bejegening’ die hij had ontvangen de laatste keer dat hij de stad bezocht – dus tijdens de bezending – en om te voorkomen dat ‘eenighe qualick geintentioneerde’ een volgende keer dat hij naar de stad zou komen hem opnieuw zouden beletten in dienst van het land zijn verhaal te houden, had de prins Willem Frederik met zijn troepen naar Amsterdam gestuurd.⁹² De brief, een dag eerder geschreven met een geheel andere afloop in gedachten, was al niet meer van toepassing, maar dat wist Willem II nog niet.⁹³ Wel was voor Amsterdam nu duidelijk wie de soldaten waren en waarom ze gestuurd waren. Nadat de brief in de vroedschap was besproken, reisden twee afgevaardigden aan het einde van de middag naar Willem Frederik om hem mede te delen dat zij bericht hadden gezonden aan de Staten van Holland, en zij verzochten hem de stad niet dichter te benaderen, of anders zouden zij zich met alle beschikbare wapens verdedigen. Willem Frederik antwoordde dat hij alles ‘op last van de prins’ had gedaan.⁹⁴

Op dezelfde ochtend dat de troepen zich voor Amsterdam verzamelden, had de prins van Oranje zes Hollandse regenten bij zich laten ontbieden. Een voor een werden de regenten ontvangen, maar in plaats van Willem troffen zij een lid van de lijfwacht van de prins, die hun meedeelde dat ze op last van de Staten-Generaal waren gearresteerd. Onder bewaking van soldaten werden de regenten afzonderlijk in een kamer opgesloten. De zes gevangene notabelen waren Nanning Keyser (1611-1655, pensionaris van Hoorn), Nicolaas Stellingwerf (1592-1667, pensionaris van Medemblik), Jan de Wael (1594-1663, burgemeester van Haarlem) Albert Ruyl (?-1654, pensionaris van Haarlem), Johan Duyst van Voorhout (1582-1666, burgemeester van Delft) en Jacob de Witt (1589-1674, oud-burgemeester van Dordrecht, lid van de Gecommitteerde Raden en vader van Cornelis en

⁹¹ *Amsterdams Journael. Vervatende kortelijc van dag tot dag, Alles wat gepasseert is van den 30 Julij, tot den 4 Augusti des Jaers 1650. Met een korte beschrijvinge Vande stigting, op-komst en heerlijkheyd der voorseyde Stadt Amsterdam. Als oock de af-beeldinge der selver Stadt, met sijn om-leggende Dorpen, Wegen en Wateringen, heel curieus in Cooper gesneden* (Kn. 6704; z.p. 1650) 19.

⁹² Willem II prins van Oranje, *Copie van een Missive gesonden by syn Hoogheyt, Aen de E.E. Heeren Burgemeesteren en Regeerders der Stadt Amsterdam* (Kn. 6683; z.p. z.j. (1650)).

⁹³ Vgl. Harms, *De uitvinding van de publieke opinie*, 87 die meent dat de brief ook onderdeel was van Willem's mediastrategie. Dit lijkt mij echter onwaarschijnlijk. Hoewel niet duidelijk is wanneer de pamfletversies van de brief zijn verschenen, neem ik aan dat deze zijn gemaakt naar aanleiding van het origineel dat Willem Frederik door zijn trompetter aan het Amsterdamse bestuur liet overhandigen. Dat de brief al was opgesteld vóór de inname is gezien de oorspronkelijke bedoeling van de brief logisch.

⁹⁴ Kernkamp, *Prins Willem II*, 129; Wijnne, *De geschillen*, cxxxiv-cxxxv.

Johan).⁹⁵ Onder de gearresteerden bevonden zich dus regenten van steden die tijdens de bezending in juni de prins negatief of zelfs helemaal niet hadden ontvangen: Dordrecht, Haarlem, Medemblik en Delft. Tevens waren Ruyl en Keyser eerder niet ingegaan op door Willem aangeboden ambten en baantjes, waarmee hij hun onder zijn invloed probeerde te krijgen, zoals hij ook had geprobeerd door Gerard Bicker het drostambt te geven. Willems mislukte patronagepogingen, die zijn aanzien en geloofwaardigheid hadden geschaad, waren waarschijnlijk ook een reden voor de arrestatie.⁹⁶ Nadat de zes waren opgesloten ontbood Willem de Hollandse raadpensionaris Jacob Cats (1577-1660), en deelde hem mee dat hij de regenten had laten arresteren en dat hij troepen richting Amsterdam had gezonden. De hevig ontstelde Cats moest vervolgens de Staten op de hoogte brengen.⁹⁷ Een dag later werd het zestal in twee koetsen en onder een groot militair escorte naar een andere bestemming gebracht: het slot Loevestein, waar zij opnieuw ieder afzonderlijk werden opgesloten.⁹⁸

Waarschijnlijk bereikte pas aan het einde van de dag de prins het nieuws dat de aanslag was mislukt. Er zijn verschillende verhalen over hoe het nieuws tot de prins kwam en hoe hij erop reageerde. Volgens het *Amsterdams Journael* (de herziene druk) kreeg de prins zaterdagavond een brief van Willem Frederik met bericht over de mislukking. Willem, die niet twijfelde over de goede uitkomst, reageerde volgens de schrijver uitzinnig van woede, stond op van tafel en vertrapte meermalen de brief.⁹⁹ In een andere versie van het verhaal kreeg de prins het nieuws tijdens de maaltijd, waarna hij zich in zijn kamer opsloot en niet meer verder at.¹⁰⁰ Hij zou daar stampvoetend hebben rondgelopen en zijn hoed op de grond hebben gegooid.¹⁰¹

De volgende dag, zondag 31 juli, ging Willem zelf naar Amsterdam om zich bij zijn troepen te voegen. Voor hij vertrok stuurde de prins nog de brief aan de zes andere gewesten, waarin hij zich met verwijzing naar de resolutie van 5 juni legitimeerde voor

⁹⁵ Wijnne, *De geschillen*, xcix-c. De Hoornse pensionaris Keyser heeft een 'memorie' geschreven over de arrestatie en zijn gevangenschap in Loevestein, uitgegeven door Kernkamp: G.W. Kernkamp (ed.), 'Memorie van Nanning Keyser betreffende de gebeurtenissen van het jaar 1650', *Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap (gevestigd te Utrecht)* 18 ('s-Gravenhage 1897) 342-406.

⁹⁶ Janssen, 'De aanslag op Amsterdam', 70-72; Janssen, *Creaturen van de macht*, 152-154. Zie ook Wijnne, *De geschillen*, ci-civ.

⁹⁷ Kernkamp, *Prins Willem II*, 119; Wijnne, *De geschillen*, civ-cvii.

⁹⁸ Kernkamp, *Prins Willem II*, 145-146.

⁹⁹ *Amsterdams journael. Vervatende kortelijck van dag tot dag, Alles watter gepasseert is van den 30 Julij, tot den 4 Augusti des Jaers 1650. Soo in het blokqueren der Stad, als mede in 't gevangen nemen der ses Heeren uyt de Staten van Holland. Met een korte beschrijvinge van de stifting, op-komst en heerlijkheyd der voorsyde Stadt Amsterdam. En het droevig af-sterven van Zijn Hoogheyd Prins Wilhelm van Orangien, Als oock de af-beeldinge der selve Stadt, met sijn omleggende Dorpen, Wegen en Wateringen, heel curieus in Cooper gesneden. Na de Cope van den Hage, Op nieuws merkelyk verbeterd en vermeerderd* (Kn. 6706; z.p. 1650) 18.

¹⁰⁰ Vgl. Kernkamp, *Prins Willem II*, 129; Wijnne, *De geschillen*, cxxxvii-cxxxviii. Volgens Wijnne bevindt zich in de archieven inderdaad een brief van Willem Frederik aan Willem II over de mislukking, maar deze is gedateerd op 31 juli, dus een dag later.

zijn acties van de vorige dag.¹⁰² Hij schreef dat een scheuring van de Unie dreigde door de kwade praktijken van bepaalde kwaadwillende personen in Holland, die werden gesteund door Amsterdam, en dat hij daarom de zes regenten had laten arresteren, en zijn neef de stadhouder van Friesland naar Amsterdam had gestuurd. Andere middelen om het land in rust en eenheid te houden had hij niet meer.¹⁰³

Amsterdam was intussen via land volledig geblokkeerd: de compagnieën hadden zich in verschillende plaatsen rondom de stad gevestigd. Willem Frederik had zijn hoofdkwartier in Amstelveen opgeslagen. Over een blokkade via het water werd wel gesproken, maar deze werd niet uitgevoerd. De stad zelf had zich ook voorbereid op een lange belegering. Er werd extra geschut geïnstalleerd, bruggen werden afgebroken, de waterwegen rondom werden beschermd door gewapende schepen. Naast de schutterij werden er nog eens tweeduizend waardgelders geworven, en ook matrozen werden in dienst genomen.¹⁰⁴ Stukken land waren onder water gezet door kaden te doorsteken en sluizen open te zetten.¹⁰⁵ De eensgezindheid onder de bevolking was groot, aldus het *Amsterdams Journael*. Het oordeel over de prins bij de ‘gemene man’ was snel veranderd sinds bekend was dat het zijn troepen waren die rondom de stad lagen. Want wat kon dit voor een stadhouder en beschermheer zijn, die zijn eigen onderdanen vervolgde met wapens? Moest hij de bevolking niet voor schade behoeden, in plaats van hen nu schade te berokkenen? De prins, die nog maar kort geleden zo hartelijk en feestelijk was verwelkomd in de stad, werd nu door de ingezetenen gehaat, en ze stuurden meerdere verwensingen en vervloekingen richting Amstelveen.¹⁰⁶ Het was niet gelukt de Amsterdammers tegen hun regenten op te hitsen, integendeel: de burgers waren ‘met een overbreeckelijke eendragt aen malkander verbonden’ en deden hun plicht en eed getrouw, van een ‘misnoegen van haer Overigheyd’ was niets gebleken.¹⁰⁷

Tot daadwerkelijke gevechtshandelingen kwam het uiteindelijk niet. De dag nadat prins in Amstelveen was gearriveerd, startte hij al onderhandelingen met vier Amsterdamse vertegenwoordigers.¹⁰⁸ Hoewel de eerste ontmoeting nog weinig opleverde, kwamen de prins en het viertal Amsterdammers al vrij snel nader tot elkaar. Terwijl op 2 augustus nog een polder werd doorgestoken om meer land onder water te zetten, konden de prins en de

¹⁰¹ Herbert H. Rowen, ‘The revolution that wasn’t: The *coup d’état* of 1650 in Holland’ in: Craig E. Harline (ed.), *The rhyme and reason of politics in early modern Europe: collected essays of Herbert H. Rowen* (Dordrecht etc. 1992) 63-81, aldaar 75.

¹⁰² Kernkamp, *Prins Willem II*, 130; Wijnne, *De geschillen*, cxi-cxli.

¹⁰³ *Missive by Sijne Hoogheyt* (Kn. 6687).

¹⁰⁴ Wijnne, *De geschillen*, cxxxv-cxxxvi.

¹⁰⁵ Kernkamp, *Prins Willem II*, 128.

¹⁰⁶ *Amsterdams Journael* (Kn. 6704), 23.

¹⁰⁷ *Amsterdams Journael* (Kn. 6704), 24.

¹⁰⁸ Wijnne, *De geschillen*, cxliv. Vgl. *Amsterdams Journael* (Kn. 6704), 22, dat stelt dat al direct na de aankomst van Willem II in Amstelveen vier Amsterdammers naar de prins gingen om te onderhandelen. Volgens Wijnne is dit niet juist.

onderhandelaars op woensdag 3 augustus een akkoord sluiten.¹⁰⁹ Afsproken werd dat Amsterdam zich conformeerde aan de Staat van Oorlog zoals de andere zes provincies deze hadden goedgekeurd, zolang de oorlog tussen Frankrijk en Spanje nog voortduurde en in ieder geval voor de volgende drie tot vier jaar. De achterstallige soldij van de soldaten die door Holland waren afgedankt, werd alsnog betaald. Wanneer de prins de stad zou bezoeken, zou hij met eer en respect onthaald worden en audiëntie krijgen in de vroedschap. Amsterdam zou binnen de Staten van Holland de goede verhoudingen herstellen. En de prins trok zijn compagnieën terug, zodat de oude situatie weer hersteld was.¹¹⁰

Maar niet helemaal, want ook werd afsproken dat Andries en Cornelis Bicker hun positie in het Amsterdamse bestuur opgaven, en zich voortaan zouden onthouden van een publieke functie. Dit alles op vrijwillige basis, en met behoud van eer en goede naam en 'buyten beswaer en krenckinge van hare Personen ende goederen'.¹¹¹ Over het opstapen van de Bickers was in de vroedschap lang vergaderd. Oorspronkelijk had Willem II niet beide Bickers willen laten vertrekken, maar alleen Andries (oud-burgemeester) en de burgemeester Anthony Oetgens van Waveren (1585-1658), een van de Amsterdammers die de prins tijdens de bezending had ontraden de stad te bezoeken.¹¹² Maar Oetgens van Waveren had zich met de prins weten te verzoenen, en hij 'koesterde een persoonlijke grief' tegen de Bickers, die hem onder meer lang het burgemeesterschap hadden onthouden.¹¹³ Dergelijke interne conflicten binnen de Amsterdamse vroedschap waren er waarschijnlijk de reden voor dat de stad zo snel akkoord ging met de prins. Een van de onderhandelaars namens de stad, Cornelis de Graeff (1599-1664), was een criticus van de Bickers en was expliciet door Willem gevraagd om te onderhandelen. Het akkoord was voor de tegenstanders van de gebroeders Bicker dus een mooie kans hun opponenten uit te schakelen.¹¹⁴

Met het akkoord had Willem II zijn gefaalde plannen nog een beetje weten te redden. Twee belangrijke tegenstanders waren opgestapt, Amsterdam gaf het verzet op en stemde in met de legerbegroting. Dat de onderhandelingen snel waren afgerond kwam Willem helemaal goed uit omdat er namens de Staten-Generaal een bezending onderweg was om hem terug te roepen naar Den Haag.¹¹⁵ Deze aanslag op zijn reputatie bleef de prins echter bespaard.

De zes gevangen regenten verkregen in de loop van augustus weer hun vrijheid. Ook zij moesten hiervoor hun positie opgeven, en beloven in de toekomst geen ambt als pensionaris of lid van de magistraat in een Hollandse stad te bekleden. De eerste die kon

¹⁰⁹ *Amsterdams Journael* (Kn. 6704), 25.

¹¹⁰ *Amsterdams Journael* (Kn. 6704), 25-27. Het gehele verdrag is ook los als pamflet verschenen als Kn. 6698, en de vier artikelen als Kn. 6697.

¹¹¹ *Amsterdams Journael* (Kn. 6704), 26-27.

¹¹² Oetgens van Waveren kwam als 'Oetjens' voor op de lijstjes van te arresteren regenten die de prins en Willem Frederik op 14/24 oktober en 18/28 oktober 1649 bespraken. *Gloria Parendi*, 704, 707.

¹¹³ Kernkamp, *Prins Willem II*, 134.

¹¹⁴ Kernkamp, *Prins Willem II*, 135; Janssen, *Creaturen van de macht*, 159 en noot 34 aldaar; Groenveld, *De prins*, 28-29.

vertrekken was de Delftse burgemeester Duys van Voorhout, hij verliet de gevangenis op 17 augustus. Als laatste vertrokken op de 22e Keyser (Hoorn) en Stellingwerf (Medemblik), maar niet zonder een afscheidsmaaltijd waarbij ook de commandant van Loevestein en enkele officieren aanschoven. Dienstmeisjes en knechten kregen een fooi, de soldaten werden getrakteerd op twee tonnen bier. In totaal had het verblijf voor de laatste twee gevangenen in Loevestein drie weken geduurd.¹¹⁶

De aanlag op Amsterdam was maar van korte duur en was zonder bloedvergieten verlopen. Slechts een keer waren vanaf de Amsterdamse wallen enkele schoten gelost, toen wachters bij de Haarlemmerpoort 's nachts ruiters dachten te horen. De volgende morgen bleek dat zij het losgeraakte paard van 'sleper Kees Kaek' hadden gehoord, dat de gehele nacht voor de poort had lopen dwalen.¹¹⁷ Het is verleidelijk de aanslag door dit soort gebeurtenissen te beschrijven als een tragikomedie (Kernkamp), een gênante vertoning (Janssen), een drama of carnavalesk (Groenveld).¹¹⁸ Willem Frederik zelf keek in 1651 terug op de aanslag en schreef dat deze 'heel onnosel, slecht en droevich mislukte'.¹¹⁹ Maar Groenveld merkt terecht op, dat de acties van de prins wel een enorme indruk hadden achtergelaten. Het was een 'droevig schou-spel dat ons Vaderland niet sonder suchten heeft aengesien', aldus het *Amsterdams Journael*, dat zo graag neutraal verslag wilde doen. De schrijver sloot af met de hoop dat God het land zou behoeden voor 'inlandse twisten en scheuringen', 'verderf en ongeval', en 'kwade raadgevers bij onze vorsten'.¹²⁰ Uit de na de geboorte van Willem III (14 november) verschenen herziene druk bleek dat zijn hoop voor niets was geweest: er was 'droevige twee-spalt' in het lieve vaderland ontstaan. Dit was volgens hem terug te zien in de grote hoeveelheid 'blauwe Boeckjens' die na de aanslag verschenen waren, en waarin voor- en tegenstanders van de prins elkaar met felle woorden bestreden.¹²¹

3.4 Pamflettenstrijd

Goed of fout

De pamflettenstrijd, zoals de auteur van het *Amsterdams Journael* die signaleerde, was al begonnen voor de aanslag. De troepenreductie, de bezending en de rechtmatigheid hiervan waren reeds goed voor een flink aantal publicaties. Maar pas na Willems poging Amster-

¹¹⁵ Groenveld, *De prins*, 28; Kernkamp, *Prins Willem II*, 141.

¹¹⁶ Kernkamp, *Prins Willem II*, 149-150.

¹¹⁷ *Amsterdams journael... Op nieuws merkelyk verbetert en vermeerdert* (Kn. 6706), 23.

¹¹⁸ Kernkamp, *Prins Willem II*, 160; Janssen, 'De aanslag op Amsterdam', 67; Groenveld, *De prins*, 25, 27.

¹¹⁹ *Gloria Parendi*, 738.

¹²⁰ *Amsterdams Journael* (Kn. 6704), 13, 28.

dam te bezetten ontstond er een echte vloedgolf van libellen, paskwillen en blauw boekjes waarin de schrijvers met het handelen van de prins, de toestand van het land en elkaar becommentarieerden.¹²²

De aanslag van de prins had veel indruk gemaakt, en niet per definitie in negatieve zin. De Staten van Zeeland bijvoorbeeld prezen en bedankten de prins in een resolutie op 16 augustus voor zijn daden, en zij zouden via hun gedeputeerden in de Generaliteit de andere provincies verzoeken hetzelfde te doen en zich te ‘conformereren’.¹²³ De overige provincies volgden inderdaad, zoals Friesland, dat de prins bedankte voor ‘de groote moeyte, Sorge ende voorsichticheyt’ die hij had gebruikt ‘tot vereeniging van de Provinciale advisen raeckende den Staet van Oorloge’.¹²⁴

De officiële woorden van de provincies hadden echter een heel andere toon dan die in pamfletten was terug te lezen. De pamflettisten schreven met een scherpe pen, en deinsden er niet voor terug hun tegenstanders hard te veroordelen. Hun medestanders daar tegenover werden dan weer met veel fraaie woorden opgehemeld. Een van die pamfletten was *Den Ommeganck van Amsterdam*, anoniem uitgegeven maar al door tijdgenoten toegeschreven aan predikant Johannes Goethals.¹²⁵ Het pamflet verdedigde de aanslag op Amsterdam en de arrestatie van de zes regenten en koos onverbiddelijk de kant van de prins. Gezien Willem Frederiks aantekeningen uit 1649 over steun van Goethals voor de prins zijn plannen, is het niet vreemd dat de Delftse predikant als auteur van de *Ommeganck* werd gezien. Ook omdat het een duidelijke contraremonstrantse boodschap had: het keerde zich fel tegen papisten, arminianen en atheïsten.

De *Ommeganck* is nog tijdens de aanslag geschreven. Dit blijkt uit twee punten. Ten eerste keert het zich specifiek tegen de regenten Bicker en Oetgens van Waveren (in de tekst meestal Hoetkens genoemd). Inderdaad was het Willems aanvankelijke plan om Oetgens uit zijn macht te zetten, maar hij koos ervoor beide Bickers te laten opstappen. De schrijver van de *Ommeganck* wist dit nog niet. En hier op aansluitend: de auteur wist de

¹²¹ *Amsterdams journael... Op nieuws merkelyk verbetert en vermeerdert* (Kn. 6706), 26. De dood van Willem II en de geboorte van Willem III op 28.

¹²² Harms, *De uitvinding van de publieke opinie*, 81-82, 237-239 bijlage VI.

¹²³ *Extract vyt de Resolutie van de Ed: Mo: Heeren Staten van de Provintie van Zeelandt. Den 16. Avgvsty 1650* (Kn. 6720; z.p. 1650).

¹²⁴ *Extract vyt de Resolutie van de Ed: Mo: Heeren Staten van de Provintie van Vrieslandt. Den 27./17. Avgvsty 1650* (Kn. 6724; z.p. 1650). Een reactie vanuit Gelre en Zutphen in Kn. 6723.

¹²⁵ Goethals werd door tijdgenoten als auteur aangewezen in het contrapamflet *Den Rechten Ommeganck Vande Gevioleerde Stadt van Amsterdam* (Kn. 6780; z.p. z.j. (1650)) en [Jan Zoet], *'t Hollandts Rommelzootje, Vertoonende de gantsche Geleghentheid van Het Benaudt, Ontzet, en Gewapent Amsterdam* (Kn. 6782; z.p. z.j. (1650)) A3v, zie hierover Rudolf Cordes, *Jan Zoet, Amsterdammer 1609-1674. Leven en werk van een kleurrijk schrijver* (Hilversum 2008) 306-307. Door historici: Groenveld, *De prins*, 95; J.J. Poelhekke, ‘Kanttekeningen bij de pamfletten uit het jaar 1650’ in: Idem, *Geen blijder maer*, 35-61, aldaar 43. Een pamflettist uit 1650 sprak het auteurschap van Goethals echter tegen: *Buer-praatje Tusschen drie Amsterdammers, Te weten: Claes, Ian, en Dirck-buer. Over de quaestie Van hare heeren de Bickers* (Kn. 6822; z.p. 1650) (***) 2. Volgens een van de sprekers in dit buurpraatje was de beschuldiging dat Goethals de auteur was nergens op gebaseerd: de eerste exemplaren van de *Ommeganck* waren uit Zeeland gekomen en waarschijnlijk was de auteur dus een Zeeuw, wat ook werd bewezen door ‘dien verscheyden Zeeusche woorden’ die in het pamflet werden gebruikt.

uitkomst van de aanslag nog niet. Niet alleen blijkt nergens uit de tekst dat de beide Bickers hun ambten hebben moeten opgegeven, de meest recente verwijzing is de vermelding dat de prins zelf op zondag naar Amsterdam is vertrokken. Het pamflet is dus waarschijnlijk tussen zondag 31 juli en woensdag 3 augustus geschreven, toen de uitkomst nog ‘van God vervvacht’ moest worden.¹²⁶ Het is niet onwaarschijnlijk dat de *Ommeganck* geschreven is als onderdeel van Willems plan om boekjes en paskwilen te laten maken. Dat Willem Frederik alleen niet verder kwam dan het ‘blokkeren’ van de stad, was een tegenvaller.

De arrestatie van de ‘eenige Hollantsche Heeren’ werd door de *Ommeganck* verdedigd als een terecht middel om de machtsgreep van regenten te voorkomen die zich meester wilden maken van hun steden, en op die manier van de gehele provincie Holland. Dergelijke dominantie van ‘enige weinigen’ over zo velen was in een vrije republiek niet te verdragen. Die ‘enige weinigen’ die in Holland de baas speelden waren Bicker en Oetgens van Waveren, die ‘een soevereiniteit in een soevereiniteit’ hadden opgericht. Ze hadden de Amsterdamse vroedschap in handen gekregen, en die gevuld met hun creaturen: arminianen en heimelijke papisten, vijanden van de gereformeerde religie die meer dan zestig priesters in de stad tolereerden en openbare uitoefening van het ‘pausdom’ toelieten. Niet alleen van het stadhuis, ook van de burgerij hadden de regenten zich meester gemaakt, door de burgerij een nieuwe eed op te leggen. Wie hier weigerde aan te voldoen werd verbannen, goede officieren van de juiste religie moesten plaats maken voor papisten en arminianen. Zo konden de ingezetenen worden behandeld als slaven, en hadden de burgers van het vrije Nederland nog minder vrijheid dan onder een soeverein. Zij wachtten op de verlossing van dit zware juk. En tenslotte was ook de kerk in handen gekomen van de regenten, die ook hier goede predikanten hadden weggejaagd en vervangen.¹²⁷

Maar niet alleen in hun eigen stad, in heel Holland waren de Amsterdamse heren aan het roer gekomen, zodat zij de wet konden stellen aan de overige provincies dankzij hun ‘creaturen’. Vervolgens werd beschreven wat voor een gevaar Bicker en Oetgens voor het land vormden. Van Bicker was bekend dat hij een groot vriend van Spanje was, die tijdens de oorlog wapens en munitie aan de vijand verkocht. Ook hadden hij en Oetgens verhindert dat steden in de Zuidelijke Nederlanden, zoals Brugge en Antwerpen werden veroverd, zodat de provincies weer herenigd konden worden. En toen ze zagen dat Frankrijk in de oorlog Spanje wel eens de doodsteek kon geven, zetten zij zich in voor een vrede, die zeer nadelig was. Het kon niet anders, of Bicker wilde het land weer aan Spanje brengen, of zelf soeverein worden (waarbij de vergelijking met Venetië werd gemaakt). Ook hadden ze zich tegen de West Indische Compagnie gekeerd, en daarmee nog eens tegen hun eigen burgers.¹²⁸

¹²⁶ [Johannes Goethals?], *Den Ommeganck van Amsterdam. Ofte onderrichtinge, over Het versekeren van eenighe Hollantsche Heeren, door den Prince van Oraengien; en Blocqueren vande Stadt van Amsterdam, door Sijn Excellentie Gouverneur van Vrieslandt* (Kn. 6773; Breda 1650) 9.

¹²⁷ *Den Ommeganck van Amsterdam* (Kn. 6773), 3-4.

¹²⁸ *Den Ommeganck van Amsterdam* (Kn. 6773), 5-7.

Bicker, ‘patroon van de papisten’, kreeg het dus zwaar te verduren in de *Ommeganck*. Tegenover Bicker stond de prins van Oranje, met zijn grote ‘affectie’ tot de religie en de vrijheid van het land. Daarom hadden Bicker en de zijnen geprobeerd de prins uit te schakelen, net als in de tijden van Oldenbarnevelt was geprobeerd met Maurits. Dit deden ze onder andere door de reductie van het leger. De troepenafdankingen waren tegen de wil van de andere provincies in, en daarmee een breuk van de Unie.¹²⁹ De prins zag zich daarom genoodzaakt tot de bezending, maar hij werd door enige steden (onder invloed van Amsterdam) zeer onvriendelijk bejegend. Uit Amsterdams scherpe antwoord op de prins bleek dat de stad hem alle autoriteit wilde benemen. Maar juist zonder die autoriteit kon de staat niet bestaan. Het was volgens de schrijver duidelijk dat Amsterdam de prins en de zes provincies onder slavernij wilde brengen, en daarom had de prins zijn buitengewone maatregelen genomen. Een ander verwijt was dat Amsterdam vriendschap onderhield met vijanden van de staat, zo liet de stad Hugo de Groot toe, terwijl deze toch verbannen was.¹³⁰

Het was voor de schrijver helder wat er nu moest gebeuren: ‘Alle die’t Vaderlandt, en dier-ghekochte Vryheydt lief hebben, behoorden met alle vigeur, insonderheydt Bicker en Hoetjens [Oetgens van Waveren] over te leveren, om alle voorder onheylen te voorkomen’. Een oproep dus aan alle liefhebbers van het vaderland en de vrijheid om Bicker en Oetgens van Waveren uit te leveren, met tegelijkertijd ook een dreigement: zo kon verder onheil worden voorkomen. Er zou namelijk gewapende strijd ontstaan, die tot ‘totale ruïne’ van de staat zou leiden. De schrijver vervolgde: ‘Isser oyt een tijt gevveest, dat de goede Patriotten, de vvijsse en verstandige Regenten van’t Vaderlandt in alle Provintien, haer Raedtslaghen by-een bregen, soo is’t nu.’ Want het was nu tijd om de Unie en de soevereiniteit van de staat te verdedigen tegen iedereen die zich daar meester van wilde maken, en om de autoriteit van de stadhouder te handhaven.¹³¹ Naar de leugens over de prins moesten de ingezetenen niet luisteren, want zijn enige doelen waren het behoud van de Unie en de vrijheid van de landen en de handhaving van de ware gereformeerde religie. Daarom stelde de auteur:

‘Laet de goede Patriotten haer Vyanden bedriegen, met niet te scheuren, gelijk sy hoopen, maer als een Man, voor haer Vryheydt te vechten, het Loflijck Huys van ORAENGIEN teghen alle Spaensche minen [= plannen, listen] te defenderen; Dan sullen vvy t’samen haest Meester vvorden vande Quade.’¹³²

De auteur van de *Ommeganck* gebruikte de begrippen vaderland en patriot bewust om zijn lezers aan te sporen tot handelen. Zij moesten, als goede patriotten, snel in actie komen:

¹²⁹ *Den Ommeganck van Amsterdam* (Kn. 6773), 8.

¹³⁰ *Den Ommeganck van Amsterdam* (Kn. 6773), 8-9.

¹³¹ *Den Ommeganck van Amsterdam* (Kn. 6773), 10.

¹³² *Den Ommeganck van Amsterdam* (Kn. 6773), 11.

‘soo is ’t nu’, anders was het straks nog te laat. Zij moesten als een man achter het Huis van Oranje gaan staan. Hij riep zelfs op voor de vrijheid te vechten. Wellicht was het deze mobiliserende oproep die de Staten van Holland deed besluiten het pamflet te verbieden, maar het kan ook de tirade tegen twee prominente Hollandse regenten zijn geweest.¹³³

Dat de sterk polemische *Den Ommeganck van Amsterdam*, waarvan zeven edities verschenen, reacties zou opleveren was te verwachten. De meest directe reactie kwam in het ‘tegenpamflet’ *Den Rechten Ommeganck Vande Gevioleerde Stadt van Amsterdam*.¹³⁴ Het in briefvorm uitgegeven pamflet keerde zich tegen het ‘fameuze, logenachtige ende versierde Libel’ dat geschreven was door een ‘Faroos Priester’, en een ‘quaadhals’ – een rechtstreekse verwijzing naar Goethals.¹³⁵ *Den Rechten Ommeganck* werd geschreven ruim na de aanslag, toen de zes gearresteerde regenten – ‘leden van de Hollandse soevereiniteit’ – Loevestein alweer hadden mogen verlaten. Het keerde eigenlijk alle argumenten van *Den Ommeganck van Amsterdam* om, en benaderde de aanslag vanuit Amsterdams en Hollands oogpunt. In de ogen van de anonieme auteur was de aanslag dan ook zó gevaarlijk geweest dat deze de ondergang van het land had kunnen veroorzaken. Het was aan God, die de Hollanders lief had, te danken dat dit was voorkomen.¹³⁶ Vervolgens weersprak de auteur, die schreef uit Leiden te komen, alle punten uit de *Ommeganck*. Hij verdedigde Bicker en Oetgens van de leugens die over hen waren geschreven tot ‘oproeringe der Gemeente tegens hare Heeren’. Hij wees de ‘quaadhals’ erop dat zij in een vrije republiek woonden, met weliswaar een hoofdreligie, maar waar alle gezindten werden getolereerd. Hij herinnerde er nog eens aan dat in het begin van de oorlog zowel papisten als gereformeerden hun goed en bloed hadden gegeven voor de verdediging van ‘deze landen’.¹³⁷ De auteur sprak tegen dat Amsterdam er op uit was de prins te ‘verkleinen’, integendeel, de stad assisteerde hem met raad en daad. Het klopte dat Holland verandering wilde in het leger, maar dat was om de arme ingezetenen te ontlasten. Hoe de prins Amsterdam had bejegend was ‘een daad nooit Koninck noch Souverain en heeft derven bestaan’. De bezending door de Generaliteit en de prins aan de Hollandse steden was in strijd met de soevereiniteit, en Amsterdam had dan ook die soevereiniteit gehandhaafd toen het de prins audiëntie weigerende. De gevangenzetting van de heren op Loevestein had de wetten en privileges van Holland geschonden, ‘doch om den luister van zijn Hoogheyd niet te beschaduwten, zal het noch beter gelaten zijn’. *Den Rechten Ommeganck* sloot af door er op te wijzen dat de oprechte en getrouwe patriotten van het vaderland tot zwijgen werden gedwongen, omdat zij zouden tonen hoe de goede ingezetenen van het land er onder werden gehouden door zware belastingen, in het bijzonder de ‘vrome Hollanders’ die zich het meeste hadden ingespannen tij-

¹³³ Weekhout, *Boekencensuur*, 380-381 bijlage 1, nr. 129.

¹³⁴ Zie hierboven noot 125.

¹³⁵ *Den Rechten Ommeganck* (Kn. 6780), A2r, A3v.

¹³⁶ *Den Rechten Ommeganck* (Kn. 6780), A2r.

¹³⁷ *Den Rechten Ommeganck* (Kn. 6780), A2v-A3v.

dens de oorlog om de huidige vrijheid te verkrijgen. Het was die vrijheid die hun nu werd misgund.¹³⁸

Vrijheid, soevereiniteit, rechten en privileges: het waren onderwerpen die veelvuldig in de pamfletten uit 1650 naar voren kwamen.¹³⁹ Vaak werden ze ook verbonden met vaderlandretoriek. De zes gearresteerde regenten waren bijvoorbeeld ‘trouwe Patriotten, Voorstanders van de Hollandsche Gemeente, en Vryheyd’, volgens een pro-Hollands schrijver die zich VVel-helm Recht-hert van Vry-Land noemde. Hij meende dat wat de prins had gedaan, geen graaf of heer ooit de vrije Batavieren had durven aandoen.¹⁴⁰ Het gevangenschap op Loevestein was dan ook een grote inbreuk op de rechten en privileges, en trad de Hollandse vrijheid, waar zeventig jaar voor gevochten was, met de voeten. De daden van de prins, die niet meer dan een gouverneur en stadhouder en dienaar van de Staten was, werden stevig veroordeeld in het pamflet, maar toch werd Willem niet persoonlijk verantwoordelijk gehouden. Het waren kwade raadslieden die de nog jonge en eergierige prins gedachten hadden ingeblazen en hem hadden aangezet tot zijn acties.¹⁴¹ Een van deze raadslieden was Aartsbergen, ‘een hooveerdigen Gelderschen Schelm’, die Dordrecht zo bitter had beledigd. Andere ‘oorblazers’ waren de griffier van de Staten-Generaal Cornelis Musch (1592/1593-1650) en Cornelis van Aerssen, heer van Sommelsdijk. Van deze laatste was zijn kwade gedrag wel te verwachten, omdat Sommelsdijk geen Hollander was maar een Brabander. Hij was een ervvijand van Holland, zoals zijn vader François, die zich tegen Oldenbarnevelt had gekeerd en volgens de schrijver in 1618 de Hollandse vrijheden en privileges had gebroken, dat ook was geweest. Dat Musch als Hollander (hij kwam uit Rotterdam) meedeed in het complot verwonderde de schrijver.¹⁴² Want:

‘Zijnd’er dan noch eenige Hollanders, die so laf zijn, dat sy om de gunst van den eenen of den anderen, om eenig profijt, Staatsucht, of om eenige andere insicht, haar Vaderlandt, en Mede-burgen, niet achten, nocht bystaan willen, of haar laten gebruycken om de Vryheyd te verdrucken, die mach men vrijelijck voor verloochende, en niet voor Vrije Hollanders, voor verraders van haar selven, haar medeburgers, en haar Vaderlandt, houden; aan de welcke men voor eerst de verdediging der Vryheyd moet beginnen.’¹⁴³

¹³⁸ *Den Rechten Ommeganck* (Kn. 6780), A4r-A4v.

¹³⁹ Over vrijheid: G.O. van de Klashorst, ‘De ware vrijheid, 1650-1672’ in: E.O.G. Haitsma Mulier en W.R.E. Velema (eds.), *Vrijheid. Een geschiedenis van de vijftiende tot de twintigste eeuw* (Amsterdam 1999) 157-185, voor 1650 170-173.

¹⁴⁰ *Brief, Rakende het vangen der Ses Leden van de Groot-mogende Heeren Staten van Hollandt en West-Vrieslandt, En 't belegeren van Amsterdam* (Kn. 6771; z.p. 1650) 3. Op de laatste bladzijde (12) staat te lezen dat de tekst is geschreven ‘In Vrystad, den derden dag der Belegeringe van Amsterdam.’

¹⁴¹ Over de raadgevers ook: Poelhekke, ‘Kanttekeningen’, 41.

¹⁴² *Brief, Rakende het vangen der Ses Leden* (Kn. 6771), 4, 10-11. Deze opmerking over Musch lijkt enigszins in tegenspraak met diens reputatie: Musch stond bekend als een notoir corrupt persoon met een legendarisch geldzucht. Over Musch: Knevel, *Het Haagse Bureau*, 72, 124-144.

¹⁴³ *Brief, Rakende het vangen der Ses Leden* (Kn. 6771), 8-9.

De Hollandse vrijheid was essentieel voor deze ‘VVel-helm Recht-hert’, die stelde dat het hem niet kon schelen welke vijand zijn vrijheid afpakte en hem tot slaaf maakte, of het nu een Spanjaard, barbaar of inlander was, maar dat hem wel degelijk extra pijn deed wanneer het door een vriend, ‘ingeborene’ of beschermer – of iemand die zijn beschermer behoorde te zijn – werd gedaan.¹⁴⁴

De kwestie van de soevereiniteit kwam uitvoerig terug in (waarschijnlijk) het meest besproken pamflet van 1650, de *Bickerse Beroerten*.¹⁴⁵ Niet alleen tijdgenoten verwezen vaak naar de *Bickerse Beroerten*, ook moderne historici hebben veel aandacht besteed aan het pamflet, bijvoorbeeld in een poging om te achterhalen wie er schuil kon gaan achter het pseudoniem ‘een patriot des vaderlants’, zoals de schrijver zich noemde.¹⁴⁶ J.J. Poelhekke en Gees van der Plaat zochten de auteur van de *Bickerse Beroerten* in kringen zeer dicht bij Willem II, en Poelhekke achtte het mogelijk dat de prins misschien zelf aandeel heeft gehad in het schrijven.¹⁴⁷ Pamflettisten uit 1650 schreven de *Bickerse Beroerten* toe aan een Zeeuw, al dan niet een gewichtig iemand afkomstig van Walcheren.¹⁴⁸ Dit sluit aan bij de conclusies van J.H. Kluiver, die meende dat de auteur iemand moest zijn uit de factie van Hendrick Thibaut (1604-1667), Middelburgs burgemeester, vertrouweling en ‘creatuur’ van Willem II, en mogelijk een van de handlangers bij de aanslag.¹⁴⁹

¹⁴⁴ *Brief, Rakende het vangen der Ses Leden* (Kn. 6771), 8.

¹⁴⁵ *Bickerse Beroerten, ofte Hollantschen Eclipsis, tegen den Helderden Dageraedt der Provincie van Hollandt. Dat is: Discours over de Excusen van Amsterdam gedaen, in haer Verantwoordinge, aengaende de Hollantsche beroerten laetst gevallen door beleyt eeniger Steden van Hollandt, principalick van Amsterdam* (Kn. 6843; Brussel 1650).

¹⁴⁶ De volgende pamfletten bevatten in ieder geval verwijzingen naar of reageren op de *Bickerse Beroerten*: Kn. 6706, 6822, 6829, 6833, 6837, 6839, 6842, 6847, 6848, 6855, 6856. Moderne historici die zich hebben verdiept in het mogelijke auteurschap: Poelhekke, ‘Kanttekeningen’, 48 vlg.; Gees van der Plaat, ‘Lieuwe van Aitzema’s kijk op het stadhouderschap in de Republiek (1652-1669) en de crisis van 1650’, *BMGN* 103 (1988) 341-372, aldaar 364-368, noot 87; Gees van der Plaat, *Eendracht als opdracht. Lieuwe van Aitzema’s bijdrage aan het publieke debat in de zeventiende-eeuwse Republiek* (Hilversum 2003) 167-171; J.H. Kluiver, ‘Zeeuwse reacties op de Acte van Seclusie’, *BMGN* 91 (1976) 406-428, aldaar 426; J.H. Kluiver, *De soevereine en independente staat Zeeland. De politiek van de provincie Zeeland inzake vredesonderhandelingen met Spanje tijdens de tachtigjarige oorlog tegen de achtergrond van de positie van Zeeland in de Republiek* (Middelburg 1998) 241-244. Veel aandacht voor de *Bickerse Beroerten* ook in: G.O. van de Klashorst, ‘“Metten schijn van monarchie getempert”. De verdediging van het stadhouderschap in de partijliteratuur, 1650-1686’ in: H.W. Blom en I.W. Wildenberg (eds.), *Pieter de la Court in zijn tijd (1618-1685). Aspecten van een veelzijdig publicist* (Amsterdam en Maarssen 1986) 93-116 en Hans Blom, ‘Decay and the political Gestalt of decline in Bernard Mandeville and his Dutch contemporaries’, *History of European Ideas* 36 (2010) 153-166.

¹⁴⁷ Poelhekke, ‘Kanttekeningen’, 49.

¹⁴⁸ In *Het Tweede Deel van ’t Hollandts Praatjen, Tusschen Vijf Persoonen Een Brabander, Hollander, Zeeuw, Geldersman, en een Vries. Aangaende het Bedrijf van Zyn Hoogheyd. Mitsgaders Het Souvereyn vermogen der Ed: Groot Mog: Heeren Staaten van Hollant. Beneffens d’ Achtbaarheydt der Heeren Burgemeesters van Amsterdam* (Kn. 6829; Antwerpen 1650) B3r: ‘...de Vriendt die dat Boekje [= *Bickerse Beroerten*] in de werelt heeft gebrogt, wort voor een van de kloekste basen, in saken van Staet en Regeeringe geschat, die men in’t hele Eylant van Walcheren sou weten te vinden.’; *Het Rechte Tweede Deel Van ’t Hollands Praatje, Verdedigende het Recht van de Groot-mogende Heeren Staten van Hollandt en West-Vrieslandt* (Kn. 6839; Antwerpen 1650) 30: ‘Het is aparent van een vuylen Zeeuschen Vrybouter gemaect’. Zie ook Kluiver, *De soevereine en independente staat Zeeland*, 241.

¹⁴⁹ Kluiver, ‘Zeeuwse reacties’, 426 en Idem, *De soevereine en independente staat Zeeland*, 245-246. Frijhoff en Spies noemen Thibaut ‘Willems kwade genius achter de aanslag op Amsterdam’: Frijhoff en Spies, *1650, 199. Brieven van Thibaut aan Willem II zijn uitgegeven als*: J.H. Kluiver (ed.), ‘Brieven van de Middelburg-

Volgens een tegenstander was de *Bickerse Beroerten* een ‘fameus libel’, vol met laster ‘gesogen (...) uyt een verdoemlijke poot van een Goddelosen hont’, geschreven door een auteur die zijn ‘hatelijcke veder gedoopt [had] in een helsche int [= inkt] van alle grouwelen’.¹⁵⁰ Het pamflet reageerde op twee Amsterdamse publicaties waarin de stad zijn standpunt in de kwestie van de bezending verdedigde (de *Deductie* en *De Heldere Daegheraadt*) en een pro-Hollands/gewestelijk standpunt innam.¹⁵¹ Dit, en het feit dat de aanslag of arrestatie van de zes regenten nergens in de tekst voorkomen, doet vermoeden dat de *Bickerse Beroerten* mogelijk al voor de aanslag is geschreven.¹⁵² Of het pamflet ook al voor de aanslag verscheen is zeer moeilijk te achterhalen: verschillende edities melden op het titelblad ‘Gedruckt in September’, en ook de verwijzing in een ander pamflet lijkt er op te wijzen dat de *Bickerse Beroerten* pas in september op de markt kwam.¹⁵³ Wellicht was het dus al eerder geschreven, mogelijk als onderdeel van Willems pamflettencampagne, maar pas later gepubliceerd? Of werd de aanslag om een andere reden niet genoemd?

De *Bickerse Beroerten* plaatste tegenover de gewestelijke soevereiniteit zoals deze in de Amsterdamse geschriften werd hooggeacht, een ‘oppersoeverein’, namelijk de Staten-Generaal plus de prins van Oranje.¹⁵⁴ De prins had in deze opvatting een essentiële rol, zonder hem in zijn kwaliteit van gouverneur en generaal stadhouder ‘meest over de Geunieerde Provintien, so en kan den Souvereyn hier niet geconsiderereert werden’.¹⁵⁵ Op deze manier kreeg de prins dus een onmisbare plaats in het staatsbestel van de Republiek toebedeeld, en waren de Staten niet meer het hoogste gezagsorgaan.¹⁵⁶ De prinsen van Oranje waren zelf altijd bewust geweest van deze constructie:

‘De Doorluchtigste Princen van Oranjen hebben altijts dese maxime wel verstaen met alle Patriotten des Landts, dat naest God, het behoudt van onse Regeeringe hier

se regent Hendrick Thibaut aan stadhouder Willem II en diens secretaris Johan Heilersich (1648-1650)’, *Nederlandse historische bronnen 10* (Den Haag 1992) 33-97. Over Thibaut en zijn factie ook: Marjolein ‘t Hart, ‘Autonoom maar kwetsbaar. De Middelburgse regenten en de opstand van 1651’, *De zeventiende eeuw* 9 (1993) 51-62.

¹⁵⁰ *Hollandts Praetjen, Tusschen vier Persoonen, Een Geldersman, een Hollander, een Vries, en een Brabander. Aengaende het recht en het werck van sijn Hoogheyd. En tot Justificatie van de Ed. Mog. Heeren Staten van Holland, En de Achtbare Heeren Burgemeesters en Regeerders der Stad Amsterdam. Als mede Tot wederlegging van de Fameuse libellen onlancks in 't licht uytgegeven. Het Derde Deel* (Kn. 6833; Brussel 1650) B2v, B3v.

¹⁵¹ Nergens blijkt uit de tekst dat de *Bickerse Beroerten* een reactie (‘tegenpamflet’) was op de Hollandse praatjes die na de aanslag verschenen, zoals Dingemanse stelt: Dingemanse, *Rap van tong*, 163-164.

¹⁵² De volgende passage kan mogelijk wel naar de aanslag verwijzen (maar ook naar de bezending): ‘...dat alle de Actien een tijt herwaerts van Sijne Doorluchtigheydt in privé zijn verricht, sonder wettelicke Commissie, dat sijn intentie was onder dien deckmantel de Schatten van Amsterdam eerst te bemachtigen, en daer mede de reste Steden en Provintien te dwinghen, ende soo Soevereyn te worden...’ *Bickerse Beroerten* (Kn. 6843), B2r.

¹⁵³ De twee edities zijn Kn. 6845 en 6846. Verwijzing in een ander pamflet: Dingemanse, *Rap van tong*, 171.

¹⁵⁴ *Bickerse Beroerten* (Kn. 6843), B4r.

¹⁵⁵ *Bickerse Beroerten* (Kn. 6843), B4v.

¹⁵⁶ Van der Plaet, ‘Lieuwe van Aitzema’s kijk’, 367. Ibidem, 364-368 voor meer over de soevereiniteitsopvattingen, die de *Bickerse Beroerten* grotendeels baseerde op het pamflet *Het Recht Der Souverainiteyt van Hollant* (Kn. 6740; z.p. 1650).

in bestaet, dat de Authoriteit der geunieerde Staten Generael, als geduerige Souvereyns, werde gemaintineert door de macht vanden Prince als Gouverneur, ende ter wederzijden, de Staten Generael, haer macht employren, om te stijven de Authoriteit des Gouverneurs, als by de Unie van Utrecht, zijnde Souvereyn in noot, om de verschillen te slissen, ende de Leden by den andren te binden. Als dese maxime vergeten en vertreden wert, komt onsen Staet in gevaer.¹⁵⁷

De staat kon in gevaar komen, omdat ‘Aristocratique oft Borgerlicke Regeeringen, [zelden] langhe hebben kunnen dueren in vastigheydt, of sy hebben dickwils in perijckel ghekomen, van te vervallen.’ Dit werd meestal veroorzaakt door binnenlandse strijd, ‘want alsoo van verscheydene even gelijcke persoonen geregeert werden, onder welcke de Souvereyne Macht verdeelt light; die niet altijdts zijnde van een humeur en drift’ kon het zeer makkelijk gebeuren dat door misverstanden onderlinge strijd ontstond, terwijl er geen autoriteit was om deze te beëindigen. Met als uitkomst dat de bondgenoten van elkaar scheidten, en de republiek ten onder ging, terwijl zij gezamenlijk onoverwinnelijk zouden zijn. Voorbeelden uit het verleden, zoals de Griekse republiek en de Joodse republiek, bewezen dit.¹⁵⁸ Het doel van de schrijver was daarom te tonen hoe de Republiek, die door eendracht de machtigste republiek uit het christenrijk was geworden, door binnenlandse twist en oneenigheid ten onder dreigde te gaan. Met de Bestandstwisten als voorbeeld liet de auteur zien hoe dicht bij de ondergang de Republiek eerder was geweest, en hoezeer dit gevaar in 1650 opnieuw aanwezig was. Want ondanks het ingrijpen van Maurits was de arminiaanse factie niet volledig ‘uitgeroeid’, en de overblijfselen van de factie waren nog altijd in Holland terug te vinden en hadden zich geopenbaard in de Bickerse Ligue.¹⁵⁹

Wat volgde was een aanval op de Bickers en Amsterdam, en hun standpunten betreffende de troepenreductie en de positie van de prins. Zo had de Bickerse Ligue contacten met Spanje: ‘verresiende’ patriotten zagen in dat de miljoenen van de Ligue alleen afkomstig konden zijn van een koning: de koning van ervvijand Spanje.¹⁶⁰ De factie van de Bickers bedreigde de Unie, doordat Holland zich als absolute soeverein in de eigen provincie gedroeg, zonder zich aan de bondgenoten te storen. En de Unie was zeer belangrijk, want zonder Unie kon er geen eendracht zijn.¹⁶¹ De Unie was het kompas, waar de Republiek op had gevaren.¹⁶² De bezending van de prins werd verdedigd met verwijzing naar de resolutie van 5 juni, die Willem veel bevoegdheden had gegeven, maar hij ‘ontsiende het gevaer, ende willende vermyden de schade die soo veel onnoosele, Patriotten des Landts souden kunnen lyden hebben, om de factieuse Caprice [=gril, bevlieging] eeni-

¹⁵⁷ *Bickerse Beroerten* (Kn. 6843), C3v.

¹⁵⁸ *Bickerse Beroerten* (Kn. 6843), A[2]r-A2v.

¹⁵⁹ *Bickerse Beroerten* (Kn. 6843), A4v.

¹⁶⁰ *Bickerse Beroerten* (Kn. 6843), B2r.

¹⁶¹ *Bickerse Beroerten* (Kn. 6843), B3v.

¹⁶² *Bickerse Beroerten* (Kn. 6843), C1r.

ger weynighe Regeerders'.¹⁶³ Dat de prins om de onschuldige patriotten te sparen niet had gekozen voor geweld, maar voor een bezending, was daarom te prijzen.¹⁶⁴ De troepenaf-danking was volgens de schrijver verkeerd: niet alleen had hij weinig vertrouwen in een vrede met de Spanjaarden, ook kon de Republiek zonder vijanden en wapens niet bestaan, want 'onse Republique is uyt den Oorlogh gebooren ende opgegroeuyt'. De Bickerse mena-ge zou de Unie breken, de gehele Republiek tot scheiding en de staat in 'ruïne' brengen.¹⁶⁵ Dat de Staten-Generaal en de prins gezamenlijk tot een oplossing zouden komen, moest de 'Godsalige, vreedsame, ende incorruptible Patriotten onses Vaderlandts' geruststellen.¹⁶⁶

Hoewel de arminiaanse factie er flink van langs kreeg (het waren vijanden van de gereformeerde religie en ze hadden contacten met Jezuïeten) ontbraken antikatholieke ge-voelens in de *Bickerse Beroerten*.¹⁶⁷ Volgens Poelhekke kon de afwezigheid van 'het sma-kelijke antipaapse kruidensausje' er op wijzen dat het pamflet afkomstig was uit het Stad-houderlijke Kwartier, waar in tegenstelling tot in de geschriften van predikanten, wel rekening gehouden werd met de gevoelens van de katholieke inwoners uit de Zuidelijke Nederlanden.¹⁶⁸

De anonieme pamflettist achter *d'Onstelde Amsterdammer*, een gesprekspamflet dat reageerde op de *Bickerse Beroerten*, verdedigde Andries en Cornelis Bicker door een personage te laten zeggen dat zij 'goede en eerlijcke Patriotten, rechte Vaders vant Vaderlant' waren, die als 'trouwe herders' voor hun gemeente zorgden en een onberispelijke achtergrond hadden. Ze waren lidmaten en voorstanders van de gereformeerde religie, en werden geëerd en bemind door hun burgerij: 'tsijn sulcke Mannen als Hollant oyt heeft gehad en heer naer krijgen sal.'¹⁶⁹ Wat de prins gedaan had daarentegen was schandelijk, in plaats van een herder die voor zijn schapen zorgt, was hij een wolf geworden, of een tiran. Een van de sprekers noemde zich 'goed Hollands of Amsterdams', waarvoor hij zijn lijf en leven en goed en bloed wilde geven. Als het nodig was wilde hij net zo goed tegen de prins van Oranje als tegen de koning van Spanje strijden.¹⁷⁰ De prins en zijn 'Oranjese factie of Princianen' werden fel aangevallen in *d'Onstelde Amsterdammer*. Het Huis van Oranje werd ervan beschuldigd altijd uit te zijn op de soevereiniteit van Holland, en ook van alle provincies. Dit begon al met Willem van Oranje, en Maurits en Frederik Hendrik volgden de voetstappen van hun vader. Het was God die ze uit de wereld had gehaald voor ze hun plannen konden doorzetten.¹⁷¹ Willem II had een grote fout gemaakt met zijn acties,

¹⁶³ *Bickerse Beroerten* (Kn. 6843), C1v.

¹⁶⁴ Opnieuw een aanwijzing dat het stuk geschreven is voor de aanslag, want Willem zou uiteindelijk wel kiezen voor 'harde middelen'.

¹⁶⁵ *Bickerse Beroerten* (Kn. 6843), C4v, D1v.

¹⁶⁶ *Bickerse Beroerten* (Kn. 6843), D1v.

¹⁶⁷ *Bickerse Beroerten* (Kn. 6843), B1r.

¹⁶⁸ Poelhekke, 'Kanttekeningen', 49, 52.

¹⁶⁹ *d'Onstelde Amsterdammer, Met Sijn trouwe waerschouwinghe, Raed en Antwoort Op Bickers Beroerten. Eerste deel* (Kn. 6848; Brussel 1650) D3r.

¹⁷⁰ *d'Onstelde Amsterdammer* (Kn. 6848), A2r-A2v.

¹⁷¹ *d'Onstelde Amsterdammer* (Kn. 6848), B1r.

waarmee hij niet alleen zijn eer en reputatie had beschadigd, maar ook ‘sijn stam en geslachte daerme so vuylen vlack heeft aenghevreven dat al het water van de Zee dat niet kan afwassen’, en ‘dat hy daer over by de nakomelingen een walg sal sijn en dat hy van alle trouwe Hollanders daer over tot inde doot wert gehaet’. Het was echter volledig zijn eigen schuld.¹⁷² Volgens een van de sprekers was de aanslag al lang in de voorbereiding: ‘Dat hy deselve al uyt sijn Moeders borsten gesogen heeft; Dat hem die in sijn Pap al t’eten is geeven’. De prins wilde hoe dan ook de plannen van zijn voorouders uitvoeren, en zich volkomen soeverein maken van de Verenigde Nederlanden.¹⁷³ Het was vanwege deze felle woorden tegen de prins dat het pamflet op 21 oktober door het Hof van Holland verboden werd. Wie de schrijver kon aanwijzen kreeg een beloning van duizend gulden, wie de drukker aanwees zeshonderd.¹⁷⁴

Willem II en de Oranjefactie hadden veel predikanten op hun hand aldus *d’Onstelde Amsterdammer*, en het pamflet noemde er enkele bij naam: Teelinck ‘en veel andere in Zeelandt’, Lotius en Stermont uit Den Haag en Goethals uit Delft. De prins had de predikanten wijsgemaakt dat hij zich volledig zou inzetten om de gereformeerde religie te handhaven en om de katholieken en andere sekten te onderdrukken. Hierdoor waren zij door hem ‘betoverd’ en zijn creaturen geworden, en schreven, preekten, baden en liepen ze voor hem als zijn slaven.¹⁷⁵ Met Teelinck bedoelde de schrijver de Zeeuwse predikant Maximiliaan Teellinck (1606?-1653), predikant te Middelburg, en auteur van het pamflet *Vrymoedige Aenspraeck Aen Syn Hoogheyd*.¹⁷⁶ Het was oorspronkelijk bedoeld als introductie bij de uitgave van het boek *De Politycken Christen* (Middelburg 1650), van zijn vader Willem Teellinck (1579-1629). Hij had het dan ook niet zelf als een ‘blauw Boecxken’ laten uitgeven, zo schreef Teellinck in een reactie na aanvallen van tegenstanders op het stuk.¹⁷⁷ De *Vrymoedige Aenspraeck* is vooral bekend geworden door zijn zeven politieke ‘maximen’, die ‘de kern van de gereformeerde politieke opvattingen weergeven’.¹⁷⁸ Teel-

¹⁷² *d’Onstelde Amsterdammer* (Kn. 6848), B1v-B2r.

¹⁷³ *d’Onstelde Amsterdammer* (Kn. 6848), B4r.

¹⁷⁴ Knuttel, *Verboden boeken*, 6, nr. 22; Poelhekke, ‘Kanttekeningen’, 38-39 en Van der Plaats, *Eendracht als opdracht*, 165, 166-167 noemen *d’Onstelde Amsterdammer* een van de meest felle anti-Oranje pamfletten uit 1650.

¹⁷⁵ *d’Onstelde Amsterdammer* (Kn. 6848), B1r.

¹⁷⁶ Maximiliaan Teellinck, *Vrymoedige Aenspraeck Aen Syn Hoogheyd De Heere Prince van Oraengien, Grave van Nassauw, &c. Gouverneur en Capiteyn Generael van Gelderlandt, Hollandt, Zeelandt, &c. Admiraal Generael van de Zee. Gestelt tot vvaerschouwingh en noodige opmerckingh in desen verwerden en kommerlijcken standt van ons Lieve Vaderlandt* (Kn. 6857; Middelburg 1650).

¹⁷⁷ Maximiliaan Teellinck, *Onderrichtinge van Mr Maximiliaen Teelinck, Predikant tot Middelburgh; Aengaende de Vrymoedige Aensprake aen Sijn Ho. de Heer Prince van Oraengien, op sijnen naem in een blauw Boecxken uytghegeven*. (Kn. 6861; Middelburg 1650) geen paginering. *De Politycken Christen* werd op 25 oktober 1650 door het Hof van Holland verboden: Knuttel, *Verboden boeken*, 113-114, nr. 386; Weekhout, *Boekcensuur*, bijlage 1 381, nr. 137. Het was waarschijnlijk vooral de opdracht van Maximiliaan die het Hof het boek deed verbieden. Volgens het Hof leidde de dedicatie tot veel misnoegen, ergernis en verdriet bij ‘vele vrome Christenen ende goede patriotten’: Knuttel, *Verboden boeken*, 114.

¹⁷⁸ Gerrit Groenhuis, *De predikanten. De sociale positie van de gereformeerde predikanten in de Republiek der Verenigde Nederlanden voor ± 1700* (Groningen 1977) 89-91, citaat 90; voor Teellinck en de *Vrymoedige Aenspraeck* zie ook o.a. G. Groenhuis, ‘Calvinism and National Consciousness: the Dutch Republic as the

linck wilde laten zien hoe een regent niet alleen ‘Polityckelick’ zou moeten regeren, maar ook christelijk; niet naar de ‘maximen van Machiavel, maer na den Regel CHRISTI’. Dit om henzelf (de regent) en de gehele staat te behouden. Hij hoopte dat zijn boodschap degenen die het wel meenden met het vaderland, aangenaam, nuttig en van dienst zou zijn.¹⁷⁹

Uit Teellincks tekst, die grotendeels bestond uit aan elkaar geplakte Bijbelcitatens, bleek overduidelijk aan welke kant hij het vaderland en de patriotten plaatste: aan de kant van de Oranjegezinden en van de gereformeerde kerk. In meerdere van zijn maximen stelde hij het vaderland, ‘het Cieraet van alle Landen, vloeyende van Melck en Honich’, gelijk aan Israel. Om dit Israel te bewaken tegen binnenlandse en buitenlandse vijanden was het belangrijk een ‘sufficant’ leger van ‘strijdbare en kloeke helden’ in dienst te houden (maxime 4). En het was nodig het Huis van Oranje eer te bewijzen en dankbaar te zijn, omdat de prins zichzelf had opgeofferd voor de dienst van het vaderland en Gods kerk. De prins bond de provincies met zijn autoriteit samen, en daar mocht nooit aan worden getoerd (maxime 5).¹⁸⁰ De voorvaders van Willem II waren volgens Teellinck door God gezonden als verlossers. God had de held Willem van Oranje gezonden als hulp, toen de vijand kwam en de andere ‘potentaten’ (Frankrijk, Engeland, Duitsland) zich terugtrokken. Dat de strijd tegen de Spanjaarden door het Twaalfjarig Bestand werd gestaakt, stuitte niet alleen Maurits, maar ook de beste patriotten tegen de borst. Maurits had de twisten tijdens het Bestand echter vakkundig weten op te lossen, en na zijn dood was Frederik Hendrik erin geslaagd het land vrede, rust, overvloed en rijkdom te brengen. Het ‘drievoudig snoer’ van Willem, Maurits en Frederik Hendrik (hier dus door Teellinck in een volledig andere context gebruikt dan door de negentiende-eeuwse gereformeerden) kreeg opvolging in de persoon van Willem II, tot grote vreugde van de ‘rechte patriotten’. Willem II kreeg echter wel met een ‘verderfelijke en bedrieglijke vrede’ te maken, die het land bedierf en waardoor de fundamenten van de Unie omver werden gestoten. Vijanden van de religie en de staat waren ‘onder ons’, en lasterden de prins. Bijvoorbeeld door te stellen dat de prins met zijn actie tegen Amsterdam uit was op de schatten van de stad, om zo zijn eigen rijkdom te vermeerderen. Maar God wist, evenals Israel en alle ‘rechte patriotten’, dat de prins dit nooit zou doen.¹⁸¹

In Teellincks *Vrymoedige Aenspraeck* kwam een ‘ongebreidelde, mateloze oranje-liefde’ naar voren die ook te midden van de publicaties van zijn medepredikanten verging.¹⁸² De kern van ieders boodschap was echter altijd gelijk: het belang van Oranje en de

New Israel’ in: A.C. Duke en C.A. Tamse (eds.) *Church and State since the Reformation*. Britain and The Netherlands VII (Den Haag 1981) 118-133, aldaar 127-128; Groenveld, *De prins*, 93-95; M.Th. Uit den Boogaard, *De gereformeerden en Oranje tijdens het eerste stadhouderloze tijdperk* (Groningen en Djakarta 1955) 68-73 en C. Graafland, ‘Willem Teellinck en zijn “Politieke christen”’, *Documentatieblad Nadere Reformatie* 23 (1999) no.1, 13-43

¹⁷⁹ Teellinck, *Vrymoedige Aenspraeck* (Kn. 6857), 4.

¹⁸⁰ Teellinck, *Vrymoedige Aenspraeck* (Kn. 6857), 12-13.

¹⁸¹ Teellinck, *Vrymoedige Aenspraeck* (Kn. 6857), 5-6, 8-12.

¹⁸² Groenveld, *De prins*, 95.

gereformeerde religie voor de Verenigde Provinciën (en voor elkaar) kon niet worden overschat.¹⁸³ Dat de gereformeerde predikanten de prins zo veel gewicht toekenden is niet alleen te verklaren vanuit de band die het huis Oranje volgens hen had met de gereformeerde religie, ook in zijn functie van stadhouder was de prins voor de predikanten belangrijk. Teellinck, en ook anderen, maakten zich sterk voor een vromere en ook striktere vorm van de gereformeerde religie, bekend als de ‘Nadere Reformatie’.¹⁸⁴ Voor handhaving van de regels van deze Nadere Reformatie, die zich ook over de zeden en het dagelijks leven uitsprak (bijvoorbeeld over prostitutie, dansen, kermissen en het sinterklaasfeest), waren de predikanten afhankelijk van de stedelijke magistraten. En als stadhouder had de prins in veel steden het recht van magistraatsbestelling, de verkiezing van door de stad voorgedragen kandidaten. Op deze manier kon de stadhouder voor de predikanten voorkomen dat in de steden bijvoorbeeld te tolerante, arminaansgezinde, of ‘libertijnse’ regenten de overmacht kregen.¹⁸⁵

Het belangrijkste tegengeluid was naast *d’Onstelde Amsterdammer* te lezen in een ‘cluster’ pamfletten rond de titel ‘Hollants praatjen’. Van deze Hollandse praatjes verschenen in totaal vijf verschillende delen. Het eerste deel kreeg vervolg in twee verschillende ‘series’: *Het Tweede Deel* en *Het Derde Deel*, en *Het Rechte Tweede Deel* en *Het Rechte Derde Deel*. Met de toevoeging van het woord ‘Rechte’ werd aangegeven dat deze delen van dezelfde schrijver afkomstig waren als het eerste deel. Het eerste praatje was blijkbaar zo populair, dat andere schrijvers hierop aanhaakten en zelf ook een Hollands praatje produceerden. Met ‘Rechte’ werd dus het onderscheid aangegeven.¹⁸⁶ In de Hollandse praatjes bediscussieerden vertegenwoordigers van verschillende Nederlandse provincies, zoals een Hollander, een Geldersman en een Brabander, de recente gebeurtenissen. Het was de Hollander die de discussies domineerde, en ook de andere sprekers van zijn gelijk wist te overtuigen. Dit gelijk was de Hollandse en Amsterdamse visie op het conflict met de prins.

In alle vijf de praatjes uit de cluster werd het Hollandse en Amsterdamse standpunt ingenomen, en werd de prins bekritiseerd. Thematisch waren de Hollands praatjes daarmee inhoudelijk grotendeels gelijk. Toch waren ook hierbinnen wel degelijk verschillen zicht-

¹⁸³ Een van de criticasters van de *Vrymoedige Aenspraek* keerde zich tegen de manier waarop Teellinck ‘misbruik maakte van de Heilige Schrift’ en alle andere christenen dan de gereformeerden veroordeelde. Waarom waren de ‘papisten’ vijanden, hadden zij niet eveneens de wapens tegen Spanje opgenomen om te strijden voor de vrijheid van het land en de consciëntie? En waren de verschillen met de remonstranten niet veel kleiner dan Teellinck en de zijnen deden voorkomen? Er moest voor worden gewaakt de religie te handhaven ‘door zulk een wegh, die Religie en ’t Vaderlandt verderft’. De schrijver stelde dat niets ‘noodtzaaklijker [was], voor den dienst van ons aangevochte Vaderlandt, als haar [= de invloed van de kwaad schrijvende predikanten] tegen te gaan, en tegen te staan.’ O.M.P., *Bedenkingen en Antwoort op de Vrymoedige Aenspraek aen zyn Hoogheit, Den Heere Prince van Oranje, Grave van Nassouw, &c. Gestelt door den Geleerden Maximiliaen Teelinck, Dienaar des H. Euangelij tot Middelburg, en Hooft-participant van de Westindische Compagnie, &c.* (Kn. 6862; Vlissingen 1650) 1, 2, 8, 14. Over dit pamflet: Uit den Bogaard, *De gereformeerden*, 76-78.

¹⁸⁴ Frijhoff, *Wegen van Evert Willemsz.*, 358-359.

¹⁸⁵ Stern, *Orangism in the Dutch Republic*, 137.

¹⁸⁶ Dingemans, *Rap van tong*, 99; Groenveld, *De prins*, 32 noot 26; Poelhekke onderscheidt drie verschillende schrijvers voor de vijf praatjes: Poelhekke, ‘Kanttekeningen’, 53.

baar. Zo werd de prins in de vijf praatjes op verschillende wijzen beschreven: het eerste praatje was nog redelijk welwillend en klaagde vooral de raadgevers aan, *Het Rechte Tweede Deel* vergeleek Willem II echter met Alva en *Het Rechte Derde Deel*, dat verscheen na de geboorte van Willem III, stelde dat het maar beter was als Holland geen stadhouder meer nam.¹⁸⁷ Wellicht probeerden de schrijvers zich op deze manier te onderscheiden binnen de cluster. Het laat eveneens zien hoe de politieke opvattingen in een korte tijd steeds verder konden opschuiven: van gematigd naar opvallend uitgesproken.¹⁸⁸

In de Hollandse praatjes werden de gebroeders Bicker vanzelfsprekend verdedigd. Zij hadden zich echte ‘vaders van het volk en vaderland’ getoond, door op eigen initiatief uit de regering te stappen om zo verder schade voor de stad te voorkomen.¹⁸⁹ De Bickers waren oprechte patriotten van het vaderland, en ‘reghte sorge-dragers voor de ware Kerke Gods’. Dat zij het arminianisme wilden invoeren werd tegengesproken, want ze waren ‘ijverige gereformeerden’. De arminianen daarentegen hadden zich van de ware kerk afgescheiden en veroorzaakten mouterij en verwarring, die tot een totale ruïne van het vaderland zou leiden. Ze deinsden zelfs niet terug voor een moordaanslag op prins Maurits, een verwijzing naar de mislukte samenzwering van 1623. Met dergelijke ‘oude scheurmakers’ en ‘prince morders’ konden de Bickers, vrome patriotten als zij waren, absoluut niet vergeleken worden.¹⁹⁰ Niet alleen verwierp de schrijver hier dus de gelijkstelling van de Bickers met de ‘arminiaanse factie’ uit de Bestandstwisten, het toont ook dat de gelijkstelling van remonstranten met Staatsgezinden zoals deze vaak wordt gemaakt, zeker niet altijd op hoeft te gaan.

Amsterdam had volledig het recht de prins audiëntie te weigeren, want de stad handelde niet anders dan naar zijn handvesten en privileges. De bezending was dan ook in strijd met de rechten en privileges van ‘ons Landt’, aldus de Hollandse spreker. Dat land moet hier dus wel Holland zijn. Die privileges, waarover ook de Staten-Generaal niets te zeggen hadden, waren door de arrestatie van de regenten door de prins gebroken. Hier bleek volgens de Brabantse spreker dat de Hollandse vrijheid weinig voorstelde: de koning of gouverneur zou in Brabant nooit de Staten gevangen nemen. Daarom waren de inwoners van zijn provincie een ‘veel vrijer volck [...] als gy-lieus [= de Hollanders]’. En wat betekende die vrijheid van de heren Staten, als zij naar Loevestein werden gevoerd door de

¹⁸⁷ *Het Rechte Tweede Deel* (Kn. 6839), 5-8; *Het Rechte Derde Deel Van 't Hollands Praetje, Aangaande De Wettige Souverayniteyt van de Groot-Mogende Heeren Staten van Hollandt, etc.* (Kn. 6842; z.p. 1650) passim.

¹⁸⁸ Vgl. Harms, *De uitvinding van de publieke opinie*, 207 die stelt dat de twee *Rechte* vervolgen niets meer inhoudelijk toevoegden aan de discussie en waarschijnlijk alleen uit commerciële overwegingen gedrukt werden. Dit lijkt mij niet juist.

¹⁸⁹ *Hollants praatjen, Tusschen vier personen, Een Geldersman, een Hollander, een Vries, en een Brabander, Aangaande de Souverainiteyt van Syn Hooghey, En tot Justificatie van de Ed. Mog. Heeren Staten van Hollandt, En de Achtbare Heeren Burgermeesters en Regeerders der Stadt Amsterdam. Het Eerste Deel* (Kn. 6824; Antwerpen 1650) 28.

¹⁹⁰ *Hollandts Praetjen...Het Derde Deel* (Kn. 6833), A3v.

soldaten die zij zelf betaalden? Het vrije Holland liet zich dwingen door een stadhouder die nog niets voor de vrijheid gedaan had.¹⁹¹

Om het handelen van de prins een perspectief te geven werden zijn daden in de praatjes vergeleken met twee afschrikwekkende voorbeelden uit het verleden: de hertog van Anjou (1556-1584) (in de tekst Alençon genoemd, waar hij ook hertog van was) en de hertog van Alva. Helaas voor Willem kwam hij er in beide gevallen slechter vanaf. Anjou, Frans kroonprins en in 1581 binnengehaald als nieuwe landsheer van de Nederlanden, had in 1583 geprobeerd bij verrassing Antwerpen in te nemen (de zogenaamde Franse Furie).¹⁹² Een verwerpelijke daad volgens de sprekers, en ook mislukt – Anjou's troepen werden door de Antwerpenaren verslagen – maar altijd nog minder erg dan de daden van de prins. Want Anjou was een soeverein hertog en de prins slechts stadhouder en dienaar van de Staten. Tirannie lag hier op de loer. Daarbij had Anjou ook niet zijn landgenoten gearresteerd en was het niet zijn eigen land waar hij geweld had gebruikt, terwijl de prins met Holland was verbonden. Ter verdediging van de prins, die 'in hem zelfs' oprecht en goedaardig was, werd ingebracht dat het zijn raadslieden waren geweest die misbruik van hem hadden gemaakt, en hem tot zijn daden hadden aangezet. Sommelsdijk werd genoemd als een van de raadgevers die de prins zijn daden hadden ingeblazen. En deze raadgevers waren een 'pest des lands'.¹⁹³

De vergelijking tussen de prins en Alva – 'den wreedsten Tyran van de werelt' – was niet voor alle sprekers even goed te verdragen. Het was vooral de Brabantse spreker die er in *Het Rechte Tweede Deel* op wees dat Alva eigenlijk minder misdaan had dan Willem. Want ze hadden dan wel beiden belangrijke heren gevangen genomen, maar Alva had in tegenstelling tot Willem hiertoe ook recht gehad, want hij handelde in opdracht van de soevereine heer, de koning. En degenen die Alva arresteerde waren dienaren van de koning geweest, terwijl Willem vertegenwoordigers van de provinciale soevereiniteit gevangen had laten zetten, die ook nog eens zijn heren en meesters waren.¹⁹⁴ De vergelijking met Alva ging niet alleen voor de sprekers in het pamflet ver: *Het Rechte Tweede Deel* werd 28 november 1650 (waarschijnlijk hierom) ook verboden door het Hof van Holland.¹⁹⁵

De macht die de prins had tentoongespreid was zo absoluut, dat tirannie dichtbij was. Daarom, zo stelde een Friese spreker, hield ieder patriot het voor wijselijk de macht van de stadhouder in te perken, voor hij te veel gelegenheid kreeg schade toe te brengen. Vergroting van de stadhouderlijke macht zou tot meer 'prijkel voor het volck' leiden dan wanneer deze werd ingeperkt.¹⁹⁶ Volgens de Hollandse spreker was de prins uit op de soe-

¹⁹¹ *Hollants praatjen...Het Eerste Deel* (Kn. 6824), 6, 9, 16, 17, 30.

¹⁹² Groenveld e.a., *De Tachtigjarige Oorlog*, 115, 120-122.

¹⁹³ *Hollants praatjen...Het Eerste Deel* (Kn. 6824), 4-6; *Het Tweede Deel van 't Hollandts Praatjen* (Kn. 6829), B1v, B2r, B4v; *Het Rechte Tweede Deel* (Kn. 6839), 8.

¹⁹⁴ *Het Rechte Tweede Deel* (Kn. 6839), 5-7.

¹⁹⁵ Knuttel, *Verboden boeken*, 93, nr. 317; Weekhout, *Boekencensuur*, bijlage 1 381, nr. 132. Het was het enige deel uit het cluster dat verboden werd. Zie ook Dingemanse, *Rap van tong*, 145-146.

¹⁹⁶ *Het Tweede Deel van 't Hollandts Praatjen* (Kn. 6829), B1v, B2r, B4v.

vereiniteit. Via Amsterdam zouden de andere steden gedwongen worden, waarna de prins zich het graafschap van Holland eigen zou maken en de overige provincies eveneens zouden volgen. En als hij het oppergezag zou hebben van ‘al de Staten, Steden en Stemmen’, zou hij soeverein in alles zijn, en kon niemand hem nog tegenspreken. Dan was er geen onderscheid meer tussen hem een soeverein, en was hij eigenlijk hetzelfde als een monarch.¹⁹⁷

Vanzelfsprekend riepen de Hollandse praatjes weer tegenreacties op, zoals pamfletten in 1650 continue op elkaar reageerden. Van een gelijkwaardige uitwisseling van gedachten was echter nauwelijks sprake, en pamflettisten zouden niet zo snel hun mening bijstellen op basis van een pamflet van de ‘tegenpartij’. Er werd gediscussieerd, maar zonder naar elkaars argumenten te luisteren. Twee van deze reacties op de Hollandse praatjes werden toegeschreven aan de Haagse predikant Jacobus Stermont (1612-1665): de *Lauwerenkrans Gevlochten voor Syn Hoocheyt en Oogen-salve, Voor de Blinde Hollanders*.¹⁹⁸ Tijdgenoten wezen in pamfletten Stermont aan als de schrijver van de *Oogen-salve*, maar hij zelf ontkende het auteurschap.¹⁹⁹ En ook de *Lauwerenkrans* werd aan hem toegeschreven.²⁰⁰ Stermont stond bekend als een vurig Oranjeaanhanger, en was een van de predikanten die door *d’Onstelde Amsterdammer* werden genoemd als ‘creatuur’ van Willem II.²⁰¹ Hij deinsde er niet voor terug vanaf de kansel openlijk kritiek leveren op de regenten en werd zowel voor als na de aanslag hierop door de Staten van Holland aangesproken, en in 1652 zelfs voor enkele jaren geschorst.²⁰² De auteur van beide teksten –

¹⁹⁷ *Hollants praatjen...Het Eerste Deel* (Kn. 6824), 4, 20-21.

¹⁹⁸ *Lauwerenkrans Gevlochten voor Syn Hoocheyt, Wilhelm, de Heer Prince van Oranjen, &c. Over sijne eeuwig roembaere handeling, gepleegt tot ruste deser Vereenigde Lantschappen, in 't Jaer 1650. In een 'tsamen-spraecke, Tusschen een Amsterdammer, ende Leyenaer, om-verre werpende de gronden vande Hollantsen praeter, Onstelden Amsterdammer ende diergelijcke* (Kn. 6851; z.p. z.j. (1650)); *Oogen-salve, Voor de Blinde Hollanders, Begrepen, in seeckere Missive van een recht Patriot, ende ghetrou Liefhebber des Vaderlands. Geschreven aen Sijnen Vrient, Om hem te doen sien hoe onrechtveerdelijk, de Libertijnsche Arminianen, de Actien van Hare Hoog: Mog:de Heeren Staten Generael, ende Sijne Hoogheyt den Heere Prince van Orangien, in hare vuyle ende fameuse Libellen bestaen te calumnieren ende te lasteren. Nu tot naerder bericht van alle Rechtaerdige Nederlanders, (die het met de Religie ende Politie wel meynen) in het Licht gegeven* (Kn. 6852; Rotterdam 1650).

¹⁹⁹ Onder meer in *Het Rechte Tweede Deel* (Kn. 6839), 32, waar Stermont bij naam wordt genoemd; in *Extract Eens Briefs uyt Vlissingen, Inhoudende een Roef-Praetje, t'Scheep voor-gevallen, tusschen Dort en Ter Vere* (Kn. 6855; 's-Gravenhage 1650) wordt gesproken over de maker van de *Oogen-salve* die in Den Haag woont en mogelijk predikant is. Ook *Aan den Makers van de Bickers Beroerte, en Oogen-salve* (Kn. 6856; z.p. z.j. (1650)) richt zich fel tegen de *Oogen-salve*, en noemt de auteur een ‘hoofsche Charlatan’ en ‘Plymnstrijker’. Stermonts ontkenning: *Het Rechte Derde Deel* (Kn. 6842), 17.

²⁰⁰ *I. Conferentie, Van Eenige Nederlandsche Heeren, Op den tegenwoordigen Staet deser Landen* (Kn. 6899; Middelburg 1650) C3v-C4r.

²⁰¹ Zie hierboven noot 169. Lotius, de vierde predikant die *d’Onstelde Amsterdammer* noemde, was Eleazar Lootius (1595-1668), eveneens predikant in Den Haag. Van hem zijn geen pamfletten bekend uit 1650. In 1651 zou er een pamflet verschijnen dat de vier in de *d’Onstelde Amsterdammer* genoemde predikanten (en ook elders aangevallen) predikanten verdedigde: *Defensie Ofte Antwoort. Op alle de Lasterlijcke, Godloose Schriften, en Pasquillen. Die dagelijcx uyt komen, en onder de Gemeynte gestroyt worden: tegen goede Regenten, ende eerlijcke Predikanten, als insonderheit, tegen D. Lotius, D. Teelinck, D. Goethals en D. Sterremont* (Kn. 7006; Rotterdam 1651).

²⁰² Stermont werd door de Staten van Holland op 29 mei 1650 al een keer tot de orde geroepen: Uit den Bogaard, *De gereformeerden*, 73; Groenveld, *De prins*, 95.

Stermont of iemand anders – wilde met zijn pamfletten de prins en het Oranjehuis verdedigen van alle laster die zij over zich heen hadden gekregen na de aanslag. De liefde voor de prins – ‘een wonder deser eeuw (..) sijne Voor-ouders verre over-treffende’ – en Oranje-Nassau was op alle bladzijden aanwezig, en de tegenstanders, zoals de gebroeders Bicker, moesten het ontgelden.²⁰³ De tegenstelling was volgens de auteur van de *Oogen-salve* duidelijk: wat de goede patriotten zagen als een nodige voorzorgsmaatregel om de machtige en aanzienlijke ‘staat’ en de ingezetenen te behouden in de Unie, en als een middel om verdere onheilen te voorkomen, werd door anderen gezien als een verfoeilijke daad waarbij de vrijheid en soevereiniteit van Holland met de voeten werden getreden en zelfs ‘verpletterd’. Het was dezelfde libertijnse en arminiaanse geest die in 1618 kerk en vaderland zo had beroerd, die ook nu in 1650 de acties van de Staten-Generaal en de prins lasterde en schandelijke boekjes onder de bevolking liet verschijnen.²⁰⁴ De auteur van de *Oogen-salve* wilde daarom ‘alle rechte Patriotten’ en liefhebbers van de ware gereformeerde religie de waarheid laten zien.²⁰⁵

De boodschap van de *Lauweren-krans* sloot aan bij de *Oogen-salve*. Het bevatte nog een dreigement: men moest zich er van bewust zijn, dat een predicatie vanaf de preekstoel meer kwaad kon doen dan honderd blauwe boekjes. Wat zou er gebeuren als de honderden predikanten zich zouden verenigen om de kerk te verdedigen, en voor de kant van de prins kozen?²⁰⁶ Het was een uitspraak die tegenstanders woedend maakte, en wellicht was het ook de reden dat de *Lauweren-krans* eind november door het Hof van Holland werd verboden: het pamflet veroorzaakte onrust, partijschap en verbittering onder de ingezetenen.²⁰⁷

De pamflettenstrijd rond de aanslag kende geen duidelijke winnaar, zoals ook het conflict tussen Willem II en de provincie Holland na het akkoord tussen de prins en Amsterdam nog niet tot een echt einde was gekomen. Ogenschijnlijk was de kwestie rond de troepenreductie nu opgelost en had Willem zijn zin gekregen, maar de tegenstand van Holland bleek hiermee nog niet gebroken. De provincie bleef zich verzetten tegen de politiek van de prins. Het was dan ook wachten op een volgende stap van de jonge stadhouder. Die stap zou echter nooit komen, want volkomen onverwacht overleed Willem in november 1650.²⁰⁸

²⁰³ Citaat: *Lauweren-krans* (Kn. 6851), A3r.

²⁰⁴ *Oogen-salve* (Kn. 6852), A2r.

²⁰⁵ *Oogen-salve* (Kn. 6852), C2v.

²⁰⁶ *Lauweren-krans* (Kn. 6851), D3r. De spreker verwees hierbij naar de tijd van de Bestandstwisten, toen nog geen vijftig predikanten van Barneveltse of arminiaanse zijde er in slaagden om de kerk te beroeren, de gemeente in verwarring te brengen ‘ende de gronden van desen Staet doen waggelen, waer van de Lidt-tekenen noch niet sijn uitgesleten.’ Ibidem.

²⁰⁷ Bijvoorbeeld in *Het Rechte Derde Deel* (Kn. 6842), 16, waar de uitspraak werd beschouwd als een dreigement. Zie ook Groenveld, *De prins*, 98; Knuttel, *Verboden boeken*, 66-67, nr. 317; Weekhout, *Boekencensuur*, bijlage 1 381, nr. 135.

²⁰⁸ Groenveld, *De prins*, 29-31.

De dood van Willem II

Na zijn acties tegen Amsterdam en de Hollandse regenten kon Willem zich weer richten op zijn grotere doelen, die te vinden waren in de buitenlandse politiek. Allereerst de hervatting van de oorlog met erfvijand Spanje, en vervolgens het herstel van de Stuarts op de Engelse troon. Hervatting van de oorlog met Spanje wilde hij bereiken door de Republiek te betrekken in de Frans-Spaanse oorlog – waarbij de Republiek vanzelfsprekend aan Franse zijde zou staan. In augustus 1650 liet hij daarvoor bij de Staten-Generaal een voorstel indienen waarbij de Republiek zou bemiddelen tussen Frankrijk en Spanje. Het voorstel was minder vredelievend dan het woord ‘bemiddelen’ deed voorkomen, want het bevatte de verklaring dat Spanje de Republiek tegenover zich zou vinden in het geval van een verdere opmars in Frankrijk. Wanneer Spanje bereid was tot terugtrekking, dan zou de Republiek helpen om tot een gunstige vrede te komen. Willem had het voorstel laten indienen op het moment dat hij van Holland weinig tegenstand verwachtte, omdat de Hollandse Staten op reces waren. Hij was zich er dus van bewust dat Holland, ondanks de instemming met de legerbegroting, hem nog steeds kon tegenwerken. En dat gebeurde dan ook, want de Hollandse gedeputeerden in de Staten-Generaal wisten hun medevertegenwoordigers er toe te zetten Willems bemiddelingsvoorstel zo te bewerken dat er in plaats van een dreigement, een neutraal document overbleef, waardoor ook de prins alleen als neutraal onderhandelaar kon optreden.²⁰⁹

De maanden augustus, september en oktober van 1650 werden vermoedelijk door Willem doorgebracht met mogelijke plannensmederijen en onderhandelingen over machtsuitbreidingen, maar deze werden nooit concreet (en blijven vaak gissingen).²¹⁰ Wel duidelijk is dat Willem ook graag ging jagen, zoals eind oktober samen met Willem Frederik in Dieren, Gelderland. Toen de prins op een avond ziek werd, leek er nog niet veel aan de hand te zijn, maar toch werd hij vanuit Dieren naar Den Haag vervoerd. Hier bleek dat hij de kinderpokken had, maar ook daarover bestond nog geen grote ongerustheid. Op 6 november verslechterde de situatie echter snel, en aan het einde van de avond overleed de prins. Hij was niet ouder geworden dan 24 jaar.²¹¹

Willems dood ontlokte vanzelfsprekend veel reacties. Er waren de Oranjegezinde klaagdichten op de dood van de nog jonge held, zuil en vader van het vaderland, waarin niets dan lof te lezen was voor het Oranjehuis, en waaruit ook de hoop sprak dat zijn hoog-

²⁰⁹ Groenveld, *De prins*, 30-31; Kernkamp, *Prins Willem II*, 164-165.

²¹⁰ Een kort overzicht biedt Kernkamp, *Prins Willem II*, 164-182. Uitgebreider in: Robert Fruin, ‘Over de oorlogsplannen van prins Willem II na zijn aanslag op Amsterdam in 1650’ (1896) VG IV 122-194.

²¹¹ Kernkamp, *Prins Willem II*, 181-181. Zie ook het in briefvorm uitgegeven ‘ooggetuigenverslag’ *Af-schrift van eenen Brieff, gesonden uyt den Haghe In de welcke verhaelt wert de waerachtige hoedanigheyt Vande vroege, onverwachte, droevige, schadelijcke Doodt, ende zaligh Af-sterven van Sijn Hoogheyt Wilhelm, Prince van Oranjen, &c.* (Kn. 6727; 's-Gravenhage 1650).

zwangere vrouw een opvolger ter wereld zou brengen.²¹² Er kwamen echter ook hele andere reacties op de dood van de jonge prins. Deze kwamen van Amsterdamse of Hollandse zijde en waren juist positief gestemd. Een anonieme dichter schreef: ‘Zoo is hy [= Willem II] voor Nassouwe /Te jong gesturven; maar voor Holandt veel te oudt:/ Neen; op den rechten tijdt. Wy hebben gunst genooten:/ Want hy ontsloot ons ‘t oog, eer ‘t zijne was geslooten.’²¹³ En een befaamd, in een Amsterdams kerkenzakje gevonden rijmpje dichtte: ‘De Prins is dood, mijn gaaf vergroot, geen blijder maar, in tachtig jaar’.²¹⁴ Vreugde dus over de dood van de prins bij zijn politieke tegenstanders, tot ontsteltenis van de Oranje-aanhangers die stelden dat ‘rechte patriotten’ deze blijdschap verfoeiden en veroordeelden.²¹⁵

De Hollandse regenten zagen door de dood van de prins hun kans schoon. Zo werden de door Willem ontslagen regenten weer in hun ambten hersteld: de zes van Loevestein, en ook de gebroeders Bicker, die in lofdichten werden beschreven als Amsterdamse ‘vaders des vaderlands’.²¹⁶ Acht dagen na Willems dood werd zijn zoon Willem III geboren, en Holland besloot te profiteren van de minderjarigheid van deze potentiële opvolger. Politieke en militaire taken en bevoegdheden die voorheen bij de stadhouder hadden gelegen, zoals de magistraatsverkiezing en de benoeming van officieren, werden nu overgenomen door de provincie of door de steden zelf gedaan.²¹⁷ Nog voor de geboorte van Willem III stuurde Holland al een oproep aan de overige provincies om bij een te komen om te praten hoe na de dood van Willem II verder te gaan en hoe de eenheid van het land te bewaren. De andere gewesten reageerden positief.²¹⁸

Het wegvallen van de stadhouder en de minderjarigheid van zijn opvolger bood nieuwe perspectieven voor degenen die van mening waren dat Willem II bij de aanslag gevaarlijke machtsambities had tentoongespreid. In het pamflet *Trouwhartige Aenspraeck* lezen we voor het eerst in 1650 een standpunt dat duidelijk als ‘Staatsgezind’ omschreven kan worden: het keurde het ambt van stadhouder direct en ondubbelzinnig af.²¹⁹ Hierdoor is de *Trouwhartige Aenspraeck* binnen het pamflettencorpus van 1650 een uniek pamflet.

²¹² Bijvoorbeeld P.V.T.M., *Wee-klaghe, over de Subijte, droevige, onverwachte, en schadelijcke Doot van Syn Hoogheydt: Willem de Tweede. Prince van Oraengien, Grave van Nassau, &c. Met den Weer-klanck van Sijn Hoogheydt, aen de vereenighde Nederlanden* (Kn. 6869; z.p. 1650); [Barend Pietersz. Kompas?], *Naamdicht Op het droef- en -ontijdigh afsterven van Sijn Doorluchtige Hoogheyd Gvilhelmvs Fredrelicvs van Nassou, Prince van Orangie, &c. Zaligh in den Heer ontslapen den 6. van Slacht-maand, in ‘t Iaar 1650* (Kn. 6876; z.p. z.j. (1650)).

²¹³ *Herstelling van de EE. Heeren Bickers, Burgermeesteren der Stadt Amsterdam* (Kn. 6885; z.p. z.j. (1650)) A3r.

²¹⁴ Kernkamp, *Prins Willem II*, 183.

²¹⁵ P.V.T.M., *Wee-klaghe* (Kn. 6869), A2v.

²¹⁶ Bijvoorbeeld *Herstelling* (Kn. 6885).

²¹⁷ Kernkamp, *Prins Willem II*, 187-188; *Project van de Groot-Mog: Heeren Staten van Hollandt: In wat voegen deselve van meeninge zyn hare Regeeringe te formeren, welck Project, na dat het by de Vroetschapen geâpprobeert wort, in Policye sal alsoo verblyven* (Kn. 6734; z.p. z.j. (1650)).

²¹⁸ *Hollands Besendinge aen De Ses Provintien. Tot Behoudinge, vande goede Eenigheyt, inde Staet: op de Oude en Loffelijcke Fondamenten vande eerste Regeeringe* (Kn. 6895; z.p. 1650).

Dit wordt bevestigd door een pamflettist uit 1672, die de *Trouwhartige Aenspraeck* ‘een van de eerste Loevesteynsche Boeckjes’ noemde: een van de eerste pamfletten dus, die wat later Johan de Witts politiek van de Ware Vrijheid werd, verwoordde.²²⁰ In het ‘aan alle goede patriotten’ gerichte geschrift werd zowel op de Oranjes als op het stadhouderschap zelf kritiek geleverd. Het liet zien dat de Oranjestadhouders, ondanks hun trouwe diensten, ook uit waren op hun eigen ‘interest’. De eerste Willem was al uit op de soevereiniteit, en de stadhouders na hem trokken altijd de macht naar zich toe. Nu Willem II was overleden, was dit de kans om verder te gaan zonder stadhouder. De schrijver gaf voorbeelden van andere republieken zoals Venetië, Genua en de Zwitserse cantons, waar de bewoners leefden in een vrijheid: ‘van de welcke wy hier niet als een schaduwe hebben gehad’.²²¹ Doodat God het ‘lieve vaderland’ verlost had van de ‘dienstbaarheid’ aan de prins had Hij de ‘gulden vrijheid’ bij de bewoners in de schoot gelegd. Want: ‘de text is klaer dat Republijcken Godt behaechlijker sijn als Monarchien’.²²²

De schrijver erkende dat er in het verleden stadhouders waren die als vervanger moesten dienen wanneer de koning (de landsheer) niet aanwezig was. Maar nu was de soeverein van de landen zelf wel degelijk aanwezig – dit waren de provincies zelf – en daarom was het een ‘absurditeit en tegen de natuur’ om nog stadhouders te hebben. De Verenigde Provinciën maakten zichzelf tot een lachertje bij andere republieken, die hen uitlachten alsof zij kinderen en dwazen waren die ‘willens en wetens’ voor de slavernij kozen. De schrijver plaatste dus vrijheid tegenover slavernij: zonder een stadhouder, of met. Dat er een kans bestond dat de jonge Willem III aangewezen zou worden als kapitein-generaal of stadhouder noemde de schrijver dwaas en uitzinnig, nog meer dan wanneer in een monarchie een kind koning werd.²²³ Een goede oplossing zou zijn wanneer iedere provincie, met behoud van privileges, een eigen stadhouder aannam. Maar het beste was ‘te blyven gelijk alle Republijcken’. De auteur vreesde echter dat de verkregen ‘gulden vrijheid’ ooit weer ‘ontfutseld’ zou worden.²²⁴

²¹⁹ *Trouwhartige Aenspraeck, Aen alle goede Patriotten Van desen Staet, in dese gelegenheit* (Kn. 6900; Leiden 1650).

²²⁰ *Kort Verhael, van den Oorspronck en onderganck der Loevesteynsche Factie. Mitsgaders een vertoogh Van 't recht dat de Gemeente in Zeelant gehad heeft, om in den Jare 1672. sijn Hoogheyt Prins Willem Henrick, in weer-wille van de voorsz Factie, te herstellen, en tegen 't verloop van Staets en Stadts saken te voorzien. Ende Hoe de Bedienaers des Goddelijcken Woordts in Zeelant haer daer ontrent gedragen hebben, met de redenen daer toe specterende* (Kn. 10264; z.p. 1672) 4. Meer over de Loevesteynse factie en de Ware Vrijheid in het volgende hoofdstuk.

²²¹ *Trouwhartige Aenspraeck* (Kn. 6900), A3v-B1r.

²²² *Trouwhartige Aenspraeck* (Kn. 6900), B3r. Zie ook Van de Klashorst, ‘De ware vrijheid’, 172-173. Over het gedachtegoed van dit pamflet (en soortgelijke pamfletten) ook: Heinz Schilling, ‘De libertair-radikale Republikenismus der holländischen Regenten. Ein Beitrag zur Geschichte des politischen Radikalismus in der frühen Neuzeit’, *Geschichte und Gesellschaft. Zeitschrift für historische Sozialwissenschaft* 10 (1984) 498-533.

²²³ *Trouwhartige Aenspraeck* (Kn. 6900), C1v-C2r. Hierbij verwees de schrijver naar Prediker 10:16: ‘Wee u, land! welks koning een kind is...’

²²⁴ *Trouwhartige Aenspraeck* (Kn. 6900), C2r.

Dat de gedachten van de *Trouwhartige Aenspraeck* door tijdgenoten werden overgenomen bleek uit verwijzingen in andere pamfletten. Zoals in de *I. Conferentie*, een praatjespamflet waarin de sprekers bediscussieerden hoe verder te gaan na Willems overlijden. Ook in dit pamflet werd gesteld dat Willem II gevaarlijke ambities had laten zien: dit was voor alle ‘wijze, geleerde, oprechte, vrome en verreziende’ patriotten al duidelijk geweest. Door zijn handelen had de prins ook de harten van alle trouwe patriotten verloren, want vele duizenden van deze patriotten waren ontsteld door de acties van de prins: de aanslag en het arresteren van de zes Hollandse heren. Daarom was volgens een van de sprekers de dood van de prins ‘profijtelijk’.²²⁵ Want de prins en zijn ‘creatures’ veroorzaakten twist en onenigheid in steden en tussen de provincies. Een van de sprekers wist zelfs te melden dat er een nieuwe actie was gepland, die opnieuw geleid zou worden door Willem Frederik. Maar nu waren dan de verenigde Nederlanden bevrijd van de ‘barbaarse regering en tirannie’ die ze boven het hoofd hing, en was de verloren vrijheid weer verkregen. Door de dood van de prins waren de Nederlanders uit de Egyptische slavernij verlost.²²⁶

Helemaal het stadhouderschap verwerpen deed de *I. Conferentie* toch weer niet, want het was volgens de sprekers wel belangrijk dat er een vervanger werd aangewezen zolang Willem III nog minderjarig was. Niet alleen had het ‘gemene volk’ behoefte aan een ‘uitstekend hoofd’ omdat het anders niet in toom gehouden kon worden, ook was de ervaring dat een regering het allerbeste was wanneer deze gemengd was. Een goede regering had zowel een monarchaal, een aristocratisch als een democratisch element in zich. Het aristocratische element werd gevormd door de Staten, het democratische door de vroedschappen in steden, en de persoon van de stadhouder en kapitein-generaal vertegenwoordigde het monarchale element. Omdat deze indeling het meeste overeenkwam met de ‘civile menschelijke societeyt’ en in het bijzonder in de van nature ‘factieuze en twistige’ Nederlanden, was een hoog aanzienlijk persoon dus nodig.²²⁷ Hierna volgde een discussie over geschikte personen, en werd het pamflet meer een propagandaverhaal voor Johan Maurits van Nassau-Siegen (1604-1679), bijgenaamd de Braziliaan, die de voorkeur kreeg boven onder andere Willem Frederik.²²⁸ De Friese stadhouder had bij de sprekers afgedaan. Door zijn bijdragen aan de acties van Willem II had hij zich bij alle vrome en trouwe patriotten, en voornamelijk in Holland, gehaat gemaakt.²²⁹

Ook *Het Rechte Derde Deel* uit de serie van Hollandse praatjes was beïnvloed door de *Trouwhartige Aenspraeck*. De Hollandse spreker verkondigde dat er nu een periode van vrijheid was aangebroken die niemand nog kon afnemen. Wat betreft het stadhouderschap

²²⁵ *I. Conferentie* (Kn. 6899), A4r, A4v, B1r.

²²⁶ *I. Conferentie* (Kn. 6899), B1v, B2v.

²²⁷ *I. Conferentie* (Kn. 6899), C1v-C2r. De ideeën over de soevereiniteit en staatsvorm in: Groenveld, *De prins*, 32-53. Specifieker over de gemengde constitutie: Van de Klashorst, “Metten schijn van monarchie getempert”, 101-107, en 104 over de *I. Conferentie*.

²²⁸ Johan Maurits was van 1637 tot 1644 gouverneur geweest van Brazilië: Poelhekke, ‘Frederik Hendrik en Willem II’, 127.

²²⁹ *I. Conferentie* (Kn. 6899), E1r.

was de Hollander zeer uitgesproken: ‘...ick wilde den naam en het ampt, te gelijk doodt en te niet doen, en straffen die met de doodt, die de eerste daar weder van rept: het soude wel haast in ’t vergeet-boeck komen.’²³⁰

De anti-stadhouderlijke schrijvers kregen hun zin. De komende 22 jaar zouden Holland, en in navolging ook Zeeland, Utrecht, Gelderland en Overijssel, geen stadhouder aanstellen. Op de Grote Vergadering, van 18 januari tot 21 augustus 1651 op initiatief van Holland gehouden in Den Haag, werden beslissingen genomen over ‘unie, religie en militie’. Holland kon de vergadering domineren, en wist de gewestelijke macht te versterken. De Unie bleef zeker behouden, maar wel met de soevereiniteit bij de gewestelijke Staten. Ook in de religieuze zaken bleven de gewestelijke autoriteiten de baas, er kwam geen kerk onder generaliteitsgezag. Het leger tenslotte moest het zonder kapitein-generaal doen, maar kreeg een veldmaarschalk. Zo bleef de gecombineerde functie van stadhouder en kapitein-generaal onvervuld.²³¹ Het eerste stadhouderloze tijdperk was begonnen.

3.5 Conclusie

De pamflettenstrijd uit 1650 had veel publicaties opgeleverd, maar geen duidelijke ‘winnaar’. Zowel de voor- als de tegenstanders van de prins of van Holland en Amsterdam bestookten elkaar en het lezerspubliek met hun standpunten, vaak met behulp van vaderlandretoriek.

Niet alleen in de pamfletten, ook de politieke verhoudingen waren in 1650 in evenwicht, tot na de dood van Willem II Holland de ‘overwinning’ naar zich toe kon trekken. In vergelijking met 1618, toen er een duidelijk ‘oppositioneel offensief’ was van de contraremonstranten tegen de remonstrantsgezinde regenten, ontbrak in 1650 een dergelijke sterke beweging van één van de kampen in het conflict. Hierdoor werd de pamflettenstrijd van 1650 ook niet door een kamp gedomineerd.²³²

Belangrijk is ook dat het daadwerkelijke conflict in 1650 – de aanslag – maar beperkt van tijd was, terwijl in 1618 juist de al jaren voortwoekerende onrust tot een climax kwam. De meeste (en ook de belangrijkste) publicaties binnen de pamflettenstrijd van 1650 verschenen daardoor ook ná het conflict, en hadden daardoor een ander doel en functie dan de pamfletten uit 1618. Waren zij toen een middel in de strijd tegen de Barneveltse factie, in 1650 dienden de pamfletten vooral ter legitimering *achteraf*. Zij rechtvaardigden

²³⁰ *Het Rechte Derde Deel* (Kn. 6842), 7, 10.

²³¹ Wout Troost, *Stadhouder-koning Willem III. Een politieke biografie* (Hilversum 2001) 30-32; S. Groenveld, ‘Unie, religie en militie. Binnenlandse verhoudingen in de Nederlandse Republiek voor en na de Munsterse Vrede’, *De zeventiende eeuw* 13 (1997) 67-87, aldaar 80-82.

²³² Van Deursen stelt dat de kans altijd groot was dat de oppositie in iedere pamflettenstrijd het best vertegenwoordigd was, want ‘slechts de minderheid had er belang bij met behulp van de drukpers het beleid van haar politieke tegenstanders ter discussie te stellen. (...) Een discussie in de pers bewijst vooral dat de min-

de acties van de prins door bijvoorbeeld de Bickerse Ligue aan te vallen, of verdedigden het Hollandse standpunt en veroordeelden juist de prins. Deze pennenstrijd achteraf kunnen we met recht een ‘pamflettenoorlog’ noemen, hij had wel een ander karakter dan die van 1618, toen de dreiging van een burgeroorlog reëel was.²³³ En zoals door de beëindiging van die dreiging (Maurits ingrijpen) het gebruik van vaderlandretoriek in 1619 drastisch verschilde met 1618, zo had ook de context van 1650 gevolgen voor de manier waarop vaderlandretoriek in de pamfletten uit dat jaar functioneerde.

Dit blijkt als we de pamfletten uit het corpus van 1650 (met als primair onderwerp de Republiek) onderverdelen per standpunt. Hoewel de tegenstelling tussen prins- of Oranjegezinden en Staatsgezinden de afgelopen jaren zeker is genuanceerd, heb ik toch geprobeerd de pamfletten binnen deze twee ‘polen’ in te delen, zij het wel binnen een minder strikte opvatting. De twee standpunten heb ik hier genoemd: pro-Holland of pro-prins. Dit is een ruime onderverdeling, waarbinnen verschillende opvattingen kunnen samenkomen. Onder ‘pro-Holland’ kunnen pamfletten vallen die wel tegen de acties van de prins waren maar niet tegen zijn persoon zelf, onder pro-prins zijn pamfletten te vinden die niet zozeer anti-Hollands waren, maar zich bijvoorbeeld eerder sterk uitspraken voor de gereformeerde kerk. Daarnaast heb ik ook de categorieën ‘neutraal’ en ‘onduidelijk’ gebruikt. ‘Neutraal’ wanneer de pamfletten wel de Republiek behandelden, maar dit niet direct conflictgerelateerd waren, ‘onduidelijk’ wanneer mij niet duidelijk is welk standpunt de schrijver innam. Dit kan een interpretatieprobleem van mijn kant zijn, maar wellicht durfde of wilde de schrijver ook geen standpunt innemen.

Binnen het corpus van pamfletten met vaderlandretoriek blijken de pro-Hollandse pamfletten in de meerderheid.

Tabel 4. Onderverdeling per standpunt binnen corpus Republiek.

Totaal	155	
Pro-Holland	72	46%
Pro-prins	51	33%
Onduidelijk	14	9%
Neutraal	18	12%

Ondanks deze meerderheid voor de pro-Hollandse pamfletten is het verschil met de pro-Prins pamfletten niet zo groot als het verschil tussen de contraremonstranten en remonstranten in 1618-1619. Toen was in elk van de jaren een van kampen verantwoordelijk voor meer dan de helft van het aantal pamfletten (in 1618 de contraremonstranten, in 1619 de remonstranten). In 1650 hielden de twee ‘polen’ elkaar meer in evenwicht dan de strij-

derheid geen kans ziet in de regeringscolleges op eigen kracht meerderheid te worden.’ Van Deursen, *Mensen van klein vermogen*, 168. Vgl. Knevel, ‘De politiek op straat’, 410 en noot 34 aldaar.

²³³ Groenveld verwijst naar de pamfletten van juli en augustus 1650 als geschriften die ‘met elkaar het karakter in zich dragen van een complete pamflettenoorlog’: Groenveld, *De prins*, 6.

dende partijen tijdens de Bestandstwisten. Dit blijkt ook wanneer we kijken naar de gebruikte begrippen per standpunt.

Tabel 5. Gebruikte begrippen per standpunt binnen corpus²³⁴

	Pro-Holland		Pro-prins	
Totaal	72		51	
Patriot	29	40%	30	59%
Vaderland	68	94%	46	90%
Natie	23	32%	9	18%

We zien hier dus dat wanneer pamflettisten van beide kampen vaderlandretoriek gebruikten, zij graag het begrip vaderland inzetten: in 90 of zelfs 94 procent van de pamfletten. Ook blijkt uit deze cijfers dat bijna nooit een van andere drie begrippen werd gebruikt, zonder dat ook vaderland in hetzelfde pamflet te vinden was.

Als we kijken naar het begrip patriot, blijkt uit tabel 5 dat de in de pamfletten die de prins steunden, vaker patriot te vinden was dan in de pamfletten die een Hollands standpunt innamen. Wanneer prinsgezinde pamflettisten vaderlandretoriek gebruikten, schreven ze dus vaker over patriotten dan de pro-Hollandse schrijvers. Echter, wanneer we de cijfers anders presenteren en kijken naar de standpunten per begrip, dan wordt duidelijker dat de verschillen voor het gebruik van patriot niet zo groot waren.

Tabel 6. Standpunten per begrip binnen corpus

	Patriot		Vaderland	
Totaal	74	100%	129	100%
Pro-Holland	29	39%	68	53%
Pro-prins	30	41%	46	36%
Onduidelijk	6	8%	4	3%
Neutraal	9	12%	11	9%

Uit tabel 6 blijkt dat van de prinsgezinde kant slechts één pamflet meer verscheen waarin patriot werd gebruikt dan van de pro-Hollandse kant. Wanneer de edities en herdrukken hieruit worden gefilterd en we alleen kijken naar de originele titels, blijkt zelfs dat beide partijen precies evenveel titels met daarin patriot hebben afgeleverd: ieder tien.

Dit betekende echter niet, dat patriot voor de pamfletschrijvers van beide kanten ook dezelfde betekenis had. Vaak werd patriot gebruikt in combinatie met een adjectief: goed, trouw, eerlijk, vroom, geleerd, lief, oprecht, et cetera. Zelden werd het gebruikt zonder een van deze nadere specificaties. Het waren dan ook allen positieve omschrijvingen. Specifiek voor de patriotten in de pamfletten was dus dat ze goed waren, en ook dat ze aan de goede kant van het conflict stonden. Dit ‘goed zijn’ uitte zich op verschillende manier, zoals ‘juist handelen’, ‘juist denken/inzicht/kennis’ of de ‘juiste religie’. Doordat zij over

²³⁴ Omdat *patria* slechts in één pamflet binnen het corpus voorkomt (het volledig Latijnse Kn. 6804b), heb ik dit begrip niet meegenomen in deze tellingen.

deze eigenschappen beschikten, waren zij de personen die werden opgeroepen te handelen, de ogen te openen of in te zien dat iets niet klopte. Dit bezit van de juiste kwaliteiten maakte de patriotten niet alleen geschikte personen om op te treden, zij hadden ook het recht dit te doen.

Vaak werd patriot ook gebruikt in combinatie met uitdrukkingen zoals ‘liefhebbers van het vaderland en de vrijheid’ of ‘goede ingezetenen van het land’.²³⁵ De vraag is of hier een bewust onderscheid werd gemaakt en of dit ook van betekenis was: waren patriotten daadwerkelijk een andere groep dan de liefhebbers van het vaderland of de vrijheid? Of werden verschillende beschrijvingen gebruikt voor wat eigenlijk als dezelfde groep gezien moest worden? Hoewel dat moeilijk te zeggen is, lijkt het erop dat er soms wel degelijk bewust onderscheid werd gemaakt tussen patriotten en ingezetenen. Zo schreef Maximiliaan Teellinck naar aanleiding van aanvallen op zijn *Vrymoedige Aenspraeck* in een verdediging dat er ‘een boosen Geest in ons Landt domineert, die de Inghezetene soeckt op te hitsen tegen de beste Patriotten...’.²³⁶ En de *Trouwhartige Aenspraeck* richtte zich tot ‘recht Vaderlandt lievende Patriotten, goede ende getrouwe Ingesetene van de Vereenigde Neederlanden’.²³⁷ In beide voorbeelden lijkt een verschil zichtbaar te zijn, waarbij patriotten als een aparte groep werden aangeduid. Waarin deze groepen verschilden is op basis van de teksten moeilijk te bepalen.

Wie waren dan deze patriotten? Meestal ging het niet om specifieke personen, hoewel soms wel naar een bepaald iemand werd verwezen. Zoals ‘die trouwen patriot’ Oldenbarnevelt, de gebroeders Bicker die ‘goede en eerlijcke Patriotten’ en ‘rechte Vaders vant Vaderlant’ waren, en de zes Hollandse regenten die in Loevestein door Willem II gevangen werden gezet: ‘ses sulcke trouwe Patriotten, Voorstanders van de Hollandsche Gemeente, en Vrijheyd’.²³⁸ Ook pamflettisten zelf gaven zich soms de titel ‘patriot des vaderlands’, zoals de auteur van de *Bickerse beroerten*. Vaker werd echter een groep als geheel aangesproken of bedoeld, die aan de juiste ‘voorwaarden’ voldeed. Patriot werd dus gebruikt om groepen van elkaar te onderscheiden. Hoewel de patriot misschien nog steeds een ‘liefhebber van het vaderland’ was, kreeg het begrip in de pamflettenstrijd, afhankelijk van het standpunt van de gebruiker, een andere invulling.

Vaderland werd door beide kampen veelvuldig gebruikt, waarbij de pro-Hollandse pamfletten in de meerderheid waren. Kijken we naar tabel 6, dan wordt het verschil nog duidelijker: wanneer in 1650 in een pamflet het begrip vaderland werd gebruikt, was dit in meer dan de helft van de gevallen in een pamflet dat een pro-Hollands standpunt innam. Het combineren van tabel 4 en tabel 6 levert dan voor vaderland de volgende conclusie op:

²³⁵ Bijvoorbeeld in *Den Ommeganck van Amsterdam* (Kn. 6773), 10, 11.

²³⁶ Teellinck, *Onderrichtinge van Mr Maximiliaen Teelinck* (Kn. 6861), geen paginering.

²³⁷ *Trouwhartige Aenspraeck* (Kn. 6900), A3r.

²³⁸ Oldenbarnevelt o.a. in: *Onbescheyt, Over de Belegering van Amsterdam* (Kn. 6791; z.p. z.j. (1650)); de gebroeders Bicker o.a. in: *d’Onstelde Amsterdammer* (Kn. 6848), D3r; de zes Hollandse regenten in: *Brief, rakende het vangen der Ses Leden* (Kn. 6771), 3.

hoewel de pro-Hollandse pamflettisten in 1650 46 procent van de pamfletten met vaderlandretoriek leverden, waren zij wel verantwoordelijk voor 53 procent van de pamfletten waarin vaderland werd gebruikt.

De vraag is of dit ook betekende dat dit vaderland voor de pro-Hollandse schrijvers een exclusieve Hollandse connotatie had. Nergens blijkt expliciet dat de schrijvers alleen Holland als vaderland zagen en de overige gewesten hier niet toe rekenden. Hier kan tegenin worden gebracht dat aangezien Holland in veel pamfletten het primaire onderwerp was, de pro-Hollandse schrijvers deze explicitering ook helemaal niet hoefden te maken. Zij schreven al over Holland, en hoefden dit niet verder te onderstrepen. Toch kunnen we denk ik stellen dat het samenvallen van vaderland en ‘territorium’ niet van heel groot belang leek te zijn. Ook nu kan weer de vraag worden gesteld of het vaderland een specifiek afgebakend gebied betekende, of meer stond voor de waarden die aan het vaderland werden toegeschreven. De in *Het Derde Deel* van het Hollands praatje opgevoerde Brabantse spreker was een uitzondering toen hij uiteenzette wat het vaderland voor hem inhield:

‘Want voor eerst weet men wel, wat treck yder een heeft na sijn Vaderlant. Wie verlangt niet daer te leven daer hy geboren is? Wie hoopt niet, daer sijn graf te hebben, daer hij sijn wiege gehad heeft? Niemant kan uyt spreken met wat heymelijke soetigheyt een mensche na dat lant getrocken wordt: daer sijn voorouders geboortig waren, daer sijn stamme op haer eygene en natuerlijke gront staet, daer als noch dickwils die gene woonachtig zijn, die aen malkander door den bant van bloedverwantschap zijn verbonden, die niet anders wenschen en bidden, dan met haer magen te moghen leven.’²³⁹

De ‘Brabander’ verwees hier duidelijk het vaderland van de geboortegrond, het natuurlijke vaderland zoals Cicero dit noemde, en sprak over een band of basis van bloedverwantschap. Een hogere burgergemeenschap waar mensen verbonden waren via burgerschap en wetten was in dit citaat niet te vinden. Dat was anders bij de schrijver van de *Lauwerenkrans*, die meende dat ‘het welvaren des Vaderlandts sy de hoogste Wet’, en zowel Plato als Cicero noemde om te stellen ‘dat de menschen niet alleen voor haer selven gebooren zijn, maer dat het Vaderlandt een deel sich toedraecht, een deel de kinderen, een deel de Ouders ende Vrienden’.²⁴⁰ Deze regels waren volgens de auteur van toepassing op het ‘eendrachtsverbond’ dat de gewesten samen hadden, de Unie, die de gezamenlijke leden verbond als een lichaam. Hier stond het vaderland dus voor het gemeenschappelijke, dat zijn oorsprong had in de Unie van Utrecht.

²³⁹ *Hollandts Praetjen... Het Derde Deel* (Kn. 6833), B1r.

²⁴⁰ *Lauwerenkrans* (Kn. 6851), B2v-B3r. Volgens de auteur was deze ‘Gulden spreucke, van Plato eerstmael versint, ende van Cicero verhaelt en gepresen.’ Vgl. Condren, *Argument and Authority*, 20, waar bijna letterlijk hetzelfde citaat te vinden is, volgens Condren ‘a Ciceronian dictum [attributed] to Plato’.

Anders dan patriot was vaderland een meer neutraal begrip, dat daardoor niet alleen in appelerende of polemische geschriften werd gebruikt, maar ook in stukken van officiële instanties zoals de Staten van Holland of Zeeland of de stadhouder. Ook in deze als pamflet uitgegeven stukken schreven de auteurs over handelen uit liefde voor het vaderland of de conservatie van het gemene vaderland. Het was dankzij deze brede ‘inzetbaarheid’ dat vaderland zo veelvuldig in pamfletten uit 1650 was terug te vinden. Het was een begrip dat door iedereen, ongeacht politiek standpunt, ingezet kon worden; dat per gebruiker van betekenis kon verschillen, en zowel neutraal kon zijn, als onderdeel van strijd.

4. Het bedreigde vaderland

1672: Het Rampjaar

4.1 Introductie

Op 1 november 1672 schreef rederijkerskamer *De Blaeuvve Acoleye* uit Vlissingen een prijsvraag uit, gericht aan de kamers van Middelburg en Veere. Deelnemers konden reageren op de vraag: ‘Waerom kreegh Nederlandt in dit Jaer sulcken krack?’ Oftewel, waarom was Nederland in 1672 zo hard getroffen door rampspoed en ongeluk? Want 1672 was een ‘wonderjaar’: niemand had zich ooit kunnen voorstellen dat in zo’n korte tijd, zulke grote veranderingen hadden kunnen plaatsvinden. Wie had ooit kunnen bedenken dat in minder dan drie maanden ‘drie van de zeven pijlen uit de koker getrokken’ zouden worden – dat drie van de zeven provincies in vijandelijke handen kwamen? En dat tachtig steden en vestingen door de vijanden overmeesterd zouden worden? En dan nog al die andere gebeurtenissen, die liefhebbers van het vaderland hartzeer bezorgden.¹ De rederijkerskamer zag deze vragen graag beantwoord, en wilde weten wat de redenen en oorzaken konden zijn, dat God het land in dit ‘wonderjaar’ zo hard op de proef had gesteld.²

Maar niet alleen werden deelnemers verzocht een antwoord te vinden op de vraag waarom Nederland – de tekst spreekt over nadrukkelijk over Nederland en niet over de Republiek – dergelijk onheil over zich heen had gekregen, ook werd hen gevraagd in dichtvorm te formuleren hoe het land weer hersteld zou kunnen worden. Het bestuur van *De Blaeuvve Acoleye* had er vertrouwen in dat de aangeschreven kamers geschikt waren om deze vragen te beantwoorden: niet alleen waren de personen uit de kamers liefhebbers van de ‘Redens-konste’, zij waren ook ‘trouw-hertighe Patriotten des Vaderlandts’.³

De inzendingen die binnen waren gekomen bevatten voor de lezer achteraf veel bekende verklaringen en oplossingen. Vooral de zonden van de Nederlanders waren de oorzaak van de ellende: staatzucht, eigenbaat, tweedracht, hovaardij, twist en ontrouw. Maar ook het beleid van de Loevesteiners, die ‘liever Frans als prins’ waren en de prins van Oranje buiten de politiek hielden, was de reden voor de ‘krack’ die Nederland had gekre-

¹ *Ne’erlandts Vallende Oorsaek, en Hulp-middelen tot desselvs Her-stel. Aengewesen In verscheyde Antwoorden: Op de Vrage Waerom kreeg Nederlant in dit Jaer sulcken krack? En in den sin van de Liederen Hoe GOD Ne’erlandt sal verschoonen? Welcke Vragen zijn voorgesteld by de Hoofden der Reden-kamer binnen Vlissingen, genaemt De Blaeuvve Acoleye, Onder ’t woordt De Geest ondersoect ‘et al. Op den eersten Novembrus 1672. Ende be-Antwoordt op den een-en-dertighsten Decembris des selven Jaers* (Kn. 10660; Middelburg z.j. (1672?)) A4r. Het jaar van uitgave is niet duidelijk, TEMPO en de STCN delen het pamflet in bij 1672, Knuttel zelf bij 1673.

² De term ‘rampjaar’ ben ik de pamfletten uit 1672 zelf nergens tegengekomen. Wel werd geschreven over 1672 als (het hier al genoemde) ‘wonderjaar’, ‘gruweljaar’, ‘verraadjaar’, ‘moordjaar’, ‘drukjaar’ en ‘verschrikkelijk schrikkeljaar’ (1672 was inderdaad een schrikkeljaar).

³ *Ne’erlandts Vallende Oorsaek* (Kn. 10660), A4v.

gen.⁴ Dat God Nederland zou verlossen van de ‘plagen en het verdriet’, was een voor de hand liggende oplossing.⁵ En er was al verandering gekomen: de morgenzon die tweeëntwintig jaar verduisterd was geweest, was weer rijzende.⁶ Die vergelijking moet ook voor de lezers buiten het Oranjegezinde Zeeland duidelijk zijn geweest: de prins van Oranje stond weer in het centrum van de macht, het tijdperk van Johan de Witt was geëindigd.

In hun bijdragen zochten de rederijkers uit Middelburg en Veere (en ook Vlissingen zelf) de oorzaken voor het Rampjaar bij de zonden van de Nederlanders en hun falende regering, en de oplossing bij God. Het Huis van Oranje werd daarbij niet vergeten. Deze ideeën waren niet nieuw of origineel. Maar belangrijk is hier dat de personen die aangeschreven werden door de *De Blaeuvve Acoleye* voor de prijsvraag in staat werden geacht die ideeën te formuleren (en dat deze ook van waarde waren) omdat de schrijvers ‘patriotten des vaderlands’ waren.

In dit geval waren deze ‘patriotten des vaderlands’ dus Oranjegezinde (en vermoedelijk ook calvinistische) schrijvers en dichters. Maar niet alleen rederijkers uit Zeeland noemden zich in 1672 patriot of liefhebber van het vaderland. In de pamflettenstrijd die tijdens het Rampjaar op ongekende schaal losbarstte, werden de begrippen patriot en vaderland veelvuldig ingezet. Schrijvers noemden zich patriot, of schreven hun lezers aan onder dezelfde titel. Het vaderland, deels bezet door het Franse invasieleger en altijd onder de dreiging verder onder de voet te worden gelopen, werd betreurd en beklaagd. De schuldigen aan deze nederlaag werden aangewezen en veroordeeld; de redder in nood bezongen. Die redder van het vaderland was meestal dezelfde persoon: de prins van Oranje, Willem III. In de zee van pamfletten die de Republiek in 1672 overspoelde domineerden de aanhangers van de prins. Niet alleen hadden ze een numeriek overwicht – ze produceerden verreweg de meeste pamfletten –, ook wisten ze, met als bewijsvoering de toenmalige deplorabele staat van de Republiek, hun argumenten goed te verkopen. Het is vanuit deze gedachte dan ook niet vreemd dat de Orangisten ook het begrip patriot konden monopoliseren.⁷ Maar betekent dit dat zij alleen door de enorme aantallen pamfletten die ze afleverden, zich dit begrip konden toe-eigenen, of was er ook een ideologische verbintenis, die het ‘patriot-zijn’ koppelde aan steun voor de prins van Oranje?

Daarnaast waren er niet alleen de traditionele kampen van Orangisten en Staatsgezinden die tegenover elkaar stonden in 1672. Gedurende het jaar werd er een andere groep zichtbaar die zich niet per definitie verbond met een van de bovengenoemde ‘polen’. Deze groep bestond uit de inwoners van diverse steden in de onbezette delen van de Republiek, die door middel van gedrukte petitieën en pamflettencampagnes probeerden veranderingen van het bestuur door te voeren. Michel Reinders (en voor hem al A.F. Salomons) noemde

⁴ *Ne'erlandts Vallende Oorsaek* (Kn. 10660), C3v-C4r.

⁵ *Ne'erlandts Vallende Oorsaek* (Kn. 10660), C1v.

⁶ *Ne'erlandts Vallende Oorsaek* (Kn. 10660), B2r.

⁷ Reinders, *Printed Pandemonium*, 129.

deze groep een burgerbeweging.⁸ De vraag is of deze groep ook gebruik maakte van vaderlandretoriek, of bediende deze zich juist van een ander repertoire om de boodschap over te brengen?

Onderzoekscorpus

Het aantal pamfletten in 1672 was veel groter dan in 1618, 1619 of 1650. De Knuttelcatalogus (wanneer gezocht via TEMPO) bevat voor het Rampjaar 851 titels. Het is daarmee het overduidelijke piekjaar van de pamflettenproductie uit de zeventiende eeuw.⁹ Alleen al door deze schaal is 1672 een ander jaar dan de overige bovengenoemde crisisjaren. Het corpus voor 1672 bestaat daardoor ook uit veel meer pamfletten, hoewel het percentage met vaderlandretoriek niet veel verschilt van de overige onderzochte jaren. De grootte van het corpus heeft wel tot gevolg dat niet alle pamfletten evenveel aan bod kunnen komen.

Tabel 1. Aantal pamfletten 1672 met vaderlandretoriek

Samenstelling corpus		
Totaal aantal pamfletten 1672	770	100%
Corpus: pamfletten met begrippen	428	56%

Binnen dit corpus van 430 pamfletten is het begripsgebruik onderverdeeld op de volgende wijze:

Tabel 2. Begripsfrequentie

Totaal aantal pamfletten corpus	428	
Patriot	144	33%
Vaderland	373	87%
Patria	16	4%
Natie	156	36%

Ook in 1672 was vaderland duidelijk het meest gebruikte begrip binnen het corpus. Dit is niet anders dan in de vorige onderzochte jaren. En net als in 1650 kwam natie op de tweede plaats, gevolgd door patriot. In vergelijking met 1618 en 1650 is het gebruik van patriot in 1672 gedaald, wel werd het meer gebruikt dan in 1619. Net als in de andere jaren was het gebruik van patria in 1672 zeer gering, hoewel het niet alleen in Latijnse pamfletten te vinden was.

⁸ Reinders, *Printed Pandemonium*; Idem, *Gedrukte chaos. Populisme en moord in het Rampjaar 1672* (Amsterdam 2010); A.F. Salomons, 'De rol van de Amsterdamse burgerbeweging in de wetsverzeking van 1672', *BMGN* 106 (1991) 198-219. Ook Fruin zag in tijden van crisis naast de Orangisten en Staatsgezinden een derde groep verschijnen, hij noemde deze de 'partij der democraten', die zowel in 1672 als in 1747 was opgestaan tegen de aristocraten (regenten/Staatsgezinden): Robert Fruin, 'De jongelingsjaren van Gijsbert Karel van Hogendorp' (1867) *VG V*, 239-347, aldaar 290-291. Ook: Roorda, *Partij en factie*, 21.

Nederlandse pamfletten maken de overgrote meerderheid uit van het corpus voor 1672, met bijna 90 procent.¹⁰ Opvallend is dat de ‘tweede taal’ Duits is, terwijl misschien eerder Frans of Engels verwacht zou worden gezien het conflict met deze twee landen (Munster en Keulen waren natuurlijk ook tegenstanders) in de pamfletten meer aandacht kreeg. En er zijn ook wel degelijk Frans- en Engelstalige pamfletten in de Knuttelcatalogus te vinden, maar in slechts een beperkt aantal hiervan werd vaderlandretoriek gebruikt.

Het merendeel van de pamfletten binnen het corpus is niet alleen Nederlandstalig, het behandelt ook nog eens de Republiek. Slechts een klein aantal van de 428 pamfletten gaat niet primair over de Republiek: 97 procent wél, in totaal 415 pamfletten. Een kleine 40 procent van deze pamfletten bestond uit edities, herziene versies en herdrukken. In tegenstelling tot 1650, toen meer dan de helft (57 procent) van de pamfletten uit edities bestond, bestaat het corpus voor 1672 dus weer voor het grootste deel uit originele titels.

Tabel 3. Edities binnen Republiek

Totaal Republiek	415	100%
Originele titels	258	62%
Edities, herdrukken etc.	157	38%

Dat deze cijfers lager zijn dan voor 1650 betekent echter niet dat er in 1672 geen pamfletten zouden zijn waarvan veel edities verschenen. Net als in 1650 waren er wel degelijk geschriften waarvan zes, zeven of acht verschillende versies uitkwamen. Eén pamflet uit 1672 was wel bijzonder populair en werd daarom vele malen opnieuw uitgegeven. Dit was *De Worsteling Jacobus*, waarvan in 1672 dertien edities verschenen.¹¹ Het pamflet, dat de laatste dagen en de executie beschreef van Jacob van der Graef, een van de daders van de mislukte moordaanslag op Johan de Witt op 21 juni, zou zelfs in de negentiende eeuw nog worden verkocht.¹² Omdat slechts in één versie – de vierde druk – een verwijzing naar vaderland te vinden is, bevindt alleen deze editie van dit beroemde pamflet zich in mijn corpus voor 1672.¹³

Dit hoofdstuk heeft een iets andere opzet dan de hoofdstukken over 1618-1619 en 1650. Vanwege de recent verschenen literatuur over het Rampjaar, Willem III en De Witt (bijvoorbeeld van Troost, Panhuysen en Reinders) heb ik ervoor gekozen het gehele jaar 1672 in één keer te beschrijven in het achtergronddeel. Dankzij de uitvoerige en gedetailleerde eerdere studies over de gebeurtenissen in 1672 kan ik mij zelf ‘beperken’ tot de

⁹ Wanneer gekeken wordt naar de overige pamfletcollecties, zijn uit 1672 circa 1600 pamfletten beschikbaar. Reinders, *Printed Pandemonium*, 1.

¹⁰ Zie hiervoor Bijlage V.

¹¹ [Simon Simondes?], *De Worsteling Jacobs, Vervattende de Wonderlijke Worsteling, en salige Overwinninge van Jacob vander Graef, Die mede present was doen den gewesenen Pensionaris De Wit gequetst wierd, waer over hy in 's Graven-hage is onthooft op den 29 Junij 1672. Even oudt geworden zijnde 22 Jaren* (Kn. 10455; Middelburg 1672).

¹² Reinders, *Printed Pandemonium*, 183-184.

¹³ Dit is Kn. 10460.

elementaire context, en mij concentreren op de pamfletten. Daarnaast is het door de grootte van het corpus van 1672 onmogelijk alle pamfletten evenveel aandacht te geven. Een selectie was hier soms noodzakelijk.

4.2 Achtergrond

Het eerste stadhouderloze tijdperk

Op de Grote Vergadering van 1651 was onder leiding van Holland besloten dat de functie van stadhouder en kapitein-generaal voorlopig open bleef. Behalve Friesland en Groningen, waar Willem-Frederik stadhouder was, volgden de overige provincies Hollands voorbeeld.¹⁴ Willem-Frederik had wel ambities om zijn machtspositie uit te breiden en aasde op een hoge legerfunctie, maar hij slaagde er niet in zijn zin door te voeren.¹⁵ Het Oranjekamp stond zwak doordat de familie van de jonge Willem III verdeeld was. Willems moeder Maria Stuart en zijn grootmoeder Amalia van Solms ruzieden over de voogdij over het jonge prinsje en probeerden beiden hem zo veel mogelijk binnen hun eigen invloedssferen te behouden. Voor Maria Stuart was dat die van het uitgeweken Engelse koningshuis, dat sinds de Engelse Burgeroorlog en de executie van Karel I in 1649 in ballingschap verkeerde. Omdat Amalia van Solms vreesde dat Maria via haar zoon (en met het vermogen van de Oranjes) de Stuarts zou proberen te steunen, wilde zij dat ook de vaderskant bij de opvoeding van Willem betrokken werd.¹⁶ Het conflict tussen de groepen aan het Oranjehof zou voort blijven duren tot de dood van Maria Stuart in 1661.

De tegenstanders van Oranje hadden dankzij de Grote Vergadering een bijzonder sterke positie gekregen. Gedurende 22 jaar zouden zij de politiek van de Republiek weten te beheersen. De aanhangers van Oranje noemden deze groep de Loevesteinse factie, naar de zes regenten die door Willem II in 1650 op slot Loevestein gevangen waren gezet, maar na diens dood al snel weer in hun ambten waren hersteld. De term ‘Loevesteinse factie’ werd pas gebruikt na 1650 (dus in 1650 zelf nog niet). Bijvoorbeeld in 1652, toen in twee pamfletten enkele ‘Loevesteinse heren’ werden aangevallen, en werd gepleit voor een terugkeer naar een regering met daarin een Oranjestadhouder.¹⁷ Het was waarschijnlijk niet

¹⁴ Na de dood van Willem II werd Willem Frederik in december 1650 ook stadhouder van Groningen, en van het landschap Drenthe: wel degelijk een gewest (het achtste dus), maar zonder een plek in de generaliteit. Janssen, *Creaturen van de macht*, 181-184, 188.

¹⁵ Janssen, *Creaturen van de macht*, 189-194; Israel, *The Dutch Republic*, 717-718, 728-729.

¹⁶ Troost, *Stadhouder-koning*, 37-38; Rowen, *The Princes of Orange*, 99-101.

¹⁷ *Artyckelen Tegen de Loevesteynsche Heeren De With, Keyser, en Stelling-werf, Ende hunne adherenten, Tot waerschouwinghe, vande goede Inghesetene van 't Landt, omdoor hun niet verlooren te gaen, maer teghen hun te waken, etc. Door een Lief-hebber ghemaect, tot voordeel van 't Vader-Landt, door den E.d. Keysers.* (Kn. 7297; Amsterdam 1652) en *De rechte ondeckinge Van de Hollantsche Regerende Loevesteynsche Heeren* (Kn. 7302; Dordrecht 1652). De *Artyckelen Tegen de Loevesteynsche Heeren* werd op 1 augustus

toevallig dat deze pamfletten op de markt kwamen toen de stadhouderloze Republiek voor het eerst op de proef werd gesteld, door het uitbreken van een oorlog met Engeland (de Eerste Engelse Zeeoorlog) die uiteindelijk twee jaar zou duren. Het was tijdens deze oorlog dat Johan de Witt werd benoemd als raadpensionaris van Holland. In 1653 volgde De Witt, die al enkele jaren pensionaris van Dordrecht was, Adriaen Pauw (1585-1653) op. De Witt had de Amsterdammer Pauw al vaker vervangen wanneer deze ziek was – de Dordtse pensionaris nam deze taak op zich als vertegenwoordiger van Hollands oudste stad – en hij bleek geknipt te zijn voor het ambt. Tot aan zijn aftreden in augustus 1672, een kleine twee weken voor zijn dood, zou De Witt raadpensionaris blijven. Voor zijn tegenstanders was hij de verpersoonlijking van de Loevesteinse factie, en de belangrijkste tegenstrever van Willem III. Johan was de zoon van de Dordtse burgemeester Jacob de Witt, die in 1650 door Willem II was gearresteerd, en van zijn vader zou hij zijn afkeer van het stadschap hebben meegekregen: ‘gedenck aan Loevesteyn’ was de les die vader De Witt zijn twee zoons iedere dag zou hebben voorgehouden.¹⁸

Een belangrijke taak voor de nieuwe raadpensionaris was het beëindigen van de zeeoorlog met Engeland, die voor de Republiek weinig voorspoedig verliep. In diverse steden waren oproeren uitgebroken, waarbij de inwoners hun steun betuigden voor de prins van Oranje – die op dat moment nog maar drie jaar oud was.¹⁹ Uit vrees dat de aanhang van Oranje verder zou groeien, een ontwikkeling waarmee mogelijk ook het Engelse koningshuis gebaat zou zijn, was de Engelse Lord Protector Oliver Cromwell (1599-1658) bereid te onderhandelen. Onderdeel van het akkoord tussen Engeland en de Republiek was dat de Staten-Generaal en de gewestelijke Staten Willem III (of iemand uit zijn huis) nooit zouden benoemen in de functies die zijn voorouders hadden bekleed. Uiteindelijk wist De Witt het akkoord zo aan te passen dat deze regeling alleen voor Holland gold. Dit deel van het vredesakkoord zou bekend worden als de Akte van Seclusie, en zorgde voor onrust binnen zowel Holland als de Republiek, omdat de Staten-Generaal het akkoord hadden getekend zonder dat zij inzage hadden gekregen in de Akte van Seclusie.²⁰

Vooraf uit Zeeland kwam kritiek op het handelen van De Witt. De Staten van Zeeland lieten hun secretaris Adriaen Veth (1610?-1663) een officiële reactie – deductie – opstellen, waarin onder meer Holland werd verweten enkele Unie-artikelen te hebben geschonden, en zich ondankbaar te hebben getoond tegenover het Huis Oranje-Nassau.²¹ Om zich tegen deze kritiek te verdedigen kwam Holland enkele weken later met een eigen de-

1652 verboden door de Staten van Holland (uitgegeven als Kn. 7300), Knuttel, *Verboden boeken*, 12, nr. 40; Weekhout, *Boekencensuur*, 382, bijlage 1, nr. 145.

¹⁸ N.C.F. van Sas, ‘Gedenck aan Loevesteyn’ in: Idem (ed.), *Waar de blanke top der duinen en andere vaderlandse herinneringen* (tweede druk; z.p. 2005) 97-111, aldaar 106; Luc Panhuysen, *De Ware Vrijheid. De levens van Johan en Cornelis de Witt* (zesde druk; Amsterdam en Antwerpen 2007) 108-109.

¹⁹ Israel, *The Dutch Republic*, 717-721. Vooral in Enkhuizen was het erg onrustig: Dekker, *Holland in beroering*, 42-44.

²⁰ Israel, *The Dutch Republic*, 722-723; Troost, *Stadhouder-koning*, 40-41.

²¹ Kluiver, ‘Zeeuwse reacties’, 412, 414; Israel, *The Dutch Republic*, 725.

ductie, geschreven door Johan de Witt.²² In zijn *Deductie* rechtvaardigde De Witt de Akte van Seclusie door te stellen dat het soevereine Holland alle recht had het stadhouderschap af te schaffen, en door te bewijzen dat een stadhouder geen noodzakelijk onderdeel was van het politieke systeem. Het is vanwege dit laatste aspect dat de *Deductie* vooral bekendheid heeft gekregen: als een politiek manifest van De Witt, waarin hij zijn visie van de ‘Ware Vrijheid’ uit de doeken deed: een Republiek van soevereine gewesten zonder stadhouder. Wat echter niet vergeten moet worden is dat De Witts *Deductie* in eerste instantie geschreven was als rechtvaardiging en verdediging, en niet om een nieuwe politieke visie te ontvouwen.²³

Hoewel De Witts positie niet verzwakt was door de controverse rond de Seclusie en de *Deductie*, maakte het wel duidelijk dat er binnen de Republiek nog steeds veel steun was voor Oranje, en dat de Hollandse regentenpolitiek niet ieders goedkeuring kreeg. Gedurende de 22 jaar die het eerste stadhouderloze tijdperk zou duren kwamen deze spanningen telkens weer naar boven, tot ze in 1672 niet meer te onderdrukken waren. Die spanningen werden niet alleen veroorzaakt door interne tegenstellingen, maar ook door ontwikkelingen in het buitenland. Zo werd in 1660 het Engelse koningschap hersteld, en besteeg Willem III na jaren van ballingschap de troon. Met een Oranjegezinde koning op de Engelse troon was het zaak voor De Witt om de banden met Engeland aan te halen.²⁴ Maar ondanks mooie woorden van Karel zouden de betrekkingen al snel verslechteren.

Daarnaast was er de dreigende aanwezigheid van de Franse koning Lodewijk XIV (1638-1715), wiens ambities niet beperkt bleven tot zijn eigen landsgrenzen. Wel hadden de Republiek en Frankrijk, mede naar aanleiding van de troonsbestijging van Karel II in Engeland, weer toenadering gezocht en in 1662 was een verbond gesloten, dat afspraken over handel en visserij bevatte en ook diplomatieke en militaire steun van Frankrijk beloofde.²⁵ Maar de Republiek had Frankrijk liever als vriend dan als buurman (‘Gallia amica, non vicina’), waarbij de zwakke positie van de Spaanse Nederlanden zorgen baarde.²⁶ In tijden van (mogelijke) oorlog werd de roep om Oranje – als aanvoerder van het leger, als symbool van de eenheid van het land – altijd groter, en nam de druk op de regenten van de Ware Vrijheid toe.

In 1665 brak er opnieuw een oorlog uit met Engeland: de Tweede Engelse Zeeoorlog (1665-1667). Deze kende echter een stuk succesvoller einde voor de Republiek. Onder

²² Kluiver, ‘Zeeuwse reacties’, 416.

²³ De *Deductie* is verschenen in een moderne hertaling: Johan de Witt, *De Deductie van Johan de Witt. Manifest van de ware vrijheid uit 1654* Serge ter Braake (ed.) (Arnhem 2009). Het origineel is als pamflet uitgegeven als Kn. 7543-7549a.

²⁴ Troost, *Stadhouder-koning*, 51-52.

²⁵ Herbert H. Rowen, *John de Witt, Grand Pensionary of Holland, 1625-1672* (Princeton 1978) 465, 469-470.

²⁶ <http://dutchrevolt.leiden.edu/dutch/spreuken/Pages/gallia%20amica%20non%20vicina.aspx> (04/11/2011); Israel, *The Dutch Republic*, 776-778.

leiding van Cornelis de Witt en Michiel de Ruyter (1607-1676) wist de Nederlandse vloot de Engelsen een zware slag toe te brengen door in 1667 bij Chatham een groot aantal Engelse schepen te vernietigen en het vlaggenschip van de vloot, de Royal Charles, mee te nemen. Engeland was vernederd en stemde in met onderhandelingen, die in mei van dat jaar met de Vrede van Breda werden bekrachtigd.²⁷

In hetzelfde jaar werd er een belangrijke beslissing genomen over de toekomst van Willem III en het Oranjehuis. In 1666 was al besloten om Willem tot ‘Kind van Staat’ te benoemen. Door deze maatregel werd hij onttrokken aan de invloed van Engelsgezinde hovelingen en namen de Staten van Holland de opvoeding van de prins op zich. Johan de Witt werd een persoonlijk docent van Willem. In 1667 werd het zogenaamde Eeuwig Edict opgesteld. In dit Edict was te lezen dat het stadhouderschap in Holland voor altijd werd afgeschaft, en dat de functies van stadhouder en kapitein-generaal in de overige gewesten gescheiden moesten worden. Met dit laatste kon worden voorkomen wat Willem II in 1650 had geprobeerd: via het leger de positie van de stadhouder verder versterken.²⁸ Het Eeuwig Edict werd gebracht als een compromis: de Staatsgezinden hoefden niet meer te vrezen voor een Hollandse stadhouder, en in de andere gewesten kon een stadhouder nooit meer de leiding krijgen over het leger. De Orangisten behielden nog wel de hoop dat Willem III kapitein-generaal zou worden, en hij zou ook een positie in de Raad van State krijgen als de andere gewesten met Holland instemden. Anders dan veel tijdgenoten dachten was het Eeuwig Edict niet opgesteld door De Witt, hij was er zelfs geen voorstander van, maar door de Haarlemse pensionaris Gaspar Fagel (1634-1688) en de invloedrijke Amsterdamse regent Gilles Valckenier (1623-1680).²⁹ Opvallend is dat waar het Eeuwig Edict door Oranjeaanhangers fel werd aangevallen, en in het bijzonder in 1672, Fagel van kritiek verschoond bleef. En dat niet alleen, hij volgde De Witt op als raadpensionaris en zou in de toekomst optreden als de rechterhand van Willem III in de Staten van Holland.³⁰

Ook nu waren het niet alleen binnenlandse aangelegenheden die tot het opstellen van het Eeuwig Edict hadden geleid. De dreiging die van Frankrijk uitging was in 1667 een stuk dichterbij gekomen toen het Franse leger de Spaanse Nederlanden binnenviel, waar Lodewijk XIV volgens het zogenaamde devolutierecht aanspraak op maakte. De oorlog kreeg daarom de naam Devolutieoorlog mee. Door deze oorlog werd de discussie over het opperbevel van het leger weer actueel, en het Eeuwig Edict moest een oplossing aanbieden. De Franse agressie baarde wel zorgen, en daarom sloot de Republiek in 1668 samen met Engeland en later ook Zweden een verbond, dat de Triple Alliantie is gaan heten. In het verbond, dat als doel had een einde te maken aan de Franse expansie in de Spaanse Ne-

²⁷ Troost, *Stadhouder-koning*, 67; Rowen, *John de Witt*, 594-596.

²⁸ Troost, *Stadhouder-koning*, 58, 60-61; Rowen, *The Princes of Orange*, 118-120.

²⁹ Troost, *Stadhouder-koning*, 61-62; Rowen, *The Princes of Orange*, 121.

³⁰ Israel, *The Dutch Republic*, 813. Volgens Renier was Fagel een ‘typische voorstander van de nationale synthese-gedachte’, die inzag dat de verheffing van de prins noodzakelijk was om een nationale eenheid te ver-

derlanden, was een geheim artikel opgenomen waarin de drie landen overeen kwamen gezamenlijk op te treden bij agressie van Frankrijk.³¹

De Triple Alliantie was echter minder waard dan gehoopt. Hoewel Lodewijk XIV zijn oorlog in de Spaanse Nederlanden inderdaad niet verder voortzette, bleek hij verder weinig onder de indruk. De Franse dreiging bleef. De Engelse deelname in de Alliantie kon moeilijk oprecht genoemd worden, toen Karel II in juni 1670 in het geheim met Frankrijk het Verdrag van Dover tekende, waarin beide landen afspraken de Republiek aan te vallen. Anders dan bij het geheime artikel uit de Triple Alliantie, lekte het Verdrag van Dover niet uit, zodat men in de Republiek niet op de hoogte was van de plannen van Frankrijk en Engeland.³² Ook andere Europese mogendheden of mogelijke bondgenoten van de Republiek wist Lodewijk aan zijn kant te krijgen, zoals de bisdommen Munster en Keulen; of anders in ieder geval neutraal te houden, zoals keizer Leopold I. Hierdoor raakten de Verenigde Provinciën steeds meer in een isolement.³³ Wat aanvankelijk een economisch conflict was, waarbij Frankrijk en Engeland de Republiek dwarszaten met protectionistische maatregelen en handelsbeperkingen en andersom, werd nu een echte oorlog.

Rampjaar 1672

Diplomaten van de Republiek in Engeland en Frankrijk hadden lang niet willen geloven dat er een oorlog op komst was. De ambassadeur in Frankrijk, Pieter de Groot (1615-1678, zoon van Hugo), schreef in februari 1671 aan raadpensionaris De Witt dat hij gehoord had dat Frankrijk en Engeland de Republiek wilden aanvallen, maar het leek hem onwaarschijnlijk. En ook de gezanten in Engeland vertrouwden erop dat Karel II zich aan de Triple Alliantie zou houden.³⁴ Toch werd de oorlogsdreiging wel dusdanig gevoeld dat in mei 1671 vanuit Gelderland in de Staten-Generaal het voorstel kwam om Willem III tot kapitein-generaal te benoemen. Het zoeken naar steun voor dit voorstel, gelobby van de prins en tegenwerking van de Staten van Holland duurde tot februari 1672, toen werd besloten om Willem onder voorwaarden voor één oorlogsseizoen tot kapitein-generaal te benoemen, en wanneer hij 22 werd (dus in november van dat jaar), voor het leven.³⁵

Willem III had nu de leiding over een leger waaraan lange tijd weinig aandacht was besteed. De Witt had vooral de oorlogsvloot versterkt, waarmee de handelsbelangen van de Republiek (en dan in het bijzonder van Holland) verdedigd konden worden. Het landleger daarentegen was in alle opzichten (zowel kwantitatief als kwalitatief) verwaarloosd, zoals

wezenlijken, en daarom veranderde hij van tegenstander in aanhanger van Willem III: Renier, *De Noord-Nederlandse Natie*, 232.

³¹ Troost, *Stadhouder-koning*, 69-70; D.J. Roorda, *Het rampjaar 1672* (Bussum 1971) 11, 13.

³² Roorda, *Het rampjaar*, 13-14.

³³ Troost, *Stadhouder-koning*, 77-78.

³⁴ Troost, *Stadhouder-koning*, 73.

³⁵ Troost, *Stadhouder-koning*, 73, 75.

al in 1665 duidelijk was geworden toen de bisschop van Munster met 20.000 man Gelderland en Overijssel was binnengevallen, en waartegen de Staatse troepen in de oostelijke provincies niets hadden kunnen inbrengen.³⁶

Dat het Staatse leger dan ook niet was voorbereid om de enorme troepenmacht van Lodewijk XIV tegen te houden was daarom misschien wel te verwachten, de schok was toch erg groot. In april 1672 verklaarden Frankrijk en Engeland de Republiek de oorlog, nadat eind maart Engeland al had laten merken aan welke kant het stond door de terugkerende Nederlands Smyrnavloot aan te vallen.³⁷ In mei zette het Franse leger zich in beweging – met in totaal ongeveer 130.000 manschappen het grootste leger in Europa – en trok op richting de Republiek. In dezelfde maand verklaarden ook Munster en Keulen de Republiek de oorlog. De Fransen richtten zich niet op het goed verdedigbare en versterkte Maastricht, maar trokken de stad voorbij en sloegen het beleg op voor de vestingsteden langs de Rijn.³⁸ En daar bleek hoeveel de verdediging van de Republiek waard was: helemaal niets. De slecht onderhouden vestingwerken vielen binnen enkele dagen, en de Fransen kregen vrije toegang tot de zogenaamde IJssellinie.³⁹

De Nederlandse vloot had wel wat meer succes. In ieder geval was het eerste treffen met de gecombineerde Engels-Franse vloot bij Solebay niet uitgelopen op een nederlaag voor de Republiek. Onder leiding van De Ruyter waren de Engelsen en Fransen op 7 juni onverwacht aangevallen en was hun ernstige schade toegebracht. Het gevaar op zee – voor een invasie van Engeland werd gevreesd – was voorlopig geweken.⁴⁰ Cornelis de Witt was als afgevaardigde van de Staten-Generaal op het vlaggenschip De Zeven Provinciën aanwezig, en deed een dag later in een brief verslag van het strijdgewoel – voor zover hij iets had kunnen zien door hevige rook. Hij hoopte dat hij dankzij God de kracht zou hebben zich tot het uiterste voor het vaderland in te spannen.⁴¹

De Fransen lieten zich echter niet door de gebeurtenissen bij Solebay weerhouden om op het vasteland verder op te rukken. En dat verliep bijzonder voorspoedig. Het Staatse leger werd overrompeld, en moest steeds meer terrein prijsgeven. Ook de in haast extra gerekruteerde boeren en schutters, die het leger moesten versterken, konden de Fransen niet tot staan brengen. Het Staatse leger gaf de IJssellinie op, en de soldaten trokken zich westwaarts terug. Ook Utrecht, waar de inwoners zich tegen de magistraten hadden gekeerd, kwam zonder slag of stoot in handen van de Fransen. Voor de verdediging van Holland kwam het nu aan op de waterlinie, waarvoor grote stukken land onder water werden gezet. Door de droge zomer en protest van boeren die hun grond verloren zagen gaan ging dit niet

³⁶ Israel, *The Dutch Republic*, 770; Roorda, *Het rampjaar*, 38.

³⁷ Roorda, *Het rampjaar*, 32-33.

³⁸ Roorda, *Het rampjaar*, 45-46.

³⁹ Israel, *The Dutch Republic*, 798-799.

⁴⁰ Vgl. Gijs Rommelse, 'Een invasie op de Hollandse kust? Een kritische kanttekening bij de geschiedschrijving van het Rampjaar 1672', *Holland. Historisch Tijdschrift* 43 (2011) 37-45.

⁴¹ Cornelis de Witt, [Twee brieven van Cornelis de Witt vanaf de vloot bij Solebay, van 8 juni 1672] (Kn. 10122; z.p. 1672) 2.

heel snel, maar uiteindelijk was de laatste verdedigingslinie gevormd, en hier (bij Bodegraven) vestigde Willem III zijn hoofdkwartier.⁴²

De Fransen hadden nauwelijks een schot hoeven lossen om alle veroverde steden in handen te krijgen, en van een beleg was vaak geen sprake. In de oostelijke provincies brak grote paniek uit, en er ontstond een massale vluchtelingenstroom van mensen en goederen in de richting van het westen. De inwoners (en ook de bestuurders) van de Republiek waren zeer geschokt door de snelle voortgang van Lodewijk XIV. De verklaring voor dit succes werd niet alleen gezocht bij de Fransen, maar ook bij de Nederlanders zelf: lafheid, sabotage, verwaarlozing, incapabele bevelhebbers, slechte communicatie en tal van andere redenen werden aangevoerd als oorzaak, maar vooral verraad. Want hoe anders dan door verraad konden de steden en provincies zo gemakkelijk in Franse handen zijn gevallen? De regenten waren gezwicht voor de ‘gouden Louisen’ van de Franse koning, waarmee hij iedereen wist om te kopen. Lodewijk won deze oorlog niet met het staal van zijn wapens, maar met het goud uit zijn schatkist, hij streed niet met pistolen, maar met pistoletten.⁴³ Zondebokken werden gevonden in de personen van officieren en regenten, zoals de bevelhebber Montbas (zwager van Pieter de Groot) – een Fransman – die zijn stelling bij het Tolhuis had verlaten waardoor de Fransen zonder al te grote problemen de Rijn hadden kunnen oversteken. En ook de rijke regenten die probeerden niet alleen zichzelf maar ook hun bezittingen in veiligheid te brengen, kregen er van langs.⁴⁴

De onrust waarbij de inwoners zich tegen de gezagsdragers richtten beperkte zich niet alleen tot de gebieden aan het front, dat met de dag opschoof. Ook in het nog onaangestaste Holland was er veel kritiek op de overheden. Deze kritiek kwam naar buiten in de vorm van talloze pamfletten, demonstraties, olopjes en oproeren en soms ook geweld. Iemand die hier direct slachtoffer van werd was Johan de Witt. In de late uren van 21 juni pleegde een groepje mannen een moordaanslag op De Witt, die meerdere malen werd gestoken maar er met relatief lichte verwondingen af kwam. Wel was hij enkele weken uitgeschakeld. Jacob van der Graef, een van de aanvallers, werd opgepakt, en enkele dagen later onthoofd. Het zou Van der Graef tot een martelaar van de Orangisten maken.

De laatste dagen van juni stonden in het teken van oproeren. De paniek was overgeslagen op de gehele Republiek, en in Holland en Zeeland liet de bevolking het ongenoegen horen. De inwoners van de steden wilden van hun bestuurders weten hoe het met de verdediging gesteld was, en accepteerden geen laffe overgave aan de vijand. Want in de

⁴² R. Fruin, *De oorlog van 1672* (Groningen 1972) 141-149.

⁴³ *Deductie van den Tegenwoordigen Toestant van dit Nederlandt* (Kn. 10380; z.p. 1672) 3; *Discoursen, Over den tegenwoordigen Interest Van het Landt. Tusschen een Zeeu, Hollander en Raedsheer* (Kn. 10482; Amsterdam 1672) 6. Een andere pamflettist schreef over het ‘verraad en de gouden kogels’ waarmee Lodewijk de Nederlanders wilde overwinnen: *d’Ontdeckte Ambassade Van de Groot, Ambassadeur in Vranckrijck. Waer in ’t geheym van sijn secreete Handelingh met sijn Complicen vertoont wert* (Kn. 10466; z.p. 1672) A2r.

⁴⁴ Roorda, *Het rampjaar*, 47-51; Luc Panhuysen, *Rampjaar 1672. Hoe de Republiek aan de ondergang ont-snapte* (Amsterdam en Antwerpen 2009) 135-136.

Staten van Holland werd al gesproken over onderhandelen met de Fransen, zelfs overgave werd genoemd. Na veel discussie werd uiteindelijk Pieter de Groot als afgevaardigde van de Staten-Generaal naar de Fransen gestuurd. Dit zette kwaad bloed. Een van de eerste Hollandse steden waar het tot oproer kwam was Dordrecht (op 24 juni), de thuisbasis van de familie De Witt. Het was in eerste instantie ook een Oranjegezind oproer. Woedende inwoners die meenden dat de stad niet was voorbereid op een eventueel beleg trokken richting het stadhuis en bedreigden de regenten met geweld. Mikpunt was ook het Eeuwig Edict, dat de prins van Oranje het stadhouderschap onmogelijk maakte. De Dordtse regenten besloten de prins te vragen naar de stad te komen. Die kwam uiteindelijk ook, op de 26e, omdat de hem gezonden delegatie vreesde het er niet levend vanaf te brengen als zij de prins niet mee terug bracht naar Dordrecht.⁴⁵ Maar de komst van de prins alleen was niet genoeg, hij moest ook tot stadhouder benoemd worden. Onder grote druk van het toegestroomde volk riepen de regenten van Dordrecht Willem III toen uit tot stadhouder van Holland, en werd het Eeuwig Edict in het openbaar verbrand.⁴⁶

Andere steden werden aangestoken door het Dordtse oproer, zoals Rotterdam, Gouda Haarlem en Schiedam, waar het erg onrustig was. Regenten werden bedreigd, en soms slachtoffer van fysiek geweld, zoals de Schiedammer Nieuwpoort, die ter bescherming in het stadhuis werd opgesloten. Een belangrijke rol in de oproeren was weggelegd voor de schutterijen, maar ook andere groepen zoals vrouwen, boeren en het 'grauw' waren bij de protesten betrokken.⁴⁷ Middels rekest (of petitie) maakten ze hun wensen aan de regenten bekend, en via pamfletten waren de demonstranten op de hoogte van de gebeurtenissen in andere steden. Eén eis domineerde in de rekest: de verheffing van de prins tot stadhouder.⁴⁸ Onder druk van de gewapende schutters, die geacht werden de magistraten te beschermen maar zich nu tegen hen keerden en op intimiderende wijze de stadhuizen en raadkamers binnendrongen, gingen de regenten al gauw met de eisen akkoord.⁴⁹ Nadat de steden overstap waren gegaan volgden niet veel later de Staten van Holland. Op 1 juli werd voor het eerst in de Hollandse Statenvergadering geopperd om de prins tot stadhouder te verheffen, twee dagen later verdween het Eeuwig Edict al na vijf jaar in de prullenbak, 4 juli was de benoeming door de Staten een feit en op 9 juli werd Willem III officieel beëdigd. Voor het eerst in 22 jaar had Holland weer een stadhouder.⁵⁰

Een van de eerste acties waarbij Willem zijn herwonnen gezag en status liet gelden was een brief aan de oproerige steden. In deze op 8 juli geschreven brief riep de nieuwe

⁴⁵ Volgens Roorda bezocht de prins Dordrecht op 29 juni, volgens Reinders de 26^e: Reinders, *Printed Pandemonium*, 196.

⁴⁶ Roorda, *Het rampjaar*, 63-64.

⁴⁷ Roorda, *Het rampjaar*, 64-65; Israel, *The Dutch Republic*, 800-801.

⁴⁸ Reinders, *Printed Pandemonium*, 194, 198-199.

⁴⁹ Knevel, *Burgers in het geweer*, 360.

⁵⁰ Roorda, *Het rampjaar*, 66; Israel, *The Dutch Republic*, 802; Troost, *Stadhouder-koning*, 85-86. Vgl. Reinders, *Printed Pandemonium*, 209. Op 8 juli hadden de Staten-Generaal het kapitein-generaal- en admiraal-generaalschap van de Unie hersteld.

stadhouder op tot herstel van rust en orde, sprak hij zijn steun uit voor de bestuurders van de steden en verklaarde hij dat hij de regenten niet schuldig achtte aan verraad. De brief had echter weinig effect, en werd soms ook niet geloofd: volgens pamfletschrijvers was de boodschap eerder van ‘verraders’ afkomstig dan van de prins zelf.⁵¹

De onrust hield aan, ondanks de verheffing van de prins tot stadhouder. De doelen die de demonstranten zich hadden gesteld gingen verder, en ze richtten zich nu op hun regenten: degenen die blijk hadden gegeven van slecht bestuur moesten weg. Het waren vooral de regenten die tot de Loevesteinse factie werden gerekend, de medestanders van De Witt en zijn politiek van de ‘Ware Vrijheid’, die er van langs kregen in de talloze pamfletten die in de maanden juni, juli en augustus werden gepubliceerd.⁵² De Loevesteiners werden verantwoordelijk gehouden voor het ongeluk dat de Republiek had getroffen, en ze waren daarom het mikpunt van felle kritiek – in het bijzonder de broers De Witt en Pieter de Groot. Deels kan Willem III hiervoor verantwoordelijk worden geacht, want na zijn brief van 8 juli was het gedaan met zijn steun voor de regenten. Eerder maakte hij nu zijn afkeer duidelijk. Dat bleek toen Johan de Witt bij de prins steun vroeg tegen de vele pamfletten die hem als corrupt afschilderden. De prins reageerde, hoewel hem dit werd afgeraden, met een brief (die vanzelfsprekend ook werd gepubliceerd) waarin hij De Witt zoveel meedeelde als dat hij maar moest leren leven met de kritiek, en dat Willem en zijn familie zelf ook jarenlang waren gelasterd.⁵³ Met zijn reactie had de prins de lastercampagne tegen De Witt op geen enkele manier een halt toegeroepen, en deze ging dan ook voluit door. Over Pieter de Groot en zijn rol bij de onderhandelingen met de Fransen had Willem zich openlijk negatief uitgelaten, in een vergadering van de Staten-Generaal. De Groot besloot toen het land te verlaten, en vluchtte naar Antwerpen.⁵⁴

De oorlog zelf was in een andere fase gekomen. De Franse opmars was tot stilstand gekomen bij de waterlinie, en grote pogingen deze te doorbreken waren er niet.⁵⁵ Voor Lodewijk XIV zelf was de situatie wel duidelijk. Hij was de Republiek op spectaculaire wijze binnen gekomen, en hij keerde als een triomfator eind juli weer terug naar eigen land. Zijn leger liet hij achter als een bezettingsmacht, die in de veroverde provincies bijvoorbeeld

⁵¹ Troost, *Stadhouder-koning*, 92; Reinders, *Printed Pandemonium*, 213-215. Willems brief werd aan anderen toegeschreven in *Huysmans-Praetje, Voorgesteld tot onderrechtingh, Hoe men sich in desen verwerden en murmurerige toestandt des tijds behoorden te dragen: En met eenen Om tot beter verstant des oorsaecks van de tegenwoordige bedroefden toestandt des tijds te komen: Tusschen Jacob, Klaes en Symon* (Kn. 10282; Amsterdam 1672) 5-6: ‘dat ick niet kan gelooven, dat sulcks des Prince werck is, de Verraders mogen het tot haer verschooningh, en om de Burgery te stillen, gedaen hebben’ en *Onpartydige Consideratien, Over de Missive van sijn Hoogheyde de Heer Prins van Orange, Geschreven Aen de Burgermeesters en Regeerders van meest al de Hollantse Steden. Doorgaens op de tegenwoordige toestandt van saken gepast* (Kn. 10340; Muiden 1672) 4, waar werd gesteld dat de brief door ‘een of andere arminiaan’ was geschreven. Twijfel over de brief en de prins ook in *Den Politiquen Mantel Opgelicht in 't Princen Leger, Door een Hollander, Zeeuw, Utrechts-man, en Fries* (Kn. 10292; Utrecht z.j. (1672)) B2v.

⁵² Harms, *De uitvinding van de publieke opinie*, 112 voor de ‘pamflettenoutput per periode’.

⁵³ Gepubliceerd als pamflet: Kn. 10164-10165.

⁵⁴ Troost, *Stadhouder-koning*, 92-94; Roorda, *Het rampjaar*, 80; Idem, *Partij en factie*, 143-144, 152.

⁵⁵ Fruin, *De oorlog van 1672*, 183-185.

weer de katholieke eredienst invoerde en hoge schattingen aan de plaatselijke bevolking oplegde, maar nog maar nauwelijks tot gevechtshandelingen kwam.⁵⁶ De Munsterse troepen daarentegen waren nog volop in actie, veroverden meerdere steden in Oost-Nederland, en trokken op naar Groningen, de stad die de soldaten van ‘Bommen Berend’ (het leger van bisschop Bernhard van Galen bestookte de stad continue met bommen) meer dan een maand zouden belegeren. In het noorden werd dus nog steeds gevochten, maar voor Holland en de kustprovincies was de dreiging enigszins afgenomen.⁵⁷

Intussen hadden zich rond de broers De Witt nieuwe ontwikkelingen voorgedaan. De in de vele pamfletten geuite beschuldigingen van landverraad, heulen met de Fransen en corruptie werden voor Cornelis een stuk concreter toen hij door de barbier Willem Tichelaar werd beschuldigd van een samenzwering tegen de prins. Cornelis zou deze Tichelaar, iemand met een dubieuze reputatie (hij was een veroordeelde crimineel), opdracht hebben gegeven om voor een aanzienlijk geldbedrag Willem III te vermoorden. Maar Tichelaar reisde vervolgens zelf af naar het hoofdkwartier van de prins om daar enkele hovelingen over de plannen te vertellen. Het gevolg was dat Cornelis, die thuis in Dordrecht in bed herstelde van zijn jichtproblemen die hem hadden doen terugkeren van de vloot, werd gearresteerd. Vanuit Dordrecht werd hij vervoerd naar Den Haag, en daar vastgezet in de Gevangenpoort. Ook Johan was door de vele persoonlijke aanvallen beschadigd geraakt. Zo zeer, dat hij besloot zijn functie als raadpensionaris op te geven. Op 4 augustus nam hij ontslag, omdat hij vreesde dat wanneer hij zou aanblijven dit alleen maar meer schade zou toebrengen aan de ‘gemeene sake’. De Staten van Holland verleenden hem eervol ontslag.⁵⁸

Wat de situatie voor de ‘Loevesteiners’ en de De Witten ook niet verbeterde was de publicatie van een brief van Karel II aan zijn neef Willem. Het uitlekken van deze brief op 15 augustus, die echter al vanaf 29 juli bij Fagel lag, moet haast wel een strategische zet zijn geweest om het De Witt en zijn medestanders extra moeilijk te maken.⁵⁹ Uit de brief bleek dat Karel in feite de Loevesteinse factie (die hij ook daadwerkelijk zo noemde) verantwoordelijk hield voor de huidige staat van de Republiek. Hijzelf, en ook de koning van Frankrijk, koesterde een liefde voor het Oranjehuis, maar haatte de Loevesteiners, die de oorzaak waren van de oorlog. Als de inwoners van de Republiek de Loevesteinse factie zouden uitschakelen en de prins herstelden, zou er snel vrede komen.⁶⁰ De brief, die werd gepubliceerd terwijl er in diverse steden opnieuw rellen waren uitgebroken, betekende een volgende opdoffer voor de mannen van de Ware Vrijheid. Met de gebeurtenissen die enke-

⁵⁶ Over de bezetting: Jan den Tex, *Onder vreemde heren. De Republiek der Nederlanden 1672-1674* (Zutphen 1982).

⁵⁷ Roorda, *Het rampjaar*, 73-75.

⁵⁸ Roorda, *Het rampjaar*, 85.

⁵⁹ Gepubliceerd als pamflet: Kn. 10172-10176.

⁶⁰ Reinders, *Printed Pandemonium*, 259-260; Roorda, *Het rampjaar*, 87.

le dagen later in Den Haag zouden volgen in het achterhoofd, was de brief achteraf bezien misschien de genadeklap voor de gebroeders De Witt.

Op 20 augustus werd Cornelis door het Hof van Holland uit zijn ambten ontslagen en voor het leven verbannen uit Holland. Hij had, ook na marteling, ontkend schuldig te zijn aan de samenzwering tegen Willem III. De rechters wisten waarschijnlijk niet goed wat te doen met de veroordeling en kwamen daarom tot het slecht gemotiveerde vonnis van verbanning.⁶¹ Er ontstond grote onrust in Den Haag toen bleek dat Tichelaar, die ook gevangen had gezeten, werd vrijgesproken – en dus onschuldig was – terwijl Cornelis – die dus schuldig moest zijn – er met verbanning vanaf kwam. Een woedende menigte van schutters en burgers trok naar de Gevangenpoort om te protesteren, en om haar recht te halen. Johan was intussen naar de Gevangenpoort gegaan om zijn broer op te halen. Al snel bleek dat de broers de door een gewapende mensenmassa omgeven gevangenis niet konden verlaten. Toen de ruitery die het gebouw moest bewaken orders kreeg te vertrekken, zag de menigte haar kans schoon. De schutters probeerden zich met geweld toegang tot de gevangenis te verschaffen, en uiteindelijk deed de cipier de deuren open. Johan en Cornelis werden naar buiten gebracht, waar ze voor de gevangenis werden doodgeschoten en -geslagen. Hun lichamen werden naar het enkele meters verder gelegen schavot aan het Groene Zoodje gesleept, waar ze ondersteboven en ontkleed aan de wipgalg werden opgehangen. Hier werden de lichamen op gruwelijke wijze verminkt en in stukken gesneden, werden lichaamsdelen verkocht en volgens sommigen zelfs opgegeten.⁶² Er was recht gedaan aan de broers De Witt, die het land in de afgrond hadden gestort, zo was de dominante mening in de vele pamfletten die na de moord verschenen – hoewel er ook veel schrijvers waren die hun afschuw of verontwaardiging uitspraken.⁶³

Er is door latere historici veel geschreven over de moord, en over de verantwoordelijkheid hiervoor, en dan in het bijzonder de rol van Willem III. De algemene mening is dat Willem geen opdracht heeft gegeven voor de moord, of er direct bij betrokken was. Daar is geen bewijs voor gevonden. Wat wel tegen hem pleit is het feit dat hij de personen die wel direct betrokken waren niet vervolgde, en sommigen zelfs beloonde met geld of ambten, zoals Tichelaar en de zilversmid Verhoef, een van de moordenaars die claimde de harten van de broers te hebben.⁶⁴ En daarnaast zou waarschijnlijk niemand ontkennen dat het de prins bijzonder goed uitkwam dat twee van zijn belangrijkste tegenstanders uit de weg waren geruimd.

⁶¹ Rowen, *John de Witt*, 873-874.

⁶² Rowen, *John de Witt*, 879-882; Petra Dreiskämper, 'Redeloos, radeloos, reddeloos'. *De geschiedenis van het rampjaar 1672* (Hilversum 1998) 9-13; Panhuysen, *De Ware Vrijheid*, 460-461.

⁶³ De moord en de reacties zijn uitvoerig beschreven in Reinders, *Printed Pandemonium*, 251-273. Prenten over de moord in: Meredith Hale, 'Political Martyrs and Popular Prints in The Netherlands in 1672. The Murders of Jan and Cornelis de Witt in the Early Modern Media' in: Martin Gosman en Joop W. Koopmans (eds.), *Selling and Rejecting Politics in Early Modern Europe* Groningen Studies in Cultural Change 25 (Leuven enz. 2007) 119-134.

Hoewel de twee kopstukken van de Loevesteinse factie waren uitgeschakeld namen de oproeren niet af. Integendeel, ze laaiden juist weer op. Met een retoriek vol toespelingen op de gebeurtenissen in Den Haag vroegen de burgers van diverse steden in Holland, Zeeland en Friesland in pamfletten en rekesten om veranderingen van de bestuursstructuur en hervormingen. Regenten moesten worden vervangen, en met verwijzing naar de aloude rechten en privileges probeerden schutters en gilden weer invloed te krijgen door inspraak te eisen in bijvoorbeeld de benoeming van ambtsdragers. De Staten van Holland, die zich zorgden maakten over de opstandige burgers, probeerden de oproeren tot een einde te brengen door de stadhouder het recht te geven de wet te verzetten: liever dat de prins het deed, dan de burgers zelf. Op 26 augustus werd een resolutie aangenomen die wetsverzetten door Willem mogelijk maakte. Met de hulp van twee vertrouwelingen voerde Willem zijn taak uit: in Holland werden 130 van de 460 vroedschapsleden vervangen.⁶⁵

Het belang en de invloed van de burgerbeweging worden door historici verschillend beoordeeld. Pieter Geyl zag de ‘democratische tendenties’ van de schutters en burgers als mislukt, omdat er geen hervormingen werden gerealiseerd.⁶⁶ Volgens D.J. Roorda, die met zijn onderzoek *Partij en factie* (1961) lange tijd een stempel op het onderzoek naar het Rampjaar heeft gedrukt, wist de burgerbeweging ook weinig te bereiken omdat zij vooral werd ingezet voor factiestrijd binnen de steden. En hoewel anderen (zoals A.F. Salomons) van mening waren dat de rol van de burgers en schutterijen wel degelijk van invloed was op de wetsverzetten, lijkt er overeenstemming te zijn over de betekenis van de gebeurtenissen: deze was gering, omdat er op lange termijn geen structurele of fundamentele veranderingen uit voortkwamen.⁶⁷ Michel Reinders ging hier met zijn proefschrift tegenin, omdat naar zijn idee dankzij de wijdverspreide pamfletten en gedrukte rekesten (iets nieuws voor 1672) een ‘bovenlokale’ burgerbeweging kon ontstaan.⁶⁸ Ook het belang van de wetsverzetten zelf is vaak gebagatelliseerd: veel van de nieuwe regenten waren niet per definitie aanhangers van Oranje, maar eerder pragmatici die van de gelegenheid gebruik maakten om de machtsverhoudingen naar hun hand te zetten, en voor dat doel een (tijdelijke) Oranjeliefde lieten zien. Opnieuw factiebelangen dus, die belangrijker waren

⁶⁴ Roorda, *Het rampjaar*, 89, 91. Eerder hadden enkele verdachten van de mislukte aanslag op De Witt in juni in Willems legerkamp bescherming gevonden: Ibidem, 54.

⁶⁵ Roorda, *Het rampjaar*, 92-93, 102; Troost, *Stadhouder-koning*, 97-98.

⁶⁶ P. Geyl, ‘Democratische tendenties in 1672’ in: Idem, *Pennestrijd over Staat en Historie. Opstellen over de vaderlandse geschiedenis aangevuld met Geyls levensverhaal (tot 1945)* (Groningen 1971) 72-129. Volgens Geyl was de zwakte van de beweging juist dat deze een ‘burgerbeweging’ was geweest, waarvan de ‘aanzienlijke’ burgers, die belangrijk waren voor economische en intellectuele steun, zich richting de regenten keerden wanneer het ‘grauw’ gevaarlijk werd. Ibidem, 122. Maarten Prak noemt dit een ‘strategische alliantie’ tussen regenten en burgerij (of tussen ‘bezitters’), die bijeen werd gehouden door een ‘gedeelde vrees voor het gemeen’. Maarten Prak, ‘Velerlei soort van volk. Sociale verhoudingen in Amsterdam in de zeventiende eeuw’, *Jaarboek Amstelodamum* 91 (1999) 29-54, aldaar 41-42, 51.

⁶⁷ Troost, *Stadhouder-koning*, 95-98; Salomons, ‘De rol van de Amsterdamsche burgerbeweging’, 198-219; Roorda, *Het rampjaar*, 97-106; Roorda, *Partij en factie*. Vgl. Michel Reinders, “‘De borgers komen uyt alle steden met requesten’”. Pamfletten, petitie en de transformatie van politieke cultuur in de late 17de eeuw’, *Holland. Historisch tijdschrift* 42 (2010) 3-17, aldaar 4.

⁶⁸ Reinders, *Printed Pandemonium*; Idem, *Gedrukte chaos*; Idem, “‘De borgers’”.

dan ideologie. Daarnaast moest de prins ook mensen met ervaring en status op de vrijgekomen plekken zetten, en was hij dus aangewezen op een al bestaande groep regenten.⁶⁹ Ook hierdoor bleef de positie van de regenten gehandhaafd.

Toen het jaar 1672 zijn einde naderde was de positie van de Republiek niet meer zo dramatisch als enkele maanden eerder. De Fransen waren tot stilstand gebracht door de waterlinie, Holland, Zeeland en Friesland waren niet veroverd. De troepen van de bisschop van Munster hadden Groningen niet weten te in te nemen en werden langzamerhand teruggedrongen. Ook had de Republiek steun gekregen uit het buitenland: de keurvorst van Brandenburg en ook de keizer schaarden zich aan de kant van de Verenigde Provinciën tegen Lodewijk XIV. Maar een groot deel van de Republiek was nog steeds bezet, en er werd nog wel degelijk gevochten. De plunderingen en moordpartijen door de Fransen in Bodegraven en Zwammerdam eind december maakten duidelijk dat de oorlog nog lang niet over was, maar de kansen leken te keren. Willem III kon zich, niet meer gehinderd door binnenlandse tegenstanders, gaan richten op het verdrijven van de buitenlandse vijand en het bestrijden van Lodewijk XIV. Voor het eerste had hij ongeveer een jaar nodig, aan het laatste wijdde hij de rest van zijn leven.⁷⁰

4.3 Pamflettenstrijd

Vechten voor het vaderland

De inval van het Franse leger en de troepen van Munster en Keulen vanaf mei 1672 confronteerde de Republiek met een overmacht aan vijandelijke soldaten. De Republiek had lang kunnen vertrouwen op de vloot en de kwaliteiten van de bevelhebbers ter zee, maar nu was het menens op het land. Er moest gevochten worden, en dat ging niet zo goed. In pamfletten werd daarom gezocht naar oorzaken van dit falen, maar werd ook aangespoord tot het aangaan van de strijd. Daarnaast verschenen er ook verslagen over de gevechten, en brachten sommige officieren en regenten publicaties uit om zichzelf te verdedigen tegen beschuldigingen van lafheid, verraad of plichtsverzuim.

De oorlogsverklaring van de Engelse koning was aanleiding voor een ‘liefhebber van het vaderland’ tot het schrijven van zijn *Consideratien over den Tegenwoordigen Toestant van het Vereenigde Nederland*.⁷¹ Het pamflet richtte zich zowel tot een internationaal

⁶⁹ Troost, *Stadhouder-koning*, 97-98; Roorda, *Partij en factie*, 238-239.

⁷⁰ Over het conflict tussen Willem III en Lodewijk XIV: E.H. Kossmann, ‘Koning-stadhouder Willem III’ in: Idem, *Vergankelijkheid en continuïteit*, 87-101.

⁷¹ *Consideratien over den Tegenwoordigen Toestant van het Vereenigde Nederland, Gesteld door een Liefhebber van 't Vaderland, Tot encouragement van sijne Lands-genooten, in desen bekommerlijken Tijd* (Kn. 10008; z.p. 1672). Het pamflet wordt wel toegeschreven aan de Rotterdamse predikant Jacobus Borstius (1612-1680): Reinders, *Printed Pandemonium*, 160. Dit lijkt mij een vergissing, aangezien de *Consideratien*

publiek, in het bijzonder de Engelsen om hen te overtuigen dat hun koning niet om de juiste redenen deze oorlog voerde, als tot de eigen Nederlandse lezers. Die werden opgeroepen om zich nu in te zetten voor de strijd. Dit deed de auteur door te wijzen op de zegeningen waar het vaderland voor stond: het was een ‘waarachtig Kanaan, en een Land van Belofte.’⁷² In dit gelukkige vaderland kon worden genoten van vrijheid, de beloning voor al het vergoten bloed in de voorgaande eeuw, en was er een vrije regering die zich keerde tegen tirannie en tirannen. De auteur vroeg zijn lezers zich bewust te zijn van dit geluk en na te denken hoe het zou zijn als zij van al deze ‘avantages en voordelen’ zouden worden beroofd. Het vaderland was altijd een toevluchtsoord geweest, een herberg voor ballingen en ‘ellendelingen’, met wie de rijkdommen en overvloed die God de inwoners had geschonken werden gedeeld. Maar wat zou voor de Nederlanders de herberg zijn, als zij zelf ballingen waren, waar moesten zij naar toe als zij het vaderland moesten missen?⁷³ De redding was op twee manieren te bereiken: geloof (confidentie) en waakzaamheid (vigilantie), niet toevallig ook de wapenspreuk van de Staten van Holland – *Vigilate Deo confidentes*.⁷⁴ De lezers moesten toegeven dat zij Gods toorn hadden verdiend, ze dienden hun zondige leven te verbeteren en de zeden te herstellen. Met vigilantie bedoelde de auteur dat alles in het werk gesteld zou worden voor de verdediging van het land: ‘Ons Geld en goedt, tgeen wij aan Godes Zegen en de Welstand van ons Vaderland schuldig fijn, moeten wy tot conservatie van het selve rijkelyk besteden’. Er was nu geen tijd voor zuinigheid: iedereen moest zijn inspanningen leveren, en de regenten moesten de overige ingezetenen voorgaan door ‘dubbeld [te] geven uit een dubbele plicht’.⁷⁵ De eendracht moest weer terugkeren, en de factie die de gemoederen verdeelde diende beëindigd te worden. Gelukkig stond aan het hoofd van het leger weer een nakomeling van de grote Willem, de ‘grondlegger van ons geluk’.⁷⁶

De boodschap van de *Consideratien* was ook terug te vinden in andere pamfletten. In een ‘smeeking’ tot God, waarin werd gebeden voor de ‘welstand’ van het lieve vaderland, werd gesteld dat de oorlog een terechte straf was voor de zonden en misdaden van de Nederlanders. Hoogmoed, hovaardij, ondankbaarheid, en ook onenigheid waren de oorzaken van de ondergang van het vaderland, dat werd aangetast door het zwaard van de oor-

over den Tegenwoordigen Toestant de overheden steunt, terwijl Borstius juist bekend is geworden om zijn aandeel in de oproeren. Hij werd door tijdgenoten aangewezen als de schrijver van een ander pamflet met een bijna gelijke titel: de *Verscheyde Consideratien* (Kn. 10224), wat de vergissing kan verklaren. Zie hieronder noot 286 vlg.

⁷² *Consideratien over den Tegenwoordigen Toestant* (Kn. 10008), 30-31.

⁷³ *Consideratien over den Tegenwoordigen Toestant* (Kn. 10008), 31.

⁷⁴ *Consideratien over den Tegenwoordigen Toestant* (Kn. 10008), 32; ‘Waakt vertrouwende op God’, <http://dutchrevolt.leiden.edu/dutch/spreuken/Pages/Vigilate%20Deo%20Confidentes.aspx> (11/03/2011). Tegenwoordig de wapenspreuk van Zuid-Holland. Dit doet vermoeden dat het pamflet op initiatief van de Hollandse Staten tot stand was gekomen. Vgl. Reinders, *Printed Pandemonium*, 160 noot 1100, volgens hem hadden de Staten-Generaal opdracht gegeven voor de publicatie.

⁷⁵ *Consideratien over den Tegenwoordigen Toestant* (Kn. 10008), 32-33. De auteur stelde dat ‘[wij] uit onse harte uitroeyen de karigheid, die de swakheid van onse Natie is.’

⁷⁶ *Consideratien over den Tegenwoordigen Toestant* (Kn. 10008), 33-34.

log. Opnieuw werden ook de zegeningen die het land had ontvangen benadrukt: de welvaart die het land zo rijk en machtig had gemaakt, waardoor het een schuilplaats werd voor de vele vluchtelingen die hun vaderland vanwege ‘het woord der waarheid’ hadden verlaten, en het een plek was voor vrijheid van alle religies.⁷⁷ In een ander gebed, met grotendeels dezelfde boodschap, werd ook Gods zegen gevraagd over de ‘middelen welke ter hant worden genomen tot Nootweer, en afgedrongen bescherminge van het gantsche Vaderlant’, en om de bescherming van het leger dat onder leiding van de prins de strijd aanging.⁷⁸

Dit was het ‘confidentie’-deel van de *Consideratien*, maar ook de ‘vigilantie’ kwam elders terug. Bijvoorbeeld in een gedicht aan alle ‘voorstanders van de vrijheid’, waarin auteur J. Vinck stelde dat het tijd was ‘om nu voor ’t Vaderlant/ Sig selfs te geven en te waken.’⁷⁹ Wie zich in de strijd begaf die de ‘vaders des vaderlands’ noodgedwongen (tot heil van de inwoners) waren aangegaan, kon volgens de schrijver van een serie gebeden levend terugkeren en worden gelauwerd, of sterven als een goede patriot, die had gevochten voor een rechtmatige zaak. Degenen die waren gesneuveld, moesten worden herdacht als ‘vrome Patriotten’ die ‘eerlyk ontslapen’ waren.⁸⁰

Nog sterker kwam de strijdlust terug in het *Eenvoudig Burgerpraatje*, dat was geschreven als een verklaring en uitbreiding van de *Consideratien*. In het pamflet werden vier personen opgevoerd die de *Consideratien* bespraken: drie eenvoudige stedelingen (uit Leiden, Rotterdam en Gouda) en een geduldige dominee. De sprekers hadden misschien door de stijl en de vele moeilijke woorden weinig begrepen van de *Consideratien*, maar de boodschap kwam uiteindelijk toch aan: zij moesten God en het vaderland dankbaar zijn, en zich daarom ook voor het land inspannen als het in nood was.⁸¹ De Rotterdammer sprak dapper:

‘Ik wil daarom liever, met den Degen in de vuist, het mijne helpen beschermen, dan dat ik, als ’t Land verloren was, op zijn beste al genomen, met Vrouw en Kinderen,

⁷⁷ Levijn van Dyck, *Een ootmoedige smeeking tot Godt Almachtigh, Over den droevigen toestandt van ons lieve Vaderlandt, in desen jegenwoordigen bedroefden Oorlogh soo te Water als te Lande, daer mede wy besocht zijn* (Kn. 10025; ’s-Gravenhage 1672) 3, 4, 7, 8.

⁷⁸ I.S., *Aendachtigh Gebedt tot Godt, Noodigh En dienstigh van alle Hollants Ingesetenen, Godtvruchtige Liefhebber des Vaderlants gebeden te worden; om te hebben de Goddelijcke hulpe en bystandt in desen Oorlogh te Water en te Lande; Welcke buyten alle recht en reden haer wort aengedaen door die twee machtige Koningen van Vranckryck en Engellant. Gestelt en gedaen drucken door I.S.* (Kn. 10242; Amsterdam 1672) A4r. Dezelfde boodschap ook in I.S., *Tweede Gebedt tot Godt, Om hulpe teegens de geweldige Krijghs-machten der Koningen van Vranckrijck en Engellant, En der selver Meede-Standers; ons beoorloogende te Waeter en te Lande: In dese verwarde en gevaerlijcke tijden Noodigh en Nuttig Gebeden te worden van alle Godtfruchtige Liefhebber des Vaederlants* (Kn. 10243; Gouda 1672).

⁷⁹ J. Vinck, *Aanspraak aan alle Voorstanders Der Vryheit van de Verenigde Nederlanden* (Kn. 10027; Amsterdam 1672).

⁸⁰ Johan de Bye, *Meditatie, Dienende tot Opmerkinge, over den bedroefden oorloog, Nevens agt Gebeden* (Kn. 10241; Leiden 1672) 35, 46, 48.

⁸¹ *Eenvoudig Burgerpraatje, Over een Boekje genaamt Consideratien Over den tegenwoordigen Toestant van het Vereenigde Nederland. Door een Liefhebber van ’t Vaderland* (Kn. 10014; z.p. 1672) 4, 8.

als een Balling en Bedelaar, buiten mijn Vaderland soude moeten omzwerven, als een Vogeltjen dat sijn Nestjen gerooft is.⁸²

De dominee herhaalde nog eens hoe belangrijk eendracht was. Niet alleen de provincies moesten zich verenigen, maar ook de regenten onderling, regenten met burgers, en burgers met elkaar. Kortom, alle landgenoten samen moesten zich verenigen, factie, oproer en twist weren en elkaar aanmoedigen om ‘eenpariglijk, en met een gewillig hert en gemoed, alles op te setten, om in dese bekommerlijke tijden, ons Vaderland te helpen beschermen’ tegen degenen die het met bedrog, verraad en geweld wilden ruïneren.⁸³ Het was volgens de dominee ieders plicht de ‘hand aan de ploeg te slaan tot de bescherminge van ’t Vaderland.’⁸⁴ Toen de Leidenaar vervolgens opmerkte dat ze er dan wel verzekerd van dienden te zijn dat zij vochten voor een rechtvaardige zaak, richtte de rest van het pamflet zich (in de persoon van de dominee) op het uitleggen van de oorzaken van de oorlog, die buiten de schuld van de Nederlandse regenten lagen.⁸⁵

Opvallend is dat in zowel de *Consideratien* als het *Eenvoudig Burgerpraatje* sterk de vaderlandslievendheid van de lezers werd aangesproken, maar dat het begrip patriot in beide pamfletten niet werd gebruikt. Vooral in het *Burgerpraatje*, waarin toch werd aangespoord om tot vechten voor het vaderland, zouden sprekers zich patriot kunnen noemen, of zouden het patriotten kunnen zijn die hun plicht deden. Maar in plaats daarvan werd juist het begrip ‘burger’ extra benadrukt. Want burger was het woord ‘dat alle herten t’samen bond’, zo werd Hooft aangehaald. Dit met verwijzing naar de aanslag op Antwerpen in 1583 door de hertog van Anjou, die bij verrassing de stad wilde innemen. Het waren toen de burgers geweest die de stad hadden verdedigd, en Anjou’s Franse soldaten hadden afgeslacht. Het voorbeeld liet zien dat wanneer burgers gezamenlijk optraden zij tot heel wat in staat waren, en dat zij zonder hulp van soldaten hun stad konden verdedigen.⁸⁶ Het *Burgerpraatje* had dus een duidelijke doelgroep in gedachten: burgers, die naast soldaten de wapens op moesten nemen om het land te verdedigen. Het werd zelfs expliciet geformuleerd: er waren niet voldoende soldaten om het land te beschermen. En daarnaast hadden soldaten een stuk minder te verliezen dan burgers, die behalve hun leven ook hun goederen, vrouw en kinderen konden kwijt raken. Samen zouden de burgers een leger kunnen vormen waar de vijanden bang voor waren.⁸⁷ Het pamflet diende op deze manier dus als een ondersteuning voor het sturen van burgers (en boeren) naar de frontsteden, zoals in mei en juni gebeurde.⁸⁸

⁸² *Eenvoudig Burgerpraatje* (Kn. 10014), 4.

⁸³ *Eenvoudig Burgerpraatje* (Kn. 10014), 7.

⁸⁴ *Eenvoudig Burgerpraatje* (Kn. 10014), 16.

⁸⁵ *Eenvoudig Burgerpraatje* (Kn. 10014), 17 vlg. Reinders, *Printed Pandemonium*, 162-165.

⁸⁶ *Eenvoudig Burgerpraatje* (Kn. 10014), 14-15.

⁸⁷ *Eenvoudig Burgerpraatje* (Kn. 10014), 4-5.

⁸⁸ Israel, *The Dutch Republic, 1797*; Knevel, *Burgers in het geweer*, 256-257.

Dat het inzetten van burgers en schutters de Franse inval niet kon stoppen bleek toen de nieuwsberichten binnenkwamen over de val van talloze steden, forten en vestingen. Zo was er een ‘oog- en oorgetuige’ die schreef over de val van de Rijnsteden (onder andere Wezel, Burik, Orsoy en Rijnberk), die binnen een week in Franse handen kwamen.⁸⁹ Het was een ‘schande van de vervallen Nederlandse glorie’, aldus de anonieme auteur.⁹⁰ Dat lag aan de slechte staat van de verdedigingswerken, te kleine garnizoenen en slechte voorbereidingen, en soms ook aan de inwoners van de steden zelf. Zoals in Wezel, waar de burgerij zich tegen de verdedigers keerde en overgave afdwong.⁹¹ In Burik werd van de verdediging wel werk gemaakt, en verzekerden de officieren hun commandant dat zij ‘voor haer Eer, Eedt, Plicht, Stadt, Staet en Vaeder-landt, haer laetste drop bloedt wilde waegen’. Het was echter tevergeefs, want de stad viel op 5 juni.⁹² Rijnberk viel zonder slag of stoot in Franse handen, vermoedelijk door verraad van een van de officieren.⁹³ Van een andere officier, kapitein Toutlemonde, werd een brief gepubliceerd waarin hij zich vrij pleitte van verraad, in tegenstelling tot de andere ‘schelmen’, die hij de oorzaak noemde van het verdriet ‘van ons lieve vaderland.’⁹⁴

Op eenzelfde manier verschenen er meer publicaties van regenten of bevelhebbers die probeerden beschuldigingen van laf gedrag en plichtsverzuim tegen te spreken. Zo schreef burgemeester Bouwensch van Tiel, die voor lange tijd niet in zijn stad aanwezig was geweest, een brief aan de magistraat om aantijgingen van verraad te ontkennen. Hij had een bezoek gebracht aan de prins, om ‘te doen wat den dienst van het gemeyne Vaderlandt soude komen te vereyschen’, maar zijn reis was bemoeilijkt door het oprukkende Franse leger.⁹⁵ De regenten van Deventer, dat was veroverd door de troepen van Munster en Keulen, publiceerden een ‘waerachtich verhael’ om ‘eenige onwaere calumnieuse uytstroysels’ te weerleggen. Ze verzekerden dat hun inzet voor het ‘algemene vaderland’ ondanks tegenslagen niet was afgenomen. Het waren vooral de soldaten in Hollandse dienst die er in het verslag uit Deventer slecht vanaf kwamen.⁹⁶ Tussen een van de commandan-

⁸⁹ *Bondigh en Waerachtigh Verhael Van het voornaemst voorgevallen aen den Rhijn bysonderlijck, in, voor, en omtrent Orsoy, Rhynderck, Weesel, Burick, Rees en Emmerijck. Naeukeurigh opgesocht, en beschreeven van een oogh, en oorgetuyg van het principaelste desselfs, na de oprechte waerheydt* (Kn. 10045; Amsterdam 1672). Israel, *The Dutch Republic*, 797; Fruin, *De oorlog van 1672*, 101-105.

⁹⁰ *Bondigh en Waerachtigh Verhael* (Kn. 10045), 4.

⁹¹ Fruin, *De oorlog van 1672*, 102.

⁹² *Bondigh en Waerachtigh Verhael* (Kn. 10045), 31. Vgl. Fruin, *De oorlog van 1672*, 102-103.

⁹³ Fruin, *De oorlog van 1672*, 104. Deze Daniel d’Ossery, een katholieke Ier, werd door de krijgsraad schuldig bevonden aan verraad en onthoofd. *Ibidem*.

⁹⁴ Bartolomaeus Toutlemonde, *Brief Van d’Heer Capiteyn Bartholomaeus Toutlemonde, Geschreven aen mijn Huys-vrouw, rakende ’t overgaen van Rhynderck. In date den 10. junij, 1672. Hebbende tot Bylage Coppye Van d’Advisen van den Krijgs-raedt, gehouden den 6. Junij, 1672. binnen de selve Stadt* (Kn. 10038; z.p. 1672) A2r.

⁹⁵ G. Bouwensch, *Missive, Door de Heer Burgemeester Bouwensch, Afgesonden aen de Heeren van de Magistraet der Stadt Tiel* (Kn. 10050; Dordrecht 1672) 2, 3-5. Reinders, *Printed Pandemonium*, 374-375.

⁹⁶ *Waerachtich Verhael Van eenige der voornaemste saeken, dewelke voorghevallen ende verhandelt zijn, vervolghens die oorsaecken ende motiven, waar door gheoccacioneert is de overghevinge der Stadt Deventer, In handen van den Heeren Cheur ende Fursten van Coln ende Munster, Opghestelt Volgens last ende ordre van Burgermeesteren, Schepenen ende Raeden der welgemelte Stadt Tot wederlegginge van eenige*

ten van Zwolle, Unico Ripperda (1635?-1678), en de magistraten van die stad (ingenomen door Munster en Keulen) ontstond een via pamfletten gevoerde discussie over het handelen van Ripperda: hij had zijn soldaten buiten de stad gebracht, en naar eigen zeggen had hij hier het vaderland een grote dienst mee bewezen, zo waren ze immers niet door de vijand gevangen genomen. Tevens beschuldigde hij de bestuurders van verraad.⁹⁷ De Zwolse magistraat sprak dit tegen, en hield Ripperda verantwoordelijk voor de overgave van de stad.⁹⁸ Ook Jean Barton de Montbas (in pamfletten vaak Mombas genoemd), de Franse bevelhebber die zijn stellingen had verlaten waardoor de Fransen de Rijn konden oversteken, zag zich genoodzaakt verschillende stukken te publiceren om zich te verdedigen van beschuldigingen van verraad: hij werd naar eigen zeggen gezien als de oorzaak van de ondergang van het vaderland.⁹⁹ Montbas werd gearresteerd, maar wist te ontsnappen uit het legerkamp bij Bodegraven. Hij trad later in dienst van het Franse leger, zodat zijn verplichtingen aan de provincie Holland toch minder zwaar leken te wegen dan die aan zijn vaderland.¹⁰⁰

De vele verliezen en de snelle opmars van de vijandelijke legers zorgden voor veel paniek, vooral in Holland, waar werd besloten om over te gaan tot onderhandelingen met Frankrijk. In Zeeland was de verontwaardiging groot. De Zeeuwse pensionaris Justus de Huybert (1610-1682) schreef in een brief aan de Hollandse Staten dat nooit met de vijand onderhandeld mocht worden over de religie, vrijheid en ‘wettelijke regering’.¹⁰¹ De Zeeuwen hadden ook wel enig recht van spreken, want de inwoners van het slecht verdedigde stadje Aardenburg hadden kort tevoren samen met een klein aantal soldaten dapper een ‘berenning’ door de Fransen afgeslagen en veel slachtoffers gemaakt.¹⁰² In publicaties over deze heldendaad werd door Zeeuwen afgegeven op de lafheid van de Hollanders: als zij maar zo wilden vechten als de Zeeuwen dan kwamen de Fransen niet ver. Want voor het vaderland ‘moest wesen gestreden, voornamentlijk voor onse Vryheyt.’¹⁰³ De kleinmoe-

onwaere calumnieuse uytstroysels, tot naedeel van de Regeeronghe aldaar (Kn. 10091; Deventer 1672) 6, 10-11.

⁹⁷ Unico Ripperda, *Bericht, Van het geene onlanghs tot Svvol Gepasseert is, Uytgegeven door Unico Ripperda, Collonel van een Regiment Infanterie, in dienst van hare Hoog-Mog.* (Kn. 10094; z.p. 1672) A3v. Vgl. Fruin, *De oorlog van 1672*, 131-132.

⁹⁸ *Tegen-bericht, Gestelt by de Heeren van de Magistraet der Stadt Zwolle, Tot nodige straffe Van het seer fameuse, onware ende calumnieuse Bericht Uytgegeven door Unico Ripperda, Colonel van een nieuw geworden Regiment Infanterie, ten dienste van haer Hoogh Mog: Van het gene onlanghs tot Zwoll gepasseert soude zijn, Waer uyt geblijckt dat niet eenigh wandebvoir ofte verraderlijck dessain van de voornoemde Magistraet, maer het onverantwoordelijck ontwijcken van de Colonellen Bampfield ende Ripperda met derselver Regimenten de ware oorsake is geweest van het overgaen van deselve Stadt* (Kn. 10096; z.p. 1672).

⁹⁹ Jean de Barthon baron de Montbas et de Breet, *Missiven, en Deductie; of Onderrechtingh van de Handelingh, en rechtvaardighlijke redenen, gedaan door Jean Barton de Mombas, Commissaris Generaal van de Ruyterye. Vertaalt uyt het Frans* (Kn. 10506; z.p. 1672) 11. Fruin, *De oorlog van 1672*, 108-111.

¹⁰⁰ Montbas, *Missiven, en Deductie* (Kn. 10506), 8.

¹⁰¹ Justus de Huybert, *Copie. Ed. Gr. Mo. Heeren, bysondre goede Vrienden, Nabuyren en Bontgenooten* (Kn. 10133; Middelburg z.j. (1672)).

¹⁰² Roorda, *Het rampjaar*, 40-41, 55.

¹⁰³ W.T., *Twee Brieven, Geschreven uyt Middelburgh den 26. en 27. Iuny 1672. raeckende 't bestormen der Stadt Aerdenburgh door de Franschen* (Kn. 10053; z.p. z.j. (1672)) 1.

dige Hollanders konden nog wat leren van de inwoners van Aardenburg en de Zeeuwen, die zich hadden voorgenomen ‘goed en bloed’ te geven voor het vaderland.¹⁰⁴ De burgers van Aardenburg hadden ook hulp gekregen van zeelui uit Vlissingen, die zich uit liefde voor het vaderland bij de verdedigers hadden gevoegd. Speciale vermelding verdienen de vrouwen van Aardenburg (en ook Sluis) die blijk hadden gegeven over mannenharten te beschikken en net zo hard hadden meegevochten. Dit in tegenstelling tot de overige provincies, waar het precies andersom was.¹⁰⁵

Berichten zoals uit Aardenburg zorgden ervoor dat de mensen weer moed kregen en dat voorbeeld zouden volgen, aldus een anoniem ‘Lidt der Regeeringe’ in een gepubliceerde brief van 2 juli. Maar ook het verzet van Amsterdam tegen de onderhandelingen met Lodewijk XIV en de hulp van Brandenburg en Spanje gaven weer een beetje hoop op redding (die uiteindelijk van God kwam). Dat ingezetenen de prins van Oranje assisteerden bij het bewaken en beschermen van strategische punten, en mariniers en matrozen brandden van ijver de prins van Oranje te dienen: het deed de schrijver hopen dat ‘veele brave luiden en rechte liefhebbers van haer Vaderlant sal opwekken en encourageren om haer kaes en broodt niet te laten nemen.’¹⁰⁶

Maar niet alleen de Zeeuwen behaalden overwinningen op de vijand, ook de inwoners van Groningen lieten zien dat weerstand mogelijk was, toen het beleg van de bisschop van Munster met succes werd afgeslagen. De Staten-Generaal reageerden dan ook verheugd op de missive van de Groningse regenten van 17/27 augustus dat de vijandelijke troepen wegtrokken. Ze hoopten dat andere steden en plaatsen in het land die met inname bedreigd werden het ‘loffelijcke ende prijswaerdigh exempel met gelijcke couragie ende dapperheydt sullen volgen tot hare eygene conservatie en behoudenissee ende voor ’t gemeene beste van ons Vaderlandt.’¹⁰⁷

De burgers van het door de Fransen bedreigde Amsterdam werden door een onbekende schrijver opgeroepen een voorbeeld te nemen aan de Batavieren, over wie Tacitus zo vol lof had geschreven en die een Romeinse overmacht hadden weten te weerstaan. De auteur stelde: ‘Laet ons als Nakomelingen van onse Voor ouders de Batavieren, onsen Vyand couragieus tegen gaan, betrouwende op God, soo sal ons lieve Vaderlandt niet verlooren gaan.’¹⁰⁸ De dapperheid van de Batavieren (en de voorouders uit het Huis Nassau) werd ook door een andere schrijver (‘een liefhebber van het vaderland en het huis van Oranje’) tot voorbeeld gesteld. Het was bedoeld om alle goede patriotten van het vaderland aan te

¹⁰⁴ W.T., *Twee Brieven* (Kn. 10053), 2.

¹⁰⁵ *Extract Uyt seeckeren Brief geschreven uyt Middelburgh den acht en twintighsten Juny 1672* (Kn. 10055; z.p. z.j. (1672)).

¹⁰⁶ *Missive, Geschreven door een Lidt der Regeering, uit 's Gravenhage, den 2 Julii, 1672* (Kn. 10060; Amsterdam 1672).

¹⁰⁷ *Missive Van de Heeren Burgemeesteren ende Raedt in Groningen, geadresseert aen de Hoogh Mog: Heeren Staten Generael geschreven tot Groningen de 17/27 augusti 1672. Nevens de Rescriptie van haer Hoogh Mog.; aen de Heeren Burgemeesteren ende Raedt in Groningen, geschreven in 's Gravenhage den 30 augusti 1672* (Kn. 10111; 's-Gravenhage 1672).

moedigen het vaderland te bevrijden van de vijanden, die hij vooral binnen de grenzen zag. ‘Malitieuze regenten’ hadden jarenlang patriotten en beschermers van de vrijheid misleid, Godvergetene schelmen hadden het land uitgeput, het vaderland was door het verraad van de eigen overheden bezet.¹⁰⁹

Wie niet kon vechten kon ook op een andere manier zijn bijdrage leveren aan de verdediging van het vaderland, namelijk door belasting te betalen. In de *Consideratien* was al opgeroepen niet karig te zijn, en ook in andere pamfletten kwam deze boodschap terug. Een schrijver was ervan verzekerd dat nu de prins van Oranje terug was, de Nederlanders bereid waren ‘de laetste penningen uyt hare buydels te schudden’ voor de welstand van het vaderland, het behoud van de vrijheid en de godsdienst.¹¹⁰ Iedereen moest bijdragen aan de kosten van de oorlog, anders kon het ‘schip van het vaderland’ niet behouden worden van de ondergang: ‘wel te geven is noodtsaeckelijck’. Als voorbeeld werden de Romeinen aangehaald, die in staat waren in geval van nood enorme bedragen bijeen te brengen (‘de helft van wat zij hadden’), want het was beter iets te behouden dan alles kwijt te zijn. Ook Willem de Zwijger had alles gegeven, tot zijn zilverwerk aan toe, voor het behoud van het vaderland. ‘Een goet Patriot en oprecht Batavier sal sijn leven niet ontsien te wagen voor de gemeene welstant’, dus daarom was het toch niet vreemd als iemand een deel van zijn goederen zou geven.¹¹¹ Speciale aandacht was er in een ander pamflet voor de predikanten, die de gemeente hadden ‘opgeweekt om alle schattingen en lasten gewillighlijck op te brengen, en als op te setten voor de vryheyt van t Vaderlandt ende de Religie.’ Het was een van de redenen dat de predikanten (en gereformeerde burgers) werden omschreven als patriotten.¹¹²

In een brief van 2 september 1672 aan de Staten van Zeeland wees Willem III zelf er nog eens op hoe belangrijk het betalen van belasting was: ‘wy weten dat daer [= het naar behoren opbrengen van geld] aen, naest Gods genadigen Zegen de welstant van ons algemeyne lieve Vaderlandt dependeert.’¹¹³ Een goed patriot was volgens hem iemand die het

¹⁰⁸ J.D.W., *Trouwhertige Aensprake Aen de Burgers van Amsterdam* (Kn. 10239; Amsterdam z.j. (1672)).

¹⁰⁹ *Adhoratie, Ofte Vermaan aan alle goede Patriotten van't Vaderlant, Dienende tot desselfs encouragement. Zijnde hier achter bygevoeght een Klaag-liedt, Over het malitieuus Desseyn van eenige Belhamels, dewelke dagelijcks in de Regeering tot Rotterdam soecken in te kruypen* (Kn. 10470; z.p. 1672) 5-6.

¹¹⁰ *De Heldere Dageraad Verschenen over de Provintien van Hollandt, Zeelandt, &c. In den Jare M D C LXXII. Verhalende alle die donckere wolcken sedert de doot van den laesten Stadthouder, over de selve Landen; die nu wederom zijn over gewaeyt, oft staen op te klaren, met den nieuwen Stadthouder den Prince van Oranje* (Kn. 10311; z.p. 1672) 7. De titel van dit pamflet moet haast wel een verwijzing zijn naar het gelijknamige pamflet uit 1650 (Kn. 6760-6766), dat toen een pro-Amsterdams/Hollands standpunt innam.

¹¹¹ *Genees-middelen voor Hollants-Qualen. Vertoonende De quade regeringe der Loevesteynsche Factie* (Kn. 10376; Antwerpen 1672) 22-23.

¹¹² *Kort Verhael, van den Oorspronck en onderganck der Loevesteynsche Factie. Mitsgaders een vertoogh Van 't recht dat de Gemeente in Zeelant gehadt heeft, om in den Jare 1672. sijn Hoogheyt Prins Willem Henrick, in weer-wille van de voorsz Factie, te herstellen, en tegen 't verloop van Staets en Stadts saken te voorsien. Ende Hoe de Bedienaers des Goddelijcken Woordts in Zeelant haer daer ontrent gedragen hebben, met de redenen daer toe specterende* (Kn. 10264; z.p. 1672) 12.

¹¹³ Willem III, prins van Oranje, *Brief Van sijn Hoogheid den Heer Prince van Oranje, Aen de Ed. Mog. Heeren Staten van Zeelant. Geschreven uyt 's Gravenhage, den 2 September, 1672* (Kn. 10575; Middelburg 1672) A4r.

behoud en de bescherming van de gereformeerde religie en de ‘diergekochte’ vrijheid voorstond, en daarvoor ‘goed en bloed’ wilde geven. En dat betekende dus ook dat daarvoor betaald moest worden, want er moest geld zijn voor de verdediging ter land en op zee. Wilden mensen niet betalen, dan waren zij geen patriotten of voorstanders van het vaderland, ‘hoe seer sy oock met den monde daer van souden willen roemen’.¹¹⁴ Of het kwam door Willems brief of niet, in ieder geval stelden een aantal burgers van de stad Tholen in september in een rekest aan de prins dat zij bereidwillig waren zich in te spannen ‘in het opbrengen van de Schattingen en lasten, die tot conservatie van ons lieve Vaderlant en diergekochte Vryheyt moeten werden gesupporteert’.¹¹⁵

De pamflettisten die het verloop van de oorlog met Frankrijk, Engeland, Munster en Keulen bespraken en becommentarieerden, deden dat vaak met verwijzingen naar vaderland. Door te wijzen op de zegeningen van het vaderland, en de mogelijkheid dat deze verloren dreigden te gaan, werden lezers aangespoord zich voor het vaderland in te spannen. Het was ook vaak een plicht, en het zou ondankbaar zijn dit niet te doen. Die inspanningen kon bestaan uit het betalen van belastingen, maar ook uit het opnemen van de wapens. Daarnaast werd vaderland ingezet om gedrag te legitimeren. Ook wanneer er misschien in de ogen van sommigen verkeerd was gehandeld: ter verdediging kon worden gesteld dat dit altijd was gebeurd met de belangen van het vaderland op de voorgrond. Het vaderland leek in 1672 de lokale of provinciale grenzen te overstijgen: al de provincies waren in gevaar, en iedereen, van Groningen tot Zeeland, diende zich in te zetten voor de verdediging. Tevens was het vaderland vaak meer dan het ‘land’ zelf: het waren de waarden die het vaderland vertegenwoordigde waarvoor moest worden gestreden, in het bijzonder ‘vrijheid’ en de ‘religie’.¹¹⁶ Iemand die deze waarden in zich verenigde, en op wie men kon vertrouwen voor de verdediging van deze waarden, was de prins van Oranje. Hij was daarom ook een belangrijk onderdeel van de vaderlandretoriek in pamfletten uit het Rampjaar.

Het vaderland en Oranje

De aanhangers van het Oranjehuis hadden 22 jaar moeten wachten voor ze hun wensen in 1672 in vervulling zagen gaan: het herstel van Willem III, nakomeling van zijn illustere voorvaderen Willem de Zwijger, Maurits en Frederik Hendrik, in de functies van stadhouder en kapitein-generaal. Al vanaf zijn geboorte op 14 november 1650, acht dagen na de

¹¹⁴ Willem III, *Brief Van sijn Hoogheid* (Kn. 10575) A3r-A3v.

¹¹⁵ *Requeste van de goede Borgeren der Stadt Tolen, tegens eenige seditieuse en quaetwillige menschen, opgestelt omme aen Zijne Hoogheyden den Heere Prince van Orangie te exhiberen* (Kn. 10576; z.p. z.j. (1672)) 4 [=A2v], 7. De nummering van het pamflet klopt niet.

¹¹⁶ Over de band tussen vaderland, vrijheid en religie: Donald Haks, ‘The States General on Religion and War: Manifestos, Policy Documents and Prayer Days in the Dutch Republic, 1672-1713’ in: Onnekink (ed.), *War and Religion after Westphalia*, 155-175, aldaar 168-170, 174-175; De Bruin, ‘Het begrip “vaderland”’, 146.

onverwachte dood van zijn vader, hadden de Orangisten al hun hoop op de kleine Willem gevestigd. Zoals in 1653, toen tijdens de slecht verlopen oorlog met Engeland, in oproepen werd gevraagd om de benoeming van de nog maar driejarige (!) Willem tot kapitein-generaal.¹¹⁷ Het lijkt nu wat ongewoon om aan een kleuter het opperbevel van leger en vloot toe te willen geven, maar het militaire leiderschap was wel een van de eigenschappen die de aan de Oranjes was verbonden. Jill Stern onderscheidt verschillende rollen voor Willem III (en zijn voorgangers) die in de periode 1650-1675 in woord en beeld naar voren kwamen. Zo werd Willem gepresenteerd als het symbool van de Unie en eenheid, en als beschermer tegen de Staatsgezinde partij, die de soevereiniteit van de provincies vooropstelde en daardoor de eenheid in gevaar kon brengen. Een andere rol was die van legeraanvoerder: als verdediger tegen de buitenlandse vijand. Ook hier was hij symbool van eenheid: nu van politieke en militaire autoriteit. Daarnaast werd Willem verbonden met de gereformeerde religie, als beschermer en grondlegger (de rol van de Oranjes in de Opstand tegen het katholieke Spanje) waardoor hij op steun kon rekenen van de kerk – net zoals eerder Maurits en Willem II steun kregen van predikanten. Willem was tevens een prins, die via familiebanden verbonden was met belangrijke vorstenhoven van Europa, en daarmee had hij ook zonder daadwerkelijk koning te zijn een vorstelijke uitstraling. En de prins vervulde een belangrijke rol binnen de theorieën over een ‘gemengde constitutie’, waarin een hoofd of de schijn van monarchie nodig was om grenzen te stellen aan de oligarchie.¹¹⁸

Wat in al deze elementen aanwezig was maar bij Stern niet expliciet naar voren komt was de verbondenheid met het vaderland die aan het Oranjehuis en dus ook aan Willem III werd toegeschreven. In pamfletten uit 1672 werd deze band door Orangistische schrijvers sterk benadrukt. Een schrijver van een toneelstuk uit 1672, waarin Willem III als personage werd opgevoerd, liet het de prins zelf expliciet zeggen: ‘Ick weet, als dat dit bloet, ’t geen dese ris besluit / Hoort aan het Vaderlant, en stort ick het dan uyt / Ten dienste van ’t Gemeen, soo keert het toch sich selven’.¹¹⁹

De verkiezing van Willem tot kapitein-generaal op 25 februari 1672 werd niet alleen gevierd met een uitgebreid diner waarbij de Staten van Holland aanschoven, maar ook door middel van vele pamfletten vol lofuitingen op de prins en het Huis van Oranje.¹²⁰ De hofpredikant van Amalia van Solms, Petrus van Balen (1643-1690) schreef in zijn *Zegen-*

¹¹⁷ Stern, *Orangism in the Dutch Republic*, 181-182, 185.

¹¹⁸ Stern, *Orangism in the Dutch Republic*, 6-7; Reinders, *Printed Pandemonium*, 126-131.

¹¹⁹ N.V.M., *Tragoedie van den Bloedigen Haeg, ofte Broeder-moort van Jan en Cornelis de Wit, Geschiedt den 20 van Ooghst-maendt 1672, binnen ’s Gravenhage* (Kn. 10452; Antwerpen z.j. (1672)) 11. ‘Ris’ kan volgens het WNT ‘een rij van op de een of andere wijze aan elkaar verbonden personen’ betekenen, en wellicht hier dus slaan op de lijn van de Oranje-stadhouders, waarvan Willem III de laatste was. Over het toneelstuk: Ben Albach, *Langs kermissen en hoven. Ontstaan en kroniek van een Nederlands toneelgezelschap in de 17de eeuw* (Zutphen 1977) (online via: http://www.dbnl.org/tekst/alba001lang01_01/28/03/2011) 117-118, en noot 181 aldaar. Vgl. Stern, *Orangism in the Dutch Republic*, 184, zij vertaalt ‘Ten dienste van ’t Gemeen’ in ‘In the service of the people’, misschien een wat sturende vertaling voor wat hier eerder als ‘het gemeenschappelijke’ of ‘het algemeen belang’ kan worden gelezen.

¹²⁰ Roorda, *Het rampjaar*, 30.

wensch aan de prins dat '[n]iets, daar aan 't Vaderlant meer is gelegen als sijn [= Willem III] voorspoet'.¹²¹ Van Balen onderstreepte het belang van de Oranjes voor de kerk en het vaderland, zij waren Gods werktuigen geweest in het vestigen van de 'gulden vrijheid' in regering en godsdienst.¹²² Willem was volgens Van Balen als de Oudtestamentische David, gekozen om Gods oorlogen tot de wettige bescherming van de kerk en het vaderland te voeren.¹²³ Willem was voor het heil van Nederland geboren, en naast God de enige hoop in de dagen van angst die er aan kwamen. Hij was 'Uit Helden geteelt!. Op Hollands eigen acker opgeschoten en bedauwt! 't meest gegoet, 't meest bemint, daarom 't meest aan 't Vaderlant verbonden!'¹²⁴ Dat deze woorden uit de pen van een hofpredikant kwamen is vanzelfsprekend een zeer bepalende factor, en ook andere predikanten gaven uiting aan hun waardering voor de benoeming van de prins.¹²⁵ De Veerse rederijker Matthijs van Eepen was eveneens verheugd over het kapitein-generaalschap van de prins, en hij dichtte in zijn *Veersche Vreughde-Galm* dat het vaderland werd bestraald door de lauweren van de 'heldenzoon', die het vaderland van de 'samengebonden pijlen' – dus de zeven provincies – ondersteunde.¹²⁶ Soortgelijke woorden waren te vinden bij een andere dichter die de prins een 'stijl' van het vaderland noemde, degene die het vaderland droeg, of anders gezegd, die een steunpilaar was.¹²⁷

De verheffing van de prins enkele maanden later tot stadhouder van Holland (en een week later van Zeeland) was opnieuw goed voor een lading aan publicaties.¹²⁸ Met als een belangrijk verschil dat de oorlog die in februari nog slechts werd gevreesd, in juli daadwerkelijk in volle hevigheid gaande was. Daarnaast werd het land niet alleen door de buitenlandse vijanden bedreigd, ook 'intern' was het hevig aan het rommelen. De regenten van Veere die de prins een brief schreven om hem te feliciteren met zijn benoeming hadden daarom ambivalente gevoelens: aan de ene kant waren zij bedroefd over de 'deplorable toestand van ons lieve vaderland', maar aan de andere kant voelden zij in hun hart een vreugdevuur ontsteken omdat de Hollandse en Zeeuwse Staten, door Goddelijke beschik-

¹²¹ Petrus van Balen, *Zegenwensch Aan sijn Hoogheyd, den Heere Prince van Orange, &c. als Captain Generaal van 't Vereenigd Nederland, gedaan door Petrus van Balen, In een Predikatie Over de ses eerste versen van den xx. Psalm: In 'sGraven-hage, op 't Hof van Haar Hoogheit, Me-vrouwe de Princesse Douariere van Orange, &c.* (Kn. 9962; 's-Gravenhage 1672) B1r, foutief genummerd als 3.

¹²² Van Balen, *Zegenwensch* (Kn. 9962), 3.

¹²³ Van Balen, *Zegenwensch* (Kn. 9962), 7.

¹²⁴ Van Balen, *Zegenwensch* (Kn. 9962), 28.

¹²⁵ Matthijs Wieldraaijer, 'Good Government and Providential Delivery: Legitimations of the 1672 and 1688/89 Orangist Revolutions in Dutch Sermons', *Dutch Crossing* 34 (2010) 42-58, aldaar 42-43 voor Van Balen, en passim voor soortgelijke woorden over Willem III geschreven na het Rampjaar.

¹²⁶ M. van Eepen, *Veersche Vreughde-Galm en Zege-wensch, Over het Kapiteinschap Generaal vande Seven Vereëngde Provintien; Op-gedragen aan Sijn Hoogheyd Willem-Hendrik, By der Gratie Gods Prins van Orangiën, &c. Op den xxiiiij van Sprokkel-maandt 1672* (Kn. 9966; Middelburg z.j. (1672)); Meertens, *Letterkundig leven*, 100-101.

¹²⁷ B. van Elslandt, *Inwijdingh, Van sijn Hoogheydt, Willem, Henrick, De Derde, Prince van Oranje, In 't Opperkrijghs bestier der seven vereenighde Nederlandtse Gewesten* (Kn. 9968a; Alkmaar 1672) B1r.

¹²⁸ Willem werd op 16 juli tot stadhouder van Zeeland benoemd: Troost, *Stadhouder-koning*, 86.

king gestuurd, de prins hadden gekozen tot stadhouder.¹²⁹ Elders was de vreugde meer eenduidig, werden Willems voorvaderen uitvoerig geprezen en vervolgens de nieuw benoemde stadhouder zelf. Het ophemelen van de daden van de stadhouders uit het Oranjestadshuis om deze vervolgens te projecteren op Willem III werd veelvuldig toegepast.¹³⁰ Ook werd Willem aangeraden voorbeeld te nemen aan de daden van de vorige stadhouders.¹³¹ Een andere pamfletschrijver liet zien dat, zoals de dappere helden uit het verleden (Willem de Zwijger, Maurits en Frederik Hendrik) als hoeders van het vaderland alles hadden ingezet en gegeven voor dat vaderland, ook Willem zich volledig zou inzetten ten behoeve van de ‘Kerck, het Volck, en ’t Vaderlandt’. Hier zou weer eendracht zijn, en in alle steden zou de welvaart bloeien.¹³² De prins zou met Gods hulp de ‘Goliath’ verslaan, en alle helden moesten zich voor het vaderland als trouwe Batavieren aan zijn zijde scharen.¹³³ In een ander pamflet deden deze Batavieren een ‘hartgrondige aanspraak’ tot God, voor het vaderland en de prins, waarin zij God vroegen de kerk en de prins te beschermen, omdat zij niemand anders hadden die voor hen ging strijden dan deze ‘jonge vorst’.¹³⁴

Hoe gemakkelijk de daden van de eerdere Oranjes in overeenstemming te brengen waren met de carrière van Willem III bleek uit een fraai staaltje hergebruik. Het pamflet *Vrymoedige Aenspraeck* uit 1650 van de Zeeuwse predikant Maximiliaan Teellinck, werd in 1672 opnieuw uitgegeven. De nieuwe versie was slechts in details aangepast.¹³⁵ Dat de in 1653 overleden Teellinck zijn stuk specifiek voor Willem II had geschreven toen diens zoon zelfs nog niet geboren was, dat hij Spanje als de ervvijand zag terwijl het in 1672 juist de Republiek steunde tegen Frankrijk – het was geen enkel probleem voor de uitgever van de nieuwe versie. Waar nodig werden kleine aanpassingen verricht zodat de versie weer actueel was: waar voorheen ‘Spanjaarden’ was geschreven, stond nu ‘vijand’, de dood van

¹²⁹ P.A. van der Meulen, *Missive Van Congratulatie, Ofte Geluck-wenschinghe, Geschreven by de Heeren Regenten der Stede Vere, aen den Heere Prince van Orange, over sijn Hoogheys Stadt-houderschap ende Gouvernement van Hollandt, Zeelandt en West-Vrieslandt, midtsgaders, het Capiteyn ende Admiraelchap Generael der Vereenighde Provincien* (Kn. 10143; Middelburg 1672) 1-2.

¹³⁰ Voorbeelden in Stern, *Orangism in the Dutch Republic*, 66-68, 74-79. De kwaliteiten van de vorige stadhouders werden weer ‘herboren’ in Willem III, verbeeld als de fenix die uit de as herrees.

¹³¹ Jacob van der Does, *Zegen-Wensch Aen sijn Doorluchtige Hoogheyt Wilhelm de Derde, Prince van Oran-gien, &c.* (Kn. 10255; ’s-Gravenhage z.j. (1672)).

¹³² Johannes Orizant, *Zege-praal, Over het geluckigh-stellen Van zyne Doorluchtige Hoogheyt Wilhelmus de III. By der gratie Godts Prince van Orangie, Grave van Nassauw, &c. Tot Stadthouder over Hollandt, Zeelandt, ende West-Vrieslandt, mitsgaders Capiteyn, ende Amirael-Generael, te Water, en te Lande* (Kn. 10252; ’s-Gravenhage z.j. (1672)) 3, 8, 10. De schrijver sloeg Willem II dus over, waarschijnlijk met het oog op zijn daden in 1650.

¹³³ Paulus Hellebuyck, *’t Lof van Oran-gien, Behelsende in kort alle de voornaemste daden van de Doorluchtige Princen van Oran-gien, Mitsgaders Een Heyl en zegen-wenschinghe, aen Willem Hendrick, Over het avanceren van sijn Hoogheyt den Heere Prince van Oran-gien tot Stadt-houder, Admirael en Generael soo te Water als te Lande* (Kn. 10253; ’s-Gravenhage 1672) 19-20.

¹³⁴ A.D., *Hartgrondige Aenspraeck, Van de Batavieren, tot Godt de Heer, voor ons lieve Vaderlandt, en de Prins van Oran-jen* (Kn. 10245; z.p. z.j. (1672)).

¹³⁵ Maximiliaan Teellinck, *Vrymoedige Aenspraeck, Aen sijn Hoogheyt de Heere Prince van Oran-gien, Grave van Nassauw, &c. Stadthouder en Capiteyn Generael van Gelderlandt, Hollandt, Zeelandt, &c. Admirael Generael van de Zee. Gestelt tot waerschouwingh en noodige opmerckingh in desen verwerden en kommer-*

Willem II werd er in opgenomen (en had duisternis die erger was dan de Egyptische over de Nederlanden gebracht) en Willem III had een plekje gekregen, eventueel voorzien van nieuwe context. Zo was de prins hersteld door het goddelijk geïnspireerde volk, en waren de ‘rechte patriotten’ nu verheugd dat de Willem III het ‘gouvernement’ had aangenomen.¹³⁶ Verder was de zeer Oranjegezinde en vurig gereformeerde inhoud van de *Aenspraeck* hetzelfde gebleven.

Andere publicaties legden meer de nadruk op de wijze waarop de verkiezing van de prins tot stand was gekomen: dit was aan het werk van de ‘gemeente’ te danken, bijvoorbeeld die uit Rotterdam of Zeeland.¹³⁷ En die Rotterdamse gemeente was volgens een pamflettist bereid samen met de prins te sterven, al haar goed en bloed in te zetten voor de strijd en Willem tot de dood bij te staan. De slechte reputatie van Willems vader wist de schrijver handig te omzeilen door de nieuw benoemde stadhouder als de ‘soons-soon van dien groote Wilhelms Soon’ te omschrijven. Zo hoefde Willem II niet genoemd te worden.¹³⁸ Dat de gemeente in Zeeland misschien wat ‘buiten het boekje’ was gegaan kon een ‘voorstander des vaderlandts’ goed verantwoorden. Niet alleen benadrukte hij dat de prins van Oranje – naast God – verantwoordelijk waren voor het geluk en de vrijheid die zolang waren genoten, maar ook dat het herstel van de prins zo belangrijk was omdat de ‘constitutie van desen Staet’ een aanzienlijk hoofd vereiste naast de Staten. Anders was de regering niet volmaakt. De stadhouder, of gouverneur-generaal was nodig om de provincies in evenwicht (‘middelmaat’) te houden, en tijdens het ‘interregnum’ van het stadhouderloze tijdperk was dit evenwicht verdwenen, waardoor Holland kon domineren. Dat de gemeente de kans had gegrepen om in de oorlogssituatie de regering op oude voet te herstellen, moest daarom worden geprezen.¹³⁹ Alle liefhebbers van het vaderland waren de vrome burgers en huislieden uit Zeeland dan ook zeer dankbaar.¹⁴⁰

De band tussen de prins van Oranje en het vaderland werd nog eens extra sterk aangehaald in pamfletten die deel uitmaakten van een campagne om Willem tot graaf van Holland te laten benoemen.¹⁴¹ In deze pamfletten, die zowel voor als na de dood van de gebroeders De Witt verschenen, werd gesteld dat het benoemen van de prins tot graaf de

lijcken stant van ons lieve Vaderlandt (Kn. 10267; Amsterdam 1672). Zie voor Teellinck en zijn pamflet uit 1650 het vorige hoofdstuk.

¹³⁶ Teellinck, *Vrymoedige Aenspraeck* (Kn. 10267), 5, 9, 10. Zie ook: Jasper van der Steen, ‘Goed en fout in de Nederlandse Opstand’, *Holland. Historisch Tijdschrift* 43 (2011) 82-97, aldaar 95-96.

¹³⁷ *Op 't verkiesen van sijn Hoogheydt, tot Stadhouder Over Hollandt en Rotterdam, en breken van 't Eeuwigh Edict, Door de wille der Gemeynte verrigt, en op den 30 Juny, A°.1672. Door 2 Heeren uyt de Burgermeesteren, en 2 uyt de Vroetschap, 2 uyt de Borgerye, 3 Capiteynen, en 3 Luytenanten uyt de Krijgsraad, by Bodergaven wesen opdragen aen sijn Doorlugtige Hoogheydt* (Kn. 10251; z.p. z.j. (1672)); *Apologie Of verdediging, van 't gene by de Gemeente in Zeelandt is gedaen, tot herstellinge van Sijn Hoogheydt Den Heere Prince van Oranjen Willem-Henrick In alle 't gesagh ende digniteyten van sijne Voor-Ouders Hoog-l. Mem.* (Kn. 10262; z.p. z.j. 1672).

¹³⁸ *Op 't verkiesen van sijn Hoogheydt* (Kn. 10251).

¹³⁹ *Apologie Of verdediging, van 't gene by de Gemeente in Zeelandt is gedaen* (Kn. 10262), A2v, A4r.

¹⁴⁰ *Kort Verhael, van den Oorspronck en onderganck der Loevesteynsche Factie* (Kn. 10264), 4.

¹⁴¹ Over deze campagne: Reinders, *Printed Pandemonium*, 288-293.

enige manier was om het vaderland te redden uit de desastreuze staat waarin het door gruwelijk en schandelijk verraad terecht was gekomen: ‘want daer aen hangt nu alleen den welstant van ons lieve Vaderlandt’. De benoeming zou onder meer het einde betekenen van de oorlog met Engeland en de band met de hertog van Brandenburg versterken, zodat er meer mogelijkheden waren om Frankrijk te bestrijden en om de binnenlandse verraders op te ruimen. De vaderlandslievende ingezetenen moesten daarom niet twijfelen over de voordelen die het benoemen van de prins tot graaf zou opleveren. En zij moesten dan ook niet verzuimen de middelen te gebruiken die God hun had gegeven om het vaderland te herstellen.¹⁴² Alle goede patriotten werden daarom verzocht om uit liefde tot het vaderland de prins tot graaf van Holland te laten verklaren (door de magistraten van de steden), en dit graafschap ook erfelijk te maken.¹⁴³ De verheffing van de prins tot stadhouder had Holland – een klein deel van het vaderland – gespaard van de oorlog, dus wanneer de prins tot graaf werd gemaakt zou het hele vaderland hersteld kunnen worden.¹⁴⁴ Wie nog twijfelde, kon lezen dat patriotten gewilliger waren om belastingen te betalen voor de oorlog wanneer de prins tot soeverein werd benoemd. Gebeurde dit niet, ‘[d]en afgront van ellende die haer alsdan soude opdoen, kan geen goedt Patriot overdencken sonder dat hem de hayren rysen tot Bergen.’ Dan dreigden Engelse heerschappij, Franse slavernij of Spaans of Duits gezag, en de Unie zou uiteen scheuren.¹⁴⁵ De campagne riep echter veel weerstand op, en mislukte volledig. De aanhangers van Oranje voelden niets voor Willem als soeverein: ‘Wij zijn Orangisten, maar geen domme Orangisten’ schreven enkele inwoners van Zeeland.¹⁴⁶

Het belang van de prins van Oranje en zijn Huis voor het vaderland kreeg meer kracht door de Oranjes te plaatsen tegenover een groep die het vaderland juist bedreigde: een vijand dus. In pamfletten uit het Rampjaar was dit de Loevesteinse factie. In het hierboven aangehaalde pamflet over de Zeeuwse gemeente werd niet alleen vreugde geuit over de verkiezing van de prins tot stadhouder, maar werd ook de gelegenheid aangegrepen om de Loevesteinse factie aan te vallen. Het waren immers de Loevesteiners die dankzij hun machtspositie in Holland, Zeeland 22 jaar naar Hollands pijpen hadden kunnen laten dan-

¹⁴² *Krachtige beweegh-redenen, dienende tot opweckinge van alle Vaderlandt-lievende Ingesetenen van Hollandt: daer inne aengewesen werdt hoe men sekerlick de Vrede met Engelandt sal betreffen, ende alle Inlantsche beroerten: als moorden, plunderen, en anders voor te komen* (Kn. 10316; z.p. z.j. (1672)).

¹⁴³ *Voor de Liefhebbers van 't Vaderlandt, Ende den Heere Prince van Orangien* (Kn. 10310; z.p. z.j. (1672)).

¹⁴⁴ *Krachtige beweegh-redenen* (Kn. 10316). Dezelfde tekst werd grotendeels identiek opnieuw gebruikt in *Nodige Consideratien op den tegenwoordigen tijdt, en Een krachtige beweegh-reden, dienende tot opweckinge van alle Vaderlandt-lievende Ingesetene van Hollandt; daer in aengewesen werdt hoe men sekerlijck de Vrede met Engelandt sal betreffen, en alle Inlantsche beroerte: als moorden, plunderen, en andere onheyl voor te komen. Als mede een Motive waerom alle goede Patriotten, haer behooren aen gelegen te laten zijn, Sijn Hoogheyd den Heere Prince van Oranje tot Grave van Hollandt te helpen verklaren. Noch is by gevoeght De ontdeckte Pot, Ofte Waerschouwinge voor alle goede Patriotten, tegens den fenynigen dootstuyp van den stervenden Loevesteynschen Schorpioen* (Kn. 10597; z.p. 1672) 5, ‘dit kleyne gedeelte van ons lieve Vaderlandt’ was daar veranderd in ‘dit fijne gedeelte van ons lieve Vaderlandt’. De nieuwe versie verscheen getuige de aantekening op het titelblad op 8 september 1672.

¹⁴⁵ *Het Hollandts A.B. Boeck, Toe-geeygent Aen Alle Liefhebbers van het Vaderlandt* (Kn. 10598; z.p. 1672)

18.

¹⁴⁶ Geciteerd in Reinders, *Printed Pandemonium*, 292.

sen. En door het ontbreken van een stadhouder had de factie deze machtspositie ook kunnen vasthouden, waardoor ze Holland, Zeeland en de overige vijf provincies overheerste. Zo waren zowel de gemeente als de regering hun vrijheid kwijt geraakt.¹⁴⁷ Liefde voor de prins en het Oranjehuis, werd op deze manier vaak ook afkeer van, of haat tegen de Loevesteinse factie en haar voorman Johan de Witt.

Anti-Loevestein

De tegenstellingen tussen de Orangisten en de Loevesteinse factie werden in 1672 door pamflettisten sterk benadrukt. Wie de publicaties uit het Rampjaar leest, ziet een scherpe tweedeling in de Republiek tussen de aanhangers van de prins van Oranje en de medestanders van De Witt, met de Orangisten duidelijk in de meerderheid.¹⁴⁸ In een praatjespamflet tussen een predikant, een ‘politicq’ en een burger werd de tweedeling besproken. De burger stelde: ‘Wat aangaat dat’er eenige factie of partyen zijn, is zeker’. De predikant gaf vervolgens het algemene gevoel weer dat onder de burgers bestond: ‘die seggen dat Mr. Jan de Wit aan de eene zijde, en sijn Hoogh: de Prince de Oranje, of des selfs Lief-hebbers aan de andere zijde, tegen malkander staan.’¹⁴⁹

Roorda heeft er in zijn *Partij en factie* op gewezen dat in abnormale tijden (zoals een crisisjaar als 1672) een dergelijke tegenstelling van twee tegenovergestelde partijen het ‘gekrakeel der facties’ kon overheersen.¹⁵⁰ Oftewel, ideologische, vaak bovenlokale (of ‘nationale’) verschillen waren op dergelijke momenten belangrijker dan de dagelijkse, vaak lokale politieke machtspraktijk. Pamflettisten en politici wisten met deze thema’s ook de politieke belangstelling van bredere bevolkingsgroepen te bereiken, aldus Roorda. Hiermee suggereert hij dat de ‘gewone man’ in dergelijke tijden gemobiliseerd kon worden door hem met de juiste retoriek te ‘activeren’. En die gewone man kon daardoor ook nooit als winnaar uit de politieke strijd naar voren komen, omdat hij altijd ‘aan het snoer’ van de door hem gesteunde factie vast zat – de factie die wel de winst behaalde.¹⁵¹ De uiteindelijke machtsverdeling binnen de vroedschappen, daar ging het om: wie had het pluche moeten verlaten, en wie was er juist op gekomen? Roorda’s theorieën zijn belangrijk om in het achterhoofd te houden bij het lezen van de pamfletten waarin het conflict tussen de Oranje- en Staatsgezinden werd opgestookt. Maar ze dragen ook het risico in zich dat hierdoor de

¹⁴⁷ *Apologie Of verdediginge, van 't gene by de Gemeente in Zeelandt is gedaen* (Kn. 10262), A4r. Ook: Stern, *Orangism in the Dutch Republic*, 187-188.

¹⁴⁸ Harms, *De uitvinding van de publieke opinie*, 130; Reinders, *Printed Pandemonium*, 216 noot 1505.

¹⁴⁹ *Oranje In 't Hart* (Kn. 10268; z.p. 1672) A1v. Dit pamflet wordt besproken in: Olaf Mörke, “Oranje in 't Hart” Oder: Wie man diskursiv den Diskurs austreibt. Überlegungen zur propagandistischen Instrumentalisierung von Öffentlichkeit in der niederländischen Republik im Krisenjahr 1672’, in: Monika Hagenmaier en Sabine Holtz (eds.), *Krisenbewußtsein und Krisenbewältigung in der Frühen Neuzeit – Crisis in Early Modern Europe. Festschrift für Hans-Christoph Rublack* (Frankfurt am Main enz. 1992) 277-290.

¹⁵⁰ Roorda, *Partij en factie*, 7.

¹⁵¹ Roorda, *Partij en factie*, 7-8.

bevolking wordt voorgesteld als niets meer dan een willoze groep die zich naar de wensen van de regenten schikt, klaar om de straat op te gaan wanneer gevraagd, maar die verder niet bij politiek betrokken was.¹⁵² Sinds Roorda's onderzoek is er dan ook veelvuldig op gewezen dat de inwoners van steden ook buiten crisisjaren middelen en mogelijkheden hadden om zich politiek te laten horen, en dat ook deden.¹⁵³ Het waren dan inderdaad misschien wel vaak onderwerpen van beperkte omvang (lokaal) die burgers aanzetten tot het schrijven van pamfletten, het indienen van petitie's of het starten oproeren, maar dat neemt niet weg dat zij politiek actief waren of dat zij zich politiek betrokken voelden.

In pamfletten uit het Rampjaar werd deze betrokkenheid van burgers (of de 'gemeente') bij grote politieke zaken duidelijk benadrukt. Het was volgens de hierboven aangehaalde pamfletten de Zeeuwse gemeente geweest die verantwoordelijk was voor de verkiezing van de prins tot stadhouder, en de regenten hadden niets anders kunnen doen dan instemmen.¹⁵⁴ De inwoners waren in actie gekomen omdat zij vreesden voor het verlies van hun vrijheid en de onderdrukking van hun godsdienst, en net als in 1572 waren zij honderd jaar later opnieuw de grondleggers van de staat en de vrijheid van Zeeland.¹⁵⁵ Degenen die verantwoordelijk waren voor het verlies van de vrijheid, voor tirannie zelfs, was de Loevesteinse factie, vernoemd naar de 'belhamels' die Willem II in 1650 had opgesloten in Loevestein.¹⁵⁶ Doordat de Loevesteiners de prins hadden uitgeschakeld, met het Eeuwig Edict als het duidelijkste voorbeeld van hun tactiek, was er 22 jaar geen vrijheid geweest.

Door Oranje aan vrijheid en voorspoed te koppelen en Loevestein aan alles wat dit onmogelijk belemmerde, werden De Witt en de zijnen al snel tot vijanden van goede patriotten gemaakt. Dit waren personen die iets goed voor het land wilden doen of zich inspannen tot voordeel van de prins (en daarmee uiteindelijk dus ook weer tot voordeel van het land).¹⁵⁷ Een voorbeeld van zo iemand was ritmeester Buat (Henry de Fleury de Coulan), een Franse officier in dienst van het Staatse leger en aanhanger van Oranje. Hij voerde een geheime correspondentie met Engeland tijdens de Tweede Engelse Zeeoorlog om een wapenstilstand te bewerkstelligen die Willem III aan het stadhouderschap zou helpen. Door Buats eigen fout raakte het complot in 1666 bekend, waarna hij werd gearresteerd en ont-

¹⁵² Meer over deze discussie in Reinders, *Printed Pandemonium*, 5-9. Ook: Dekker, *Holland in beroering*, 75.

¹⁵³ Bijvoorbeeld Henk van Nierop, 'Popular participation in the Dutch Republic' in: Peter Blickle (ed.), *Resistance, Representation, and Community* (Oxford etc. 1997) 272-290, aldaar 280; Paul Knevel, 'De politiek op straat. Over de vormen van stedelijk politiek protest in de zeventiende eeuw', *Groniek* 30 (1997) 403-416; Marc Boone, en Maarten Prak, 'Rulers, patricians and burghers: the Great and the Little traditions of urban revolt in the Low Countries' in: Karel Davids en Jan Lucassen (eds.), *A miracle mirrored. The Dutch Republic in European Perspective* (Cambridge enz. 1995) 99-134, aldaar 116-120 over 1672. In Europese context: Wayne te Brake, *Shaping History. Ordinary People in European Politics 1500-1700* (Berkeley, Los Angeles en Londen 1998).

¹⁵⁴ *Apologie Of verdediginge, van 't gene by de Gemeente in Zeelandt is gedaen* (Kn. 10262), A2r.

¹⁵⁵ *Kort Verhael, van den Oorspronck en onderganck der Loevesteynsche Factie* (Kn. 10264), 10

¹⁵⁶ *Kort Verhael, van den Oorspronck en onderganck der Loevesteynsche Factie* (Kn. 10264), 2-3.

¹⁵⁷ *Oranje In 't Hart* (Kn. 10268), A3r.

hoofd.¹⁵⁸ Buat werd in 1672 in pamfletten veelvuldig opgevoerd als slachtoffer van de bloeddorst van de Loevesteiners, zoals in een praatje waarin werd gesteld dat Buat vooral was gestraft omdat hij een goed hart voor de prins had.¹⁵⁹

Hoewel de Loevesteinse factie zo'n prominente plaats had in Orangistische pamfletten, werd nooit echt duidelijk gemaakt wie nu precies van deze factie deel uitmaakten. Jacob de Witt, een van de gevangenen op Loevestein in 1650, werd gezien als een 'hoofdmedestander' van de factie ten tijde van Willem II.¹⁶⁰ Dit was nog een vriendelijke omschrijving, want een andere pamflettist noemde Jacob 'den ouden Nero, of Aerts- verrader en Tyran van Loevesteyn.'¹⁶¹ De naam Loevesteinse factie werd dan wel pas gebruikt na 1650, de factie zelf bestond dus al veel langer. De factie vond haar oorsprong in de tijd van Oldenbarnevelt, en was in 1650 weer 'herleefd'.¹⁶² Na de dood van Willem II waren de Loevesteinse regenten weer hersteld en hadden zij nog betere posities gekregen dan voorheen. Hierdoor was het onmogelijk geworden voor personen die niet onder 'parentage' (bloedverwantschap, maagschap) van de Loevesteiners vielen, een ambt te verkrijgen. En op deze manier had Jacob de Witt zijn zoons Johan en Cornelis aan machtige posities geholpen.¹⁶³ Van Johan en Cornelis de Witt was het absoluut duidelijk dat zij tot de Loevesteinse factie behoorden: Johan was 'Loevensteins beschermer', en de broers waren samen met Pieter de Groot de leiders van de factie.¹⁶⁴ De overige leden bleven grotendeels anoniem.¹⁶⁵ Het was een verzamelnaam voor regenten die gerekend werden tot de 'Staatse Party, de Cabale [klik,] van de Wit', dus wat later de partij van de Staatsgezinden is gaan

¹⁵⁸ Roorda, *Het rampjaar*, 22; Israel, *The Dutch Republic*, 775-776; De Bruin, *Geheimhouding*, 529-538. Een van de andere betrokkenen bij de zaak was de Rotterdammer Johan Kievit, die vluchtte naar Engeland maar in 1672 triomfantelijk terugkeerde en een hoge positie verkreeg. P. Geyl, *Oranje en Stuart 1641-1672* (tweede druk; Zeist, Arnhem en Antwerpen 1963) 214-215, 314, 333; Roorda, *Partij en factie*, 137, 153, 154.

¹⁵⁹ *Oranje In 't Hart* (Kn. 10268), A3r. Buat werd een 'martelaar voor de Oranjezaak': Roorda, *Het rampjaar*, 22; De Bruin, *Geheimhouding*, 536; Stern, *Orangism in the Dutch Republic*, 195-196.

¹⁶⁰ *'t Leven en Bedrijf van Mr. Jan van Oldenbarnevelt, Over-eengebraght met dat van Mr. Jan de Wit; Beyde Pensionarissen van Hollandt en Westvrieslandt. Als vogels van eenderley veeren* (Kn. 10432; z.p. 1672) B4r.

¹⁶¹ *Catalogus Van Boecken Inde Bybliothèque Van Mr. Jan de Wit, Door sijn Discipel Den Pensionaris Vivien* (Kn. 10343; z.p. z.j. (1672)) A2r.

¹⁶² *Genees-middelen voor Hollants-Qualen* (Kn. 10376), 3

¹⁶³ *Bedenkingen Over het geene door de Borgeryen van Hollandt Is te weegh gebracht, in het Avancement van zii Hoogheyd, den Prince van Orange, En verdedighingh, tegens soodanige; welcke de Borgeryen beschuldigen, als of zy hadden begaen Crimen lesae Majestatis; en dienthalven strafbaer waren, aen den lyve, en goede* (Kn. 10265; z.p. z.j. (1672)) 5.

¹⁶⁴ *'t Leven en Bedrijf van Mr. Jan van Oldenbarnevelt* (Kn. 10432), B3v; *Spiegel van Staet, en Recht der Burgers* (Kn. 10199; z.p. z.j. (1672)).

¹⁶⁵ In het pamflet *De Vast-Gekuypte Loevesteynsche Ton Aen Duygen* werden behalve de broers De Witt en Pieter de Groot ook Montbas, Van der Aa (waarschijnlijk de Rotterdamse vroedschap en secretaris Willem van der Aa) en 'de meeste leden van de provincie Holland en duizenden van hun gevolg' genoemd, net als de 'Loevesteinse broeder Paeu', waarschijnlijk voormalig raadpensionaris Adriaan Pauw: *De Vast-Gekuypte Loevesteynsche Ton Aen Duygen. Door den schrickelijcken Berghval van haer twee Princen* (Kn. 10429; Snavelenburg 1672) 3, 5. Over Van der Aa: D.J. Roorda, 'Rotterdam in het Rampjaar' in: Idem, *Rond prins en patriciaat. Verspreide opstellen door D.J. Roorda* (Weesp 1984) 68-78, aldaar 76 en H.C.H. Moquette, 'Gehate Rotterdamsche regenten in 1672', *Rotterdams Jaarboekje II* (1919) 65-77.

heten.¹⁶⁶ Door ‘simonie’ (het kopen van ambten) en ‘kuiperij’ (intriges) waren ze aan hun plek in de regering gekomen, of door het beleid van De Witt, en wie niet tot zijn ‘cabale’ behoorde kon een leidinggevende functie op zijn buik schrijven.¹⁶⁷

De Loevesteinse factie werd door pamflettisten in de eerste plaats verantwoordelijk gehouden voor het uitschakelen van de prins en zijn medestanders. Met verwijzing naar de Acte van Seclusie en het Eeuwig Edict, hadden de Orangisten hier zeker een punt. De Witt deed inderdaad zijn best om Willem uit te sluiten van politieke of militaire functies. Volgens zijn tegenstanders gingen hij en zijn aanhang hier zover in, dat ze ‘liever Frans als prins’ waren: liever verder onder de heerschappij van de Fransen, dan onder de prins van Oranje. Het was wraaklust die de Loevesteiners tot hun daden aanzette, wraak tegen de jonge prins en zijn vrienden, met als gevolg het ‘verderf des Vaderlands’.¹⁶⁸ Die wraak kwam voort uit de onderdrukking die de factie zelf had gevoeld, en waardoor nu onder de schijn van vrijheid die in gevaar was, geprobeerd werd de prins uit te schakelen.¹⁶⁹ Die onderdrukking kon verwijzen naar de gebeurtenissen in 1650, maar ook al naar daarvoor: de strijd tussen Maurits en Oldenbarnevelt.

Voorbeelden van handelingen tegen de prins waren er genoeg. Gedurende het Stadhouderloze Tijdperk hadden de Loevesteiners altijd geprobeerd de prins te benadelen of zwart te maken. Zo waren er de ‘ontallijcke Libellen en Geschriften’ tegen het Oranjehuis en de stadhouder gepubliceerd, die werden geschreven op kosten van de staat. De auteurs van dergelijke werken, zoals het *Hollands Interest*, de *Stadhouderlijke Regering* en de *Politieke Weegschaal*, konden rekenen op een vergoeding, en op octrooien en privileges. Een pamflettist noemde deze auteurs erger dan Balthasar Gerards (de moordenaar van Willem van Oranje).¹⁷⁰ De auteurs die werden bedoeld waren Pieter de la Court (1618-1685) en zijn broer Johan (1622-1660), verantwoordelijk voor de Staatsgezinde werken *Consideratien van staat ofte Polityke weeg-schaal* (1661) en *Interest van Holland, ofte gronden van Hollands-Welvaren* (1662), en de schrijver van *De stadthouderlijke regeeringe in Hollandt ende West-Vrieslant*, Johannes Uytenhage de Mist (1636-1684). Vooral De la Court was in Orangistische pamfletten vaak de gebeten hond: hij werd gezien als de belangrijkste schrijver van de laster tegen de prins.¹⁷¹ Het was voornamelijk zijn *Interest van Holland*

¹⁶⁶ [Johan Gribius?], *D’Ontroerde Leeuw: Behelsende Een Historisch Relaes van de merkweldigste Geschiedenissen tot tijt tot tijt voorgevallen sint de beginselen van desen Oorlog, tot nu toe* (Kn. 10526; Amsterdam 1672) 30.

¹⁶⁷ H.B.a.L.K., *Het Rechte Fondament Van het Nieuwe Herstelde Oudt Hollands Regt, Ofte de Wettige Vryheydt der Borgeren* (Kn. 10309; z.p. 1672), 13; [Gribius?], *D’Ontroerde Leeuw* (Kn. 10526), 30.

¹⁶⁸ H.B.a.L.K., *Het Rechte Fondament* (Kn. 10309), 6.

¹⁶⁹ *Deductie van den Tegenwoordigen Toestant* (Kn. 10380), 5.

¹⁷⁰ *Genees-middelen voor Hollants-Qualen* (Kn. 10376), 4, 9.

¹⁷¹ *Een Sociniaensche Consultatie tusschen Jan en Arent. Gewesen Thesaurier Extraordinaris (sonder zijn Prejuditie.) Mitsgaders: Den Inhout van den laetsten Brief van den Koninck van Engeland; aen den Prince van Orange. Hier is by te vinden: een Grooten Brill Op de Neus van Lange Jan* (Kn. 10341; z.p. 1672) 5. Ook De Witts bijdrage aan het *Interest van Holland* werd regelmatig besproken, hij zou verantwoordelijk zijn geweest voor twee hoofdstukken. Bijvoorbeeld in *Verscheyde Aenmerkingen Op eenige saken onlangs voorgevallen: Als de Doodt van C. en J. de Wit, ’t Veranderen der Magistrature; En specialijck ’t gene voor Woer-*

dat werd aangehaald. Hierin waren de plannen van de Loevesteiners te lezen: ze wilden Holland soeverein maken, en zichzelf soevereinen in Holland, de prins onderdrukken en de invloed van de Staten-Generaal beperken.¹⁷² De la Court was voor zijn *Interest* als een ‘voornaem Patriot, ende verdediger van ’s Lands Vryheydt gerenomeert’, maar wanneer iets soortgelijks tegen De Witt zou zijn geschreven, zou zijn ingegrepen en de auteur te vuur en te zwaard zijn vervolgd.¹⁷³ De la Court werd een ‘favoriet’ van De Witt genoemd, een ‘schelmsen eerdief’ of een ‘duivelse leermeester’, en een keer een ‘botten lompen Historijschrijver’.¹⁷⁴ Hij werd, na de moord op de De Witten, zelf in een gedicht ook met de dood bedreigd.¹⁷⁵

Het bleef volgens sommige pamflettisten niet alleen bij het uitgeven lasterlijke geschriften tegen Willem III; de Loevesteiners hadden ook meerdere pogingen gedaan om de prins te vermoorden. Het was alleen dankzij Gods voorzienigheid dat de plannen om Willem III al op jonge leeftijd om te brengen, mislukt waren.¹⁷⁶ In hoeverre deze complottheorieën werden geloofd is de vraag. Geloofwaardiger was de anti-Engelse politiek van de Loevesteiners waarover in pamfletten werd geschreven. Aanvankelijk werd nog samen gewerkt met het Engeland onder Cromwell, toen de vijanden van het Huis van Stuart en het Huis van Nassau en Oranje elkaar vonden en samen de Acte van Seclusie opstelden. Met als gevolg dat de vrijheid van het volk en het vaderland waren verkocht.¹⁷⁷ Toen de Engelse monarchie echter weer was hersteld, was dit volgens veel Oranjegezinden pamflettisten de reden voor de anti-Engelse, of eigenlijk vooral pro-Franse politiek van de Loevesteiners, omdat zij vreesden dat via Engeland de prins van Oranje weer aan de macht zou kunnen komen.¹⁷⁸ Het klopte dat De Witt en zijn medestanders in hun maag zaten met de band tussen het Engelse vorstenhuis en de prins van Oranje, maar na de Restauratie van Karel II was de Republiek niet per direct anti-Engels, er werd juist gehoopt op herstel van de handel en op betere (commerciële) relaties met Engeland, na de periode van Crom-

den en Naerden Gepasseert is. Nevens eenige Bedenckingen op de soo-geseyde Missive en Deductie Van J. B. de Mombas, In een Discours gehouden tussen twee Amsterdammers, d’Een Pieter en d’ander Jan genaemt (Kn. 10412; z.p. 1672) A3r en *Den Grooten en Witten Duyvel; Dat is, Een Klaer Vertoon en Aenwysinge Dat den Koningh van Vranckrijck niet door geweld van Wapenen, maer door de malitieuze directie van Jan de Wit Pensionaris, ende syne Grootte Complicen, onder ’t Canon van goude Lowysen soo veel Steden en Sterckten onses lieve Vaderlandts onder syn gehoorsaemheydt heeft bekomen* (Kn. 10317; z.p. z.j. (1672)) 13.

¹⁷² *Verhael Van het Secretet der Misse, Ofte Uytvindinge van de rechte oorsaecken deser tegenwoordige Oorlogen. Vertoont in een ’tSamenspraeck Tusschen twee Nimweegse Borgeren Mr. De Rader ende Mr. Goedhert* (Kn. 10350; z.p. 1672) 6.

¹⁷³ *Den Grooten en Witten Duyvel* (Kn. 10317), 13.

¹⁷⁴ *’t Leven en Bedrijf van Mr. Jan van Oldenbarnevelt* (Kn. 10432), C1v; *Eenvoudigh Schuyt-praetje, Tusschen een Haegenaer Een [sic] een Rotterdammer. Van saecken die daer onlanghs voorgevallen zijn* (Kn. 10472; z.p. 1672) 13; *De Vast-Gekuypte Loevesteynsche Ton Aen Duygen* (Kn. 10429), 8; *Dortse en Haagse Woonsdag en Saturdag, Of nader opening van de Bibliotheecq van Mr. Jan de Witth, Zijnde een samenspraak tusschen een Hagenaar en Dortenaar* (Kn. 10443; z.p. 1672) 9.

¹⁷⁵ *Hamans Galgh, Of ’t Witte Stam-huys in ’t Swart* (Kn. 10401; z.p. z.j. (1672)).

¹⁷⁶ *Ontknoopinge Vanden Valstrick. Van Syn Hoogheydt Den Heere Prince Van Orangie, Voor hem geleydt van sijner jeugt af, tot desen huydigen tijdt toe* (Kn. 10354; z.p. 1672) A2v-A3r.

¹⁷⁷ H.B.a.L.K., *Het Rechte Fondament* (Kn. 10309), 6.

¹⁷⁸ *Deductie van den Tegenwoordigen Toestant van dit Nederlandt* (Kn. 10380), 7.

well.¹⁷⁹ Karels politiek leidde er echter al snel toe dat van een verbeterde relatie nauwelijks sprake was, zo herstelde hij de protectionistische Acte van Navigatie.¹⁸⁰ Tijdens het Rampjaar werd de Loevesteinse afkeer van Engeland verder in pamfletten uitgespeeld. De publicatie van de brief van Karel II, waarin de Engelse koning de Loevesteinse factie verantwoordelijk hield voor de oorlog, was hier een voorbeeld van.

Volgens veel pamflettisten was de Loevesteinse factie een voortzetting van de 'Barnveltse factie' ten tijde van de Bestandstwisten. De Witt, Montbas en De Groot werden Barenveltse heren genoemd.¹⁸¹ Er werd geschreven over het 'zaad en de nakomelingen' van Oldenbarnevelt, en over de wraakzucht afkomstig uit het 'Barneveltse bloed', 'van het welke men de kinderen in de pap te eeten geeft.'¹⁸² Het onkruid dat in Barnevelts tijd was gezaaid was door De Witt en zijn 'gebroetsel' weer opgekweekt.¹⁸³ Het 'Barnevelts en Witts gebroed' had Oranje naar het leven gestaan.¹⁸⁴ De overeenkomsten zaten niet alleen in het verzet tegen een Oranjestadhouder, maar ook in de steun die arminianen en andere 'sekten' kregen van de Loevesteiners. Net als in de pamfletten uit 1650 werden arminianen ook in 1672 nog steeds beschreven als vijanden, en als gevaarlijk. Het was volgens een auteur niet voor niets dat het befaamde rijmpje dat de dood van Willem II verheerlijkte ('geen blyder maer...') gevonden was in het collectezakje van een arminiaanse kerk.¹⁸⁵ Arminianen, socinianen en atheïsten werden in stadsbesturen geplaatst om de Loevesteinse factie staande te houden, terwijl de gereformeerde religie werd onderdrukt door de invloed van politieke commissarissen in de kerkenraden.¹⁸⁶ Het was al sinds de vrede van Munster dat deze sekten weer een plaats hadden gekregen in de raadhuizen en kerkenraden, en ook de bemoeienis van de overheid met de kerk was steeds groter geworden: er moest zelfs worden gebeden volgens de 'formulieren van Staet'.¹⁸⁷ De schrijver verwees hier naar de controverse uit 1663 rond het publiek gebed, toen de Staten van Holland bepaalden dat in de kerken moest worden gebeden voor Holland en de andere provincies, en niet meer voor de Staten-Generaal en de prins van Oranje. De prins moest zelfs worden

¹⁷⁹ Israel, *The Dutch Republic*, 748-749.

¹⁸⁰ Israel, *The Dutch Republic*, 752.

¹⁸¹ *Wonderlijke Staatkundige Droomen en Gesichten, Met vremde en seldsame voorvallen vermengt* (Kn. 10494; z.p. 1672) 12.

¹⁸² [Jacobus Borstius], *Verscheyde Consideratien over den Tegenwoordigen Toestant van ons Lieve Vaderlant. Of een kort verhael van sommige Ghedenckwaardige saecken* (Kn. 10224; z.p. 1672) 11; *Ontknoopinge van Vanden Valstrick* (Kn. 10354), A2v.

¹⁸³ *Huysmans-Praetje, Noopende De tegenwoordige tijds voorvallen en oneenigheydt; Dienende tot aenwijs. Waer heenen de benaede gemoederen in desen droevige toestant hebben te vluchten: Tusschen Jacob, Klaes en Symon. Tweede Deel* (Kn. 10496; Amsterdam 1672) 10.

¹⁸⁴ *Natuurlijke Echo, uytgegalmt Over 't eyndt Van Cornelis en Jan de Wit. Waer by gevoeght is de Verhemelde Geest van Henry de Fleury, Heere van Buat, &c.* (Kn. 10393; Amsterdam 1672) *2v.

¹⁸⁵ [Borstius], *Verscheyde Consideratien* (Kn. 10224), 4.

¹⁸⁶ H.B.a.L.K., *Het Rechte Fondament* (Kn. 10309), 13.

¹⁸⁷ *Genees-middelen voor Hollants-Qualen* (Kn. 10376), 6.

weggelaten, omdat hij een privépersoon was.¹⁸⁸ In een fel anti-Loevesteins pamflet kregen vooral de arminianen er van langs. De Witt had de ‘vromen’ uit de raden had vervangen door socinianen en arminianen, die met hem samenspannen tot een ‘Vloeck-Verbondt’. De arminaanse predikanten en zij die van hun factie waren, waren verantwoordelijk voor moord, verraad en twist. De arminianen, socinianen en atheïsten waren ‘haters van Gods kerk’, maar De Witt had er zoveel aan de macht geholpen, dat er maar weinig in het vaderland op het kussen zaten, die niet tot deze groepen behoorden.¹⁸⁹ Zo werden de conflicten uit de Bestandsjaren door de pamflettisten dus doorgetrokken naar 1672. Arminianen bleven grote boosdoeners.

De continuïteit tussen de Barneveltse factie en de Loevesteinse factie kwam misschien nog wel het duidelijkst naar voren in de leiders van beide facties: Johan van Oldenbarnevelt en Johan de Witt. De geest van Oldenbarnevelt, zo schreef iemand, was herrezen in De Witt.¹⁹⁰ Dit was geen nieuw thema in 1672, want al in 1663 werd de vergelijking tussen Oldenbarnevelt en De Witt gemaakt, bijvoorbeeld met een pamflet getiteld *Den Ver-resen Barnevelt* en de heruitgave van de zeer lasterlijke *Gvlden legende Van den Nieuwen St, Jan* uit 1618, waarbij werd gesteld dat er een nieuwe Oldenbarnevelt in het land was.¹⁹¹ In het Rampjaar werd dezelfde vergelijking gemaakt. Een auteur noemde De Witt een navolger van landverrader Oldenbarnevelt, anderen gingen verder.¹⁹² Volgens een pamflettist vond het onheil dat de inwoners van het ‘lieve en dier-gekochte Vaderlandt’ trof zijn oorzaak in de haat tegen het Huis van Oranje en Nassau dat De Witt gezworen had ten onder te brengen, en die hij gezogen had uit de borsten van Oldenbarnevelt.¹⁹³ In een vermoedelijk door Jan Zoet geschreven gedicht werd de vergelijking gemaakt tussen Johannes de Doper, Johan van Oldenbarnevelt en Johan de Witt. De eerste twee hadden beiden hun hoofd verloren, en volgens de dichter, die zich Waermont noemde, zou het vaderland weer de aloude vrijheid terugkrijgen, wanneer ‘de derde [= De Witt] eens op sulcken wijs’ de dood vond.¹⁹⁴ Maar het verst ging een pamflet dat opnieuw de *Gvlden legende* erbij pakte om De Witt en Oldenbarnevelt te vergelijken: *’t Leven en Bedrijf van Mr. Jan van*

¹⁸⁸ G. de Bruin, ‘De soevereiniteit in de republiek: een machtsprobleem’, *BMGN* 94 (1979) 27-40, aldaar 36; Uit den Bogaard, *De gereformeerden*, 205-215; Israel, *The Dutch Republic*, 760-764; Van Deursen, *De last van veel geluk*, 312; Stern, *Orangism in the Dutch Republic*, 97-98.

¹⁸⁹ *Wonderlijke Staatkundige Droomen en Gesichten*, 8, 10, 11.

¹⁹⁰ [Jan Zoet?], *D’Ydele Vlucht Vertoont in de Schielikke Dood van Kornelis en Jan de Wit* (Kn. 10419; z.p. z.j. (1672)). Zie Cordes, *Jan Zoet, Amsterdammer*, 582-583 die Jan Zoet aanwijst als auteur.

¹⁹¹ Stern, *Orangism in the Dutch Republic*, 173-176.

¹⁹² *Missive Aen sijn Hoogheyt Den Heere Prince van Orange. Geschreven uyt Amsterdam, den 7. Septembris, 1672* (Kn. 10549; z.p. z.j. (1672)) *3r.

¹⁹³ *Waerschouwinghe Aen alle Edelmoedige en getrouwe Inwoonderen van Nederlandt* (Kn. 10346; z.p. 1672).

¹⁹⁴ [Jan Zoet?], *De sprekende toonbanck, aen de verkofte Hollander* (Kn. 10360; z.p. z.j. (1672)). Cordes, *Jan Zoet, Amsterdammer*, 581. Het gedicht was al gepubliceerd vóór de moord op de broers De Witt. Vgl. Stern, ‘Poison in Print’, 131. Het gedicht is daar verkeerd vertaald: ‘three hundred and fifty have elapsed’ waar het origineel ‘drie en vijftigh zijn verlopen’ schrijft (over het aantal jaren sinds de dood van Oldenbarnevelt).

*Oldenbarnevelt, Over-eengebraght met dat van Mr. Jan de Wit.*¹⁹⁵ Het pamflet verscheen na de dood van De Witt en vergeleek de levens van de mannen die niet alleen in functie als ‘vogels van eenderley veeren’ waren geweest. Zij waren beiden vijanden van de staat die de kerk en het vaderland ‘meinedig’ hadden verraden, en daarvoor hadden ze hun verdiende loon ontvangen.¹⁹⁶ Ze hadden geprobeerd om met hun medeplichtigen en ‘makkers’ het bloeiende vaderland in een bloedbad te brengen, en hadden daar beiden op rechtvaardige wijze hun loon voor ontvangen. In hun zucht naar rijkdom, aanzien en eer probeerden ze de godsdienst en de politiek van het land te veranderen. Het gezag wilden ze bij zichzelf en hun medestanders houden, ze wilden heersen over alle eerlijke patriotten, de vrijheid van het land vertrappen en de justitie overheersen.¹⁹⁷ Van beide gevallen staatslieden werd vervolgens een korte uiteenzetting gegeven van hun daden, waarbij Oldenbarnevelts verleden werd afgeschilderd door letterlijk de *Gvlden legende* te hergebruiken.¹⁹⁸ De Witt werd op dezelfde manier beschreven, waarbij uiteen werd gezet hoe hij het vaderland had bedrogen, bespot en verraden.¹⁹⁹ Welke overeenkomst natuurlijk ook niet onbeschreven mocht blijven was dat Oldenbarnevelt gebruik maakte van Hugo de Groot, en Johan de Witt van diens zoon, de ‘grote verrader’ Pieter de Groot.²⁰⁰ Anders dan in 1618, toen de Staten van Holland de *Gvlden legende* verboden, kon *’t Leven en Bedrijf* in 1672 gepubliceerd worden zonder dat er maatregelen op volgden.²⁰¹

De critici van De Witt en de Loevesteinse factie hoefden niet lang te zoeken voor bewijs van hun stelling dat de regering van de Loevesteiners alleen maar rampspoed had gebracht: was het land niet overlopen door de vijand? En was dit beschamende verlies niet het gevolg van slecht beleid, lafheid en zelfs verraad? Wilden de Loevesteiners niet liever de Fransen in het land hebben dan de prins weer terug in de regering? Had de oorlog niet voorkomen kunnen worden als de Loevesteinse factie niet aan de macht was geweest, zoals de koning van Engeland schreef? De bewijzen die pamflettisten tegen de Loevesteinse factie aanvoerden stapelden zich op. Een pamflettist wond er geen doekjes om: de Loevesteiners lieten het staal ‘tot Vaderland en Prinsen moort [...] smeeden’. En ze waren daarin niet onsuccesvol: niet alleen waren er al enkele ‘Leeden’ van het vaderland afgekapt, ‘den Dolck, [was] in ’t Vaderlandt uytgemergelde romp tot by ’t hart ingedrongen.’²⁰²

¹⁹⁵ *’t Leven en Bedrijf van Mr. Jan van Oldenbarnevelt* (Kn. 10432). Marijke Meijer Drees en Els Stronks (eds.), *Wat wonders, wat nieuws! De zeventiende eeuw in pamfletten* (Amsterdam 2002) 42-57 geeft een her-taling in hedendaags Nederlands.

¹⁹⁶ *’t Leven en Bedrijf van Mr. Jan van Oldenbarnevelt* (Kn. 10432), A1v; Meijer Drees en Stronks, *Wat wonders*, 42.

¹⁹⁷ *’t Leven en Bedrijf van Mr. Jan van Oldenbarnevelt* (Kn. 10432), A2r; Meijer Drees en Stronks, *Wat wonders*, 43.

¹⁹⁸ Meer over de *Gvlden legende* in het hoofdstuk over de Bestandstwisten.

¹⁹⁹ *’t Leven en Bedrijf van Mr. Jan van Oldenbarnevelt* (Kn. 10432), B4v.

²⁰⁰ *’t Leven en Bedrijf van Mr. Jan van Oldenbarnevelt* (Kn. 10432), C2v.

²⁰¹ De lijst met verboden drukwerk uit 1672 is te vinden in Weekhout, *Boekencensuur*, 385 bijlage 1.

²⁰² *Decreet der Louvesteynse Vaders Ontdeckt. En tegen gegaen door de Liefhebbers des Vaderlants* (Kn. 10620; z.p. 1672) 3.

Het was daarom tijd om in te grijpen. De Loevesteinse factie werd neergezet als een interne vijand, die misschien nog wel gevaarlijker was dan de buitenlandse machten die het land bedreigden: ‘doch die geene die buyten ons Landt waren, soudens ons soo veel quaet niet hebben kunnen doen, soo niet waren geholpen geweest, door die van binnen’, aldus een pamflettist.²⁰³ Een andere auteur voegde aan grotendeels dezelfde woorden nog toe dat ‘de inwendige ziekte (...) is aller gevaerlijkst.’²⁰⁴ In moderne woorden zou men wellicht spreken over een ‘vijfde colonne’. Wetsverzetten in de steden moesten het mogelijk maken dat de ‘Regeeringe van ons lieve Vaderlandt van die Landtverderffelijcke Loevesteynse Factie mach werden gesuyvert.’²⁰⁵ Voor sommigen was het verzetten van de wet echter nog niet genoeg gebleken: de Loevesteinse leiders zelf moesten ook weg.

De moord

Het wrede einde van de gebroeders De Witt is waarschijnlijk een van de bekendste gebeurtenissen uit de Nederlandse zeventiende eeuw. De afrekening met Johan de Witt, bijna twintig jaar de machtigste man van de Republiek, en zijn broer Cornelis op 20 augustus 1672 door een woedende Haagse menigte blijft zeer tot de verbeelding spreken.²⁰⁶ Van Deursen noemt de moord ‘een dieptepunt in de Nederlandse geschiedenis’. Zijn uitspraak is volgens hem geen oordeel achteraf, gedaan met ‘maatstaven die aan de eeuw zelf vreemd waren’. De moord was volgens Van Deursen ‘een volstrekt onverdedigbaar misdrijf, met weersprekende wreedheid uitgevoerd.’²⁰⁷ Toch waren pamfletschrijvers uit 1672 minder eenduidig in hun oordeel dan Van Deursen. De moord werd inderdaad ook door tijdgenoten veroordeeld, riep afkeer op (vooral over de behandeling van de lijken werd schande gesproken) of werd betreurd, maar er was er ook vreugde over de dood van de broers, en de vermindering van de lichamen werd gerechtvaardigd. In een verwijzing na

²⁰³ [Borstius], *Verscheide Consideratien* (Kn. 10224), 3.

²⁰⁴ Louys Gulde Hartjens Dagh, *Om te vangen de verrotte harten in en ontrent het Leege-landt van de Hollandse Tuyn. Tot waerschouwinge voor alle trouwhartige Patriotten des Vaderlants in dese tegenwoordige tijdt* (Kn. 10337; z.p. 1672) 6.

²⁰⁵ Jan Pietersz. Silligh, *Missive Geschreven uyt Rotterdam* (Kn. 10208; z.p. z.j. (1672)). Ook in *Rotterdam Hersteldt, door het accorderen vande Magistraet in het versoek der Burgeren Tot het renuncieren van hare Ampten, En toestaen dat zijne Hoogheydt als Stadhouder uyt het nomineren van de blyvende Leden andere Persoonen soude Eligeren: 't Welck, als hier inne verklaert op den 22 en 26. Augusti geschiet is. Tot een Regel en voorbeeldt voor alle andere Hollandsche Steden, Vroetschappen en Gemeentens* (Kn. 10209; z.p. z.j. (1672)) 6.

²⁰⁶ Bijvoorbeeld Jan Blokker, Jan Blokker Jr. en Bas Blokker, *Nederland in twaalf moorden. Niets zo veranderlijk als onze identiteit* (vierde druk; Amsterdam en Antwerpen 2008) 121-135 en de bijbehorende televisieserie. Hierin werd een vergelijking gemaakt tussen de moord op de gebroeders De Witt en de relletjes rond het Binnenhof na de moord op Pim Fortuyn op 6 mei 2002. De Nederlandse filmregisseur Paul Verhoeven maakte in april 2010 bekend dat hij een film wilde maken over de Gouden Eeuw, waarbij hij het einde al in gedachten had: ‘De film eindigt met het uitsnijden van de darmen uit Johan en Cornelis de Witt door een lynchende meute.’ <http://www.cinema.nl/artikelen/6081484/paul-verhoeven-wil-film-over-gouden-eeuw> (29/04/2011). Opvallend genoeg is de moord niet terug te vinden in de canon van de Nederlandse geschiedenis: www.entoen.nu.

het door Orangisten verfoeide rijmpje over Willem II dichtte een schrijver na de moord: ‘’t Landt heeft geen noot / De Wit is doodt, / Geen blijder Maar / In duysent Jaar.’²⁰⁸

Vreugde was er vanzelfsprekend te vinden bij de fanatiekste tegenstanders van De Witt en de Loevesteinse factie. Volgens de auteur van *'t Leven en Bedrijf van Mr. Jan van Oldenbarnevelt, Over-eengebraght met dat van Mr. Jan de Wit* hadden de broers De Witt een gruwelijke straf ontvangen voor hun eigen gruwelijke daden. Zij hadden de eer van het land vertrappt, en waren vervolgens zelf door de eerbare voorstanders van het vaderlands welvaren vertrappt, ontleed, en bij de benen aan een galg opgehangen.²⁰⁹ De rechtvaardiging van de moord werd hiermee dus gevonden in de daden van de De Witten: zij hadden hun straffen niet meer dan verdiend. En de daders hadden daarmee dus ook goed gehandeld.

De daden van Johan en Cornelis werden na de moord (maar ook al ervoor) uitvoerig in pamfletten beschreven. Bekende thema's, zoals onderdrukking van het Oranjehuis, de religie en de vrijheid, en beschuldigingen van corruptie en verraad, kwamen veelvuldig terug.²¹⁰ Vaak werd hierbij ook verwezen naar de manier waarop de broers het vaderland hadden beschadigd, of hoe patriotten door hun toedoen waren benadeeld. Zo knaagden de broers ‘aan het gebeente’ van het vaderland dat zij ‘van hoofd tot voet uitgezogen’ hadden, en vulden ze hun eigen zakken met het geld voor de weduwen en wezen, en wat ‘den Patriot’ voor het land had gegeven.²¹¹

De kritiek op de broers De Witt kwam voor een groot deel overeen met wat over de Loevesteinse factie werd geschreven. Vaak liepen de daden van Johan of Cornelis ook over in die van de Loevesteiners – zij werden immers gezien als de leiders van de beruchte factie. Wel werden er daarnaast specifieke, persoonlijke wandaden aan de broers toegeschreven, die veelal gekoppeld waren aan hun ambten. Ze waren dus schuldig aan ambtsmisbruik en machtsmisbruik. Een van de belangrijkste beschuldigingen aan het adres van Johan was dat hij zich staatsgeld had toegeëigend, en had overgebracht naar het buitenland. Tonnen goud (of tachtigduizend gulden) zou hij naar Venetië hebben weggesluisd, en dat kon alleen maar afkomstig zijn uit algemene middelen.²¹² De Witt was zo geraakt door deze beschuldigingen, dat hij zich, tegen zijn gewoonte in want hij besteedde liever geen

²⁰⁷ Van Deursen, *De last van veel geluk*, 327.

²⁰⁸ *Oploop der Boeren in Nederlandt, Voorgevallen in 't Verraat-Jaar, 1672* (Kn. 10218; z.p. z.j. (1672)).

²⁰⁹ *'t Leven en Bedrijf van Mr. Jan van Oldenbarnevelt* (Kn. 10432), C1r. Meijer Drees en Stronks, *Wat wonderd*, 54 hertalen ‘voorstanders van ’t Vaderlants welvaren’ als ‘voorstanders van ’s lands welvaart’, en laten vaderland hier dus vervallen.

²¹⁰ In een pamflet werd met behulp van het Latijnse ‘albus’ (wit) een vergelijking gemaakt tussen het optreden van De Witten en dat van Alva: Judith Pollmann, *Het oorlogsverleden van de Gouden Eeuw* (inaugurele rede Universiteit Leiden 2008) 13. Het gaat om H.S.P.P., *Duc d’Albaas, en Alby Dordregtenses Heerschappyen vernietigt, ende uitgeroeidt, door Wilhem de Eerste, Prince van Orangien, &c. H.L.M. ende de Neêrgedrukte Borgerye en Gemeente van Hollandt, Zeelandt, ende West-Vrieslandt, Aen den Doorluchtigen, Hooghgeboorne Vorst Wilhem Henrick den III. Prince van Orangien, Gouverneur ende Stadthouder van Hollandt, Zeelandt, ende West-Vrieslandt* (Kn. 10275; z.p. z.j. (1672)).

²¹¹ *Hamans Galgh* (Kn. 10401).

²¹² *Huysmans-Praetje, Voorgesteld tot onderrechtingh* (Kn. 10282), 3; [Borstius], *Verscheyde Consideratien* (Kn. 10224), 6.

aandacht aan dergelijke geruchten en verzinsels, verdedigde in een pamflet, waarbij ook een verklaring van de Gecommitteerde Raden was gevoegd, waarin deze eveneens de beschuldigingen tegenspraken.²¹³

Zijn broer, die als gedeputeerde van de Staten-Generaal regelmatig op de vloot aanwezig was, werd spottend de ‘zeeprins’ genoemd – Johan was de ‘landprins’. Cornelis’ zucht naar eer en roem werd regelmatig gehoond, net als de beloning die hij wilde opstrijken vanwege zijn bijdrage aan de tocht naar Chatham in 1667.²¹⁴ Hij werd ervan beschuldigd dat hij tijdens de Slag bij Solebay had tegengehouden dat De Ruyter de Franse vloot kon vernietigen, terwijl hij de Engelse vloot – die volgens hem aan de kant van de prins stond – juist heftig bestreed.²¹⁵ Ook zou Cornelis door kruut en lood aan de vloot te onttrekken, deze verder hebben gedwarsboomd. Hij zou zelfs hebben gevochten met De Ruyter.²¹⁶ In zijn functie als Ruwaard van Putten (een baantje dat hij aan zijn familieconnecties te danken had), had Cornelis goddeloos recht ingevoerd en de lokale bevolking uitgezogen.²¹⁷ Hij was er op uit geweest om Dordrecht in handen van de vijand te brengen.²¹⁸ En dan was er natuurlijk nog de beraming van de moordaanslag op de prins, waarvoor hij Tichelaar wilde gebruiken. De toon tegen Cornelis in pamfletten was daardoor – ook nog voor zijn dood – zeer fel: hij was een moordenaar, goddeloos schelm, een ‘vadermoorder’ en een vaderlandsverrader.²¹⁹

Met een dergelijke lijst aan misdaden van de broers was het niet vreemd dat pamflettisten de moord als rechtvaardig beschouwden. Johan had het vaderland gepijnigd, Cor-

²¹³ Johan de Witt, *Bericht Van de Heer Raedt-Pensionaris Johan de Witt, Noopende de Secrete Correspondentie-Penningen; Nevens de Verklaringe Van de Ed. Mog. Heeren Gecommitteerde Raden dies-wegen gedaen* (Kn. 10166; 's-Gravenhage 1672) 3, 7. Rowen, *John de Witt*, 854-856.

²¹⁴ [Borstius], *Verscheyde Consideratien* (Kn. 10224), 6. Het schilderij dat Cornelis naar aanleiding van Chatham liet maken, waarop hij stond afgebeeld als overwinnaar van de Engelsen en dat op het stadhuis van Dordrecht kwam te hangen, werd tijdens het oproer in Dordrecht door woedende inwoners vernield.

²¹⁵ *Huysmans-Praetje, Voorgesteld tot onderrechtingh* (Kn. 10282), 5.

²¹⁶ *Catalogus Van Boecken Inde Byblioteque Van Mr. Jan de Wit* (Kn. 10343), A4v. Om de laster over Cornelis te ontkrachten, schreef De Ruyter een brief waarin hij alle geruchten ontkende: Michiel Adriaensz. de Ruyter, *Edele Groot Mogende Heeren, bysondere goede Vrunden, Naebuyren ende Bondtgenooten* (Kn. 10181; z.p. z.j. (1672)). Vervolgens werd weer in twijfel getrokken of deze brief wel echt van De Ruyter afkomstig was, en in plaats daarvan niet afkomstig was van Johan de Witt, want de brief was geschreven ‘met de handt en stijl van de Heere Raedt Pensionaris.’ *Copie Van een Brief, Geschreven uyt Rotterdam aen NN. Licentiaet in de Rechten tot Dantzigh: Behelsende in 't korte 't Geene in de Vereenigde Nederlanden sedert dem Jare 1648, tot den Jare 1672 voorgevallen is, raeckende de Manieren en Maximen van Regeringe en Oorspronck der tegenwoordigee Onheylen, de selvige in desen Jare door de verderffelijken Oorlogh der Koningen van Vrankrijk en Engelandt overgekomen* (Kn. 10479; Rotterdam 1672) 27.

²¹⁷ *Brillen voor Alderhande Gesichten* (Kn. 10327; Utrecht 1672) 9. Brillmetaforiek in dit pamflet en soortgelijke pamfletten besproken in: Marijke Meijer Drees, ‘Goed voor de ogen. Brillmetaforiek in vroegmoderne pamfletten’ in: De Kruif, Meijer Drees en Salman (eds.), *Het lange leven van het pamflet*, 129-142.

²¹⁸ *Louys Gulde Hartjens Dagh* (Kn. 10337), 6; *Appendix, Ofte Staert van den Grooten en Witten Duyvel. VVaer inne mede Verboten is geinsereert de Sententie van den Krijghs-Raedt over den Verrader Momba gewesen; met de Missive daer over by sijn Hoogheydt den Heere Prince van Orangien aen haer Ho: Mog: de Staten Generael geschreven* (Kn. 10324; z.p. 1672) 7. Volgens een ander pamflet wilde Cornelis ook Rotterdam en Gorinchem aan de vijand overleveren: *Onpartydige Consideratien* (Kn. 10340), 11.

²¹⁹ *Appendix, Ofte Staert van den Grooten en Witten Duyvel* (Kn. 10324), 6-7.

nelis had als een schelm ‘geloerd op het bederf van het vaderland’.²²⁰ Johan was een verrader van het vaderland, hij en zijn broer waren een pest voor het vaderland.²²¹ Het was dankzij de welmenende patriotten dat was verhinderd dat de raadpensionaris en zijn creaturen en favorieten het land niet aan de vijand hadden verkocht.²²² Wanneer het hele land naar de kant van De Witt zou zijn overgegaan, zou een situatie zijn ontstaan vergelijkbaar met Engeland onder Cromwell, toen deze veelvuldig de bijl hanteerde. Prinsgezinden zouden zijn opgespoord en naar het schavot zijn gebracht, patriotten die een tegengeluid durfden te laten horen zouden worden vervolgd en overal worden uitgesloten, zelfs de prins zou het land moeten verlaten en als balling moeten vrezen voor zijn leven.²²³

Johan en Cornelis hadden daarom hun rechtvaardige loon ontvangen. Hun dood was een ‘terugbetaling’, een vergelding, en werd gespiegeld aan hun eigen misdaden. Zoals de De Witten de gemeente hadden verscheurd, waren ze nu zelf verscheurd.²²⁴ Zoals de broers de kerk hadden willen verwoesten, waren ze nu zelf verwoest.²²⁵ Zoals zij de vrijheid hadden geprobeerd te verkopen, werden nu hun ledematen verkocht.²²⁶ Op deze manier werd de verminking van de lichamen verklaard: tegenover ieder afgesneden lichaamsdeel stond een wandaad van de broers.²²⁷ De moord was daarmee een executie geworden, en werd ook zo in pamfletten gepresenteerd, zelfs inclusief een vonnis door ‘den generalen Hove van Nederlandt’, en uitgevoerd op een publieke plaats, een schavot. Het vonnis was ondertekend de burgerij van de zeven provincies, en alle liefhebbers en voorstanders van de Gods kerk en het lieve vaderland.²²⁸ De burgers hadden hun recht gehaald.²²⁹ Via de gemeente had God de broers voor hun misdaden gestraft.²³⁰ Of dit wettelijk geoorloofd

²²⁰ *Natuurlijke Echo, Uytgegalmt over 't eyndt van Cornelis en Jan de Wit. Waer by is gevoeght de Verhemelde Geest van Henry de Fleury, Heere van Buat, &c. Als mede de Rouwkklacht Van Jan en Cornelis de Wit. Nevens noch een ander van deselve stoffe* (Kn. 10396; z.p. z.j. (1672)), A4r; N.V.M., *Tragoedie van den Bloedigen Haeg* (Kn. 10452), 7.

²²¹ V.P.A., *Bloedigen Haegh, of 't Godsaligh af-sterven van Jacob de Graef, de Jonge, op den 29 Junii 1672. Soon van Jacob de Graef, de Oude, Raeds-Heer van Hollandt en West-Vrieslandt, en N.V.M. noyt-gehoorde wreede Broedermoort Van de Heeren Mrs. Cornelis en Jan de Wit, Op den 20 Augusty 1672. binnen 's Gravenhage. Toonneels-vvijse voor-gestelt. Treurspel. Noyt soo gedruckt* (Kn. 10465; Antwerpen z.j. (1672)) 6, 13.

²²² *Louys Gulde Hartjens Dagh* (Kn. 10337), 7.

²²³ *Verhael Van het Secreet der Misse* (Kn. 10350), 11.

²²⁴ *Coppye van een Brief Geschreven uyt de stadt Dockum, Raeckende den toestant van Groeningen, en Omme-landen, En den Aenval der Vriesen, op 't Bisschops leger. Uyt Dockum, in dato den 11/21 augusty, 1672 / De Geest van Ian en Cornelis de Wit* (Kn. 10107; Amsterdam z.j. (1672)).

²²⁵ *De Vast-Gekuypte Loevesteynsche Ton Aen Duygen* (Kn. 10429), 16.

²²⁶ G.P.C.C., *Memoriae: Johannis: et Cornelii: de Witte. Monumentum: hocce: posuit: G.P.C.C. Mente: non Gente: Batavus: / Ter Gedachtenisse Van Johan en Cornelis de Witte. Heeft dit Eeren-graft opgerecht G.P.C.C. met der herten, niet van afkomste een Hollander* (Kn. 10450; z.p. z.j. (1672)) B2r.

²²⁷ Bijvoorbeeld in *Sententie Van den generalen Hove van Nederlandt, Tegens Mr. Cornelis de Wit, Oud-Burgermeester der Stadt Dordrecht, &c. En Mr. Jan de Wit, Gewesen Raedt-Pensionaris van Hollandt ende West-Vrieslandt. Gepronuntieert voor langh, en ge-executeert den 20 Augusti 1672* (Kn. 10408; 's-Gravenhage 1672) 6-7; *Spiegel van Staet, en Recht der Burgers* (Kn. 10199). Ook: Reinders, *Printed Pandemonium*, 270-272.

²²⁸ *Sententie Van den generalen Hove van Nederlandt* (Kn. 10408), 6-7.

²²⁹ *Spiegel van Staet, en Recht der Burgers* (Kn. 10199).

²³⁰ *Verscheyde Aenmerkingen Op eenige saken onlangs voorgevallen* (Kn. 10412), A4v.

was stond niet ter discussie, want hier sprak de stem van de ‘hoogste rechter’: ‘de stemme des volcks, is de stemme Gods’ (*vox populi, vox dei*).²³¹ De wet van de gelijke vergelding was rechtvaardig, want de De Witten hadden het vaderland ‘van haere goede tyden’ be-roofd.²³² God had de broers ook gestraft voor hun hoogmoed: met hun geringe afkomst wa-ren ze te hoog geklommen, en dat werd bestraft.²³³ De houtkoperszoon, zoals Johan in een pamflet werd genoemd, wilde meester op de aarde zijn, ‘als de Timmermans soon in den Hemel is’. Daarom keerde hij zich tegen de prins toen deze nog maar in de wieg lag, tegen diens nakomelingen en de volgende generaties (door het Eeuwig Edict). Hiermee stelde hij zich zelfs boven God, en daarover, net als over zijn wraakzucht, ‘sal den Hemel justitie doen.’²³⁴

Met zijn dood had Johan de Witt zijn loon ontvangen voor zijn (mislukte) poging het vaderland in verval te brengen. Een spreker in een pamflet waarschuwde de schelmen die De Witts aanhang vormden dat het met hen net zo zou kunnen aflopen.²³⁵ In een ge-dichtje werden burgers opgeroepen de regenten die aan de kant van De Witt stonden aan te pakken: ‘Brenghet Haer op sijn Haegs van kant; / Suyvert soo ons Vaderlandt.’²³⁶ Alle hui-dige en toekomstige regenten moesten zich aan het lot van de broers De Witt spiegelen.²³⁷ De moord had dus een voorbeeldfunctie, en daarom was Johan ook in het openbaar opge-hangen, ‘tot een exempel van andere.’²³⁸

Tegenover de vreugde over en instemming met de moord, die een groot aantal be-ledigende pamfletten tot gevolg had waarin de spot met de dode broers werd gedreven, stond twijfel en afkeur.²³⁹ In een gesprekspamflet waarin de twee ‘huysluyden’ Jaepje en Keesje aan het woord werden gelaten, kwamen deze verschillende opvattingen naar voren. Terwijl Jaepje De Witt als een beschermer van het land zag, die zeker wel wat goeds ge-daan had, was Keesje bijzonder fel tegen de voormalige raadpensionaris gekant. De Witt

²³¹ G.P.C.C., *Memoriae: Johannis: et Cornelii: de Witte* (Kn. 10450), A2r. Over *vox populi* zie Stern, *Orangism in the Dutch Republic*, 185-188. De auteur stelde tevens dat de moord wettig was want hier telde de hoogste wet: het ‘gemeen welvaren’ (met verwijzing naar *salus publica suprema lex*).

²³² G.P.C.C., *Memoriae: Johannis: et Cornelii: de Witte* (Kn. 10450), A4r.

²³³ *Verscheyde Aenmerkingen Op eenige saken onlangs voorgevallen* (Kn. 10412), A2v.

²³⁴ *Eenvoudig Verhael Der gemeene Boots-Gesellen, Van het Schip Hollandia, Gedaen Aen sijn Hoogheyt den Heere Prince van Orangie, Wegens de beroerten, die in 't herwaerts komen, in dat Schip zijn geresen. Hier achter is by-ghevoeght een Bootsmans Praet Voor Bootsmans Recht* (Kn. 10300; z.p. z.j. (1672)) B4r.

²³⁵ *Dam-Praetje, Tusschen Vier Amsterdamsche Burgers: Waermond, Geerlof, Stouthart, en Heb-recht. Handelende van de Oude Privilegien, Vryheden, en Gerechtigheden van de Burgery en Schuttery* (Kn. 10567; z.p. 1672) 4.

²³⁶ *D'Oprechte Oranje Oogen-Salf, Opgeveylt door een Hollantse Quaksalver, Aen alle Oranje Liefhebbers* (Kn. 10499; z.p. 1672) A4v.

²³⁷ *Kort Verhael, van den Oorspronck en onderganck der Loevesteynsche Factie* (Kn. 10264), 8.

²³⁸ *Leven, en Doodt, Vande Heeren en Meesters, Cornelis en Johan de Witt. I. Deel* (Kn. 10434; z.p. 1672) B2r.

²³⁹ Een curieus voorbeeld van een dergelijk anti-De Witt pamflet is *De Hel in Roeren, Ofte de Verslaegentheyd en schrick van de onderaerdsche Geesten. Op de Aenkomst van de twee geanatomiseerde Hollandsche Princen, Alias Jan en Kees de Wit* (Kn. 10415; Brebeytel 1672), waarin de aankomst van de gebroeders De Witt in de hel grote onrust veroorzaakte onder de duivels, waarna de broers uiteindelijk werden toegelaten en niet alleen de gruwelijkste straffen ondergingen, maar ook diverse prominenten tegenkwamen zoals Oldenbarnevelt, Pauw en Mazarin.

was in zijn ogen een schelm geweest die het land in oorlog had gebracht en die de gemeente tot het uiterste had uitgezogen. Andermans corruptie viel in het niet bij die van De Witt, vergeleken bij zijn diefstal waren anderen nog ‘goede patriotten van het vaderland’. Toch moest ook Keesje toegeven dat de schandelijke moord, zoals Jaepje deze noemde, ‘in hem self is wat wreet toe gegaen’, maar het was wel degelijk een rechtvaardig oordeel van God.²⁴⁰ Ook in een ander pamflet werd een samenspraak gebruikt om de gebroeders De Witt te ‘wegen’, en opnieuw werden twee personages opgevoerd om de goede en de slechte kant van Johan en Cornelis te onderzoeken. Het ene personage, Dromo Philetairos, had in een droom gezien hoe de broers De Witt in de hemel waren verwelkomd. Dit tot verbazing van het andere personage, Simon, die meende dat de De Witten bij de duivels in de hel thuis hoorden. Dromo ontkende dit, want dat de broers waren vrome en goede patriotten geweest. Hij gaf hiervoor vier punten: zij hadden de godsdienst helpen bevorderen, hadden weduwen en wezen recht gedaan, haatten gierigheid en hadden geweld en onderdrukking van hun onderdanen voorkomen, en hadden zonder aanzien des persoons de goeden beloond en de kwaden gestraft.²⁴¹ Genoeg stof voor Simon om vervolgens tegenin te gaan en te bewijzen dat deze visie toch echt niet klopte. Hij gaf een opsomming van de misdaden van de broers tegen de kerk en het land, waardoor zij van ‘patriae protectores’ in ‘patriae proditores’ – van beschermers van het vaderland in verraders van het vaderland – waren veranderd. Dromo en Simon kwamen er niet uit wat nu de waarheid was, hoewel Simon toegaf dat De Witten fouten hadden gemaakt. Het was alleen niet aan de mensen om hierover te oordelen; dat kon alleen God.²⁴²

De wreedheid van de moord was de reden voor een andere pamflettist de ‘gemeente’ te veroordelen. Hoewel de schrijver de prins van Oranje steunde, vond hij het kwalijk dat het recht niet was gerespecteerd, en hij was van mening dat door de ‘barbaarse en onmenselijke manier van mishandelen’ de ‘voor barmhertigh en mededoogende gereputeerde Natie’ een onherstelbare schandvlek had opgelopen.²⁴³ Eenzelfde boodschap was te vinden in een pamflet met als titel *Den Oprechten Patriot*. Volgens de schrijver zouden de nakomelingen gruwelen van de moord, en niet kunnen geloven dat er in Holland zulke monsters leefden, want hoe kon het dat iemand die door de rechter al was veroordeeld en was verbannen, daarna op een dergelijke verschrikkelijke manier werd vermoord? Een slaaf in Turkije was daarom volgens de schrijver nog beter af dan een regent in Holland.²⁴⁴ Een andere, overduidelijk Staatsgezinde pamflettist, toonde met voorbeelden uit de Oudheid aan hoe gruwelijk de moord was, en dan met name het verminken van de lichamen: gecivi-

²⁴⁰ *t'Samenspraeck Van twee Huysluyden, Den eenen genaemt Keesje. En den anderen Jaepje* (Kn. 10495; Purmerend 1672) 4, 5, 7.

²⁴¹ *Colloquium Ofte een t'Samenspraeck Over een Wonderlijcken Droom van Dromo Philetairos* (Kn. 10492; z.p. 1672) A2r-A3r.

²⁴² *Colloquium Ofte een t'Samenspraeck* (Kn. 10492), A3v-A4r.

²⁴³ *Copie Van een Brief, Geschreven uyt Rotterdam aen NN.* (Kn. 10479), 30.

²⁴⁴ *Den Oprechten Patriot; Aangewesen tusschen een Amsteldammer en Hagenauer. Honestum pro Patriâ mori* (Kn. 10497; Utrecht 1672) 3.

liseerde volkeren schenden geen lijken en graven, zo bleek uit de geschiedenis. Wat in Den Haag was gebeurd, was daarom ook ongehoord, en barbaars. De schrijver vermoedde dat het volk was opgehitst, en dat de ‘belhamels’ misschien geheime instructies hadden gekregen.²⁴⁵ Volgens een in een gesprekspamflet opgevoerde Fransman werd de moord op De Witten zelfs door de duivel in de hel verfoeid. De moorddadige geest die de Hollanders hadden getoond was de Fransman vreemd, en hij veroordeelde het dat een man over wie al recht was gesproken, en een ander die nog nooit was aangeklaagd, op zo’n barbaarse wijze aan hun einde kwamen. ‘Al de wereld zal u voor Broeders moorders uyt krijten, dese schandael sult ghy in eeuwigheydt, u met al het water van de Zee niet afwasschen’, aldus de Fransman. Wie zou er nu ooit nog Hollanders vertrouwen, vroeg hij zich af, nu hun naam (en in het bijzonder die van de Hagenaaers) verbonden was een dergelijke moord? Hij vreesde dat wanneer de prins van Oranje niet ingreep, in Amsterdam hetzelfde zou kunnen gebeuren. Waarom had de magistraat niets gedaan? In ieder geval moesten de schrijvers en verspreiders van oproerige geschriften volgens de Fransman keihard worden aangepakt.²⁴⁶

Of pamflettisten nu positief of negatief over de moord schreven, een element kwam in beide opvattingen vaak terug: de mogelijkheid van verder geweld. Zij die de moord toejuichten, zagen de moord als een waarschuwing voor andere regenten; degenen die de moord afkeurden, vreesden verdere escalatie. Die vrees voor geweld kwam natuurlijk niet uit het niets, want in diverse steden was het tot oproeren gekomen. Dat er daarbij maar weinig dodelijke slachtoffers waren gevallen, betekende nog niet dat dit onmogelijk was, gezien de bloeddorstige retoriek in sommige pamfletten.²⁴⁷ Wat ook niet ontbrak in pamfletten rond oproer en verzet, was vaderlandretoriek.

Legitimering van oproer en geweld

De Republiek stond in het Rampjaar niet alleen bloot aan geweld van buitenlandse vijanden, maar werd ook bedreigd door interne onrust. Die interne onrust uitte zich in de moord van de gebroeders De Witt, maar bovenal in de vele oproeren en relletjes in de steden van de nog niet veroverde provincies. Deze oproeren waren niet alleen het gevolg van het conflict tussen de Orangisten en de Loevesteinse factie. Ze werden ook veroorzaakt door een groep burgers die meer inspraak in het lokale bestuur eiste, en incapabele regenten wilde vervangen. De beweegredenen, eisen en wensen van deze burgers werden gepubliceerd in pamfletten en petitieën. Ook de legitimering van de oproeren was in de pamfletten terug te lezen. Michel Reinders heeft in zijn proefschrift de onderbouwingen van de oproeren on-

²⁴⁵ [Theophilus Naeranus?], *Verhael Van 't Voornaemste, 't gene desen Staet 't seder eenige Iaren is overgekomen. Een Onpartidige Bedenkinge Over des selfs Tegenwoordige Constitutie* (Kn. 10384; z.p. 1672) 31-32. Het pamflet werd op 16 september 1672 door het Hof van Holland verboden. Knuttel, *Verboden boeken*, 121, nr. 409; Weekhout, *Boekencensuur*, 385, bijlage 1, nr. 200.

²⁴⁶ *d'Ontdeckte Ambassade Van de Groot* (Kn. 10466; z.p. 1672) A4v.

derzocht, en laten zien hoe met behulp van verwijzing naar rechten en privileges, burgerschap en representatie, goed bestuur en ook noodzaak de oproermakers hun handelen rechtvaardigden.²⁴⁸ Die rechtvaardiging was nodig, omdat opstaan tegen de wettige bestuurders binnen het vroegmoderne denken over de verhoudingen tussen overheid en onderdaan eigenlijk uit den boze was.²⁴⁹

Er moest dus een reden zijn om tegen de bestaande verhoudingen in te gaan, en die was er volgens de pamflettisten ook: ‘nood breekt wet’, schreef een auteur.²⁵⁰ En die nood situatie was in 1672 duidelijk, want de Republiek was in direct gevaar: er woedde een ‘grooten en schrickelijcken Brand, in ons lieve Vaderlandt.’²⁵¹ In een gepubliceerde brief uit Rotterdam van 10 juli maakte de schrijver nog eens duidelijk waar het om ging: de Rotterdamse burgerij kon niet toestaan dat er onderhandeld werd met Frankrijk en had daarom de magistraat laten beloven zich samen met de burgerij met ‘goed en bloed’ in te zetten voor de verdediging van de vrijheid en de welvaart van de stad en het vaderland. Toen vervolgens bleek dat de regenten zich niet aan deze afspraak hadden gehouden, werden deze regenten door de burgers ‘geschorst’. Hiermee hadden de burgers volgens de briefschrijver het recht niet geschonden: omdat de regenten zich niet aan hun eed hadden gehouden, waardoor de burgers ook niet meer gebonden waren aan hun eed van gehoorzaamheid.²⁵²

Het arresteren van magistraten door burgers was een ‘zothed’, maar het was gedaan uit liefde voor het vaderland, en in een ongewone tijd geen misdrijf, bracht een pamflettist in ter verdediging van de oproerige Hollandse burgers. Hij gaf toe dat het anders zeker te misprijzen was, net als het aan de magistraat voorleggen van verzoeken die buiten de eigen macht lagen ‘dolheydt’ was.²⁵³ Dus: in ongewone tijden, en in tijden van nood, was het toegestaan op te staan tegen de wettelijke overheid, en daarbuiten niet. In een ander (gespreks)pamflet discussieerde een predikant met een burger over de oproeren. De predikant stelde dat het niet was toegestaan tegen de overheden op te staan, maar dat deze gehoorzaamheid bewezen moest worden. De burger gaf de predikant in principe gelijk, maar dat betekende volgens hem nog niet dat de burgers daarmee hun ogen gesloten en de handen in de zakken moesten houden: als de overheden kwade zaken dreigden te doen, moesten de trouwe burgers en inwoners dit beletten.²⁵⁴

Een mooie samenvatting van deze ideeën was te vinden in het pamflet *Eenvoudig Verhael Der gemeene Boots-Gesellen*, dat uit twee delen bestond.²⁵⁵ Het eerste deel gaf, in

²⁴⁷ In Delft waren op 19 augustus wel enkele doden gevallen bij een oproer: Roorda, *Het rampjaar*, 87.

²⁴⁸ Reinders, *Printed Pandemonium*, 312-326.

²⁴⁹ Geyl, ‘Democratische tendenties’, 77-85.

²⁵⁰ *Copie Van een Brief, Geschreven uyt Rotterdam aen NN.* (Kn. 10479), 18.

²⁵¹ *Bedenkingen Over het geene door de Borgeryen van Hollandt Is te weegh gebracht* (Kn. 10265), 4.

²⁵² *Een Brief uyt Rotterdam van den 10 July 1672. over de verwerring aldaer voorgevallen* (Kn. 10153; z.p. z.j. (1672)).

²⁵³ *Bedenkingen Over het geene door de Borgeryen van Hollandt Is te weegh gebracht* (Kn. 10265), 8.

²⁵⁴ *Oranje In 't Hart* (Kn. 10268), A4v. Hierover: Geyl, ‘Democratische tendenties’, 88 noot 25.

²⁵⁵ *Eenvoudig Verhael Der gemeene Boots-Gesellen* (Kn. 10300). Over dit pamflet: Geyl, ‘Democratische tendenties’, 85-90. Geyl vond het pamflet goed geschreven en prees de auteur. Daarnaast noemde hij de

de bekende metafoor van het land als een schip, een verslag van de bemanning van het schip *Hollandia*, die zich tegen de stuurman (Johan de Witt) had gekeerd, omdat deze koers zette op Frankrijk. Toen het ‘bootsvolk’ protesteerde tegen de stuurman over de richting waar hij het schip heen stuurde, werden zij uitgescholden voor muitmakers die zich tegen hun ‘opperhoofden’ keerden. De stuurman – die al twintig jaar ervaring had en dus wel wist was hij deed – meende met de bemanning niets van doen te hebben, hij kon dit zelf. Zij antwoordden daarop dat zij hem dan ook niet erkenden: ‘hy was om haer, en sy niet om hem; hy kon sonder ’t Bootsvolck alleen niet varen.’²⁵⁶ Maar aan boord was ook nog een ‘braaf jongeman’, gesteund door soldaten, van stuurmans afkomst en van kinds af aan in de navigatie opgeleid, met de naam Willem Willemsz. (Willem III) die de bemanning aan het roer wilde hebben. De schipper, ‘een oudt statig man’, reageerde geschokt op de ontrouw van de stuurman, en stemde in met de bemanning om de jongeman aan het roer te laten: hij kende diens voorouders en wist dat zij trouwe en ervaren stuurlui waren geweest.²⁵⁷ Willem Willemsz. keerde het schip direct en zette koers naar het lieve vaderland. De woedende stuurman uitte valse beschuldigingen richting de bemanning en keerde zich tegen Willemsz., die zich echter nergens door liet afleiden en zijn handen niet van het roer afhaalde.²⁵⁸

Het tweede deel van het pamflet bestond uit een verslag van een gesprek dat een van de bootslieden (nu matroos genoemd) eenmaal terug aan land had gevoerd in een trek-schuit. De matroos raakte in discussie met onder meer een boer en een ‘heer’ over de onrust in het land. Hierbij kon hij zijn ervaringen op de *Hollandia* goed gebruiken, want het ging ook nu over de verhoudingen tussen overheden en onderdanen. Volgens de heer (die de regenten vertegenwoordigde) mochten de overheden het land regeren zoals zij wilden, en ook overgeven aan wie zij wilden. Zij waren namelijk soevereinen, en die mochten doen wat hun beliefd, zonder aan het volk, dat onderdanig moest zijn, aandacht te schenken. Zij hadden deze macht van God gekregen. De matroos sprak dit alles tegen. Ten eerste zouden de vrijgeboren Hollanders dit nooit accepteren, ten tweede, in de Bijbel had hij nergens gelezen dat koningen hun volk mochten verkopen of tot slaaf mochten maken. En indien het er wel ergens in stond, dan was het nog niet van toepassing, want de ‘vrye Landen’ zoals hij het noemde, waren nooit een koninkrijk geweest, en hadden ook nooit een koning erkend. Alleen graven en hertogen, maar deze waren gebonden aan hun eed, gingen zij deze te buiten, dan waren ze direct van hun rechten vervallen en hadden ze niets meer te zeggen

boodschap ‘de natuurlijkste, de meest voor de hand liggende verdediging’ van de oproeren die hij in pamfletten had aangetroffen. Ibidem, 85. Ook: Stern, *Orangism in the Dutch Republic*, 191.

²⁵⁶ *Eenvoudig Verhael Der gemeene Boots-Gesellen* (Kn. 10300), A3r. Volgens Geyl is dit een verwijzing naar de Acte van Verlatinge: Geyl, ‘Democratische tendenties’, 99. Geyl bedoelt waarschijnlijk de passage: ‘dat de onderdanen niet door God geschapen zijn ten behoeve van de vorst (...). Integendeel, de vorst is er ter wille van de onderdanen, zonder welke hij geen vorst is’. *Plakkaat van Verlatinge* M.E.H.N. Mout (ed.) (Groningen 2006) 62.

²⁵⁷ Het is mij niet helemaal duidelijk wie de schipper moet voorstellen, maar volgens Geyl verbeelde hij de Staten: Geyl, ‘Democratische tendenties’, 86.

over de landen.²⁵⁹ Tegen het gezonde verstand en de voorbeelden gebaseerd op concrete ervaringen die de matroos gaf wist de heer weinig in te brengen, zelfs verwijzen naar de Bijbel hielp niet. Dus werd hij boos en ging hij over tot schelden en het uiten van dreigementen, want voor schelmen die opstonden tegen hun overheid was zelfs de galg nog te goed. Maar ook nu liet de matroos zich niet intimideerden. Hij ontkennde dat er geweld zou zijn gebruikt op de *Hollandia* tegen de stuurman, maar hij had ook een verdediging indien dit wel het geval zou zijn geweest. Nood heeft geen wet, volgens de matroos. ‘De natuer leert de menschen, en selfs oock de beesten, haer leven, en haer vryheyt, die weerder is als het leven, te beschermen, oock met schade van een ander.’ Wanneer iemand in nood was, wanneer iemand zijn leven zou verliezen tenzij hij een ander doodde, bijvoorbeeld wanneer hij een dief doodde die hem in de nacht overviel en uit was op ‘goed en leven’, dan was er geen ‘goddelijke of menselijke wet’ die hem veroordeelde. De stuurman van het schip *Hollandia* had zijn bemanning van hun vrijheid willen beroven en in een toestand willen brengen die erger was dan de dood, daarom moest hij hoe dan ook weg zijn van post, ‘met wil, of met onwil: hy most afgeset wesen of wy waren erger als om hals.’ En al had een van de bootslui toen misschien een mes laten zien, dan nog zag de matroos geen probleem: ‘meenje dat sulcken man een oproer-makeer is, ick niet, ick hou hem voor een vroom patriot, en hy spreeckt dan niet tegen sijn Opperhoofd, maer tegen een Verrader.’²⁶⁰

De matroos presenteerde de oproeren hier dus als een geoorloofde vorm van zelfverdediging.²⁶¹ De oproermakers waren om de juiste redenen tegen hun overheden opgestaan, omdat hun levens direct bedreigd werden. Zelfverdediging ging hier dus om de verdediging van een groter geheel, en daarom zag de matroos de personen die eventueel geweld hadden gebruikt ook niet als oproermakers, maar als patriotten. Dat zij rechtmatig hadden gehandeld, werd hiermee nog eens extra kracht bijgezet. Eerder in het pamflet hadden de bootslui ook al Willem III verzekerd trouwe patriotten te zijn, die niet alleen hun karige bezittingen wilden verdedigen, maar ook slechts het bevel van de prins nodig hadden om hun leven te geven voor het lieve vaderland, tot de laatste druppel bloed.²⁶²

In verschillende andere pamfletten werden de oproeren, en ook de wetsverzettelingen, verdedigd. Het contract tussen burgers en regenten dat de regenten hadden geschonden (terwijl de eersten aan al hun verplichtingen hadden voldaan), de bijzondere omstandigheden die de ‘gemeente’ recht gaf tot spreken, het waren regelmatig terugkerende

²⁵⁸ *Eenvoudig Verhael Der gemeene Boots-Gesellen* (Kn. 10300), A3r-A4r.

²⁵⁹ *Eenvoudig Verhael Der gemeene Boots-Gesellen* (Kn. 10300), B2r.

²⁶⁰ *Eenvoudig Verhael Der gemeene Boots-Gesellen* (Kn. 10300), B3v.

²⁶¹ Over zelfverdediging in politiek denken in vroegmodern Duitsland en Engeland: Robert von Friedeburg, *Self-Defence and Religious Strife in Early Modern Europe. England and Germany, 1530-1680* (Aldershot 2002) 18 en 21 over de metafoor van het schip.

²⁶² *Eenvoudig Verhael Der gemeene Boots-Gesellen* (Kn. 10300), A2r.

argumenten.²⁶³ Ook werd gesteld dat burgers, op basis van hun inzet voor de vrijheid, een plek moesten krijgen in het bestuur, of op zijn minst inzage zouden mogen krijgen in de zaken van het bestuur, omdat zij hun eed hadden gezworen aan de stad, en de stad altijd trouw hadden gediend.²⁶⁴ Wie de plaats van de verwijderde bestuurders moest innemen was ook onderwerp van discussie. De burgers van de steden hadden zelf aan de prins nieuwe namen voorgedragen (de stadhouder had het recht om uit de genomineerde dubbeltallen zijn voorkeuren te kiezen). Deze nieuwe regenten moesten bekwame mannen zijn, voorstanders van het vaderland, de vrijheid en de ware gereformeerde religie, zodat zij met de stadhouder het vaderland konden regeren.²⁶⁵ In een rekest, opgesteld namens de ‘Amsterdamse burgerij’ aan de prins, werd Willem verzocht de magistraat te vervangen, en de stad niet te verlaten voordat de regering gezuiverd was, en patriotten kans hadden gezien ‘vele vervallene saken’ te herstellen. Wie weg moesten waren de Loevesteiners, en in hun plaats moest de prins ‘in ’t openbaer op ’t kussen goede Patriotten (...) planten’, die niet alleen God vreesden en de gerechtigheid handhaafden, maar ook ‘met Lijf en Goedt sullen betoonen, dat alles sal zijn en is tot dienst voor de Stadt en ’t Vaderlant.’²⁶⁶ In een ander pamflet werd de prins ervan verzekerd dat hij niet behoefde te vrezen voor oproeren of plunderingen, omdat alles ordelijk zou verlopen. Hij zou een lijst krijgen van de verdachte en gecorrumpeerde Loevesteiners, Barneveldisten en arminianen, en ook de namen van patriotten, van wie hij de beste kon kiezen.²⁶⁷ De schutters van Haarlem hadden een rekest opgesteld aan de burgemeesters en ‘regeerders’ van hun stad waarin ze zich ook tot de prins richtten, en waarin ze onder andere de prins om toestemming verzochten voor het opstellen van een ‘dubbeltal’ uit hun midden, ter nominatie voor de vroedschapverkiezing. Hieruit kon de prins dan de nieuwe leden kiezen, en dan waren hij en de regenten ervan verzekerd dat de nieuwe leden bekwaam waren voor hun taken, en ‘getrouwe patriotten van dit vaderland’ en ware liefhebbers (en geen flatteurs) van de prins waren.²⁶⁸ In een rekest aan de Staten van Friesland tot hervorming van het bestuur was een van de punten van de opstellers dat voortaan alleen nog maar personen mochten worden toegestaan in kerkelijke of po-

²⁶³ Bijvoorbeeld in H.B.a.L.K., *Het Rechte Fondament* (Kn. 10309) en *Kort Verhael, van den Oorspronck en onderganck der Loevesteynsche Factie* (Kn. 10264). Een uitvoerige bespreking van dergelijke argumenten (onder andere uit *Het Rechte Fondament*) in: Geyl, ‘Democratische tendenties’, 90-103.

²⁶⁴ *Adhoratie, Ofte Vermaan aan alle goede Patriotten van ’t Vaderlant* (Kn. 10470), 8; *Louys Gulde Hartjens Dagh* (Kn. 10337), 8.

²⁶⁵ H.B.a.L.K., *Het Rechte Fondament* (Kn. 10309), 15.

²⁶⁶ *Requeste Vande Amsterdamse Borgerye Aen Zijn Hoogheyt, den Heere Prince van Orangie Stadthouder van Hollant, Capit. En Ad. Generael* (Kn. 10213; z.p. z.j. (1672)).

²⁶⁷ *Requeste voor De groote Vergaderinge van ’t gemeene Volck deses Lands Aen Sijn Hoogheyt den Prince van Orange* (Kn. 10594; Amsterdam 1672) *4r.

²⁶⁸ *Requeste ofte Versoeck, Op de Naem van de Algemeene Schutterye Der Stadt Haerlem. Aen d’Edele Groot-achtbare Heeren Burgermeesteren en Regeerders der Stadt Haerlem* (Kn. 10546; z.p. z.j. (1672)) A3v.

litieke zaken ‘de welcke goede Patriotten van de Landen, liefhebbers van de Gereformeerde Religie, en dese Staet wel geaffectioneert zijn.’²⁶⁹

Toch waren er ook pamflettisten die de oproeren en de burgerbeweging afkeurden. Zij deden dat uit vrees voor geweld, of de angst dat er verdere scheuring in het land zou ontstaan. Vanuit Rotterdam, waar de onrust een bijzonder heftig karakter had, kwam een rekest van verontruste burgers aan de prins.²⁷⁰ Hierin schreven zij dat ‘vreemdelingen en oproerige Menschen’ de burgerij onder valse voorwendselen naar de wapens hadden doen grijpen, regenten verdacht hadden gemaakt en hen met bedreigingen en intimidaties hadden gedwongen om op te stappen. Dit alles om zichzelf te laten nomineren voor een plekje in het bestuur. Verfoeilijke daden, die niet alleen de goede naam van de goede en getrouwe burgerij schonden, maar die ook het vaderland in gevaar brachten: de schrijver voorzag een burgeroorlog.²⁷¹ Een andere auteur dacht dat het verenigde Nederland op dezelfde manier ten onder zou gaan als het gewonnen was: door burgeroproer.²⁷² Want wat als het voorbeeld van de oproeren in Dordrecht, Rotterdam en Zeeland ook in alle steden navolging had gekregen, terwijl er net regenten in het bestuur zaten die nieuw aangesteld en nog onervaren waren? Het zou de ondergang van het vaderland zijn geweest.²⁷³ Het was alsof het land door een pest getroffen was: de oproeren waren een besmettelijke ziekte die van de ene stad op de andere oversloegen. Hierdoor was de stadhouder meer bezig met de steden dan met het bestrijden van het buitenlandse gevaar.²⁷⁴ Rustig blijven, niet tegen de overheerden opstaan en oproeren voorkomen, de magistraat eren en gehoorzaam zijn was daarom ook een boodschap die in meerdere pamfletten terug te lezen was.²⁷⁵ In een dialoog verwoordde een personage deze boodschap als volgt: ‘wilt ghy yveren voort Vaderlant, waeckt en bidt, onderhoudt de wetten, en gehoorsaemt uw Magistraet.’²⁷⁶

Het belangrijkste was misschien wel dat de burgers niet tegenover elkaar kwamen te staan: ‘het oogherck en doelwit van yder Patriot en oprecht Liefhebber des Vader-

²⁶⁹ *Remonstrantie En respective Poincten van Reformatie en Redres Voor de Steden in Frieslandt*, (Kn. 10582; z.p. z.j. (1672)) A1v. Daarnaast moesten deze personen ook nog minimaal 23 jaar oud zijn, met uitzondering van de stadhouder en zijn zonen.

²⁷⁰ Roorda, ‘Rotterdam in het Rampjaar’, 68-69.

²⁷¹ *Request Aen Sijn Hoogheydt, den Heere Prince van Orangie, &c.* (Kn. 10210; z.p. z.j. (1672)).

²⁷² Johannes Fidelis, *Hollants Mars-Banquet, Opgedischt Door L. Annaeus Florus in sijn II. Boek aen het VI. Capittel, handelende van den tweeden Punischen oorlog, dese der Nederlanders niet ongelijk. Verrijkt en ontleed door Audax Philalethes, Florentijns, doch gereformeert, Edelman. Uit het Italiaens overgeset, nader toege-eyhent, en met loof-werk verçiert* (Kn. 10308; z.p. 1672) B2v, noot a. Zie ook Geyl, ‘Democratische tendenties’, 82 en noot 16 aldaar voor dezelfde boodschap.

²⁷³ *Onpartydige Consideratien* (Kn. 10340), 5.

²⁷⁴ *Ernstige Aenspraeck Aen alle Oprechte en Getrouwe Burgeren en Ingesetenen der Stadt Amsterdam. Liefhebbers van syn Hoogheydt, van de Magistraet, hare Familien en Welvaren. Aenwysende hoe sich yeder in dese bedroefde en oproerige Tyden te dragen heeft* (Kn. 10569; Amsterdam 1672) 3.

²⁷⁵ *Onpartydige Consideratien* (Kn. 10340), 3; *Ernstige Aenspraeck* (Kn. 10569), 3, 8; *Huysmans-Praetje, Voorgesteld tot onderrechtigh* (Kn. 10282), 4.

²⁷⁶ *Tweede Dam-Praetje, Tusschen Drie Amsterdamsche Burgers: Waermond, Geerlof, en Stouthart. Handelende van de Oude Privilegien, Vryheden, en Gerechtigheden van de Burgery en Schuttery* (Kn. 10568; Amsterdam 1672) B4v. Het ‘waeckt en bidt’ is mogelijk opnieuw een verwijzing naar het ‘Vigilate Deo confidentes’ van de Hollandse Staten, zie hierboven noot 74.

landts, behoort en moet voornaementlijk wesen, niet om Burgers ten malkanderen of op te hitsen, maer om te verbeteren, en ghealteerde gemoederen ter neder te stellen.²⁷⁷ Afhanke-lijk van de zienswijze van de pamflettist kon dit zijn door de factoren die de onrust onder de burgers veroorzaakten uit te schakelen – de Loevesteinse regenten uit het bestuur zetten – of door juist niet mee te gaan in de oproeren en de regenten te respecteren en te gehoorzamen. Wat al deze pamfletten rond de oproeren in ieder geval gemeen hadden is dat geen van allen het opnam voor de regering van De Witt, de Staatsgezinden of de Loevesteinse factie. Veel hadden een uitgesproken Orangistisch karakter en zagen Willem III als een essentieel element in het wijzigen van de stadsbesturen. In andere pamfletten werd minder de nadruk gelegd op de prins van Oranje, maar werden wel de regenten aangevallen die verantwoordelijk werden gehouden voor de deplorabele toestand van het land. Pamfletten met een duidelijke Staatsgezinde boodschap werden wel degelijk gepubliceerd, alleen waren ze een stuk zeldzamer.

Tegengeluid

De lijst met in 1672 door de Staten-Generaal, de Staten van Holland, het Hof van Holland en de Gecommitteerde Raden verboden drukwerk is beperkt. Slechts vijf werken werden in het Rampjaar verboden, vier daarvan waren pamfletten die zich nu in de Knuttelcatalogus bevinden.²⁷⁸ Alle vier deze pamfletten gingen over de conflicten binnen de Republiek.²⁷⁹ Gezien de enorme pamflettenproductie in 1672 is het aantal verboden stukken opvallend klein. Nog opvallender is dat drie van de vier pamfletten niet alleen op dezelfde dag door het Hof van Holland werden verboden (16 september), maar ook alle drie dezelfde kant van het conflict kozen: de kant van de Johan de Witt. Het vierde pamflet, *Waerschouwinghe Aen alle Edelmoedige en getrouwe Inwoonderen van Nederlandt*, was juist uitgesproken fel tégen De Witt. Het zag de haat van Johan de Witt tegen het Oranjehuis als de oorzaak van de ellendige toestand waarin de Republiek verkeerde, en beschuldigde De Witt ervan geld uit de Secrete Correspondentie te hebben misbruikt voor eigen doeleinden. Ook riep het de ‘Inwoondren en Liefhebbers van ons lieve en dier-gekochte Vaderlandt’ op om ‘gesamentlyck t’onder te brengen die geene, die u ruïne geswooren hebben’.²⁸⁰ Was dit een doodbedreiging aan het adres van de Loevesteinse factie? In iedere geval werd het pamflet op 11 juli – dus tijdens De Witts regeerperiode – door de Staten van Holland verboden, omdat het ‘infaam, calumnies en oproerig’ was.²⁸¹

²⁷⁷ *Bedenkingen Over het geene door de Borgeryen van Hollandt Is te weegh gebracht* (Kn. 10265), 3.

²⁷⁸ Weekhout, *Boekencensuur*, 385 bijlage 1. Dit zijn de pamfletten Kn. 10346, 10384, 10603 en 10606. Over censuurwetgeving en -uitvoering in 1672 ook Harms, *De uitvinding van de publieke opinie*, 122-128.

²⁷⁹ Het vijfde drukwerk met de titel *Authentique missive uyt Bremen* werd door de Staten van Holland verboden na een klacht van de Deense gezant: Knuttel, *Verboden boeken*, 79 nr. 264.

²⁸⁰ *Waerschouwinghe Aen alle Edelmoedige en getrouwe Inwoonderen van Nederlandt* (Kn. 10346).

²⁸¹ Knuttel, *Verboden boeken*, 129 nr. 438.

De andere drie pamfletten maakten deel uit van de kleine groep publicaties die de regering van De Witt steunden. Dit deden er maar weinig in 1672; de Oranjegezinde pamfletten waren veruit in de meerderheid. Openlijke steun in pamfletten voor De Witt en zijn medestanders was in verhouding met de Orangistische publicaties beperkt, openlijke kritiek op de prins van Oranje was nauwelijks te vinden.²⁸² Het gedicht *Hollants Venezoen*, een van de drie verboden pamfletten, was wel direct gericht tegen Willem III, en kreeg dan ook veel tegenreacties.²⁸³ Wat vaker voorkwam was dat pamflettisten een neutrale of ‘onpartijdige’ positie innamen. Zij steunden dan bijvoorbeeld de prins, maar waren niet tegen De Witt, of meenden dan de prins en De Witt beiden noodzakelijk waren voor het behoud van het land. Bijvoorbeeld in *Brief Uyt 's Gravenhage*, gedateerd op 8 juli. De *Brief* nam het op voor zowel de prins als De Witt, die volgens de schrijver allebei verantwoordelijk werden gehouden voor het dramatische verloop van de oorlog, maar daaraan volgens hem absoluut niet schuldig waren. Het was onmogelijk kwaad te denken over de broers De Witt, die hun lijf en leven hadden gewaagd voor de welstand van het land (zoals Cornelis op de vloot in 1667). Johan de Witt had niets te winnen bij verraad van het vaderland aan de Fransen, hij zou juist alles verliezen: zijn eer, religie, en zijn ambten. En wanneer de prins stadhouder werd zou dit De Witt niet schaden, ze hadden altijd goed samengewerkt en ze hadden elkaar ook nodig.²⁸⁴

Steun voor De Witt was er in *Het Onbevleekte Wit*, dat na de dood van de broers verscheen.²⁸⁵ Het was geschreven als reactie op het in vele edities verschenen en zeer prinsgezinde *Verscheyde Consideratien over den Tegenwoordigen Toestant van ons Lieve Vaderlant*, dat vermoedelijk afkomstig was van de Rotterdamse predikant Jacobus Borstius.²⁸⁶ De anonieme auteur van *Het Onbevleekte Wit*, die zichzelf Frank Vryling noemde, hekelde de *Verscheyde Consideratien*. Hij noemde de auteur een libellist die zich als een ‘tweeden Napelsche Broeder’ aan het hoofd van het grauw had geplaatst. Hiermee verwees hij naar Masianello (of Mas Aniello), de beroemde leider van het oproer dat in 1647 had plaatsgevonden in Napels, en die een voorbeeld was geworden van de gevaren van een

²⁸² Vgl. Geyl, *Oranje en Stuart*, 326. Ook: Michel Reinders, ‘Burghers, Orangists and “good government”: Popular Political Opposition during the “Year of Disaster” 1672 in Dutch Pamphlets’, *The Seventeenth Century* 23 (2008) 315-346, aldaar 326.

²⁸³ [Joachim Oudaen?], *Hollants Venezoen*, in *Engelandt gebacken, En geopent voor de Liefhebbers van Vaderlant* (Kn. 10606; z.p. 1672); Dingemanse, *Rap van tong*, 238; Harms, *De uitvinding van de publieke opinie*, 124-125.

²⁸⁴ *Brief Uyt 's Gravenhage, Daer in dat de oorsaken van desen tegenwoordigen droevigen Oorlogh worden aengewesen* (Kn. 10281; Amsterdam 1672) 13, 15-16.

²⁸⁵ Frank Vryling, *Het Onbevleekte Wit, Of het Doel van Hollandts Ware Intrest. Tegens zeecker Libel Genaeemt Consideratien over den tegenwoordigen toestandt van ons lieve Vaderlandt* (Kn. 10230; z.p. 1672). Er verschenen ook treurdichten op de dood van de broers, zoals *Op de Afbeeldinge der Heeren Gebroederen, Cornelis en Johan de Wit* (Kn. 10372; z.p. z.j. (1672)), waarin Johan en Cornelis als helden werden omschreven en zeer werden geprezen. Maar het aantal gedichten tegen De Witt was vele malen groter.

²⁸⁶ [Borstius], *Verscheyde Consideratien* (Kn. 10224). Over Borstius en zijn pamflet ook: Dingemanse, *Rap van tong*, 235 en noot 238 aldaar; Geyl, *Oranje en Stuart*, 311-312.

volksopstand.²⁸⁷ Op vergelijkbare wijze als de Napolitaanse oproermaker had de auteur van de *Verschejde Consideratien*, deze ‘tweede Mas Anjello’, zijn ‘troepen’ opgezet tegen ‘de voorstanders van de vrijheid’, en opgeroepen hen te vervolgen, te vermoorden, hun huizen te plunderen en goederen te roven, raadhuizen te bezetten, et cetera. Daarmee was de libellist een ‘perturbateur van de ghemeene rust’ en een vijand van de prins, omdat deze juist had opgeroepen de oproeren te beëindigen en de overheden te respecteren (in zijn brief van 8 juli).²⁸⁸ Maar bovenal verdedigde ‘Vryling’ de broers De Witt en ook Oldenbarnevelt. Hij noemde de in 1619 geëxecuteerde landsadvocaat een beschermer van de vrijheid en een vader des vaderlands, een ‘ghetrouwen Patriot’ die door onwettige rechters tegen de privileges van het land in was veroordeeld.²⁸⁹ Oldenbarnevelt was een oprecht en trouw patriot geweest, wiens wijze raad net zo veel voor het land had betekend als de wapens van Maurits.²⁹⁰ Het stadhoudersloze tijdperk werd door de auteur gezien als periode waarin het land was gezegend en verrijkt dankzij de inspanningen van de gebroeders De Witt. Het vaderland was daarom ook ondankbaar, omdat ‘de getrouwste patriotten van het land’ aan wie het zoveel te danken had, nu werden gehaat en waren vermoord.²⁹¹ Bovendien verzekerde hij zijn lezers ervan dat De Witt weliswaar ‘party’ was geweest van de prins wanneer het ging om de kwestie van de soevereiniteit, maar altijd hoge achting had gehad voor zijn persoon.²⁹²

Borstius en zijn *Verschejde Consideratien* waren ook het onderwerp van kritiek in *Verhael Van 't Voornaemste*, een van de drie in september verboden Staatsgezinde pamfletten. Het schreef over het volk dat zich tegen de regenten keerde (op een manier die de auteur ongelofelijk noemde) en de paskwillen en blauwboekjes die door het land vlogen. Deze verspreidden beschuldigingen en leugens tegen de belangrijkste heren uit de regering, in het bijzonder Johan de Witt. Op ‘schuiten en wagens’ werd kwaad gesproken en gescholden over de toestand van het land,

‘ende was het soo verre gekomen dat niemant sich konde doen achten voor een Patriot ende Liefhebber van zijn Vaderlandt, als die de onbeschaemtheydt hadde, van de grootste vileinyen zijn Overheden in het aengesicht te werpen.’²⁹³

De meeste predikanten en ‘leeraers des volcks’ droegen hun gemeenten wel degelijk op om gehoorzaam te zijn, respect te hebben en hun plichten aan de overheden na te komen, maar

²⁸⁷ Robert von Friedeburg, ‘Urban Riots and the Perspective of “Qualification for Office”: The Peculiarities of Urban Government and the Case of the 1672 Disturbances in the Netherlands’ in: Jan Hartman, Jaap Nieuwstraten en Michel Reinders (eds.), *Public Offices, Personal Demands: Capability in Governance in the Seventeenth-Century Dutch Republic* (Newcastle upon Tyne 2009) 22-52, aldaar 27-29.

²⁸⁸ Vryling, *Het Onbevleekte Wit* (Kn. 10230), 3-4, 10.

²⁸⁹ Vryling, *Het Onbevleekte Wit* (Kn. 10230), 5.

²⁹⁰ Vryling, *Het Onbevleekte Wit* (Kn. 10230), 15.

²⁹¹ Vryling, *Het Onbevleekte Wit* (Kn. 10230), 9, 12.

²⁹² Vryling, *Het Onbevleekte Wit* (Kn. 10230), 13.

er waren ook enkele die de gemoederen verder ophitsten, en een hiervan was Borstius.²⁹⁴ Hij was ‘onbeschofte prediker’ die de regenten uit Dordrecht en Rotterdam had bang gemaakt, en een aanstichter van oproer en tweespalt. Moord op regenten door het grauw was door zijn preken dichtbij gekomen.²⁹⁵ De schrijver van het *Verhael Van 't Voornaemste*, die duidelijk maakte tot welk kamp hij gerekend moest worden – mocht er nog enige twijfel over bestaan – door de Loevesteinse factie ‘de getrouwste Liefhebbers van haer Vaderlandt’ te noemen, hekelde de manier waarop werd afgegeven op de regenten, en in het bijzonder Johan de Witt, op wie de haat zich het meest richtte terwijl deze zich juist altijd had ingezet voor de welvaart van Holland.²⁹⁶ De Witt was tot een zondebok gemaakt, terwijl in het verleden zelfs zijn vijanden (zoals de koning van Engeland) zich positief over hem hadden uitgelaten.²⁹⁷ Dat de regenten hun vaderland zouden verraden achtte hij uitgesloten, aangezien hun welvaren verbonden was met het welvaren van de staat: verraad zou de ondergang van hun fortuin en familie betekenen.²⁹⁸ Hoewel de auteur partij koos voor De Witt en de Loevesteiners, was hij niet tegen Willem III. Hij twijfelde niet aan de oprechtheid en trouw van de stadhouder, en stelde dat hij zijn leven voor de prins wilde wagen.²⁹⁹ Hij keerde zich vooral tegen de predikanten die hun predikstoelen deden ‘daveren en roken’, en hun driften niet meer meester waren.³⁰⁰

Een enkele pamflettist keerde zich tegen de manier waarop steun voor de prins werd vereenzelvigd met steun aan het vaderland en het gemak waarmee anderen zich patriot noemden. In een praatje waarin drie personages op kritische wijze verschillende pamfletten bespraken zei een van de drie over pamfletschrijvers:

²⁹³ [Naeranus?], *Verhael Van 't Voornaemste* (Kn. 10384), 15-16, citaat 16.

²⁹⁴ De andere predikant die het volk had opgestookt en bij naam werd genoemd was ‘Lantman’, Thaddeus Landman (?-1682) uit Den Haag. Over hem: Geyl, *Oranje en Stuart*, 177. Ook Simonides werd in het pamflet genoemd, hij was toeschouwer bij de moord van De Witten maar deed niets om het geweld te voorkomen. [Naeranus?], *Verhael Van 't Voornaemste* (Kn. 10384), 30 [=31, foutief genummerd].

²⁹⁵ [Naeranus?], *Verhael Van 't Voornaemste* (Kn. 10384), 16-17.

²⁹⁶ [Naeranus?], *Verhael Van 't Voornaemste* (Kn. 10384), 18, 19

²⁹⁷ De schrijver citeerde Tacitus, *Agricola* C. 27: ‘prospera omnes sibi vindicant, adversa uni imputantur’ (‘bij voorspoed eisen allen voor zich de eer; bij tegenspoed wijt men het één’). Vertaling in Jan en Annie Romein, *Erflaters van onze beschaving. Nederlandse gestalten uit zes eeuwen* (twaalfde druk; Amsterdam 1977) 394. Interessant is dat Johan de Witt zelf ook dit citaat gebruikte in zijn brief van 12 augustus 1672 (zijn laatst bekende brief) aan Koenraad van Beuningen (1622-1693), en ook aan Michiel de Ruyter: Johan de Witt, *Brieven van Johan de Witt IV, 1670-1672*. Robert Fruin en N. Japikse (eds.) Werken uitgegeven door het Historisch Genootschap (gevestigd te Utrecht). Derde serie nr. 33 (Amsterdam 1913) 421-422. De Engelse koning zou gezegd hebben ‘dat Hy [= Johan de Witt] altijd is geweest een Man scherp waeckende voor de vryheit ende welvaren van zijn Vaderlandt.’ [Naeranus?], *Verhael Van 't Voornaemste* (Kn. 10384), 18.

²⁹⁸ [Naeranus?], *Verhael Van 't Voornaemste* (Kn. 10384), 18-19. Dezelfde gedachte in: Jaap Nieuwstraten, ‘Why the Wealthy should rule: Marcus Zuierius Boxhorn’s Defence of Holland’s Aristocratic Mercantile Regime’ in: Hartman, Nieuwstraten en Reinders (eds.), *Public Offices, Personal Demands*, 126-149, aldaar 133.

²⁹⁹ [Naeranus?], *Verhael Van 't Voornaemste* (Kn. 10384), 25, 27.

³⁰⁰ [Naeranus?], *Verhael Van 't Voornaemste* (Kn. 10384), 4.

‘deze Pennelekkers pluimstrijken haer zelve, datze goede Patriotten zijn, alsze maer lasteren, al raekt het kant noch wal, en Jan alleman brengt’er ’t geloof toe, en koopt een blaeuw boekje, zoo ’t maer braef op de Witten schelt en fulmineert.’³⁰¹

Jezelf patriot noemen was dus gemakkelijk volgens dit personage: meer dan lukraak schelden op de gebroeders De Witt was niet nodig. Ook al was er geen bewijs voor de beschuldigingen, de laster werd toch wel geloofd, en de boekjes verkochten er niet minder om.

En dat niet alleen, het begrip patriot werd ook te pas en te onpas gebruikt, en door iedereen, zo bleek uit een dialoog tussen een Hagenaar en een Amsterdammer. De eerste was overtuigd prinsgezind en vond dat het land na de moord op De Witten nog verder gezuiverd diende worden, terwijl de Amsterdammer zich juist fel tegen de moord uitsprak.³⁰² De Amsterdammer herkende zijn Haagse vriend, die iedereen die niet voor de prins was ‘van kant’ wilde hebben, door diens verbeterheid soms nauwelijks meer terug, en dat terwijl deze toch altijd een patriot was geweest.³⁰³ De Hagenaar stelde dat hij dat ook zeker was: ‘maar soo dat ick ’t Vaderlandt bemin om Vedder [= de prins van Oranje].’ Als het maar met de prins goed ging, dan was hij tevreden.³⁰⁴ Dit was volgens de Amsterdammer echter de verkeerde reden om jezelf patriot te noemen. Hij vond het dan ook ‘geen wonder dat men al dat Janhagel Patriotten noemt, sy rechtveerdigen al haar doen met dien titul.’³⁰⁵ Zolang je je maar patriot noemde kon je alles maken dus, en dat was niet goed. Een patriot was iemand die van de prins hield omwille van het vaderland, want ging het goed met het vaderland dan ging het goed met de prins, ging het echter slecht met het vaderland, dan ging het zeker nog slechter met de prins. Het land kon het goed stellen zonder de prins, maar andersom niet, ‘soo dan die Vedder bemindt om ’t Vaderlandt, is een oprecht Patriot’. Was het echter andersom, dan kom men geen patriot zijn, want de prins kon zich verplaatsen of sterven, ‘en dan is den Patriot uyt.’ Daarom: ‘’s Landts beste te soecken is een Patriot.’ Hij hoopte dan ook dat degenen die nu onder de naam patriotten het land overhoop haalden zich zouden bedenken. De Hagenaar liet zich in ieder geval niet overtuigen en stapte op.³⁰⁶ De boodschap van dit pamflet – *Den Oprechten Patriot* – was een kritische uitzondering binnen de meerderheid van Orangistische pamfletten die geen onderscheid maakten tussen het welvaren van de prins en van het vaderland: ‘uit dergelijke boekjes kan men verstaen wat het te zeggen is, liever Frans als Prins te zijn: te weten, Verraders in stee van Patriotten’, zoals een karakter in een andere dialoog opmerkte.³⁰⁷

³⁰¹ *d’Orangie Vlagge op den Haegschen tooren: Of den tweeden Trits van Verstanden. Pen en inkt. Brillarus. Pasquillus* (Kn. 10623; z.p. 1672) 11.

³⁰² *Den Oprechten Patriot* (Kn. 10497), 3.

³⁰³ *Den Oprechten Patriot* (Kn. 10497), 3, 8.

³⁰⁴ *Den Oprechten Patriot* (Kn. 10497), 8.

³⁰⁵ *Den Oprechten Patriot* (Kn. 10497), 8.

³⁰⁶ *Den Oprechten Patriot* (Kn. 10497), 8. Op het titelblad van het pamflet staat: ‘Honestum pro Patria mori.’

³⁰⁷ *Niet goet Frans, Maer Goet Prins. Of den Derden Trits van Verstanden. Pen en inkt. Brillaris. En Boekaris* (Kn. 10625; z.p. 1672) 9.

4.4 Conclusie

Het Rampjaar 1672 was in veel opzichten een uitzonderlijk jaar. Niet eerder in de zeventiende eeuw was de Republiek zo dicht bij de ondergang geweest. Alleen het water had kunnen verhinderen dat Holland door de vijand was overlopen, terwijl drie andere provincies zonder probleem door de Franse en Munsterse legers waren veroverd. In talloze steden waren de inwoners tegen hun overheden opgestaan, waren regenten met geweld bedreigd en soms daadwerkelijk gemolesteerd. En nadat de demonstranten hadden bereikt dat de prins van Oranje na 22 jaar weer tot stadhouder was benoemd, eisten ze ook wijziging van het bestuur. De onrust die door het land ging vond een climax in de moord op de gebroeders De Witt, een unieke gebeurtenis, en niet alleen door het wrede karakter van de afrekening.

Maar ook de pamflettenproductie uit het Rampjaar was uitzonderlijk. De enorme hoeveelheid blauwboekjes, paskwillen, vlugschriften (of welke naam het drukwerk ook kreeg) werd in geen enkel ander jaar uit de zeventiende eeuw geëvenaard. Het ultieme crisisjaar was daarmee tevens het ultieme piekjaar van de pamflettenproductie. Pamflettisten in 1672 waren zich duidelijk bewust van het grote aanbod van pamfletten, en zij wezen hier op in hun eigen publicaties. ‘Dit jaer is oock een drukjaer’ werd gezegd in een dialoog. Er was geen vraag meer naar goede boeken, zelfs niet naar Bijbels, alleen nieuws werd nog gelezen en dat was dus ook wat de drukkers van hun persen liet komen.³⁰⁸ Er verschenen ‘ontalijcke veel Pasquillen’, die aan kerken, raadhuizen en aanzienlijke plaatsen werden geplakt.³⁰⁹ De boekwinkels lagen ‘vol gepropt’ met blauwe boekjes en paskwillen, maar er kon er nog wel eentje bij volgens een auteur: het had hem ‘gelust het mijne daer mede onder te smijten’.³¹⁰ Omdat er zoveel blauwboekjes verschenen hoefde je ook niet meer bang te zijn om opgepakt te worden als je er ook een publiceerde, merkte een personage in een praatje op.³¹¹ Hoe belangrijk pamfletten waren voor de kennis van de actualiteit en het nieuws werd geïllustreerd door ‘Symon’ uit het *Huysmans-Praetje*, die niet wist dat de broers De Witt waren vermoord, en dat kwam omdat hij geen paskwillen en blauwe boekjes las (volgens buurman ‘Klaes’ had Symon wel wat beters te doen).³¹² Volgens de Friese jurist Ulricus Huber (1636-1694) was het vooral in Holland waar zoveel pamfletten ver-

³⁰⁸ *Vervolgh Op het Bootsmans Praetje, Van het Schip Hollandia, Van de Princen en Predicanten* (Kn. 10303; z.p. 1672) geciteerd in Harms, *De uitvinding van de publieke opinie*, 136. Zie ook het hoofdstuk ‘Drukjaar: 1672’ in Renier, *De Noord-Nederlandse Natie*, 220-227.

³⁰⁹ *Louys Gulde Hartjens Dagh* (Kn. 10337), 7.

³¹⁰ *Huysmans-Praetje, Noopende De tegenwoordige tijds voor-vallen en oneenigheydt* (Kn. 10496), 2.

³¹¹ *Den Oranjen Kap, Geset op 't Hoofdt van den Rotterdamschen Paus ende sijn Kardinalen, t'Samen gesteldt door Griet, Neel, en Ael. Zijnde hier achter vijevoeght [sic] Het Beklagh van den Rotterdamschen Paus over 't verlies van sijn Troetel-kindt. Als mede De bedruckte Hollandtsche Bruydt* (Kn. 10477; z.p. 1672) 3.

³¹² *Huysmans-Praetje, Noopende De tegenwoordige tijds voor-vallen en oneenigheydt* (Kn. 10496), 3.

schenen, en in Friesland waren ze dan ook ‘verbijsterd’ over de aantallen blauwe boekjes die kwamen ‘overvliegen’.³¹³

Sommige auteurs gaven ook een reden voor hun schrijven. Ze brachten bijvoorbeeld een publicatie uit om hun naam en eer te verdedigen, zoals de Zeeuwse secretaris van de admiraliteit Johan Steengracht (1633-1705), die een publiek geschrift daarvoor als het ‘bequaemste middel’ zag.³¹⁴ Anderen hadden hogere doelen. Zo schreef de auteur van *Het Hollandts A.B. Boeck* dat hij de ‘oude deugd en eenigheydt’ bij zijn medeburgers en ‘oude Batavieren’ wilde opwekken, en hen wilde laten nadenken over de beste vorm van regering (een waarin de prins soeverein was, zo bleek). Hij schreef hiervoor bewust in het Nederlands en in een makkelijk toegankelijke stijl (‘persuasief ongestudeert’).³¹⁵ De lezers een boodschap meegeven, hen de ogen doen openen, of verraad en corruptie onthullen en andermans leugens en verzinsels ontmaskeren; pamflettisten gaven veel motieven waarom ze de pen ter hand namen.³¹⁶ En soms gaf een pamflettist expliciet aan dat hij schreef uit liefde voor het vaderland:

‘Den Liefde tot mijn Vaderlandt, ende des selfs Vryheydt, ende de ware Gereformeerde Christelijcke Religie in deselfde, heeft in my desen yver verweckt, om eenige uyren van mijn Beroepingte te besteden: om dese mijne gevoelens voor uyt op ’t Papier te stellen.’³¹⁷

Het vaderland, liefde voor het vaderland, liefhebbers van het vaderland: er werd vaak naar verwezen in de pamfletten uit 1672. Dat gebeurde het vaakst door schrijvers die de kant van Willem III en het Oranjehuis kozen, blijkt als we kijken naar een onderverdeling van het pamflettencorpus naar standpunt.

Tabel 4. Onderverdeling per standpunt binnen corpus Republiek

Totaal	415	100%
Pro-Oranje	229	55%
Pro-De Witt	24	6%
Onduidelijk	33	8%
Neutraal	88	21%
Niet conflictgerelateerd	25	6%
Tegenstanders*	16	4%

* Pamfletten die een pro-Engels of pro-Frans (of een gecombineerd) standpunt innamen.

³¹³ [Ulricus Huber], *Spiegel Van Doleantie En Reformatie, Nae den tegenwoordigen toestant des Vaderlandts* (Kn. 10591; z.p. 1672) 3.

³¹⁴ Johan Steengracht, *Nootwendige en Zedige Verantwoordingh, van de Secretaris en het Secretarisschap: Van den Raedt ter Admiraliteyt in Zeelandt* (Kn. 10581a; Middelburg z.j. (1672)) 4.

³¹⁵ *Het Hollandts A.B. Boeck* (Kn. 10598), 2.

³¹⁶ Leuk is de reden die de auteur van *Oploop der Boeren in Nederlandt* (Kn. 10218) voor zijn publicatie gaf: er waren al ontelbaar veel boekjes geschreven, maar die gingen over ‘Witten, Grooten, Koopliden en Burgeeren’, en bijna nooit over ‘Huysluyden en Boeren’, terwijl ook zij een belangrijke groep waren in ‘dit vremde wonderlijke Verraat-Jaar 1672’.

Uit deze cijfers blijkt dat meer dan de helft van de pamfletten waarin vaderlandretoriek werd gebruikt, een Orangistisch standpunt innam. Maar misschien nog wel meer veelzeggend dan de meerderheid (ruim 55 procent) van de pamfletten die de prins steunden, is het ongelofelijk kleine aantal pamfletten die de kant van De Witt kozen: slechts 6 procent. De Staatsgezinde pamflettisten waren wat betreft vaderlandretoriek dus overduidelijk in de minderheid. Bij deze onderverdeling moet een belangrijke opmerking gemaakt worden. De meerderheid van Oranjepartij tegenover de Staatsgezinden is namelijk ook terug te zien als wij kijken naar alle pamfletten uit 1672, dus niet alleen naar mijn corpus van pamfletten met vaderlandretoriek.³¹⁸ Hoewel cijfers voor het gehele Rampjaar ontbreken, kan bijvoorbeeld met cijfers voor de maand juli worden geïllustreerd hoe de Orangisten de pamflettenmarkt hadden weten te monopoliseren. In juli verschenen 74 pamfletten die Oranje steunden, en 4 pamfletten die het opnamen voor de ‘Ware Vrijheid’.³¹⁹ Dit betekende dat in juli tegenover 1 Staatsgezind pamflet, gemiddeld 18,5 Oranjegezinde pamfletten stonden! Oftewel: de pamfletten die de kant van De Witt kozen werden alleen al getalsmatig gewoon weggevaagd; de Staatsgezinden wisten met hun publicaties nog ‘geen deuk in een pakje boter te slaan.’³²⁰ De verhouding tussen pro-Oranje en pro-De Witt binnen mijn corpus is wat minder extreem, maar laat nog steeds een grote overmacht van de Orangisten zien: tegenover 1 Staatsgezind pamflet met vaderlandretoriek, stonden gemiddeld 9,5 Orangistische pamfletten. Het zijn veelzeggende cijfers, die tonen dat de Oranjegezinden niet alleen binnen pamfletten met de begrippen vaderland en patriot domineerden, maar vooral ook in de gehele pamflettenproductie.

De cijfers uit tabel 4 en de cijfers die beschikbaar zijn van juli 1672 tonen nog iets anders, namelijk dat er ook een andere groep actief was met pamfletten schrijven, en die buiten de klassieke tweedeling van Prins- en Staatsgezinden viel. Deze groep was de zogenaamde burgerbeweging. De cijfers van juli laten zien dat in die maand 22 pamfletten verschenen die de ‘beweging’ steunden, en weer 8 hiervan steunden tegelijkertijd de prins van Oranje.³²¹ Doordat pamflettisten van de burgerbeweging zich niet per definitie verbonden met de kant van het Oranjehuis – de prins kon deel uit maken van hun politieke doelen, maar daar ook buiten staan – zijn hun publicaties lastig te categoriseren. Ik vermoed dat daardoor veel van de pamfletten die tot de burgerbeweging gerekend kunnen worden, bij de indeling van mijn corpus in de categorieën ‘onduidelijk’ en ‘neutraal’ terecht zijn gekomen. Wel is het zeker dat hun publicaties niet bij de Staatsgezinde pamfletten te vinden zijn: de kant van de zittende regering koos de op verandering zinnende beweging absoluut niet.

³¹⁷ H.B.a.L.K., *Het Rechte Fondament* (Kn. 10309), 15.

³¹⁸ Harms, *De uitvinding van de publieke opinie*, 130.

³¹⁹ Reinders, *Printed Pandemonium*, 216, noot 1505 aldaar. Deze cijfers zijn op basis van meerdere pamflettenverzamelingen, en niet alleen Knuttel. Ook: Idem, ‘Burghers, Orangists’, 326.

³²⁰ Reinders, *Gedrukte chaos*, 114.

³²¹ Reinders, *Printed Pandemonium*, 216, noot 1505 aldaar.

Tabel 5. Gebruikte begrippen per standpunt binnen corpus

	Pro-Oranje		Pro-De Witt		Onduidelijk		Neutraal	
Totaal	229	100%	24	100%	33	100%	88	100%
Patriot	95	41%	8	33%	17	52%	13	15%
Vaderland	218	95%	20	83%	23	70%	81	92%
Patria	4	2%	1	4%	6	18%	2	2%
Natie	69	30%	14	58%	9	27%	37	42%

Wat uit de bovenstaande tabel blijkt, is dat ook in 1672 vaderland door alle ‘standpunten’ overduidelijk het meeste werd gebruikt. Door de Orangisten zelfs bijna altijd: in 95 procent van de pamfletten met vaderlandretoriek. En ook in neutrale pamfletten, dus die geen partij kozen, werd vaderland zeer veel gebruikt. Dit bewijst opnieuw (net als in 1650) dat vaderland een begrip was dat van zichzelf meer neutraal was dan patriot. Vaderland kwam daarom ook niet alleen voor in pamfletten die onderdeel waren van het politieke debat, maar was ook te vinden in neutrale formuleringen over schepen die terugkeerden in het vaderland, of gewonden die van de vloot terug naar het vaderland werden gezonden.³²² Gezien het veelvuldig gebruik van vaderland in pamfletten uit 1672, kan worden gesteld dat het begrip een vast en algemeen onderdeel was geworden van de pamfletretoriek in de zeventiende-eeuwse Republiek.

In 1672 leek dat vaderland in pamfletten nog meer dan eerder te staan voor de gehele Republiek, voor al de zeven provincies. Dit is mogelijk te verklaren door de oorlog en de aanwezigheid van de externe vijand: overall was de dreiging van een mogelijke inname door Frankrijk of Munster voelbaar. En wellicht versterkte de aanwezigheid van vluchtelingen uit de veroverde provincies in de nog vrije delen van het land het gevoel van gemeenschappelijkheid. Ook de verspreiding van het nieuws via pamfletten kon hierbij een extra samensmedende rol hebben gespeeld: in Holland was snel te lezen hoe steden in het oosten waren ingenomen of werd meegedeeld met de verdedigers van Groningen; in Friesland werd gelezen over de oproeren in Hollandse en Zeeuwse steden. Lokaal nieuws werd zo ‘nationaal’ nieuws.³²³ Het gemeenschappelijke vaderland, met zijn vrijheid en gereformeerde religie, dreigde ten onder te gaan. Toch was er volgens sommigen nog een troost: al gaat het vaderland verloren, het waarachtige vaderland, dat de hemel was, stond voor de

³²² Voorbeelden in: Cornelis de Witt, [Brief 15 mei 1672, vanaf de vloot in het Kanaal] (Kn. 9996a; z.p. z.j. (1672)) 1; H.S., *Monsieur ende Vrient* (Kn. 10132; z.p. z.j. (1672)). Ook kon het begrip naar een ander land dan de Republiek, of andermans vaderland verwijzen. Zo schreef een pamflettist over het vaderland van Hannibal (Carthago), dat moest buigen voor de Romeinen: Aquila Jacobides, *Rechtvaardige Wapenen des Vereenigde Nederlands Tegen De vyandlijke indruk en heilloose toeleg der Fransche en Engelsche Koningen: Nevens Een Schriftelijk onderzoek, hoe verre de bespronge Nederlanders op haer goede zaek steunen mogen voor God en de gantsche weerd* (Kn. 10630; Amsterdam 1672) 32.

³²³ Uit brieven uit 1672 blijkt dat sommige briefschrijvers gedetailleerd verslag deden van de moord op de gebroeders De Witt en de zaak van Cornelis en Tichelaar, informatie die zij waarschijnlijk alleen uit pamfletten hadden kunnen krijgen: Perry Morree, “‘Van lit tot lit gekapt’”. Brieffragmenten over de moord op de gebroeders De Witt’ in: Erik van der Doe, Perry Moree en Dirk J. Tang (eds.), *De dominee met het stenen hart en andere overzeese briefgeheimen* Sailing letters journal I (Zutphen 2008) 51-58.

ware gelovige altijd open. Het vaderland was ‘boven’, en zo was ook het burgerschap in de hemel.³²⁴ Ook dit was een manier waarop vaderland gebruikt kon worden.

Hoewel in een derde van de pamfletten binnen het corpus patriot voorkwam, was het niet een dergelijk algemeen begrip zoals vaderland dat was. Het was sterker verbonden met de politieke situatie dan vaderland (dat neutraal kon zijn), en legde de nadruk op het handelen en denken van personen. We zien in de pamfletten uit 1672 het ‘ambt’ van de patriot duidelijk terug: pamflettisten beriepen zich op het ambt van patriot, of becommentarieerden anderen die dat deden, om hun handelen te legitimeren. Lezers werden als patriotten aangesproken en dienden te handelen; de kwalijke daden van tegenstanders werden extra aangezet door te stellen dat deze juist de patriotten (liefst ‘onschuldige’) troffen. Niemand was zomaar een patriot, en in 1672 waren de patriotten het vaakst te vinden in pamfletten die een Oranjegezind standpunt innamen. De volgende tabel laat dit zien:

Tabel 6. Standpunten per begrip binnen corpus Republiek

	Patriot		Vaderland	
Totaal	143	100%	363	100%
Pro-Oranje	95	66%	218	60%
Pro-De Witt	8	6%	20	6%
Onduidelijk	17	12%	23	6%
Neutraal	13	9%	81	22%
Niet conflictgerelateerd	9	6%	20	6%
Tegenstanders	1	1%	1	0,3%

Deze tabel toont overtuigend de overmacht van de Orangistische pamfletten. Sterker nog dan uit tabel 5 blijkt hier de meerderheid van de aanhangers van Willem III. Met (meer dan) 60 procent voor de pamfletten met daarin patriot en die met vaderland kan met recht worden gezegd dat de Orangisten zich deze begrippen in 1672 wisten toe te eigenen. Met hierbij opnieuw als belangrijke opmerking dat de Orangisten over heel 1672 een meerderheid hadden. Tabel 6 toont daarnaast nogmaals hoe klein het aandeel van de Staatsgezinde (pro-De Witt) pamfletten was. Goed, in 33 procent van de Staatsgezinde pamfletten was patriot te vinden (tabel 5), maar dit cijfer stelt in het totaal per begrip van tabel 6 niets meer voor. Ook blijkt dat bijna een kwart van de pamfletten waarin vaderland werd gebruikt een neutraal standpunt innam. Dit bevestigt dat vaderland anders dan patriot een algemener begrip was.

De enorme aantallen pamfletten die in 1672 werden geproduceerd zijn indrukwekkend. De 218 Orangistische pamfletten met daarin vaderland alleen zijn al meer dan het totaal aantal pamfletten binnen het corpus van 1618 (174) en 1650 (191). Maar wanneer wordt gekeken naar de percentages van pamfletten met vaderlandretoriek, dan zijn de verschillen tussen 1618, 1650 en 1672 niet zo groot. Wat vooral opvalt, is dat het percentage pamfletten met daarin patriot sinds 1618 is afgenomen (1619 uitgezonderd). Het daalde

³²⁴ *Huysmans-Praetje, Noopende De tegenwoordige tijds voor-vallen en oneenigheydt* (Kn. 10496), 9.

van 56 procent in 1618 naar 48 procent in 1650 en uiteindelijk 34 procent in 1672. Wat kan hiervoor de verklaring zijn? Wellicht had patriot in 1672 concurrentie gekregen van het begrip burger, dat veelvuldig in pamfletten naar voren werd gebracht als een samenbindende factor, zoals in het *Eenvoudig Burgerpraatje*, of ter legitimering van het eisen van inspraak in rekestes en petities. Of misschien kwam het wel juist door de overweldigende Orangistische meerderheid: doordat de Staatsgezinden nauwelijks wat in te brengen hadden in de pamflettenstrijd, was het minder nodig om patriot op te voeren als argument of ‘bewijs van goed gedrag’. Het steunen van Oranje was al voldoende, en dan was het niet meer nodig om de lezer ook nog te overtuigen van het ‘patriot-zijn’: dit zat in het Orangisme besloten.

5. Conclusie

In de in 1618 verschenen prent *Vertoninghe der tegenwoordighe stant int vrye-Nederlandt* (tevens opgenomen in Knuttels pamflettencatalogus) is een opmerkelijk tafereel afgebeeld.¹ We zien een vrouwenfiguur, als verbeelding van de eendracht, die wordt belaagd door verschillende vijanden: pest, de dood, en de ‘blaaskaak van het kwaad’, maar het meest opvallend is de soldaat met zijn zwaard en fakkel: het geweld.² Wie beter kijkt ziet dat de soldaat een waardgelder is: de namen van de remonstrantse steden zijn op zijn helm geschreven (Utrecht) of hangen aan zijn gordel (onder meer Alkmaar, Rotterdam, Gouda en Leiden). De waardgelder wordt echter verhinderd de vrouw aan te vallen, omdat vanuit de hemel de hand van God naar zijn zwaard grijpt, en uit het water ‘den ouden voocht ter zee met den drietant’ oprijst, die hem bij zijn enkel pakt en tegenhoudt. Op de achtergrond zien we de wind blazen en regen uit de wolken vallen. De zeevoogd, oftewel Poseidon (of Neptunus), is niet het enige mythische wezen in de prent. Achter hem blaast een zeewezen (Triton, een zeemeerman?) op een schelpenhoorn pamfletten uit. Op zijn staart staat geschreven: ‘patriot’. Duidelijk leesbaar zijn de titels van vijf van de zes pamfletten die het wezen uitblaast. Het zijn enkele van de meest uitgesproken contraremonstrantse pamfletten die zich tegen Oldenbarnevelt, zijn Ligue en de remonstranten keerden: *Naerder Openinghe, Practycke van den Spaenschen Raet, Provisionele Openinghe, Maetroosjes Op-wecker* en het *Noodtwendigh ende Levendigh Discours*.³ De titel van het zesde pamflet is minder goed leesbaar, maar vermoedelijk gaat het om *Verclaringe van den Gouden Stock*, eveneens een contraremonstrants geschrift.⁴

De betekenis van de prent is op zich duidelijk, ook dankzij de begeleidende tekst: hier werd de ‘overwinning’ op de Barneveltse Ligue en de waardgelders verbeeld, en het vaderland was dankzij Gods ingrijpen bevrijd. Maar daarmee zijn nog niet alle afgebeelde figuren en wezens verklaard. Pas als we de oorsprong van de prent kennen wordt dit duidelijk: de prent uit 1618 is een bewerking van een prent uit 1574-1575, die was gemaakt naar

¹ *Vertoninghe der tegenwoordighe stant int vrye-Nederlandt* (Kn. 2769; z.p. 1618).

² Over deze prent: Spaans, ‘Imagining the Synod of Dordt’, 354-355; Kootte, ‘Bestandstwisten in zwart-wit’, 57-58.

³ De titels van de pamfletten zijn in de prent iets anders geschreven. Ik heb de (verkorte) titels overgenomen zoals ze op de pamfletten zelf staan. Catalogusnummers: Kn. 2650, Kn. 2618; Kn. 2634, Kn. 2655 en Kn. 2610.

⁴ *Verclaringe van den Gouden Stock, Die daer spreeckt Een oudt Schipper van Monickendam, Daer ons den vroomen Heldt uyt quam, Die eerst den Spaenjaerd de Zee deed ruymen, Sprack als volght, naer Scheep Coustuymen* (Kn. 2760; z.p. 1618).

Vertoninghe der tegenwoordighe stant int vrye-Nederlandt, 1618 (Bijzondere Collecties, Universiteit van Amsterdam, OTM: Pr. H 61)

aanleiding van het ontzet van Leiden.⁵ De vrouw is de Leidse stedenmaagd, belaagd door hongersnood, dood, pest, en de Spanjaarden, de soldaat. De zeewezens, het water, de wind en de regen tonen op welke manier uiteindelijk het Spaanse leger voor Leiden in 1574 werd verdreven: de doorgestoken dijken, het stijgende water en de wind die de vloot van de prins richting de stad blies.⁶

De oorspronkelijke prent is dus aangepast aan de actualiteit van 1618, waarbij veranderingen zijn verwijderd of juist toegevoegd. Zoals ook de zeemeerman met zijn schelpenhoorn. In 1574-1575 blies hij de overwinning, en geen pamfletten. En was hij geen patriot. De pamfletten en de naam patriot zijn er in de latere versie dus bijgetekend. Volgens Joke Spaans moeten de pamfletten in de prent van 1618 op een negatieve manier geïnterpreteerd worden, omdat ze, net zoals de waardgelders en hun meesters, als gevaarlijk werden gezien voor de eenheid en goede orde.⁷ Hoewel pamfletten inderdaad verboden konden worden vanwege hun opruiende inhoud, is dat in de prent niet van toepassing. In tegendeel zelfs: hier moeten de pamfletten bekeken worden als iets positiefs. Ten eerste

⁵ Daniël R. Horst, *De Opstand in zwart-wit. Propagandaprenten uit de Nederlandse Opstand (1566-1584)* (Zutphen 2003) 150

⁶ Horst, *De Opstand in zwart-wit*, 150, 152.

⁷ Spaans, 'Imagining the Synod of Dordt', 355.

omdat het contraremonstrantse pamfletten zijn in een contraremonstrantse prent. De pamfletten zijn hier afgebeeld als een middel dat heeft geholpen om de Barneveldisten en hun waardgelders te verslaan. En ten tweede omdat ze worden uitgeblazen door een patriot. En hoe kunnen ze dan nog negatief zijn? Ook al hadden de pamfletten in kwestie een controversiële inhoud en waren ze gericht tegen de zittende regenten, ze waren geschreven uit dienst aan het vaderland. De pamfletten hadden als doel de eenheid van het vaderland juist weer te herstellen en haar vijanden te verdrijven, en zoals de *Vertoninghe der tegenwoordighe stant int vrye-Nederlandt* laat zien, was dat ook gelukt. De prent is daarmee een goed voorbeeld van hoe het begrip patriot werd gebruikt in de interne conflicten van de Republiek in de zeventiende eeuw. God had een einde gemaakt aan de noodsituatie van 1618, maar ook de patriotten en hun pamfletten hadden hun bijdrage geleverd: zij hadden de eendracht van het vaderland helpen herstellen. Wie zijn vaderland lief had, moest handelen.

5.1 Cijfers

De patriot als zeemeerman met schelpenhoorn was misschien een weinig voorkomende verbeelding van vaderlandretoriek, de achterliggende gedachte was in talloze pamfletten uit de zeventiende eeuw terug te lezen. Mijn onderzoek laat zien dat in de zeventiende-eeuwse Republiek op grootschalige wijze vaderlandretoriek in pamfletten werd gebruikt. In mijn analyse van de pamfletten uit de jaren 1618, 1619, 1650 en 1672 blijkt dat in meer dan de helft van de pamfletten de begrippen vaderland, patriot, natie of *patria* werden toegepast: in totaal 53 procent. In de onderstaande tabel nog eens de cijfers van de vier jaren naast elkaar.

Tabel 1. Overzicht resultaten.

Aantal pamfletten	1618	1619	1650	1672	Totaal
Geanalyseerd	304	177	419	770	1670
Met begrippen	174	85	191	428	878
Percentage 'hits'	57%	48%	46%	56%	53%

Deze cijfers laten goed zien hoe constant het gebruik van vaderlandretoriek was in de vier crisisjaren: telkens rond de vijftig procent. En ondanks de massale pamfletproductie van 1672, die in absolute aantallen voor een enorm verschil zorgt, blijft het percentage voor het Rampjaar in evenwicht met de andere drie jaren. Het blijkt zelfs dat in 1618 procentueel net iets meer pamfletten met vaderlandretoriek werden geproduceerd.

Voor elk van de vier jaren is een corpus samengesteld, met de uit de analyse verkregen pamfletten met begrippen. Hierbinnen is uitsplitsing naar het gebruik van de begrippen per jaar mogelijk. Dit laat de mogelijke verschillen en overeenkomsten in begripsgebruik zien.

Tabel 2. Overzicht begripsgebruik per jaar binnen corpus.

	1618	1619	1650	1672	Totaal
Aantal pamfletten	174	85	191	428	880
Patriot	97	19	76	144	336
Vaderland	144	66	148	373	732
Patria	13	7	4	16	40
Natie	48	19	82	156	305

Tabel 3. Overzicht begripsgebruik per jaar binnen corpus, in procenten.

	1618	1619	1650	1672	Totaal
Aantal pamfletten	174	85	191	428	880
Patriot	56%	22%	40%	34%	38%
Vaderland	83%	78%	77%	87%	83%
Patria	7%	8%	2%	4%	5%
Natie	28%	22%	43%	36%	35%

Uit de cijfers van tabel 2 en 3 kan als overduidelijke conclusie worden getrokken dat van de vier begrippen vaderland het belangrijkste was. Binnen de vier jaren is in het corpus van ieder jaar het gebruik van vaderland zeer hoog: rond de 80 procent, met 1672 als uitschieter, wanneer bijna 90 procent wordt gehaald. Het gemiddelde percentage van de vier jaren komt op 83 procent, een indrukwekkend getal. Dit wordt nog eens duidelijker wanneer dit cijfer, dat gebaseerd is op de corpussen van de vier jaren wordt geplaatst binnen *alle* pamfletten uit de vier jaren. Dan blijft nog steeds een veelzeggend percentage over: 44 procent van *alle* pamfletten uit de jaren 1618, 1619, 1650 en 1672 uit de Knuttelcatalogus bevat een of meerdere keren het begrip vaderland (zie tabel 5). Een overtuigend bewijs dat vaderland een belangrijke plaats innam binnen de pamfletliteratuur in de zeventiende-eeuwse Republiek. Hieronder ga ik daar verder op in.

Na vaderland kwam van de vier onderzochte begrippen patriot het vaakst voor in de pamfletten. Anders dan vaderland schommelt het gebruik van patriot in de vier jaren wat meer. De verschillen zijn in ieder geval groter: 22 procent in 1619 tegenover 56 procent in 1618. Twee jaren zitten onder het gemiddelde van 38 procent: 1619 en ook 1672. Dat het Rampjaar met 34 procent ook onder dit gemiddelde cijfer zit is opvallend, omdat het voor vaderland juist een piekjaar was. Mogelijk kwam dit doordat patriot in 1672 als middel om te mobiliseren concurrentie had gekregen van het begrip burger. Hierover later meer.

Het begrip dat procentueel gezien na vaderland en patriot het meest voorkwam was natie. Inhoudelijk heeft natie in dit onderzoek minder of geen aandacht gekregen. Dit omdat natie, hoewel het dus wel degelijk werd gebruikt (35 procent gemiddeld), geen onderdeel uitmaakte van de retorische strijd die in de pamfletten werd uitgevochten. Natie werd in de pamfletten uit de onderzochte jaren op een beschrijvende manier gebruikt, bijvoorbeeld wanneer over landen werd gesproken of om aan te geven uit welk land personen of groepen kwamen ('soldaten van de Spaanse natie').

Het Latijnse *patria* kwam het minst vaak voor binnen het pamflettencorpus. Wanneer het werd gebruikt, was dit meestal ook in Latijnse pamfletten, en deze waren in de minderheid. Het percentage Latijnse pamfletten binnen de corpussen lag voor drie van de vier onderzochte jaren onder de vijf procent, behalve in 1650. In 1618 en 1619 kwam het gebruik van *patria* nog iets boven het totaalgemiddelde van 5 procent uit, maar heel veel hoger zijn de cijfers niet. Het oorspronkelijke Latijnse *patria* kwam dus maar weinig voor in de pamfletten, maar in de ‘volkstalige’ variant werd het begrip juist zeer veel gebruikt. Op dezelfde manier leefde *patria* voort in het neologisme patriot, de liefhebber van het vaderland.

De hierboven gegeven cijfers zijn allen gebaseerd op de per jaar samengestelde corpussen. Ze laten dus zien hoe vaak binnen de groep pamfletten waarin een van de vier begrippen te vinden was, deze begrippen voorkwamen. Uit deze cijfers blijkt dat wanneer er vaderlandretoriek werd toegepast, dit bijna altijd vaderland was. Wanneer we deze cijfers binnen het *totaal* van de pamfletten uit de vier jaren plaatsen, kunnen we de vaderlandretoriek nog beter in perspectief plaatsen. Hieronder de cijfers binnen het totaal van de 1670 onderzochte pamfletten.

Tabel 4. Overzicht begripsgebruik, alle pamfletten.

Aantal pamfletten	Totaal	Percentage
	1670	100%
Patriot	336	20%
Vaderland	731	44%
Patria	40	2%
Natie	305	18%

Tabel 5. Overzicht begripsgebruik in percentages per jaar, totaal.

Aantal pamfletten	1618	1619	1650	1672	Totaal
	304	177	419	770	1670
Patriot	32%	11%	18%	19%	20%
Vaderland	47%	37%	35%	48%	44%
Patria	4%	4%	1%	2%	2%
Natie	16%	11%	20%	20%	18%

Deze twee overzichtstabellen tonen dat vaderland inderdaad een zeer veel gebruikt begrip was. Tabel 4 laat zien dat in bijna de helft van alle pamfletten uit de vier onderzochte jaren het begrip te vinden is. 1618 en 1672 waren twee jaren waarin vaderland vaker dan gemiddeld werd gebruikt, zoals uit tabel 5 blijkt. Patriot kwam in de vier jaren gemiddeld voor in een op de vijf pamfletten. Het vaakst werd patriot gebruikt in pamfletten uit 1618: in bijna een op de drie pamfletten. Wanneer we kijken naar de totaalcijfers in tabel 5 valt op dat 1672 in vergelijking met tabel 3 nu voor patriot dichterbij het gemiddelde zit, en het juist 1618 is dat opvalt. De cijfers voor de overige twee begrippen tonen nogmaals dat *patria*

zeer weinig werd gebruikt, en natie laat een constant gebruik zien, net onder het niveau van patriot.

In bijna een op de twee pamfletten uit de onderzochte jaren was dus vaderland te vinden, en in een op de vijf patriot. Ook als we voorzichtig zijn, kunnen we dus opnieuw stellen dat vaderlandretoriek veel werd gebruikt in pamfletten uit de Nederlandse Republiek. Doordat vergelijkbare cijfers voor andere landen nauwelijks beschikbaar zijn, is het lastig om deze resultaten te plaatsen binnen een groter perspectief van het gebruik van vaderlandretoriek. Onderzoek naar de pamfletten die tijdens de Fronde in Frankrijk verschenen over kardinaal Mazarin (de zogenaamde ‘Mazarinades’) en die bewaard worden in de Bibliothèque Mazarine in Parijs, laat wel zien dat in de Franse pamfletten, zowel wat betreft de titel als in de tekst zelf, begrippen zoals vaderland en patriot zeer zelden voorkomen, vermoedelijk in niet meer dan in 1 procent van de pamfletten.⁸ Hoewel er tijdens de Fronde in korte tijd zeer veel pamfletten gepubliceerd werden (meer dan 10.000), is in deze geschriften, in tegenstelling tot in de pamfletten uit de Nederlandse Republiek, dus zeer weinig vaderlandretoriek terug te vinden. Dit is echter het enige (en nog niet uitgewerkte) vergelijkingsmateriaal dat beschikbaar is. Daarbij heeft het onderzoek naar het begrip vaderland in de Republiek zich tot nu toe vooral gericht op anderen bronnen dan pamfletten, en wanneer wel pamfletten onderwerp van studie waren had dit onderzoek vooral een verkennend karakter, of werd de eerste periode van de Opstand onderzocht.⁹ Ofschoon hierdoor gekwantificeerd vergelijkingsmateriaal dus grotendeels ontbreekt, zijn de cijfers die uit mijn onderzoek zijn gekomen overtuigend genoeg om te stellen dat vaderlandretoriek in de Republiek zeer veel werd gebruikt. De vraag is nu natuurlijk waarom dit gebruik in de Republiek zo hoog was. Daarvoor moeten we eerst kijken naar de functie van de retoriek en begrippen.

5.2 De plicht van de patriot

De hierboven gegeven cijfers tonen een grootschalig gebruik van vaderlandretoriek in de vier onderzochte jaren. Dit lijkt de al eerder door Guido de Bruin geformuleerde stelling dat vaderlandsliefde ‘een vrij alledaags verschijnsel’ was in de Republiek te bevestigen.¹⁰ Maar dat verklaart nog niet waarom de pamfletschrijvers zo massaal deze retoriek toepasten.

⁸ Ik dank Robert von Friedeburg voor deze informatie. De collectie Mazarinades in de Bibliothèque Mazarine bestaat uit ongeveer 12.000 pamfletten (inclusief edities). Von Friedeburg heeft een deel van deze pamfletten onderzocht en kwam maar zelden vaderland of patriot tegen. Frankrijk werd in de pamfletten nooit als *patria* aangeduid, Parijs wel. Het cijfer van 1 procent is een schatting van Von Friedeburg.

⁹ Van de bijdragen in de *Vaderland*-bundel uit de Reeks Nederlandse Begripsgeschiedenis richt het artikel van Guido de Bruin zich specifiek op pamfletten in de zeventiende eeuw. Andere bijdragen onderzoeken andere bronnen of perioden. Het onderzoek van Alastair Duke is vooral gericht op de beginjaren van de Opstand.

Lang is in de historiografie het bestaan van de begrippen vaderland en patriot in de vroegmoderne tijd gekoppeld aan het bestaan van een vroegmoderne natie, of nationale identiteiten. Met deze ideeën is in de jaren tachtig van de twintigste eeuw afgerekend door modernisten zoals Gellner en Anderson, maar hun theorieën – dat naties producten zijn van de moderne tijd – geven geen antwoord op de vraag waar begrippen zoals vaderland en patriot (en ook natie) in de premoderne tijd dan wel voor stonden, en waarom ze werden gebruikt. Want het massale gebruik van de begrippen zoals in de onderzochte pamfletten zichtbaar is, toont dat zij niet zonder betekenis waren, integendeel. Wat het onderzoek van de modernisten wel duidelijk heeft gemaakt is dat het terugprojecteren van moderne concepten zoals nationalisme en nationale identiteit in de vroegmoderne tijd weinig zinvol, en ook niet zonder risico is. De begrippen natie en identiteit zijn inmiddels dusdanig onderwerp van onderzoek en discussie geweest dat er talloze verschillende theorieën en aannames aan kleven.¹¹ Wat het begrip natie veronderstelt: dat allen die behoren tot de natie dezelfde rechten hebben en er geen onderscheid meer wordt gemaakt op basis van afkomst of religie, en zij ook allen de mogelijkheid hebben tot bijvoorbeeld politieke participatie, was in de vroegmoderne tijd niet aan de orde.¹² Het gelijkheidsbeginsel bestond niet, zoals er ook geen sprake was van gemeenschap die een eenheid vormde op basis van een nationale identiteit.

Door de vaderlandretoriek en de begrippen vaderland en patriot buiten het kader van nationalisme en nationale identiteit te plaatsen, is er een alternatief mogelijk, waarmee het gebruik van de retoriek verklaard kan worden. Dit is het alternatief van ‘office’. Volgens Conal Condren had iedereen in de vroegmoderne maatschappij een bepaald ‘office’, een ‘ambt’ waarnaar een persoon functioneerde, en dat bestond uit een herkenbaar en onderscheidend stelsel van verantwoordelijkheden met de bijbehorende rechten of vrijheden, die nodig waren om het ambt uit te oefenen.¹³ Het ambt uitte zich in een *persona*, de rol waaraan de verantwoordelijkheden verbonden waren.¹⁴ Er werd verwacht dat mensen zich gedroegen volgens de voorwaarden van hun specifieke ambt. Sommige van deze ambten werden geformaliseerd volgens ceremonies, zoals het afleggen van een eed, waarbij iemand publiekelijk aangaf zich volgens de voorwaarden van zijn ambt te gedragen, en vanaf dat moment ook het *persona* aannam.¹⁵ Tegenwoordig bestaat deze eedaflegging nog steeds voor ambtenaren (iemand die een overheidsfunctie bekleedt), maar ook voor beroepen zoals arts of advocaat. Bekende voorbeelden van eedaflegging in de zeventiende-

¹⁰ Vgl. De Bruin, ‘Het begrip “vaderland”’, 143.

¹¹ Von Friedeburg, ‘The Office of the Patriot’, 242.

¹² Von Friedeburg, ‘The Office of the Patriot’, 243.

¹³ Deze opvatting van het begrip ‘ambt’ moet vanzelfsprekend niet vergeleken worden met de betekenis die ambt heeft in de moderne bureaucratische maatschappij. Het *WNT* geeft voor de oude betekenis van ambt die nu niet meer in gebruik is: ‘De dienst of bediening die iemand te vervullen, het werk dat hij te verrichten heeft, de taak of plicht die op hem rust.’

¹⁴ Conal Condren, *Argument and Authority*, 29.

¹⁵ Condren, *Argument and Authority*, 25.

eeuwse Republiek zijn de eden van burgers of schutters, die zich met hun eed committeerden aan de voorwaarden van hun positie, bijvoorbeeld het assisteren van het stadsbestuur en het beschermen van de stedelijke rechten en privileges.¹⁶ Maar niet alle ambten waren geformaliseerd. Voorbeelden van ambten die wel geclaimd werden maar geen formele tekens van identificatie hadden waren volgens Condren filosoof, dichter en ook patriot.¹⁷ Verbonden met ieders ambt was ook de verhouding met andere ambthouders, bijvoorbeeld regent-onderdaan, maar ook de relatie tussen ouder-kind, of tussen echtgenoten. In het ambt waren dus de machtsverhoudingen vastgelegd. Op sommige momenten konden deze verhoudingen echter doorbroken worden. Een manier om dat te bereiken was door de liefde voor het vaderland, en zo het ambt van patriot, aan te spreken. Conflicterende plichten konden op deze manier ter zijde worden geschoven.¹⁸ Een onderdaan was bijvoorbeeld gehoorzaamheid verplicht aan zijn overheden, maar wat nu als de onderdaan zag dat die overheden niet in staat waren hun plichten uit te voeren (zoals bescherming tegen de vijand)? Dan kon met verwijzing naar de liefde voor het vaderland het ambt van de patriot worden aangeropen, dat het bestaande ambt van onderdaan oversteeg, zodat aanspraak gemaakt kon worden op andere plichten, verantwoordelijkheden en rechten. Het verwijzen naar vaderland, het benoemen als patriot, stelde dus de onderdaan in staat op te treden, en daarmee de hiërarchie van ambten, en dus van machtsverhoudingen, te doorbreken.

De begrippen vaderland en patriot in de Nederlandse pamfletten moeten dan ook begrepen worden vanuit deze context: als onderdeel van een debat over rechten, plichten en machtsverhoudingen. Wie het ambt van patriot aannam, en stelde te spreken of handelen vanuit liefde voor het vaderland, kon gebruik maken van een ‘protective mantle’ zoals Condren het noemt, die het mogelijk maakte om commentaar te geven dat anders als vrijpostig werd gezien, en waardoor kritiek werd omgebogen in een vorm van loyaliteit.¹⁹ De bescherming die het ambt van patriot bood kon bijvoorbeeld beschuldigingen van rebellie voorkomen.²⁰ Het aanroepen van het vaderland maakte het mogelijk om tussen de vaste verhoudingen door te manoeuvreren of deze te ontstijgen, en om groepen die normaal gesproken geen politieke verantwoordelijkheden hadden, nu bij politieke kwesties te betrekken.²¹ In tijden van nood overstegen de plichten aan het vaderland en God alle andere verplichtingen, waardoor ieder privépersoon publieke verantwoordelijkheden kreeg.²² Het beroep op het vaderland was een mobilisatiemiddel, en maakte het mogelijk om uitzonderlijke of zelfs twijfelachtige acties te legitimeren.²³

¹⁶ Voorbeelden van schutterseden uit Leiden en Rotterdam uit 1618 en 1619: Kn. 2576 en Kn. 2955.

¹⁷ Condren, *Argument and Authority*, 25.

¹⁸ Condren, *Argument and Authority*, 28.

¹⁹ Condren, *Argument and Authority*, 150.

²⁰ Condren, *Argument and Authority*, 191.

²¹ Condren, *Argument and Authority*, 155.

²² Condren, *Argument and Authority*, 151, 157.

²³ Condren, *Argument and Authority*, 158.

Condren heeft zich in zijn studie naar ‘office’ geconcentreerd op Engeland. Robert von Friedeburg heeft zich gericht op Duitsland, en laat zien hoe in Hessen edelen zich tegenover hun vorst positioneerden en in hun machtsstrijd het ambt van patriot creëerden, om zo aanspraak bepaalde rechten te kunnen maken.²⁴ Mijn onderzoek naar de vaderlandretoriek in de Republiek laat zien dat ook in de Nederlandse pamfletten uit de crisisjaren liefde voor het vaderland werd ingezet ter mobilisering en legitimering van handelen, en het ambt van de patriot werd aangeroepen om bepaalde rechten en plichten te kunnen opeisen. Pamflettisten verantwoordden hun polemische, vaak tegen de overheden zeer kritische geschriften, door te stellen dat zij schreven uit liefde voor hun vaderland, en riepen tegelijkertijd hun lezers op om niet meer weg te kijken, maar hun ogen te openen en in actie te komen. De contraremonstranten in 1618 konden zich verzetten tegen de door Oldenbarnevelt en zijn ‘Ligue’ gevoerde politiek door te stellen dat deze door de remonstranten te steunen de twisten in de hand werkten, en daarmee het vaderland grote schade toebrechten. En dat konden goede patriotten niet toestaan.

Contraremonstrantse schrijvers die in hun geschriften hun tegenstanders hevig aanvielen, en zich bewust waren van de mogelijke problematische gevolgen hiervan, rechtvaardigden hun schrijven door te verwijzen naar de ‘ghemeenene noodt’ en de staat waarin het vaderland verkeerde: deze *vereiste* het van hun om de pen op te nemen.²⁵ Een drukker uit 1650 stelde in zijn voorwoord dat hij het nodig vond ‘ten dienste van ons Vaderlandt, en de waare Gereformeerde Kerk’, zijn pamflet uit te geven. En de auteur van hetzelfde geschrift benadrukte dat hij zijn gedachten op papier zette om ‘ten aanzien van het Vaderlant, en de noodtzakelijkheid, mijn plicht waar te nemen’. Want niets was ‘noodtzaakelijker, voor den dienst van ons aangevochte Vaderlandt’ dan het bestrijden van tegenstanders die de gemeente tegen de magistraat opzetten. Het was nu gevaarlijker te zwijgen dan te schrijven.²⁶

Willem II verantwoordde zijn acties in juli 1650, waarbij hij zijn feitelijke meerderen gevangen nam, door te stellen dat hij handelde voor het behoud van het vaderland, zoals ook de burgers in het Rampjaar hun oproeren rechtvaardigden: het vaderland stond in brand, dus moest er ingegrepen worden. Dat groepen die normaal gesproken geen politieke rol speelden hierbij het voortouw namen was te verklaren vanuit ‘nood breekt wet’, en daarbij: de regenten bleken niet in staat de brand te blussen of sterker nog, ze hadden deze zelf aangestoken en waren daarmee landverraders. Daarom kwamen de burgers in actie, uit liefde voor het vaderland.²⁷

Een directe en sterke verwijzing naar het ambt van de patriot was te vinden in het *Noodtwendigh ende Levendigh Discours* uit 1618, dat niet alleen wees op de vrijheid en de

²⁴ Robert von Friedeburg, ‘The Making of Patriots’.

²⁵ *Provisionele Openinghe* (Kn. 2634), 3.

²⁶ O.M.P., *Bedenkingen en Antwoort* (Kn. 6862), A1v, 1-2.

²⁷ *Bedenkingen Over het geene door de Borgeryen van Hollandt Is te weegh gebracht* (Kn. 10265), 4, 8.

rechten die patriotten hadden om te waarschuwen voor de ondergang van de religie en het vaderland, maar ook stelde dat de liefde voor het vaderland natuurlijk was, net als het zorg dragen voor de welvaart van de vrouwen, kinderen en medeburgers. De auteur maakte zijn lezers duidelijk dat het hen zelfs door God werd geboden, en ‘den eedt daer mede wy verplicht zijn, eyscht het van ons.’²⁸ Een ander pamflet uit hetzelfde jaar wees eveneens op de verbondenheid ‘van Godts, natuere, ende ampts wegghen’ aan het vaderland.²⁹ Niet toevallig zijn dit beide voorbeelden afkomstig uit pamfletten van contraremonstrantse zijde, de groep binnen het conflict van de Bestandtwisten die zich niet vertegenwoordigd voelde door het zittende bestuur. Via vaderlandretoriek in hun pamfletten probeerden de contraremonstrantse auteurs niet alleen hun eigen schrijven te rechtvaardigen, ze probeerden ook hun achterban te mobiliseren en te activeren om zich politiek te verzetten. Een jaar later, in 1619, zouden remonstrantse schrijvers net zo goed wijzen op hun diensten voor het vaderland. Want nu waren zij door Maurits’ ingrijpen hun machtspositie kwijtgeraakt, en moesten zij zich verdedigen tegen beschuldigingen van landverraad en papisme. Remonstrantse pamflettisten schreven dat zij net zo goed als de contraremonstranten liefhebbers van het vaderland waren, daarom zouden zij ook net zo veel recht moeten hebben om hun geloof in vrijheid te kunnen uitoefenen.³⁰ De remonstranten verwezen in hun pamfletten dan ook vaak naar het vaderland ter verdediging: zij hadden zich altijd ingezet voor het vaderland, hadden het beste voor met het vaderland en waren patriotten: het vaderland zou verloren gaan door alle twist en onrust.

De anonieme pamflettist I.I.V.P. uit 1672 was heel stellig over de verplichtingen die het vaderland opriep, en hij opende zijn pamflet *Hollandt Hollende Na ’t Verderf* op volgende wijze:

‘Seer Waerde, hert-lieve, en jammerlijck bedruckte Vaderlandt, van wien wy geboren, en voor wien wy ter werelt gekomen zijn, aen wien wy ons leven, goedt, en bloedt schuldig zijn, aen wien wy verbonden zijn, so lang wy den adem in de neuse dragen, en so lang de levende geest dit onse lichaem roert, aen wiens dienst wy verplicht zijn, so lang wy op aerden zijn.’³¹

De auteur richtte zich rechtstreeks tot het vaderland, dat werd getroffen door groot onheil. De inwoners waren radeloos, de krijgslieden moedeloos en de oversten trouweloos, zo typeerde hij de situatie.³² Hij beklagde zijn vaderland (dat hij expliciteerde als Holland). De schuld voor het onheil lag bij de in zonden vervallen inwoners zelf, maar troost bood de schrijver ook, en die troost kwam in zijn geval van God. Daarmee past *Hollandt Hollende*

²⁸ *Noodtwendigh ende Levendigh Discours* (Kn. 2610), 5.

²⁹ *Practycke van den Spaenschen Raet* (Kn. 2618), 4.

³⁰ [Barlaeus], *Clachte ende Bede* (Kn. 2733), 4-5.

³¹ I.I.V.P., *Hollandt Hollende Na ’t Verderf, Beklaegt, Bestraft, Getroost* (Kn. 10280; Amsterdam 1672) 3.

³² I.I.V.P., *Hollandt Hollende Na ’t Verderf* (Kn. 10280), 7.

Na 't Verderf tussen de vele andere religieus geïnspireerde pamfletten uit het Rampjaar, die de oorzaken van de oorlog vonden in het zondige gedrag van de Nederlanders: het pamflet fulmineerde bijvoorbeeld tegen de triktrakborden en kaartspelen die beter verkochten dan de Bijbel of een psalmenboek.³³ De Nederlanders waren ver van God af komen te staan, maar konden uiteindelijk ook weer door God gered worden. Daarmee was de boodschap van zijn pamflet een van velen, maar interessanter is dat I.I.V.P. zijn lezers de belangen van het vaderland duidelijk maakte. Zij waren niet alleen in het vaderland geboren, maar ook vóór het vaderland. Dit betekende dat zij het vaderland hun leven, goed en bloed verschuldigd waren. Zolang zij leefden waren zij verbonden aan het vaderland, en hadden zij de plicht hun diensten voor het vaderland te verrichten. En dat kon dus ook de plicht zijn om het leven voor het vaderland te geven.

Terwijl we een grootschalig gebruik van vaderlandretoriek in pamfletten uit de Republiek zien, werd volgens Maurizio Viroli de taal van het patriottisme in de zeventiende eeuw juist naar de achtergrond verdrongen door het absolutisme en de taal van 'reason of state', waarbij de hoogste bron van loyaliteit niet meer het vaderland, maar de vorst was.³⁴ Volgens Viroli maakte het republikeins patriottisme vanaf midden zestiende eeuw een periode van verval en opleving door. In de verschillende republieken die er in het door monarchieën en vorstendommen gedomineerde Europa nog waren bleef het republikeins patriottisme bestaan, en in landen waar de bevolking in opstand kwam tegen buitenlandse overheersing kwam het weer terug. Waar politieke vrijheid was, bleef ook het republikeins patriottisme in gebruik, wanneer de politieke vrijheid herwonnen moest worden, kwam het republikeins patriottisme volgens Viroli weer terug.³⁵ Patriottisme was onderdeel van de strijd voor politieke onafhankelijkheid, en als voorbeelden hiervan ziet Viroli de Nederlandse Opstand, en de opstand in Napels in 1647, waar de leiders van het Napolitaanse verzet zich beriepen op het vaderland als de hoogste bron van loyaliteit.³⁶ Ook in zeventiende-eeuws Engeland, tijdens de Burgeroorlog, was het republikeinse patriottisme met zijn liefde voor de vrijheid sterk.³⁷ Maar hier tegenover ziet Viroli in Engeland ook 'monarchial patriotism', dat stelde dat een ware patriot een royalist was.³⁸ Konden in Engeland het republikeinse en monarchale patriottisme misschien nog naast elkaar bestaan, zoals hierboven al gesteld had volgens Viroli in continentaal Europa het absolutisme het republikeinse patriottisme verdrongen. Binnen het absolutisme was geen plaats meer voor een taal die sprak over vrijheid en het algemeen belang, maar draaide het om de belangen van de

³³ I.I.V.P., *Hollandt Hollende Na 't Verderf* (Kn. 10280), 11.

³⁴ Viroli, *For Love of Country*, 42-43.

³⁵ Viroli, *For Love of Country*, 41.

³⁶ Viroli, *For Love of Country*, 42.

³⁷ Viroli, *For Love of Country*, 51.

³⁸ Viroli, *For Love of Country*, 56.

vorst, en de verplichtingen aan de vorst.³⁹ Absolutisme betekende hier dus onderwerping aan de ‘vader des vaderlands’.

Viroli’s onderscheid tussen het absolutisme en republicanisme is misschien te scherp, en toont alleen de uitersten zonder ruimte voor een midden open te laten.⁴⁰ Maar Viroli’s stelling dat het begrip patriot sterk verbonden was met republieken van burgers, lijkt wel bevestigd te worden door de cijfers uit de Nederlandse pamfletten. In de zeventiende-eeuwse Republiek (waaraan Viroli overigens geen verdere aandacht besteedt) was er geen sprake van een verval van de taal van het patriottisme. Hier was het patriottisme niet verdwenen. Het diende niet meer als wapen in de strijd tegen een buitenlandse overheerser, maar werd wel ingezet binnen politieke debatten en had nog steeds een sterke verbondenheid met vrijheid. De onderzochte pamfletten bewijzen dat in de Verenigde Provinciën het patriottisme nog zeker leefde, als taal van de Republiek. Dit was geen taal van vroegmodern nationalisme, maar een taal van plichten, rechten en verantwoordelijkheden, met het aanroepen van het vaderland als middel om vaste machtsverhoudingen te kunnen overstijgen of doorbreken. Een taal waarin de opvattingen over ambten (*office*) een belangrijke plaats in namen. De oorsprong van deze taal lag in de eerste decennia van de Nederlandse Opstand.

De theoretici van de Nederlandse Opstand waren volgens Viroli belangrijke voortzitters van de taal van het klassieke patriottisme (dat wil zeggen het patriottisme gebaseerd op de Romeinse Oudheid).⁴¹ Daarmee komen we weer terug bij Willem van Oranje en zijn medestanders. Zoals al eerder geschreven, speelde Willem van Oranje een belangrijke rol bij de introductie van het begrip patriot in de Nederlanden. Had patriot lang een neutrale lading gehad (het betekende enkel landgenoot); door Willem van Oranje werd het een politiek geladen begrip, dat stond voor degenen die partij kozen tegen overheersing van de Spaanse landheer.⁴² Alastair Duke weet ‘de geboorte van de patriotten’ zelfs nauwkeurig te traceren: in de herfst van 1576, toen de Staten van Brabant besloten op te treden tegen muitende Spaanse soldaten die hun gewest teisterden. De Brabantse Staten verdedigden hun optreden door zich patriot te noemen, en Willem van Oranje toonde zijn steun door in brieven aan de Brabantse vertegenwoordigers hetzelfde te doen.⁴³ Tegenover de patriot werd de landverrader geplaatst, eveneens een begrip dat in opkomst was, en door Oranje en zijn

³⁹ Viroli, *For Love of Country*, 43.

⁴⁰ Vgl. Robert von Friedeburg, “‘Patria’ und ‘Patriotten’ vor dem Patriotismus. Pflichten, Rechte, Glauben und die Rekonfigurierung europäischer Gemeinwesen im 17. Jahrhundert” in: Idem (ed.), *‘Patria’ und ‘Patriotten’*, 7-54, aldaar 32-33.

⁴¹ Viroli, *For Love of Country*, 42.

⁴² Duke, ‘In Defence of the Common Fatherland’, 58, 70-71, 74.

⁴³ Duke, ‘In Defence of the Common Fatherland’, 57-58, 73. Het bekendste voorbeeld van deze muiterijen is de Spaanse Furie, de plundering van Antwerpen door Spaanse troepen die begon op 4 november 1576 en enkele dagen duurde. Hierover: Peter Arnade, *Beggars, Iconoclasts, and Civic Patriots. The Political Culture of the Dutch Revolt* (Ithaca en London 2008) 243-259; Israel, *The Dutch Republic*, 185.

medestanders sinds 1568 werd gebruikt voor degenen die zich tegen de zaak van de prins keerden.⁴⁴

Ook vaderland nam een belangrijke plaats in binnen Oranjes retoriek. Alle Nederlanders, zowel katholieken als protestanten moesten aan hun plicht voldoen om de privileges te beschermen tegen Alva en de Spanjaarden. Wie door zijn eed verbonden was aan de koning (zoals ambt dragers dat waren) werd er in pamfletten op gewezen dat iedere Nederlander 'nog door een zwaardere eed gebonden was, namelijk door een natuurlijke of ingeboren eed van trouw aan het vaderland', zoals K.W. Swart schreef.⁴⁵ Op deze manier probeerde Oranje bij de Nederlanders een loyaliteit aan te spreken die boven hun verplichtingen aan stad, geboortestreek, religie of de koning stond. Het zwaartepunt van de loyaliteit moest bij het 'gemene vaderland' liggen.⁴⁶ Hier zien we dus dat vaderlandretoriek werd gebruikt ter mobilisatie en legitimatie, en een beroep werd gedaan op de verplichtingen aan het vaderland en het ambt van de patriot. In pamfletten van aanhangers van Oranje uit de jaren 1570-1590 zijn dergelijke argumentaties terug te lezen, waarbij de pamflettisten verwezen naar de plichten aan het vaderland, vaak met klassieke bronnen zoals Cicero ter ondersteuning.⁴⁷ Zoals de auteur van *Politicy Onderwijs* (1582), die *De officiis* meerdere malen aanhaalde en citeerde, en stelde 'dat men tot gheen saecke soo verbonden en is, als totten vaderlande, ende datmen de welvaart des vaderlandts, der welvaerts des vaders (den noot des vereysshende) behoort te prefereren.'⁴⁸

Volgens Duke was de vaderlandretoriek sterk verbonden met wat hij noemt 'hispanophobia', de angst voor en haat tegen de Spanjaarden. De anti-Spaanse gevoelens waren belangrijk voor de eenheidsvorming binnen de Nederlanden: Spanje was de gezamenlijke

⁴⁴ Duke, 'From King and Country', aldaar 130-131; Swart, 'Wat bewoog Willem van Oranje', 567.

⁴⁵ Swart, 'Wat bewoog Willem van Oranje', 566. Oranje was niet de eerste die verwees naar het 'gemene vaderland': Duke, 'In Defence of the Common Fatherland', 71.

⁴⁶ Swart, 'Wat bewoog Willem van Oranje', 567. Over de rol van Willem van Oranje ook Arnade, *Beggars*, 260-303.

⁴⁷ Bijvoorbeeld in *The Dutch Revolt*. Martin van Gelderen (ed.) (Cambridge enz. 1993) 125, 145, 165-168, 171, 173, 219. Zie ook Karin Tilmans, 'De ontwikkeling van een vaderland-begrip in de laat-middeleeuwse en vroeg-moderne geschiedschrijving van de Nederlanden' in: Van Sas (ed.), *Vaderland*, 7-53, aldaar 51.

⁴⁸ *Politicy Onderwijs. Inhoudende diuersche ende seer ghewichtige Argumenten ende bewijs-rededenen, ghefondeert soo wel in Godes woort, als geschreuen Keyserlijke Rechten, en autoriteyten der Heydensche schrijueren, daer by crachtelijck bewesen wordt, dat niet sonder oorsaecke ende trefelijcke motyuen, Sijne Excellencie, ende de Generaele Staten van de ghe-vnieerde Nederlanden, versuecken datmen met nieuwen Eede, der Coninck van Spaignien ende sijne adherenten soude versaecken, ende der teghenwoordigher Ouericheyt, d'Lant ende malcanderen teghen de selue Hulde ende Trouwe belouen, maer omme oock den seluen Eedt by eenen yghelijcken (willende goet Patriot wesen) behoort ghesolemnizeert ende ghedaen te worden* (Kn. 581; Mechelen 1582) E4v. Moderne Engelse vertaling in *The Dutch Revolt*, 224. Over dit pamflet en de verwijzingen naar Cicero: Martin van Gelderen, 'Liberty, Civic Rights, and Duties in Sixteenth-Century Europe and the Rise of the Dutch Republic' in: Janet Coleman (ed.), *The Individual in Political Theory and Practice* (Oxford enz. 1996) 99-122. P.A.M. Geurts was weinig onder de indruk van *Politicy Onderwijs*: hij noemt het 'Een geschrift zonder betekenis van iemand, die zijn vrije tijd nog nuttig wil besteden.' P.A.M. Geurts, *De Nederlandse Opstand in de pamfletten, 1566-1584* (derde druk; Utrecht 1983) 112.

vijand.⁴⁹ En dit zou Spanje ook lang blijven, tot Frankrijk in de laatste decennia van de zeventiende eeuw het stokje overnam.

De oorsprong van de vaderlandretoriek lag dus in een tijd van opstand en oorlog. Die oorlog werd niet alleen met het zwaard en het musket uitgevochten, maar ook met de pen en drukpers: er werden massaal pamfletten en prenten gedrukt, die onderdeel werden gemaakt van de strijd tegen Spanje.⁵⁰ Het vaderland en de patriotten zijn sindsdien niet meer uit de pamfletten verdwenen. De vaderlandretoriek in de zeventiende-eeuwse Nederlandse pamfletten was daarmee een voortzetting van de ‘papierenen oorlog’ of ‘media oorlog’ die de Opstand ook was, alleen nu in de context van binnenlandse conflicten.⁵¹

Want van een strijd tegen een buitenlandse overheerser was in de vier onderzochte jaren geen sprake. In 1618-1619 was de Spaanse dreiging nog altijd dichtbij, maar lag de oorlog tijdelijk stil. Het conflict wat speelde was intern: inwoners van de Republiek, en vooral van het gewest Holland, stonden tegenover elkaar. In 1650 was Spanje door de Vrede van Munster ‘erfvijand af’, hoewel niet iedereen zoveel vertrouwen had in het vredesakkoord. Ook in 1650 waren het interne twisten die de Republiek in onrust brachten. Een nieuwe gezamenlijke vijand liet zich wel overduidelijk zien in 1672: Frankrijk, belichaamd in de machtsbeluste koning Lodewijk XIV. Maar ook in het Rampjaar kwam het gevaar niet enkel van buiten: de binnenlandse onrust droeg net zozeer (in ieder geval minstens evenveel) bij aan de reputatie die het jaar heeft gekregen.

Hoewel in een heel andere context dan in de zestiende eeuw, toen Willem van Oranje en zijn propagandisten zoveel mogelijk Nederlanders achter zich probeerden te krijgen en hen trachtten te mobiliseren voor de strijd tegen de Spaanse overheersing, bleef in de zeventiende eeuw de door Oranje toegepaste vaderlandretoriek bestaan. De taal van de zestiende-eeuwse opstandelingen veranderde nauwelijks, maar werd door zeventiende-eeuwse pamflettisten getransponeerd naar hun eigen conflicten, en toegepast op binnenlandse onrust of op de dreiging van een nieuwe buitenlandse agressor. In die zin was Oranjes vaderlandretoriek een succes gebleken: een eeuw later werden de door hem en zijn medestanders geïntroduceerde en grootgemaakte begrippen vaderland, patriot en ook landverrader nog steeds gebruikt. Maar de retoriek kon niet zo lang blijven voortbestaan zonder gunstige voorwaarden, zonder een ‘voedingsbodem’. In de Republiek waren deze aanwezig in het sterk gedecentraliseerde politieke bestel, waarin steden en hun burgers een grote rol speelden.

⁴⁹ Duke, ‘In Defence of the Common Fatherland’, 65, 68, 73. Ook: Judith Pollmann, ‘Eine natürliche Feindschaft: Ursprung und Funktion der schwarzen Legende über Spanien in den Niederlanden, 1560-1581’ in: Franz Bosbach (ed.), *Feindbilder. Die Darstellung des Gegners in der politischen Publizistik des Mittelalters und der Neuzeit* (Keulen, Weimar en Wenen 1992) 73-93.

⁵⁰ Alastair Duke, ‘Posters, Pamphlets and Prints: The Ways and Means of Disseminating Dissident Opinions on the Eve of the Dutch Revolt’, *Dutch Crossing* 27 (2003) 23-44.

⁵¹ De term ‘papierenen oorlog’ in Geurts, *De Nederlandse Opstand*, vii; Judith Pollmann spreekt over een ‘true media war’: Judith Pollmann, ‘No Man’s Land. Reinventing Netherlandish Identities, 1585-1621’ in: Robert

5.3 Burger en patriot, stad en vaderland

Meer dan de helft van de inwoners van de Republiek woonde in Holland, Zeeland en Friesland, en een groot deel hiervan woonde in steden.⁵² Verdediging van steden was in de eerste plaats een taak van de steden zelf, en van essentieel belang hierbij waren de schutterijen, de stadsmilities. Zij hadden als primaire taak de stadsverdediging, en hadden in het laatste kwart van de zestiende eeuw een militair karakter gekregen. Door de politieke en militaire functie van de schutterijen was een deel van de stedelijke bevolking (burgers) dus gewapend, en verantwoordelijk voor de veiligheid van de stad. De schutters waren trots op hun status als beschermers van de stedelijke gemeenschap, en droegen deze trots, vaak gebaseerd op daden in het verleden (zoals de Opstand) uit in gedichten, stadsgeschiedenissen en schilderijen.⁵³ Niet voor niets waren de schutters in Leiden in 1617-1618 bijzonder verontwaardigd toen het stadsbestuur waardgelders aannam ter bescherming: deze huursoldaten hadden geen verbondenheid met de stad. De schutterijen lieten zich niet alleen vereeuwigen op schilderijen, ze moesten zich ook daadwerkelijk inzetten voor de verdediging van hun stad, zoals in Amsterdam in 1650, of zelfs van het land, toen in 1672 Hollandse schutters verschillende garnizoensteden moesten bemannen, zoals ook Hollandse boeren tevergeefs richting de IJssellinie werden gestuurd om de opmars van de Franse troepen te stuiten.⁵⁴

Niet alleen de schutterijen, ook andere inwoners konden in geval van nood bijdragen aan de verdediging en naar de wapens grijpen. Dit gebeurde bijvoorbeeld tijdens de aanslag op Amsterdam in 1650. Aanvankelijk was er grote schrik onder de Amsterdammers, die de soldaten aanzagen voor buitenlandse vijandelijke troepen, maar vervolgens zetten zij zich eensgezind in voor de verdediging van de stad, iets wat door sommige pamfletschrijvers extra werd benadrukt.⁵⁵ Een ander voorbeeld was natuurlijk Aardenburg in 1672, waar vrouwen een veelgeprezen aandeel hadden in het afslaan van de Franse stormloop op de stad.

Ook op andere momenten konden de gewapende burgers een belangrijke machtsfactor zijn in de steden, zoals duidelijk bleek tijdens de oproeren tegen magistraten in het Rampjaar, en ook, zij het in mindere mate, tijdens de Bestandstwisten, bijvoorbeeld bij de

Stein en Judith Pollmann (eds.), *Networks, Regions and Nations. Shaping Identities in the Low Countries, 1300-1650* (Leiden en Boston 2010) 241-261, aldaar 241.

⁵² Frijhoff en Spies, *1650*, 155.

⁵³ Knevel, *Burgers in het geweer*, 215-216, 232-234.

⁵⁴ Knevel, *Burgers in het geweer*, 254-257. Ook tijdens de oorlog tegen Spanje werden Hollandse schutters herhaaldelijk naar frontiersteden in het zuiden en oosten gestuurd. Ibidem, 255.

⁵⁵ Bijvoorbeeld in *Amsterdams Journael* (Kn. 6704), 18: 'Het was verwonderens waerdig om aen te sien, hoe een Stad gewent tot rust en vrede, in een ogenblik soo couragieuselijk de wapenen kon aengorden, om selfs voor honderd duysend Vyanden te bestaen', en over de organisatie van de werkzaamheden voor de verdediging 22: '...en alles, in het kort, in sulck een fatsoen gebragt, als of men een week daer mee besig was geweest, en geduerig op de Frontieren aen de Vyanden gelegen hadde. Dit alles dede op een dag een Stad, die nimmermeer van Oorlog gehoort had.' De eensgezindheid van de burgers op 24.

onrust in Leiden en Haarlem. Niet alleen stonden de schutters het stadsbestuur bij om de orde te handhaven, ze konden zich ook tegen de magistraten keren wanneer zij dit nodig achtten, zoals in 1672 gebeurde.

Binnen de stadsmuren konden de burgers politieke invloed uitoefenen door het aanspreken van de rechten en plichten die hoorden bij het burgerschap, dus het ambt van de burger. Door de politieke structuur van de Republiek was de eigen stad de basis wanneer inwoners van steden ook op hogere niveaus – gewestelijk of generaliteits – bestuurlijke inspraak of verandering wilden. De steden zonden hun vertegenwoordigers naar de Statenvergadering van de provincie, en de provincie had weer gedeputeerden in de Staten-Generaal. Wanneer inwoners van steden bestuurlijke verandering wilden, zoals in 1672, of dat nu op stedelijk, gewestelijk of generaliteitsniveau was, was de basis altijd de eigen stad. Petities werden ingediend op alle niveaus, maar wanneer een lokale indiener iets gedaan wilde krijgen op een hoger niveau (bijvoorbeeld gewestelijk), was het belangrijk om eerst steun te krijgen van de stedelijke regering.⁵⁶ Hiervoor was burgerschap van groot belang.

Burgerschap was in de zeventiende eeuw gebonden aan een specifieke stad. Nationaal burgerschap bestond nog niet. De rechten, privileges en plichten die bij het burgerschap hoorden waren daardoor ook verbonden aan die ene specifieke stad.⁵⁷ Vanuit het burgerschap aanspraak maken op die rechten, en in die rechten legitimering vinden voor bijvoorbeeld oproer, was dus ook alleen mogelijk binnen de context van de eigen stad. Patriot daarentegen was algemeen en niet gekoppeld aan een specifieke locatie en – anders dan burger – ook niet formeel vastgelegd. Het was dus niet verbonden met concrete rechten en privileges.⁵⁸ Wie op basis van privileges het bestuur van de stad wilde veranderen, kon dus met het begrip burger beter uit de voeten. Het stedelijke karakter van de oproeren in het Rampjaar kan verklaren waarom in pamfletten uit 1672, naast verwijzingen naar patriotten en het vaderland, ook veelvuldig het burgerschap werd aangesproken en gewezen werd op de verantwoordelijkheden van burgers.⁵⁹

Maar wat als er nu kwesties speelden die groter waren dan de grenzen van de stedelijke gemeenschap, als er sprake was van zaken van ‘nationaal belang’? Bijvoorbeeld bij

⁵⁶ Van Nierop, ‘Popular participation in the Dutch Republic’, 284-285. Ook: Henk van Nierop, ‘Private Interests, Public Policies: Petitions in the Dutch Republic’ in: Arthur K. Wheelock, Jr. en Adele Seef (eds.), *The Public and Private in Dutch Culture of the Golden Age* (Newark en Londen 2000) 33-39.

⁵⁷ Van Nierop, ‘Popular participation in the Dutch Republic’, 280-281; Maarten Prak, ‘Burghers into Citizens: Urban and National Citizenship in the Netherlands during the Revolutionary Era (c. 1800)’, *Theory and Society* 26 (1997) 403-420, aldaar 403.

⁵⁸ Vgl. J.J. Woltjer, ‘Dutch Privileges, Real and Imaginary’, in: J.S. Bromley en E.H. Kossmann (eds.), *Some Political Mythologies Britain and The Netherlands V* (Den Haag 1975) 19-35, aldaar 27-35. Belangrijk hierbij zijn ook de schutterijen, die tot in de jaren tachtig van de zestiende eeuw een politieke rol hadden in de steden, en bij de oproeren in 1672 een essentiële rol speelden. Vaak werden schutters ook aangeduid als burgers. Maarten Prak, ‘Citizens and Popular Politics in the Dutch Republic’, *Eighteenth-Century Studies* 30 (1997) 443-448, aldaar 446; Idem, ‘Velerlei soort van volk’, 36.

⁵⁹ Opvallend is dat in de gesprekspamfletten uit 1672 geen provinciale vertegenwoordigers werden opgevoerd, maar juist stedelijke. Dit in tegenstelling tot 1650. Dingemanse, *Rap van tong*, 249 en noot 284 aldaar.

conflicten over de religie, of over andere bedreigingen die meerdere steden, het gewest of zelfs alle provincies aangingen. Dan was het beroepen op het vaderland en het ambt van patriot het middel tot legitimering en activering. Een voorbeeld met behulp van de pamfletten uit het corpus van 1672 kan dit verduidelijken. Binnen het door mij samengestelde corpus van 430 pamfletten uit het Rampjaar bevinden zich in totaal 15 gedrukte rekestes of petitiees.⁶⁰ Dit aantal lijkt klein, zeker aangezien het medium juist als zo belangrijk werd beschouwd voor de burgerbeweging.⁶¹ Maar dit kleine aantal verschilt niet veel van een andere inventarisatie van de Knuttelcollectie voor 1672, waarbij 5 procent van 530 pamfletten als petitiees is ingedeeld.⁶² Wanneer we kijken naar de 15 rekestes uit mijn corpus, afkomstig uit de maanden juli tot oktober, valt op dat wanneer in een van deze rekestes het begrip patriot of vaderland werd gebruikt, in deze rekestes ook altijd een duidelijk ‘bovenlokaal’ element te vinden was. Dat kon bijvoorbeeld zijn de vredesonderhandelingen met Frankrijk of het stadhouderschap van de prins.⁶³ Enkele van deze rekestes waren ook aan de prins zelf gericht. Zo werd Willem vanuit Rotterdam gevraagd de rust te herstellen, of in een Amsterdams rekest verzocht de regering te wijzigen.⁶⁴ Twee Friese remonstranties waren gericht op verandering van het gewestelijke bestuur, en hadden daarmee ook primair geen lokaal karakter.

Uit deze 15 rekestes blijkt dat wanneer zaken van bovenlokaal belang door de burgers werden aangekaart, zij dit deden met behulp van vaderlandretoriek. Niet alleen het burgerschap werd benadrukt (en dus de daarbij behorende rechten en privileges), maar ook het belang dat de rekestranten hadden bij rust en vrede in het vaderland. Door te wijzen op hun liefde voor het vaderland of de belangen van de welvaart van het vaderland, konden de rekestranten verantwoordelijk worden gemaakt voor zaken die feitelijk buiten hun bevoegdheid lagen. De 15 rekestes uit mijn corpus zeggen uiteraard niets over de inhoud overige rekestes uit 1672, en het is niet uitgesloten dat ook in die rekestes zaken werden behandeld die verder gingen dan het stedelijke belang, maar dan zonder gebruik van vaderlandretoriek. Het zou interessant zijn om te kijken op welke niveaus de rekestranten in 1672 verzoeken indienden (was dit altijd op meerdere niveaus of beperkt tot lokale zaken?), en op welke manier zij hierbij hun positie legitimeerden. Maar dat ligt buiten het bereik van mijn onderzoek.

⁶⁰ Door mij als rekest benoemd. Vaak hebben deze publicaties in de titel het woord ‘request’. Dit is inclusief edities en herdrukken.

⁶¹ Harms, *De uitvinding van de publieke opinie*, 137; Reinders, “‘De borgers komen uyt alle steden met requesten’”.

⁶² Harms, *De uitvinding van de publieke opinie*, 251 bijlage IX.

⁶³ Bijvoorbeeld het rekest (8 juli 1672) van de ‘Koopluyden, Borgers en (...) Gilden’ van Middelburg, waarin zij de regeerders van de stad onder meer vragen stelden over de vredesonderhandelingen met Frankrijk en het stadhouderschap van de prins: *Copie Van Request aen de Ed. Achtb. Heeren Borgermeesteren, Schepenen, en Raden der Stadt Middelburgh, met een Apostille daer op* (Kn. 10159; z.p. z.j. (1672)). *Aen de Ed. Achtbare Heeren Burgemeesters, Schepenen ende Raeden, der Stadt Middelburgh in Zeelandt* (Kn. 10160; Middelburg 1672) is hierop een vervolg.

⁶⁴ *Request Aen Sijn Hoogheydt* (Kn. 10210); *Request Vande Amsterdamse Borgerye* (Kn. 10213).

In de verstedelijkte Republiek waren burgers een belangrijke groep, die door de schutterijen, het indienen van petitie's, maar ook via oproeren, politieke invloed konden uitoefenen. En in tijden van nood waren zij ook degenen die de verdediging van hun stad op zich namen, en in sommige gevallen werden ze ook betrokken bij de landsverdediging. Het aanroepen van het vaderland kon de positie van burgers nog verder versterken. Het gaf de mogelijkheid om binnen de stedelijke gemeenschap het eigen belang extra kracht mee te geven, en om over de stadsgrenzen heen ook een ambt te kunnen claimen, en zo als patriot uitspraken te kunnen doen over landelijke zaken, en te kunnen ingrijpen indien nodig. In noodsituaties moest iedereen, met verwijzing naar het behoud van de welvaart van het vaderland, kunnen handelen. Ongewone tijden vroegen om ongewone maatregelen, en dat kon dus betekenen dat burgers én andere inwoners moesten ingrijpen om het vaderland te redden.⁶⁵ Burger was dus een 'notie' die specifiek verbonden was met de stedelijke gemeenschap, terwijl patriot zowel sociale als geografische grenzen kon overstijgen.⁶⁶

Het politieke bestel van de Republiek, en in het bijzonder van de verstedelijkte kustprovincies, waarin steden en hun inwoners zo'n belangrijke rol speelden, was een omgeving waarin vaderlandretoriek goed kon gedijen. Zij was een voortzetting van de politieke retoriek uit de beginjaren van de Opstand, aangepast aan de veranderde context van de zeventiende eeuw. Werden de verplichtingen aan het vaderland in de Opstandsjaren aangeroepen ter legitimering van het verzet tegen de Spaanse landsheer, in de zeventiende eeuw werden zij aangeroepen binnen interne politiek-religieuze conflicten, om groepen te activeren, en om schrijven en handelen te legitimeren. Het politieke bestel en het voortbouwen op de Opstandsretoriek kunnen verklaringen zijn waarom vaderlandretoriek in de Republiek ten opzichte van omringende landen, waar wel degelijk ook over vaderland en patriotten gesproken werd, zo veel voorkwam in pamfletten.⁶⁷

5.4 Standpunten

Binnen de vier onderzochte jaren bedienden alle kampen in de conflicten zich van vaderlandretoriek. Het massale gebruik van de retoriek in de pamfletten bevestigt dat het onmo-

⁶⁵ Von Friedeburg, 'The Making of Patriots', 911.

⁶⁶ Vgl. Reinders, *Printed Pandemonium*, 369-370, waar hij stelt dat de burgerbeweging van 1672 wel degelijk verder ging dan de eigen stadsgrenzen, en hij spreekt over een 'statewide phenomenon'. Inderdaad waren er natuurlijk op hetzelfde moment in diverse steden in Holland en Zeeland oproeren, waarbij gewezen werd op burgerschap en burgers in petitie's elkaars vocabulaire overnamen, maar of zij zichzelf en elkaar ook identificeerden als burgers uit dezelfde gemeenschap (en er dus een 'bovenlokaal burgerschap' was) vraag ik me af.

⁶⁷ Voorbeelden van studies naar vaderlandretoriek in diverse andere landen in: Von Friedeburg (ed.), *'Patria' und 'Patriotten'*. Onderzoek naar Duitsland ook: Alexander Schmidt, *Vaterlandsliebe und Religionskonflikt. Politische Diskurse im Alten Reich (1555-1648)* Studies in Medieval and Reformation Traditions 126 (Leiden en Boston 2007); Midden- en Oost-Europa: Trencsényi, Balázs en Márton Zászkaliczky (eds.), *Whose Love of Which Country? Composite States, National Histories and Patriotic Discourses in Early Modern East Central Europe* Studies in the History of Political Thought 3 (Leiden en Boston 2010).

gelijk was níét voor het vaderland zijn. Ongeacht hun politieke of religieuze standpunt in de polemieken, alle schrijvers benadrukten het beste voor te hebben met het vaderland. Want het aanspreken van de plichten en rechten die het vaderland opriep was voor de zeventiende-eeuwse pamflettisten een effectieve manier om hun lezers te mobiliseren en te activeren, en ook hun eigen schrijven te verantwoorden.

Tijdens de Bestandstwisten verwezen zowel remonstrantsgezinde als contraremonstrantsgezinde schrijvers in hun pamfletten naar het vaderland en patriotten. Het gevaar kwam voor hen niet van een buitenlandse vijand, maar van landgenoten die door hun religieuze opvattingen eenheid en rust bedreigden.⁶⁸ In de wirwar van religieuze en politieke polemieken die de kampen tijdens de twisten steeds meer tegenover elkaar deden staan, maakten zij de ‘ware gereformeerde religie’ onderdeel van de vaderlandretoriek. Voor contraremonstrantse schrijvers stond de aantasting van de gereformeerde religie gelijk aan de aantasting van het vaderland. Tekenend is de kritiek op Oldenbarnevelt in het pamflet *Gvlden legende*, waar de landsadvocaat werd verweten dat hij zelfs katholieken (‘papisten’) een plek in de regering gaf als zij zich maar voordeden vijanden van de Spanjaarden te zijn, want dan beschouwde hij hen als patriotten.⁶⁹ Juist deze opvatting – dat ook katholieken patriot waren als zij zich tegen Spanje keerden – die Willem van Oranje vanaf 1576 propageerde, werd nu tegen Oldenbarnevelt uitgespeeld.⁷⁰ De pamfletschrijver bracht het in als een bewijs van de haat die Oldenbarnevelt tegen de gereformeerde religie koesterde. Voor de pamflettisten van de Bestandstwisten was het ook eenvoudig om de retoriek van de Opstand over te nemen, want zij stond dicht bij de eigen situatie: contraremonstrantse auteurs zagen een direct verband tussen de strijd tegen Spanje en het verzet tegen de arminianen en Oldenbarnevelt en zijn Ligue.

Opvallend is het pamflet uit 1618 waarin werd geschreven over ‘geveinsde’ en ‘vermomde’ patriotten. Dit waren de politieke vijanden van de auteur Cornelis van der Mijle (die het opnam voor zijn schoonvader Oldenbarnevelt). Het is opmerkelijk dat patriot dus ook een negatief adjectief kon krijgen, maar wanneer we kijken waarover Van der Mijle schreef, wordt de betekenis duidelijk. Hij keerde zich tegen een ‘geveinsde patriot’ die op listige wijze de andere provincies tegen Holland opstookte, en tegen personen die onder de vermomming van patriot de gemeente met valse beschuldigingen op wilden zetten tegen hun regeerders (uit zowel heden en verleden), met als doel ongehoorzaamheid en oproer.⁷¹ Van der Mijle hekelde hier dus personen die in zijn ogen het ambt van patriot misbruikten om zich tegen hun overheden te keren, en daarmee onechte patriotten waren.

⁶⁸ Vgl. Frijhoff en Spies, 1650, 34.

⁶⁹ *Gvlden legende* (Kn. 2757), 26-27.

⁷⁰ In een verklaring bij artikel 13 van de Unie van Utrecht was opgenomen dat steden en provincies die katholiek bleven niet buiten de Unie werden gehouden, zolang zij zich aan de overige Unie-artikelen conformeerden ‘ende als goede Patriotten draghen.’ Groenveld, *Unie – Bestand – Vrede*, 72. Maar tegelijkertijd werd ook in de beginjaren van de Opstand in pamfletten al gesteld dat het niet mogelijk was ‘een goet Patriot ende Papist te wesen.’ Geurts, *De Nederlandse Opstand*, 230.

⁷¹ [Van der Mijle], *Ontdeckinge Vande valsche Spaensche Jesuijtsche Practijcke* (Kn. 2632), 6, 8.

In 1650 zien we opnieuw dat in het conflict tussen Willem II en Amsterdam en Holland vaderlandretoriek door alle pamflettisten werd ingezet, ongeacht hun standpunt. De schrijvers die Amsterdam en Holland steunden, of juist de kant van Willem II kozen, benadrukten dat zijzelf bijdroegen aan het welvaren van het vaderland, terwijl het hun tegenstanders waren die het vaderland bedreigden. Patriot werd gebruikt om de lezers te activeren, bijvoorbeeld om tot het juiste inzicht te komen, en als middel om personen te verdedigen, zoals de gebroeders Bicker, die zich altijd hadden ingezet voor Amsterdam en Holland. Vaderland en patriot waren begrippen die boven de ‘partijen’ stonden. De begrippen zelf waren geen onderwerp van discussie of strijd, er werd niet gedebatteerd over de invulling van de begrippen, zoals dat bijvoorbeeld wel heel duidelijk het geval was voor het concept ‘soevereiniteit’, dat in de pamfletten uit 1650 veelvuldig werd besproken.⁷²

De pamflettenstrijd in 1650 ging gelijk op, zoals ook het gebruik van vaderlandretoriek door de verschillende kampen in evenwicht was. In het Rampjaar was dit echter niet het geval. Pamflettisten die de kant van de prins van Oranje kozen hamerden er op dat er maar een manier was om het vaderland van de ondergang te redden, en dat was door Willem III te steunen. Dat deden deze schrijvers dan ook zo massaal, dat zij het pamflettenaanbod, en daardoor ook de vaderlandretoriek, in 1672 domineerden. Een tegengeluid was er wel degelijk, maar ging verloren in de overvloed van Orangistische pamfletten die in 1672 van de drukpers kwam. Pamfletten van Staatsgezinde kant waren er simpelweg te weinig, en de belangrijkste werden ook nog eens verboden na de machtswisseling.

De overduidelijke monopolisering van de pamflettenproductie én de vaderlandretoriek van de Orangisten in 1672 is dus een verschil met 1618-1619 en 1650. In het Rampjaar kwam ‘patriot-zijn’ gelijk te staan met steun voor Oranje. Dat pamflettisten zo massaal de kant van de prins kozen was gezien de omstandigheden niet heel verwonderlijk. De politiek van De Witt en zijn aanhangers had gefaald: op geen enkele manier was het leger in staat gebleken weerstand te bieden aan de vijandelijke legers die het grondgebied van de Republiek binnenvielen. De overwinningen op zee waren een opsteker, maar maakten geen einde aan de paniek en angst die in het land werd gevoeld.⁷³ Steun voor De Witt en zijn beleid was moeilijk vol te houden op het moment de legers van Lodewijk XIV Utrecht bezet hadden, en alleen door een ondiepe laag water werden weerhouden om Holland in te nemen. Het herstel van de prins van Oranje was voor degenen die niet wensten te onderhandelen met de vijand het enige alternatief voor verdere onderwerping aan Frankrijk. Zo brachten de pamflettisten het in ieder geval: al het andere was landverraad. Wie het vaderland lief had, was bereid daarvoor te vechten. Overgave werd niet geaccepteerd, zoals de Zeeuw De Huybert in zijn brief aan de Hollandse Staten duidelijk maakte. Nu de regenten het leken te hebben opgegeven, kon de redding alleen nog komen van de prins van Oranje.

⁷² Vgl. Van Sas, ‘Talen van het vaderland’, 149 over vaderland als ‘essentially contested concept’ in de achttiende eeuw. Frijhoff en Spies, *1650*, 221.

⁷³ Deze paniek is treffend beschreven in Panhuysen, *Rampjaar 1672*, bijv. 187-196.

Er kon weer worden gestreden onder het bevel van een afstammeling van de roemrijke prinsen uit het Oranjehuis, die in het verleden hun eigen lot hadden verbonden met het lot van het vaderland, zoals Willem dat in 1672 ook zou doen. Willem III vervulde zijn plichten aan het vaderland, en wie hetzelfde wilde doen, steunde de prins van Oranje.

Deze monopolisering van de vaderlandretoriek in 1672 had wel tot gevolg dat de retoriek zelf nu ook tot onderwerp werd gemaakt in pamfletten. Ook daarin verschilde 1672 van de overige onderzochte jaren. Het was het pamflet *Den Oprechten Patriot* (maar ook in enkele andere pamfletten kwam het terug) dat signaleerde dat steun voor Oranje hetzelfde was geworden als steun voor het vaderland, en dat hiermee ook het recht van verzet kon worden verkregen. Het pamflet was kritisch: het ‘janhagel’ rechtvaardigde ‘al haar doen’ met de titel patriot. Dat was niet juist: wie zich patriot noemde moest in de eerste plaats het welvaren van het vaderland voor ogen hebben, en niet dat van de prins. Want zonder het vaderland was de prins ook niets, terwijl dit andersom niet het geval was.⁷⁴ De auteur van *Den Oprechten Patriot* waarschuwde er dus voor dat patriot niet door een groep opgeëist moest worden, omdat het welvaren van het vaderland juist boven dit alles stond, en iedereen aanging.

De dominantie van de Orangisten in 1672, maar ook de meerderheid van de contraremonstranten in 1618 binnen de corpussen met vaderlandretoriek, toont nogmaals de functie van de retoriek. Het gebruik van vaderland en patriot had een mobiliserende werking. Dat kon letterlijk een aansporing zijn om naar de wapens te grijpen, maar dat hoefde niet. Daarom is een ‘activerende functie’ een betere formulering. Want in de pamfletten werd ook opgeroepen om gul te geven voor de bescherming van het vaderland (dus om belasting betalen), of om de ogen te openen of de stem te laten horen, bijvoorbeeld door pamfletten te schrijven. Patriotten mochten niet langer weggijken, niet langer zwijgen, ze mochten niet meer negeren wat er aan de hand was: het was tijd om het gevaar een halt toe te roepen. Dat gevaar kon de Franse vijand zijn die aan de grenzen van Holland stond, maar ook het verlies van het vrij uitoefenen van de religie of verlies van invloed in de politiek. Dat contraremonstranten en Orangisten in 1618 en 1672 zoveel pamfletten met vaderlandretoriek produceerden is vanuit deze activerende functie te verklaren. Zij waren beide groepen die op dat moment in de oppositie verkeerden, die zich niet vertegenwoordigd voelden door de zittende regenten. Hun tegenstanders waren aan de macht: Oldenbarnevelt die de remonstranten steunde, en de Loevesteinse factie die de prins van Oranje uit de functies van zijn voorvaderen hield. Zowel de contraremonstranten in 1618 als de Orangisten in 1672 kwamen in verzet tegen hun overheden. Maar dit verzet moest ook gelegitimeerd worden, want hier keerden mensen zich in woord en daad tegen hun meerderen. En die legitimering werd gevonden in vaderlandretoriek: zij schreven pamfletten uit liefde

⁷⁴ *Den Oprechten Patriot* (Kn. 10497), 8.

voor het vaderland, streden voor het behoud van het vaderland, vanuit de plicht die zij als patriotten hadden.

Door dit verzet van de contraremonstranten en de Orangisten waren hun tegenstanders altijd gedwongen zich te verdedigen: van beschuldigingen van landverraad, van heulen met de vijand, ontbinding van de Unie van Utrecht, haat tegen het Oranjehuis, machtsmisbruik, nepotisme, het verwaarlozen van de religie of het leger, enzovoorts. Daardoor zaten de schrijvers die in het defensief gedrongen waren in een lastige positie. Zij moesten constant bewijzen dat zij wel degelijk achter de fundamenten van de staat stonden, zoals de Unie, de gereformeerde religie en de vrijheid, waarmee ze dus in principe instemden met hun aanvallers: er was immers niemand die zou zeggen dat hij tegen de Unie of de gereformeerde religie was. Tegelijk moesten ze ook uitleggen waarom hun eigen ideeën niet conflicteerden met deze fundamenten. Hierdoor konden zij binnen het debat vaak een minder scherp standpunt innemen dan degenen die hen aanvielen. Zo was voorzichtigheid geboden wanneer openlijk kritiek werd gegeven op de prins van Oranje en zijn Huis, terwijl de kritiek op Oldenbarnevelt in 1618 en De Witt in 1672 en hun aanhangers in hevigheid alleen maar toenam.⁷⁵

5.5 De positie van het Huis van Oranje

In de pamfletten uit de vier onderzochte crisisjaren was een hoofdrol weggelegd voor de prinsen van Oranje die in deze jaren de positie van stadhouder bekleedden: Maurits in 1618-1619, Willem II in 1650 en Willem III in 1672. In deze crisisjaren stonden zij als vertegenwoordigers van het ene kamp tegenover het andere kamp: voornamelijk de regenten uit Holland, gepersonifieerd door Oldenbarnevelt, de gebroeders Bicker en Johan de Witt. Hoewel de historiografie van deze conflicten lange tijd een en hetzelfde continue conflict heeft gemaakt – de partijstrijd tussen Orangisten en Staatsgezinden – is dat beeld inmiddels grondig herzien. Wel kan worden gesteld dat aan de basis van deze conflicten altijd dezelfde problematiek lag: het gedecentraliseerde, particularistische staatsbestel van de Republiek, zonder een soeverein hoofd, maar met zeven soevereine gewesten. De machtsvraag die dit bestel opriep – wie is nu echt de baas? – speelde in alle vier de crisisjaren op. Sterk verbonden met deze vraag was de positie van de prinsen van Oranje. Zij vormden in zekere zin een paradoxaal element in het bestel: door de Spaanse koning af te zweren waren stadhouders als plaatsvervanger van de landsheer in de Verenigde Provinciën feitelijk overbodig geworden. Tegelijkertijd werden zij als een essentieel onderdeel van datzelfde bestel

⁷⁵ Tijdens het Stadhoudersloze Tijdperk waren schrijvers zoals de broers De la Court natuurlijk minder gereserveerd in het bekritisieren van het Oranjehuis, zie bijvoorbeeld: Wyger R.E. Velema, “‘That a Republic is Better than a Monarchy’: Anti-monarchism in Early Modern Dutch Political Thought” in: Martin van Gelderen en Quentin Skinner (eds.), *Republicanism I, Republicanism and Constitutionalism in Early Modern Europe: A Shared European Heritage* (Cambridge enz. 2002) 9-25, aldaar 19.

gezien: als beschermers van geloof en Unie, opperbevelhebbers van leger en vloot, vanwege hun vorstelijke uitstraling en als eenheidsbrengende factor te midden van middelpuntvliedende krachten. Deze positie hadden de prinsen sinds Willem de Zwijger, die er vader des vaderlands mee was geworden.⁷⁶

Het belang van de Oranjes voor het vaderland werd door hun aanhangers altijd onderstreept. De inzet van Willem de Zwijger, en later zijn zoons Maurits en Frederik Hendrik in de strijd tegen Spanje werd ingebracht ter rechtvaardiging van de bijzondere positie van de Oranjes, ook van Willem II en Willem III, die konden bogen op de daden van hun voorvaders.⁷⁷ De Orangistische pamflettisten benadrukten de inzet van de Oranjes voor twee essentiële elementen: de gereformeerde religie en de vrijheid. De Oranjes waren ‘fondateurs en conservateurs beyde van Religie en Vrijheydt’, zoals een dichter in 1672 schreef.⁷⁸ Vrijheid hoefde echter niet altijd hetzelfde te betekenen. In 1618 werd bijvoorbeeld in pamfletten sterk de nadruk gelegd op de ‘vrijheid van consciëntie’ waarvoor de voorouders hadden gestreden. En in 1650 had Willem II volgens zijn tegenstanders de vrijheid van Holland juist ernstige schade toegebracht, door de privileges van de provincie met de voeten te treden. Na zijn dood kon er pas ware vrijheid aanbreken, de vrijheid van een bestel zonder stadhouder. In 1672 leek vrijheid een bredere betekenis te krijgen, toen door de Franse oorlogsdreiging zowel de vrijheid van consciëntie, religie, regering en handel in gevaar waren.

De vrijheidsopvatting uit de pro-Hollandse pamfletten van 1650, die na de dood van Willem II nog scherper geformuleerd werd, kreeg uiteindelijk vorm in het Eerste Stadhouderloze Tijdperk en De Witts Ware Vrijheid. Hierin was de prins van Oranje een bedreiging voor de vrijheid, waardoor zij brak met de opvatting die de Oranjes zag als de belangrijkste steunpilaren van de vrijheid, die rustten op de fundamenten die ze zelf hadden gelegd. Hierbinnen was er een duidelijk verbond tussen de prinsen van Oranje en de gereformeerde religie en de vrijheid, waarbij de religie en vrijheid bijna als een twee-eenheid werden opgevoerd. Zonder de onder aanvoering van de Oranjes op de Spanjaarden bevochten vrijheid geen gereformeerde religie, zonder gereformeerde religie was er de tirannie van het pausdom, en dus geen vrijheid.

De verbondenheid van Oranje met vrijheid en religie was haast een vanzelfsprekendheid. Het debat of de Opstand gevoerd was voor de vrijheid of voor de religie (ook wel vanwege politieke of religieuze motieven), speelde in de pamfletten uit het corpus maar een beperkte rol. Het pamflet *Reuck-Appel* van (vermoedelijk) de remonstrantse predikant Taurinus uit 1618 ging wel in op deze discussie, die Taurinus zelf een jaar eerder

⁷⁶ Over de bijzondere functie van het stadhouderschap: Herbert H. Rowen, ‘Neither Fish nor Fowl: The Stadholderate in the Dutch Republic’ in: Idem en Andrew Lossky (eds.), *Political Ideas & Institutions in the Dutch Republic. Papers presented at a Clark Library Seminar 27 March 1982* (Los Angeles 1985) 1-31. Beeldvorming rond Willem van Oranje in: H.F.K. van Nierop, ‘Oranje boven: Willem van Oranje als zinnebeeld van de natie’ in: *Cultuur, samenleving en bestuur. Willem van Oranje lezing 2001* (z.p. 2001) 6-25.

⁷⁷ Olaf Mörke noemt dit het ‘erfcharisma’ van de Oranjes: Mörke, *Willem van Oranje*, bijvoorbeeld 267-270.

was begonnen met zijn pamflet *Na-Sporingh*, maar dat was een uitzondering.⁷⁹ De *Reuck-Appel* was een pleidooi voor de vrijheid van consciëntie, en een aanval op de contraremonstrantse opvatting van de gereformeerde religie, die Taurinus met behulp van Willem van Oranjes motieven voor de Opstand bekritiseerde. Maar het onderscheid tussen de vrijheid van consciëntie en religieuze vrijheid, zoals dat ook in de Unie van Utrecht was opgenomen, was een onderscheid waaraan maar weinig pamflettisten uit de vier onderzochte jaren zich waagden. De gereformeerde religie en vrijheid vormden voor hen de essentie van het bestaan van de Verenigde Provinciën, en van het vaderland.

Maar hoe belangrijk de prins van Oranje ook werd gezien voor het vaderland, zoals bleek in 1672, hij wás niet het vaderland. Hij was de verdediger van de waarden die het vaderland vertegenwoordigde en dat waren in de eerste plaats de gereformeerde religie en de vrijheid. Daarmee was hij een essentiële steunpilaar van het vaderland, maar niet de personificatie ervan. Ondanks het monarchale element dat de prinsen van Oranje in het bestel van de Republiek vertegenwoordigden, en hoewel zij tegenwicht konden bieden aan de regentenaristocratie (of oligarchie), werden zij geacht juist de republikeinse waarden te verdedigen.⁸⁰ Gingen zij te ver in hun mogelijke aspiraties op de soevereiniteit, zoals in 1650 Willem II werd verweten, en in de jaren na 1672 Willem III, dan werd dit gezien als een bedreiging en was er direct kritiek. Want als stadhouders bleven de Oranjes altijd die-naars van de gewestelijke Staten. Loyaliteit aan het Oranjehuis kon bestaan naast loyaliteit aan het vaderland maar kwam er niet voor in de plaats. Beide vormen konden elkaar wel raken, zoals in 1672, toen sommige pamflettisten een sterke verbondenheid tussen Oranje en het vaderland benadrukten. Deze verbondenheid was echter niet vergelijkbaar met de manier waarop bijvoorbeeld de Franse koningen het vaderland personifieerden.

Ook de titel ‘vader des vaderlands’ was niet exclusief aan de Oranjes voorbehouden.⁸¹ Hoewel Willem van Oranje al tijdens zijn leven met deze titel werd geëerd, als een bewijs van zijn belang voor de onafhankelijkheidsstrijd, vielen bijvoorbeeld ook Oldenbarnevelt, de Staten-Generaal, de Staten van Holland, specifieke regenten (zoals de gebroeders Bicker) of niet nader genoemde stadsbestuurders de eer ten deel. Moet het be-

⁷⁸ Van der Meulen, *Missive Van Congratulatie* (Kn. 10143), 3.

⁷⁹ [Jacobus Taurinus], *Reuck-appel, Af-ghevende den lieffelijcken Geur van de Daden des Doorluchtighen ende Hoogh-ghebooren Vorsts, den Prince van Orangien, Hoogh-Loffelijcker ghedachten: Teghen De quade Lucht, onlanghs by een On-ervaren Wey-man veroersaect, door het Op-doen ende Aenwijzen van een Val-sche, Fenijnighe Spore, Tot verdedingh vande Op-rechte Na-sporingh: Bethoonende hoe verre de Contra-Remonstranten Doen van het Christelijck voornemen des voornoemden Vorsts is verschelende; Met een Cort Historisch Verhael, Van de Grondt ende Aen-vangh der Neder-lantsche Oorloge. Vervattende onder anderen t'gheen onlanghs is ghepasseert binnen Ovdewater* (Kn. 2562; z.p. 1618). De discussie uit 1617 naar aanleiding van de *Na-Sporingh* (Kn. 2466-2466) in Yarko van Vugt en Jan Waszink, ‘Politiek in Hoofts Baeto. De middenweg als uitweg?’, *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 116 (2000) 2-22, aldaar 4-6; Lenarduzzi, “De oude geusen”, 72-75.

⁸⁰ Zie Jonathan Israel, ‘Monarchy, Oranishism, and Republicanism in the Latter Dutch Golden Age’ *Second Golden Age Lecture* (Amsterdam 2004), waarin hij stelt dat Oranishisme en republicanisme geen vaste tegenstellingen hoefden te zijn.

⁸¹ Bloemendal, ‘Between Commonplace and Myth’, 120-121 en passim.

noemen van personen buiten de prinsen van Oranje als een uiting van Staatsgezindheid worden gezien, en daarmee als een provocatie? Oldenbarnevelt al in 1619 een ‘vromen ende oprechten’ vader des vaderlands noemen moet wel gezien worden als een protest tegen Maurits en de contraremonstranten (helemaal aangezien het was geschreven door een remonstrant).⁸² En het waren ook duidelijk pro-Amsterdamse en pro-Hollandse pamflettisten die in het conflict van 1650 de Bickers en de Staten van Holland de eretitel gaven.⁸³ Hier is dus zeker sprake van een blijk van Staatsgezindheid van de auteurs, maar zij waren niet de enigen om ook buiten de Oranjes vaders des vaderlands te benoemen. Zo zijn er ook voorbeelden waarbij de leden van de Staten-Generaal naast de Oranjestadhouders geplaatst werden als vaders des vaderlands.⁸⁴

Het is daarom te eenvoudig om Oranje, de religie, vrijheid en het vaderland op een lijn te stellen. Zeker, gereformeerde pamflettisten zoals Teellinck in 1650 maakten de verbinding tussen de door God gezonden prinsen van Oranje en de gereformeerde religie, en zij spraken over het vaderland als ‘Israel’. Maar niet iedereen die zijn steun voor Oranje uitsprak, hoefde tot de groep van steile calvinisten of de Nadere Reformatie te behoren.⁸⁵ Ook remonstranten konden in 1618-1619 steun zoeken bij Maurits - tevergeefs, dat wel. En niet alle tegenstanders van de Oranjes behoorden tot groepen buiten de gereformeerde kerk. De pro-Hollandse schrijvers in 1650 verzekerden hun lezers ervan dat de Bickers goede gereformeerden waren, terwijl zij afgaven op de als gevaarlijk beschouwde arminianen. Het was in 1672, toen de aanhangers van Oranje zo de pamflettenproductie wisten te domineren, en de Loevesteiners tot een politiek én religieus kwaad werden gemaakt, dat de band tussen de gereformeerde kerk, de vrijheid, Oranje en het vaderland aaneen werd gesmeed. Zozeer zelfs, dat enkele pamflettisten een tegengeluid probeerden te geven, om liefde voor de prins los te koppelen van de liefde voor het vaderland: dit was niet hetzelfde. Het geluid van de Orangisten was hier echter luider, hun retoriek was sterker. Die retoriek was voor een groot deel al ontstaan tijdens de Bestandstwisten.

⁸² *T'Ghebesoigneerde Dat is T'ghene, in sekere heymelijcke vergaderinghe binnen Rotterdam, by eenighe Remonstrantsche predicanten, Ouderlinghen, ende Diaconen, is verhandelt gheworden in Martio deses Jaers 1619. Met Een bygaende voorreden ofte discours, waer in verthoont wort met wat recht eenighe Remonstrantsche Predicanten over de voorsz. vergaderinghe in S'Graven Haghe by den Hove van Hollandt worden ghemolesteert, ghedachvaert, gheconfineert, ende ghebannen* (Kn. 2949; z.p. z.j. (1619)) B1v. Het voorwoord wordt toegeschreven aan de Rotterdamse remonstrantse predikant Nicolaas Grevinchoven.

⁸³ *d'Onstelde Amsterdammer* (Kn. 6848), 28; J. van Bolckenstein, *Aloude Bataafsche vryheit, toegewyt den edelen grootmogenden heeren, den heeren Staaten van Hollandt en Westfrieslant vaderen des vaderlandts* (Kn. 6906b; z.p. z.j. (1650)) 1, 3. Over Bolckenstein: Frijhoff en Spies, 1650, 125; Willem Frijhoff, ‘Burgerlijk dichtplezier in 1650?’, *Spiegel der letteren. Tijdschrift voor Nederlandse literatuurgeschiedenis en voor literatuurwetenschap* 43 (2001) 248-269, aldaar 253.

⁸⁴ Voorbeelden in Mieke B. Smits-Veldt, “‘Het vaderland’ bij Hollandse rederijkers, circa 1580-1625: grondgebied en identiteit” in: Van Sas (ed.), *Vaderland*, 83-107, aldaar 89; Dedalo Carasso, ‘Het vaderland in beeld’ in: Van Sas (ed.), *Vaderland*, 181-199, aldaar 183. Daar ook een penning uit 1619 met Oldenbarnevelt als vader des vaderlands: 190, afbeelding 9.

⁸⁵ Zie het voorbeeld van Jan Zoet in Stern, *Orangism in the Dutch Republic*, 131-132.

5.6 De invloed van 1618

De zeventiende-eeuwse Nederlandse pamflettenstrijd gedurende de vier onderzochte crisisjaren kende een belangrijke constante, die terug te leiden is naar de pamflettenstrijd tijdens de Bestandstwisten. Pamfletschrijvers in conflicten in de latere zeventiende eeuw maakten gebruik van een repertoire zoals dat al tijdens de Bestandsjaren werd gebruikt. De schrijvers tijdens het Twaalfjarig Bestand konden weer voortbouwen op de eerdere, tijdens de eerste decennia van de Opstand ontwikkelde retoriek, maar er was een belangrijk verschil: in de Bestandsjaren schreven de pamflettisten niet tegen een buitenlandse overheerser, maar tegen elkaar. Het gevolg was dat de pamflettenstrijd een nieuw vijandbeeld opleverde, dat van de interne vijand. Dit werden de arminianen (de term remonstranten werd na 1618-1619 minder gebruikt), die gedurende de gehele zeventiende eeuw zouden terugkomen als staatsondermijnende of -gevaarlijke elementen in de samenleving. Zowel in het conflict van 1650 als in de onrust 1672 werden de tegenstanders van de prins van Oranje arminianen genoemd, of anders met arminianen geassocieerd. Tijdens het Bestand werden de arminianen aanvankelijk aangevallen vanwege hun visie op de gereformeerde religie, zoals zij die hadden geformuleerd in hun vijf stellingen. Ze werden door hun tegenstanders vanwege hun ideeën over de vrije wil gezien als ‘crypto-katholieken’, die daarmee gevaarlijk dicht in de buurt kwamen van de Spanjaarden. De religieuze kritiek op de arminianen kreeg ook een steeds sterkere politieke kant, toen zij steun kregen van Oldenbarnevelt en de Staten van Holland. Dit politieke element zou blijven bestaan, ook toen de arminianen na de Synode van Dordrecht en Maurits’ wetsverzetten uitgeschakeld waren. Voortaan zouden de arminianen opgevoerd worden als gevaarlijk element binnen de Republiek, en werd arminiaans een negatief begrip, waarbij het religieuze aspect nog maar nauwelijks van belang was. Door calvinistische pamflettisten werden de arminianen in een rijtje geplaatst met libertijnen, atheïsten, ‘sectarissen’ en alle andere religieuze groepen die geen onderdeel van de ware gereformeerde religie waren. Zij werden gesteund door libertijnse regenten (zoals in Holland de Bickers en De Witt), en wisten op deze manier zelfs belangrijke bestuursposities te bemachtigen. Zo stond de achterdeur voor de Spaanse of Franse vijand als vanzelf open. De arminianen werden samen met de ‘papisten’ gerekend tot de vijanden van de religie én de staat.⁸⁶

Een ander vijandbeeld dat in de Bestandstwisten veelvuldig werd toegepast in pamfletten en daarna met succes door pamflettisten werd gekopieerd was dat van de Barneveltsse factie of ‘ligue’. Deze machtige factie, onder leiding van landsadvocaat Oldenbarnevelt, had in Holland de touwtjes in handen en gebruikte haar macht om de contraremonstranten tegen te werken, onder meer door een nationale synode te verhinderen, waardgelders aan te

⁸⁶ Teellinck, *Vrymoedige Aenspraeck* (Kn. 6857), 11. Ongetwijfeld moet ook het mislukte complot uit 1623 van enkele remonstrantse predikanten en zoons van Oldenbarnevelt om Maurits te vermoorden, veel hebben bijgedragen aan de negatieve beeldvorming over de arminianen.

nemen om de bevolking onder de duim te houden en door de stadhouder in zijn functies te belemmeren. De factie had veel macht, maar was altijd uit op nog meer macht, en wilde deze alleen voor zichzelf houden. Tirannie lag op de loer, en zelfs voor landverraad schrok de factie niet terug - had Oldenbarnevelt geen Spaans geld aangenomen? Opvallend is dat de Barneveltse factie - behalve leider Oldenbarnevelt - in de pamfletten vrij onbestemd werd gehouden, wie nog meer deel van de factie uitmaakte werd maar weinig beschreven. Wel werd de factie op enkele prenten afgebeeld.⁸⁷

In 1650 werd dit beeld van een machtige factie voortgezet in de 'Bickerse Ligue', onder leiding van de gebroeders Bicker die vanuit Amsterdam de prins van Oranje tegenwerkten, en die uit waren op de macht in Holland en uiteindelijk de gehele Republiek. Ook zij steunden kettters en religieuze sekten, en hadden tijdens de oorlog geheuld met de vijand (door handel te drijven met de Spanjaarden.) De verdachtmakingen aan het adres van de Bickers en Amsterdam werden nog het duidelijkst geuit in het vervalste pamflet dat rond de aanslag werd verspreid over de afspraak tussen Amsterdam en de Engelse Republiek, die in feite neerkwam op een samenzwering tegen de Unie.

In het Stadhoudersloze Tijdperk en het Rampjaar was de Barneveltse factie uit de Bestandstwisten volgens Orangistische pamfletschrijvers weer volledig terug, ditmaal in de vorm van de Loevesteinse factie, met Johan de Witt als de 'herrezen Barnevelt' aan het hoofd. De Loevesteiners en De Witt werden dezelfde kwalijke eigenschappen toegeschreven als eerder de Barneveltse factie, en ook nu was de prins van Oranje de enige die hen kon uitschakelen. Een belangrijk verschil met de jaren 1618-1619 was dat in 1672 wel op een veel fellere toon over de Loevesteiners werd geschreven. Oldenbarnevelt was in 1618 zeker het onderwerp van spot, laster en haat, maar er werd niet geschreven over de factie 'met de wortel uitroeien' door burgers, of de factie als een schadelijk pest of kanker voor het land.⁸⁸ De Loevesteiners werden in 1672 door een pamflettist als zo gevaarlijk gezien, dat zelfs nádat zij waren uitgeschakeld er nog gewaarschuwd moesten worden voor de 'fenijnige Doodt-stuyt van den stervenden Loevesteinschen Schorpioen', waarmee de auteur bedoelde dat de Loevesteinse factie de benoeming van Willem III tot graaf van Holland door de 'goede Patriotten' wilde verhinderen.⁸⁹

De contraremonstrantse pamflettisten uit de Bestandstwisten hadden een krachtige retoriek ontwikkeld, die nog lang werd nagevolgd. De drie facties of 'ligues' (Barnevelt, de Bickers, Loevestein) die in de onderzochte crisisjaren naar voren kwamen hadden veel gemeenschappelijk. Zo waren het alle drie Hollandse facties, die zich tegen de rest van provincies keerden. Er was een minderheid die macht uitoefende over de meerderheid. De

⁸⁷ Zie bijvoorbeeld de prent op het titelblad van *Wonderlijcken Droom* (Kn. 2777) (zonder dat daar overigens het woord 'factie' wordt gebruikt) en Groenveld, *Evidente factiën*, 19 afbeelding 4.

⁸⁸ *Spiegel van Staet, en Recht der Burgers* (Kn. 10199); 't *Leven en Bedrijf van Mr. Jan van Oldenbarnevelt* (Kn. 10432), 20; [Willem Tichelaer?], *Waerachtigh Verhael, van 't gepasseerde In, ende ontrent der saecken, tusschen Willem Tichelaer, Mr. Chirurgynt tot Piershil. En Mr. Cornelis de Witt, Ruward van Putten. Nopende de conspiratie tegens sijn Hoohheyt den Heere Prince van Orangien* (Kn. 10206a; z.p. 1672) 31.

facties waren uit op het verbreken van de Unie, en streefden naar de soevereine macht. De facties deden te weinig ter ondersteuning van de ware gereformeerde religie of waren deze zelfs vijandig, en waren in ieder geval te tolerant voor andersgelovigen. Er was een sterke band met de arminianen: zij waren zelf arminaans, of steunden deze groep. Via nepotisme en ander machtsmisbruik hadden de facties hun positie weten te versterken: wie niet tot de groep vertrouwelingen van de facties behoorde maakte geen kans op een bestuurlijke functie. De leiders van de facties waren bekend, de overige leden bleven vaak wat op de achtergrond en werden weinig bij naam genoemd. Vaak ging de machtspositie van de facties ook samen met complotten en samenzweringen: in 1618 was er een conspiratie van de 'Liguers' tegen de ware religie en het vaderland,⁹⁰ in 1650 werkte Amsterdam samen met Engeland tegen steden in Holland en de overige gewesten, en in 1672 was er een samenzwering van de Loevesteiners tegen Willem III. Er werd geheuld met de vijand, waardoor de facties landverraderlijk waren: in 1618 was Oldenbarnevelt gezwicht voor Spaans geld, de Bickers verkochten kruit en lood aan de vijand, en in 1672 deed de Loevesteinse factie het land over aan Lodewijk XIV in ruil voor Frans goud. Kortom: de facties verzwakten het land, en brachten het in direct gevaar. Degenen die hiertegen moesten optreden waren (behalve de prins van Oranje) patriotten.

Daarom waren de Bestandstwisten ook voor de verdere zeventiende-eeuwse vaderlandretoriek belangrijk. De begrippen die Willem van Oranje en zijn medestanders in hun strijd gebruikten (vaderland, patriotten, landverraad) werden door de pamflettisten van 1618-1619 ingepast in hun eigen conflict, waarin de grootste bedreiging van het vaderland van binnenuit kwam. Op volgende momenten waarop de verhoudingen in de Republiek weer op scherp stonden en politieke en religieuze tegenstellingen op de spits werden gedreven, werd dit repertoire weer ingezet. Vaderlandretoriek was een vast onderdeel geworden van de pamfletcultuur van de Republiek, om op momenten van crisis argumenten over rechten en plichten extra kracht bij te zetten.

5.7 Taal van de Republiek

De geanalyseerde pamfletten uit de vier zeventiende-eeuwse crisisjaren laten een massaal gebruik van vaderlandretoriek zien. De begrippen vaderland en patriot, en vooral vaderland, kwamen veelvuldig voor in de pamfletten die rond de binnenlandse conflicten in de Republiek verschenen. Samen met andere veelvuldig in pamfletten voorkomende concepten en thema's, zoals landverraad, facties en ligués, rechten en privileges, de weerbaarheid van burgers, de Oranjestadhouders, soevereiniteit, de Unie, de gereformeerde religie en de vrijheid, vormen zij een reflectie van de politieke cultuur van de Republiek.

⁸⁹ *Nodige Consideratien op den tegenwoordigen tijdt* (Kn. 10597), 7-8.

⁹⁰ *Copye, Van den Lasterlijcken Brief van Verlaen* (Kn. 2558), 12.

Dat vaderland en patriot juist zo veel in pamfletten voorkwamen, is een teken van de populariteit van de begrippen: het laat zien dat ze deel uitmaakten van het dagelijkse vocabulaire. Want we hebben hier niet te maken met in het Latijn geschreven studies van geleerden of politieke denkers, die voor een beperkte kring geestverwanten theoretiseerden over het begrip vaderland, maar met aan de (politieke) actualiteit verbonden populaire publicaties die zich richtten op een groot publiek.⁹¹ De verschijningsvorm van het pamflet, dat goedkoop geproduceerd werd en daardoor ook een lage aanschafprijs had, dat meestal geschreven was in het Nederlands en dus ook gelezen kon worden door een groot deel van de bevolking, maakte het tot het ‘belangrijkste intellectuele communicatiemiddel’ in de Republiek.⁹² Het pamflet maakte deel uit van de zeventiende-eeuwse politieke cultuur van de Republiek, de ‘discussiecultuur’ zoals Frijhoff en Spies deze genoemd hebben.⁹³ Hierin kwamen de theorieën en concepten van politieke denkers en de ervaringen uit de politieke praktijk van bestuurders samen, om te worden geformuleerd in pamfletten die door brede lagen van de bevolking gelezen en bediscussieerd konden worden. Pamfletten waren hiermee een ‘wezenlijk element van het culturele leven van de zeventiende-eeuwse Republiek.’⁹⁴

Het grootschalige gebruik van vaderland in pamfletten (83 procent binnen het corpus, bijna 44 procent van het totaal van pamfletten) laat zien dat vaderland een begrip was dat met een zekere vanzelfsprekendheid gehanteerd werd, en dat een vast onderdeel was van pamfletretoriek. Daarmee was het ook onderdeel van de politieke cultuur van de Republiek. Dat het in deze politieke cultuur nog steeds nodig was om lezers te betrekken in het debat, te mobiliseren voor interne politieke strijd, was inherent aan het staatsbestel van de Republiek.

Minder vaak dan vaderland werd patriot in de onderzochte pamfletten gebruikt. Maar nog steeds was het begrip in een substantieel deel van de pamfletten binnen het corpus terug te vinden: 38 procent. Ook patriot was daarmee een begrip dat door iedereen gebruikt werd, ongeacht politieke of religieuze voorkeur. Het werd dan wel gebruikt als een middel in factiestrijd, maar de inhoud van het begrip zelf was nauwelijks onderwerp van discussie.

Van belang is natuurlijk dat de vier onderzochte jaren alle crisisjaren waren: jaren waarin de eenheid tussen de zeven provincies ernstig onder druk was komen te staan, waardoor ook voor het voortbestaan van het land werd gevreesd. Dit heeft gevolgen voor de inhoud van de pamfletten, en mogelijk ook voor het gebruik van vaderlandretoriek hierin. Jaren van relatieve rust (zonder crisis) laten misschien ook een andere frequentie, of een ander soort gebruik van vaderlandretoriek zien. Dergelijke jaren zijn niet in dit onderzoek

⁹¹ Vgl. Viroli, *For Love of Country*, 45-51 over Justus Lipsius’ (1547-1606) ideeën over vaderlandsliefde in zijn *De constantia* (1584).

⁹² Frijhoff en Spies, *1650*, 220.

⁹³ Frijhoff en Spies, *1650*, 218-219.

⁹⁴ Frijhoff en Spies, *1650*, 220-221.

opgenomen. Wel kan ik de cijfers geven voor de pamfletten uit 1684 en 1690, toen er eveneens een interne (bestuurs)crisis was, maar een directe dreiging van binnenlandse strijd, zoals in de vier andere jaren, ontbrak. Zowel 1684 als 1690 waren in de periode die op het Rampjaar volgde ook piekjaren in de pamflettenproductie, hoewel niet vergelijkbaar met 1672: in de resterende jaren van de zeventiende eeuw werden nooit meer vergelijkbare hoeveelheden drukwerk geproduceerd.⁹⁵

In 1684 deed een hoog opgeleaid conflict tussen Willem III en met name Amsterdam over militaire uitgaven veel pamfletschrijvers naar pen en papier grijpen. Spanje, voormalig erfvijand maar nu bondgenoot van de Republiek in de strijd tegen Frankrijk, vroeg in 1683 de Republiek twee maal om militaire steun tegen de veldtocht van Lodewijk XIV in de Spaanse Nederlanden. Het verzoek kwam om de zending van 8.000 soldaten, zoals was vastgelegd in het Nederlands-Spaanse pact van 1673.⁹⁶ Willem benadrukte het belang van het zenden van extra troepen (16.000 in totaal) naar de Spaanse Nederlanden, maar hij kreeg te maken met hevige weerstand van Holland (in het bijzonder van Amsterdam), en ook van Groningen, Friesland en Zeeland. De provincies waren ernstig verdeeld en Willem zag zich genoodzaakt persoonlijk af te reizen om de gedeputeerden te overtuigen van zijn plannen, waar hij uiteindelijk niet in slaagde.⁹⁷ Van de pamfletten uit 1684 in de Knuttelcollectie bevatte 30 procent vaderlandretoriek. Zoals een uitgegeven brief van Willem III aan de Staten van Zeeland, gedateerd 16 februari, waarin hij zijn teleurstelling uitsprak dat Zeeland zijn plannen niet steunde, en stelde bedroefd te zijn dat:

‘men in den tijdt die de aldermeeste Wijsheydt en cordaetheyt ontrent alle Patriotten vereyscht, onder de Regenten kan vinden, menschen de liever door dispuyt en oppositien, swarigheden en difficulteyten willen doen voorkomen, in saken die van een absolute nootsakelickheit zijn, niet alleen voor den dienst, maer voor de behoudnisse van den Staet selfs.’⁹⁸

Wie zien hier dus opnieuw de activerende werking van vaderlandretoriek door Willem III toegepast: het was noodzakelijk voor het behoud van de staat dat de Zeeuwse regenten, als zij patriotten waren, instemden met de plannen van de prins, in plaats van deze tegen te werken.

Zes jaar later was Willem koning van Engeland en Schotland en op veldtocht in Ierland. Opnieuw lag Amsterdam dwars, ditmaal in een strijd om privileges. De stad weigerde de stadhouder de lijst voor de nieuwe magistraatverkiezingen te sturen, omdat Willem in

⁹⁵ Van de periode na het Rampjaar geeft TEMPO de meeste pamfletten voor 1688, het jaar van Willem III's gewaagde maar succesvolle oversteek naar Engeland, gevolgd door 1673, 1684, 1689 en 1690. Pamfletten per jaar: 1688 – 523; 1673 – 417; 1684 – 412; 1689 – 344; 1690 – 267.

⁹⁶ Israel, *The Dutch Republic*, 830.

⁹⁷ Israel, *The Dutch Republic*, 831-835.

het buitenland was. In plaats daarvan zou de magistraat nu gekozen moeten worden door de Staten, of het Hof van Holland. Willem vreesde dat zijn invasie van Ierland gevaar liep wanneer de Staatsgezinden een meerderheid hadden, omdat hij goedkeuring van de Staten-Generaal nodig had, en afhankelijk was van door de Republiek geleverd oorlogsmaterieel. Hij stuurde een van zijn favorieten, Hans Willem Bentick (graaf van Portland) (1649-1709), om een oplossing voor de problemen te vinden, maar dit riep veel verzet op bij Amsterdam. De stad accepteerde Bentinck niet, omdat deze was genaturaliseerd in Engeland, en daardoor onderdaan was van een andere soeverein. Benticks aanstelling veroorzaakte ‘een oceaan van pasquillen’,⁹⁹ maar Willem slaagde er wel in zijn greep op de Amsterdamse vroedschap te verstevigen.¹⁰⁰ In 47 procent van de pamfletten uit de Knuttelcatalogus van 1690 werd vaderlandretoriek gebruikt. Uit sommige pamfletten uit 1690 blijkt opnieuw hoezeer pamflettisten een continuïteit zagen in de conflicten die in de afgelopen jaren hadden plaatsgevonden. Zo kon in een gesprekspamflet een ‘vroom patriot’ in discussie gaan met een ‘Armiaan’ en vervolgens Barnevelt, Jan de Witt, de Loevesteinse factie en de Bickers de schuld geven van de problemen waarin het vaderland sinds 1650 terecht was gekomen, en van de oorlog met Frankrijk in 1690.¹⁰¹

De inventarisatie van de pamfletten uit 1684 en 1690 laat zien dat ook na 1672 nog steeds vaderlandretoriek in pamfletten te vinden was. In 1684 met 30 procent wel minder dan het gemiddelde van 53 procent dat uit het onderzoek naar de vier onderzochte crisisjaren kwam, maar nog steeds voldoende om te kunnen stellen dat er van het ‘kwijnen van de vaderlandsliefde na 1672’ geen sprake was. Dat bewijst ook het cijfer van 1690, dat met 47 procent weer een stuk dichterbij het gemiddelde ligt.¹⁰²

Meer dan een eeuw nadat Willem van Oranje en zijn medestanders patriotten en het vaderland tot onderdeel maakten van de politieke retoriek van de Opstand, waren de begrippen volledig opgenomen in de pamfletcultuur van de Nederlandse Republiek. Vaderland en patriot maakten deel uit van een repertoire dat in Republiek de gehele zeventiende eeuw toepassing vond. De begrippen werden door alle pamflettisten gebruikt, zonder dat een specifieke groep het begrip exclusief voor zichzelf hield: alleen door de pamflettenproductie te beheersen, konden de Orangisten in 1672 zich het begrip toe-eigenen. Wanneer pamflettisten zich mengden in de politiek-religieuze debatten die gedurende de eeuw

⁹⁸ Willem III prins van Oranje, *Missive Van Syn Hoogheyden Heere Prince van Orangien, Aan de Heeren Staten van Zeeland* (Kn. 11969; z.p. 1684) 3.

⁹⁹ Lieve van Waarmont, *Missive Van een Oprecht Patriot, Aen een Lidt van de Regeeringe, over de Geschieden wgens de gepretendeerde Sessie van W. Bentingh, Grave van Portlandt* (Knuttel 13467; z.p. z.j. (1690)) A1v.

¹⁰⁰ Israel, *The Dutch Republic*, 855-856.

¹⁰¹ [Ericus Walten] *Spiegel der Waarheyd, Ofte t'Samensprekinge Tusschen Een Armiaan ende Vroom Patriot, Waar inne krachtig vertoont ende bewesen word, dat door de quade directie ende toeleg van eenige Heerschende Regenten Tot Amsterdam, Ons Land in den voorgaanden, en desen Oorlog Is ingewickelt met Vrankryk* (Knuttel 13480; z.p. 1690) 4. Anderen in het rijtje boosdoeners waren Hugo de Groot, Pieter de Groot en Pieter de la Court.

¹⁰² Vgl. De Bruin, ‘Het begrip “vaderland”’, 153-154.

oplaaiden, was het verwijzen naar het vaderland en patriotten een effectief retorisch middel. Het aanroepen van plichten die patriotten hadden voor de bescherming van het vaderland, was een middel om het ambt van patriot te kunnen innemen, en vanuit dit ambt als patriot dingen te zeggen, schrijven of doen die anders niet (voor iedereen) mogelijk waren.

Nog eens honderd jaar later, in de jaren tachtig van de achttiende eeuw, kreeg patriot een zeer specifieke en eigen betekenis, zodat we over deze periode nu spreken als de ‘patriottentijd’. Tegenstanders van stadhouder Willem V (1748-1806) hielden de prins verantwoordelijk voor het dramatische verloop van de Vierde Engelse Oorlog (1780-1784) en de deplorabele staat waarin de Republiek door deze oorlog terecht was gekomen. Zij noemden zich ‘patriotten’, en streefden naar hervorming van het vaderland. In deze tijd werd er, in tegenstelling tot in de zeventiende eeuw, wél gestreden om het recht op de naam patriot, een strijd die de Orangisten niet konden winnen. Zo werd patriot een echte partijnaam.¹⁰³ Een ander verschil met de zeventiende eeuw was dat in de patriottentijd de manier waarop het vaderland ingericht moest worden, hoe het vaderland er uit moest zien, onderdeel was van de strijd. De inrichting van het vaderland was voor de patriotten eind achttiende eeuw een doel, terwijl het vaderland voor de zeventiende-eeuwse pamflettisten eerder een retorisch middel was om andere doelen te verwezenlijken. In de patriottentijd raakte het begrip vaderland zelf sterk gepolitiseerd, en het was in deze periode dat een vorm van nationalisme zichtbaar werd, in tegenstelling tot in de zeventiende eeuw.¹⁰⁴ De patriotten slaagden er niet in hun hervormingsbeweging door te zetten, hoewel de Bataafse Revolutie in 1795 veel van hun ideeën realiseerde. Met het herstel van de Oranjes in 1813 en de stichting van het Koninkrijk der Nederlanden, werd patriot opvallend genoeg een negatieve naam, doordat de patriottenpartij nu de partij van landverraders was geworden die hadden samengewerkt met de Franse bezetter.

Door de opkomst van het nationalisme en de natiestaat, en de slechte naam die het nationalisme kreeg na de Tweede Wereldoorlog, is ook patriottisme een ‘besmet’ begrip geworden. Nadat eerder onder meer Johan Huizinga (vóór het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog in Nederland) al patriottisme en nationalisme tegenover elkaar had gezet, pleitte Maurizio Viroli in zijn studie *For Love of Country* voor het loskoppelen van patriottisme (goed) van nationalisme (slecht), zodat patriottisme weer kon staan voor het delen van republikeinse waarden zoals vrijheid.¹⁰⁵ Volgens critici een te rigide onderscheid, dat geen stand houdt.¹⁰⁶ De taal van het patriottisme is echter niet verdwenen, ook niet uit het moderne Nederland. Wie er op let, zal in de huidige politieke debatten nog steeds verwijzingen naar patriottisme en het vaderland tegenkomen. De begrippen hebben misschien een

¹⁰³ Van Sas, ‘De vaderlandse imperatief’, 284; Joop W. Koopmans, ‘Een strijd op papier. Patriotten en prinsgezinden over het vaderland’ in: Marcel Broersma en Joop W. Koopmans (eds.), *Identiteitspolitiek. Media en de constructie van gemeenschapsgevoel* (Hilversum 2010) 19-29, aldaar 25.

¹⁰⁴ Van Sas, ‘De vaderlandse imperatief’, 286-287.

¹⁰⁵ Johan Huizinga, ‘Patriottisme en nationalisme’.

andere betekenis gekregen, ze vertegenwoordigen wel een bepaalde (positieve) waarde. Soms wordt daarbij zelfs verwezen naar de Republiek in de zeventiende eeuw, of de laatste woorden van Oldenbarnevelt op het schavot van het Binnenhof. Die woorden van de landsadvocaat kunnen we nu beter in perspectief plaatsen. Ze waren geen laatste provocatie naar de Oranjes van Oldenbarnevelt, maar een laatste verdediging: alles wat hij had gedaan, was gedaan uit dienst voor het vaderland, en was daardoor geen landverraad. Hij had gehandeld als een patriot, en kon dus alleen maar onschuldig zijn. Oldenbarnevelts laatste woorden passen binnen een vocabulaire dat door velen in de Nederlandse zeventiende eeuw werd gebruikt, en zijn uitgegroeid tot het bekendste voorbeeld van de taal van de Republiek.

¹⁰⁶ Van Sas, 'Talen van het vaderland', 149 noot 20; Veit Bader, 'For Love of Country', *Political Theory* 27 (1999) 379-397.

Bijlagen

Bijlage I – De Knuttelcatalogus

De pamfletverzameling van de Koninklijke Bibliotheek (KB), meestal de Knuttelcollectie of simpelweg ‘Knuttel’ genoemd, is de grootste van Nederland.¹ De collectie bevat pamfletten uit de periode 1483-1853. De naamgever van deze verzameling is W.P.C. Knuttel (1854-1921), die in 1877 werd aangesteld om de pamfletten te catalogiseren en beschrijven die te vinden waren in de KB. Het grootste deel van deze pamfletten was in de achttiende eeuw verzameld door de Haagse jurist Joan Duncan (1690-1753), ‘ordinaris raed en requestmeester’ van de prins van Oranje. Duncan verzamelde zo’n 20.000 pamfletten uit de periode 1516-1749. Na zijn overlijden schonken zijn familieleden de verzameling aan de stadhouder, en werd de *Bibliotheca Duncaniana* onderdeel van de Stadhoudelijke Bibliotheek, die op zijn beurt in 1798 weer overging in de Nationale Bibliotheek (tegenwoordig de KB).

Duncans pamfletverzameling was in de loop der tijd uitgebreid met nog andere collecties, zodat het aantal pamfletten in Knuttels catalogus op een totaal van ongeveer 30.000 kwam. In 1889 verscheen het eerste deel van de door Knuttel samengestelde *Catalogus van de pamflettenverzameling berustende in de Koninklijke Bibliotheek*, waarna tot 1920 de overige acht delen volgden. Hoe groot de Knuttelcollectie is blijkt wel als deze met andere grote pamfletverzamelingen wordt vergeleken: het aantal beschrijvingen is meer dan in de catalogi van Tiele, Van der Wulp (de collecties zijn te vinden in Gent) en Petit (aanwezig in Leiden) samen. Dat komt onder meer doordat de Knuttelcollectie langer doorloopt dan de drie hierboven genoemde: tot 1853, terwijl de andere drie begin achttiende eeuw stopten. Doordat de samenstellers van de verschillende catalogi andere definities hanteerden voor wat een pamflet was (de meningen verschilden bijvoorbeeld of plakaten opgenomen moesten worden), bevat de Knuttelcollectie voor de periode van de zestiende en zeventiende eeuw wel minder pamfletten dan de andere drie.

De pamfletten in de Knuttelcollectie zijn per jaar geordend, en per jaar thematisch onderverdeeld, zodat binnen een jaar pamfletten over hetzelfde onderwerp bij elkaar staan. De collectie is vanaf de jaren tachtig van de twintigste eeuw verfilmd op microfilm, en inmiddels ook gedigitaliseerd en te bekijken via The Early Modern Pamphlets Online (TEMPO). Naast Knuttel bevat TEMPO ook de Groningse pamfletcollectie Van Alphen, en Duitse pamfletten. De titelbeschrijvingen in TEMPO zijn overgenomen uit zowel de Knuttelcatalogus als de STCN. Vanwege Knuttels oorspronkelijke thematische ordening en de extra informatie bij de pamfletten is de papieren versie van de catalogus ondanks de digitalisering nog steeds onmisbaar.

¹ Ik volg hier Van der Hoeven, ‘Verzamelaars’, xviii-xxiii; J.A. Gruys, ‘De Bibliotheca Duncaniana’ in: *Verzamelaars en verzamelingen. Koninklijke Bibliotheek 1798-1998* (Zwolle 1998) 30-32 en de beschrijvingen zoals te vinden op de website van de KB (<http://www.kb.nl/bc/od/pamfletten.html>) en TEMPO (http://tempo.idcpublishers.info/content/coll_pamphlets.php).

Bijlage II – Kwantitatieve gegevens pamflettencorpus 1618

Totaal aantal pamfletten ('records') in TEMPO: **349**

Dubbele records: **30**

Pamfletten van meer dan 100 bladzijden: **17** (2495, 2502, 2504, 2507, 2519, 2548, 2550, 2662, 2718, 2719, 2780, 2781, 2788, 2790, 2792, 2654a, 2720a)

Totaal aantal pamfletten geanalyseerd: **304**

Samenstelling corpus: **174**

Aantal originele titels: **112** (64%)

Aantal edities en herdrukken: **62** (36%)

Begripsfrequentie

Vaderland	144	(83%)
Patriot	97	(56%)
Natie	48	(28%)
<i>Patria</i>	13	(7%)

Taal

Nederlands	159	(91%)
Latijn	6	(3%)
Frans	5	(3%)
Duits	2	(1%)
Engels	1	(1%)
Combinatie	1	(1%)

Begrippen

Als enige gebruikt

Vaderland: **48** (2463, 2498, 2509, 2515, 2515a, 2523, 2523a, 2525, 2527, 2528, 2529, 2530, 2539, 2544, 2545, 2564, 2566, 2569, 2570, 2571, 2573, 2574, 2579, 2587, 2595, 2601, 2602, 2656, 2664, 2674, 2675, 2676, 2677, 2692, 2693, 2699, 2702, 2713, 2714, 2715, 2721, 2722, 2751, 2760, 2761, 2766, 2794, 2797)

Patriot: **14** (2567, 2581, 2590, 2649, 2663, 2750, 2753, 2754, 2755, 2757, 2758, 2759, 2777, 2778)

Natie: **10** (2567, 2581, 2590, 2649, 2663, 2750, 2753, 2754, 2755, 2757, 2758, 2759, 2777, 2778)

Patria: **4** (2541, 2542, 2796, 2795, 2658)

In combinatie gebruikt

Vaderland en patriot: **51** (2531, 2535, 2551, 2553, 2254, 2554a, 2555, 2565, 2572, 2585, 2596, 2597, 2598, 2599, 2600, 2605, 2606, 2607, 2608, 2609, 2610, 2611, 2612, 2613, 2614, 2615, 2616, 2617, 2632, 2633, 2634, 2635, 2637, 2638, 2639, 2640, 2639a, 2641, 2642, 2652, 2653, 2654, 2730, 2733, 2749, 2752, 2763, 2764, 2765, 2768, 2769)

Vaderland, patriot en natie: **23** (413, 2556, 2557, 2562, 2563, 2568, 2618, 2619, 2620, 2621, 2622, 2623, 2624, 2625, 2626, 2627, 2628, 2629, 2630, 2650, 2651, 2655, 2501b)

Vaderland en natie: **14** (2510, 2511, 2512, 2516, 2516a, 2679, 2680, 2681, 2746, 2747, 2748, 2791, 2786, 2787)

Vaderland, patriot en *patria*: **7** (2439, 2498, 2558, 2773, 2774, 2789, 2506)

Vaderland en *patria*: **1** (2499)

Patriot en natie: **1** (2776)

Bijlage III – Kwantitatieve gegevens pamflettencorpus 1619

Totaal aantal pamfletten ('records') in TEMPO: **215**

Dubbele records: **13**

Pamfletten van meer dan 100 bladzijden: **10** (2517, 2813, 2846, 2846b, 2847, 2849, 2856, 2858, 2972, 3002)

Overig niet gedaan (ontbreekt, handschrift, etc.): **15** (2846c, 2864, 2870, 2877, 2892, 2893, 2894, 2901, 2935, 2941, 2943, 2944, 2947a, 2953, 3001)

Totaal aantal pamfletten geanalyseerd: **177**

Samenstelling corpus: **85**

Aantal originele titels: **73** (86%)

Aantal edities en herdrukken: **12** (14%)

Begripsfrequentie

Vaderland	66	(78%)
Patriot	19	(22%)
Natie	19	(22%)
<i>Patria</i>	7	(8%)

Taal

Nederlands	71	(84%)
Frans	8	(9%)
Latijn	5	(6%)
Duits	1	(1%)

Begrippen

Als enige gebruikt

Vaderland: **45** (2735, 2804, 2814, 2814a, 2815, 2818, 2828, 2829, 2834, 2835, 2836, 2837, 2838, 2839, 2840, 2840a, 2855, 2861, 2862, 2879, 2882, 2883, 2898, 2899, 2900, 2913, 2931, 2946, 2947, 2948, 2952, 2957, 2961, 2964, 2965, 2966, 2967, 2968, 2969, 2969a, 2974, 2975, 2986, 2987, 2988)

Natie: **8** (2805, 2806, 2823, 2844, 2976a, 2984, 3006, 3008)

Patria: **5** (195, 2816, 2857, 2907, 2958)

Patriot: **4** (2880, 2881, 2897, 2906)

In combinatie gebruikt

Vaderland en patriot: **10** (2824, 2842, 2875, 2891, 2895, 2949, 2962, 2963, 2980, 2981)

Vaderland en natie: **6** (2810, 2811, 2831, 2843, 2863, 2976)

Vaderland, patriot en natie: **3** (2825, 2826, 2827)

Vaderland en *patria*: **2** (2872, 2873)

Patriot en natie: **2** (2817, 2820)

Bijlage IV – Kwantitatieve gegevens pamflettencorpus 1650

Totaal aantal pamfletten ('records') in TEMPO: **454**

Dubbele records: **22**

Pamfletten van meer dan 100 bladzijden: **1** (6606)

Overig niet gedaan (ontbreekt, verkeerd gedateerd): **10** (6636, 6703, 6756, 6768a, 6874a, 6874b, 6878, 6917, 6921, 7624)

Totaal aantal pamfletten geanalyseerd: **419**

Samenstelling corpus: **191**

Aantal originele titels: **98** (51% van corpus)

Aantal edities en herdrukken: **93** (49% van corpus)

Begripsfrequentie

Vaderland	148	(77%)
Natie	82	(43%)
Patriot	76	(40%)
<i>Patria</i>	4	(2%)

Taal

Nederlands	156	(82%)
Frans	24	(13%)
Engels	5	(3%)
Latijn	4	(2%)
Combinaties	2	(1%)

Begrippen

Als enige gebruikt

Vaderland: **55** (6509, 6510, 6535, 6536, 6558, 6573, 6668, 6672, 6672a, 6675, 6676, 6677, 6678, 6679, 6680, 6681, 6682, 6687, 6688, 6689, 6690, 6691, 6692, 6704, 6705, 6706, 6709, 6727, 6728, 6729, 6730, 6732, 6733, 6743, 6744, 6745, 6746, 6790, 6824, 6825, 6825a, 6826, 6827, 6828, 6837, 6865, 6866, 6873, 6876, 6879, 6885, 6886, 6887, 6906b, 6907)

Natie: **28** (6515, 6517, 6522, 6564, 6584, 6585, 6586, 6589, 6590, 6592, 6599, 6601, 6602, 6605, 6621, 6624, 6709a, 717, 6718, 6719, 6724, 6725, 6734, 6735, 6754, 6754a, 6855, 6877)

Patriot: **8** (6633, 6634, 6782, 6783, 6791, 6792, 6856, 6920)

Patria: **3** (5189, 6433, 6804b)

In combinatie gebruikt

Vaderland en patriot: **42** (6755, 6757, 6758, 6771, 6772, 6773, 6774, 6775, 6776, 6777, 6778, 6779, 6780, 6781, 6781a, 6795, 6833, 6834, 6835, 6836, 6843, 6844, 6844a, 6845, 6846, 6848, 6849, 6850, 6852, 6853, 6854, 6857, 6858, 6859, 6860, 6861, 6862, 6863, 6869, 6870, 6899, 6919)

Vaderland en natie: **27** (6249, 6433b, 6516, 6520, 6532, 6552, 6553, 6561, 6565, 6576, 6576a, 6580, 6588, 6707, 6707a, 6708, 6767, 6768, 6769, 6816, 6817, 6851, 6868, 6895, 6896, 6897, 6898)

Vaderland, patriot en natie: **23** (417, 6626, 6670a, 6747, 6747a, 6748, 6749, 6750, 6751, 6770, 6829, 6830, 6831, 6832, 6842, 6842a, 6900, 6901, 6902, 6903, 6904, 6905, 6905a)

Patriot en natie : **3** (6582, 6623, 6625)

Vaderland, natie en *patria*: **1** (6571)

Bijlage V – Kwantitatieve gegevens pamflettencorpus 1672

Totaal aantal pamfletten ('records') in TEMPO: **851**

Dubbele records: **43**

Pamfletten van meer dan 100 bladzijden: **4** (9970, 10018, 10379a, 10631)

Overige pamfletten niet gedaan (ontbreekt, handschrift, verkeerd gedateerd, etc.): **26** (9978, 9996, 10007, 10056, 10084, 10122a, 10127, 10145b, 10154a, 10161a, 10171, 10190a, 10200a, 10200b, 10203a, 10203b, 10238, 10420, 10421, 10523a, 10544, 10550, 10551, 10552a, 10552b, 10579a)

Totaal aantal pamfletten geanalyseerd: **770**

Samenstelling corpus: **428**
Aantal originele titels: **270** (63%)
Aantal edities en herdrukken: **158** (37%)

Begripsfrequentie

Vaderland	373	(87%)
Natie	156	(36%)
Patriot	144	(34%)
Patria	16	(4%)

Taal

Nederlands	381	(89%)
Duits	27	(6%)
Latijn	6	(1%)
Engels	5	(1%)
Combinaties	5	(1%)
Frans	4	(1%)

Begrippen

Als enige gebruikt

Vaderland: **174** (9927, 9929, 9936, 9943, 9950, 9955, 9966, 9968a, 9977, 9996a, 9998a, 10004, 10025, 10027, 10028, 10038, 10050, 10053, 10055, 10059, 10062, 10063, 10081, 10086, 10091, 10092, 10094, 10095, 10095a, 10096, 10097, 10097a, 10107, 10108, 10111, 10117, 10122, 10123, 10124, 10132, 10133, 10134, 10134a, 10135, 10141, 10142a, 10144, 10148, 10149, 10150, 10151, 10154, 10155, 10156, 10157, 10159, 10160, 10161, 10170, 10180, 10181, 10182, 10199, 10200, 10201, 10208, 10209, 10210, 10211, 10212, 10218, 10222, 10223, 10229e, 10237, 10243, 10245, 10249, 10251, 10252, 10253, 10254, 10255, 10260, 10261, 10262, 10263, 10276, 10278, 10279, 10279a, 10280, 10282, 10286, 10287, 10288, 10288a, 10290, 10316, 10343, 10344, 10345, 10346, 10347, 10348, 10349, 10356a, 10357, 10357a, 10358, 10360, 10372, 10375, 10389, 10390, 10393, 10394, 10395, 10396, 10397, 10400, 10408, 10409, 10409a, 10410, 10411, 10412, 10419, 10434, 10435, 10452, 10453, 10460, 10465, 10472, 10473, 10477, 10478, 10485, 10486, 10487, 10488, 10490, 10496, 10514, 10517, 10523, 10549, 10552, 10556, 10557, 10562, 10581a, 10587, 10590, 10592, 10593, 10606, 10607, 10608, 10609, 10610, 10612, 10613, 10615, 10617, 10620, 10634, 10636, 10637, 10639, 10642, 10643, 10644)

Natie: **32** (9930, 9952, 9963, 9984, 9985, 9986, 9995, 10002, 10033, 10070, 10071, 10072, 10073, 10075, 10118, 10126, 10166, 10167, 10168, 10178, 10184, 10220, 10329, 10466, 10480, 10550, 10645, 10075a, 10118a, 10229d, 9985a, 9990a)

Patriot: **10** (10141a, 10491, 10561, 10577, 10582, 10583, 10584, 10585, 10619, 10633)

Patria: **7** (10115, 10285, 10297, 10307, 10313, 10314, 10449)

In combinatie gebruikt

Vaderland en patriot: **78** (9954, 9975, 9976, 10022, 10023, 10142b, 10153, 10213, 10213a, 10221, 10234, 10235, 10236, 10264, 10265, 10266, 10267, 10268, 10269, 10270, 10271, 10273, 10274, 10291, 10304, 10310, 10311, 10311a, 10312, 10333, 10334, 10335, 10336, 10350, 10350a, 10351, 10352, 10401, 10401a, 10407, 10415, 10415a, 10423, 10426, 10427, 10428, 10429, 10430, 10431, 10432, 10433, 10463, 10464, 10467, 10468, 10493, 10494, 10495, 10499, 10546, 10547a, 10568, 10569, 10575, 10576, 10586, 10591, 10594, 10595, 10596, 10597, 10614, 10622, 10625, 10626, 10627, 10630, 10660)

Vaderland en natie: **67** (9932, 9933, 9944a, 9953, 9962, 9999, 10001, 10004a, 10008, 10009, 10010, 10011, 10011a, 10012, 10012a, 10013, 10014, 10015, 10016, 10035, 10060, 10143, 10177, 10224, 10225, 10226, 10227, 10228, 10229, 10229a, 10229b, 10229f, 10239, 10242, 10244, 10281, 10308, 10309, 10324, 10325, 10326, 10324a, 10327, 10328, 10330, 10331,

10332, 10340, 10341, 10342, 10353, 10380, 10381, 10382, 10383, 10506, 10507, 10526,
10567, 10599, 10600, 10602, 10603, 10603a, 10604, 10629, 10638)
Vaderland, patriot en natie: **46** (10019, 10019a, 10020, 10021, 10034, 10045, 10206, 10206a,
10206b, 10206c, 10230, 10231, 10232, 10233, 10241, 10300, 10301, 10302, 10317, 10318,
10319, 10320, 10322, 10322a, 10323, 10337, 10338, 10339, 10354, 10355, 10376, 10377,
10378, 10379, 10384, 10385, 10386, 10469, 10470, 10471, 10482, 10484, 10500, 10601,
10623, 10624)
Patriot en natie: **5** (9951, 10292, 10293, 10293a, 10321)
Vaderland, natie en *patria*: **3** (9998, 10479, 10638a)
Vaderland, patriot en *patria*: **2** (10497, 10498)
Vaderland, patriot, natie en *patria*: **2** (9941b, 10598)
Vaderland en *patria*: **1** (10450)
Patriot, natie en *patria*: **1** (10492)

Bibliografie

Pamfletten

Deze lijst bevat alleen de pamfletten waarnaar wordt verwezen in de tekst. Daardoor is in deze lijst slechts een deel van de pamfletten die voor dit onderzoek zijn geanalyseerd opgenomen, en zijn hier ook pamfletten te vinden die buiten het corpus vallen. Informatie over de corpussen per jaar is te vinden in de Bijlagen II-V. De pamfletten zijn geordend per jaar, en per jaar op Knuttelnummer. Van ieder pamflet is alleen de eerste versie weergegeven (het laagste Knuttelnummer), edities en herdrukken van hetzelfde pamflet zijn te vinden onder 'zie ook'. Wanneer een herdruk of editie wel daadwerkelijk is gebruikt, is hiervan de volledige titel en het nummer ook apart opgenomen.

1582

- Kn. 581 *Politicq Onderwijs. Inhoudende diuersche ende seer ghewichtighe Argumenten ende bewijs-rededenen, ghefondeert soo wel in Godes woort, als geschreuen Keyserlijcke Rechten, en autoriteyten der Heydensche schrijueren, daer by crachtelijck bewesen wordt, dat niet onder oorsaecke ende treccfelijcke motyuen, Sijne Excellencie, ende de Generaele Staten van de ghe-vnieerde Nederlanden, versuecken datmen met nieuwen Eede, der Coninck van Spaignien ende sijne adherenten soude versaecken, ende der teghenwoordigher Ouericheyt, d'Lant ende malcanderen teghen de selue Hulde ende Trouwe belouen, maer omme oock den seluen Eedt by eenen yeghelijcken (willende goet Patriot wesen) behoort ghesolemnizeert ende ghedaen te wordden (Mechelen 1582).*

1617

- Kn. 2366 [Taurinus, Jacobus?], *Weegh-Schael, Om In alle billickheydt recht te over-vveghen De Oratie Vanden Eedlen, Hoochgeleeden, Wijsen, Voorsienighen Heere, Mijne Heere Dvdley Carleton, Ambaßaduer van den Doorluchtighsten Coningh van Groot Britannien: Onlanghs ghedaen inde Vergaderinghe der Edele Hoogh-Moghende Heeren Staten Generael: Ghemaect Tot grondighe Aenwijsinghe van den waren Oorspronck, &c. der huydendaechsche Oneenicheyden inde Kercke ende Politie: ende Verdedinghe der gheener die daer in onschuldigh sijn (z.p. 1617) Zie ook Kn. 2367-2368.*
- Kn. 2395 *Requeste Vande Dolerende Kercke van Haerlem, Aende E.E. Magistraet der selver Stadt: Met Den Deductie, Ghestelt tot justificatie van d'onder-teeckeninghe, die tot het overleveren van het voorschreven Request voor eenighe weecken aldaer is gheschiedt. Om te lesen: Neffens het provisioneel Accoort 't voorleden jaer aldaer ghemaect, ende dit jaer ghedruckt (Amsterdam 1617).*
- Kn. 2396 [Junius, Isaäc], *Nootvvendich Vertooch vande Onnoselheyt ende oprechticheyt des E. Kercken Raets van Haerlem ende de grove, taastelijcke abuysen, van sekere uyt de Gemeente die den dienst van den voorsz Kercken-Raedt in twijfel trecken ende veranderinghe van de goede ende loffelijcke regheringhe van de kercke van Haerlem versoeken (Haarlem 1617).*

- Kn. 2397 D.M.D.I.D.F. P.H.P. [= Damius, Mathias], *Nootwendigh Tegen-vertooch, VVaer in D'onnooselheyt vanden Vromen ouden Kercken-raedt, Tegens de grove ende menighvuldighe lasteringhen van den Haerlemschen Vertooger op haer nytgeworpen, verdedicht wert* (Amsterdam 1617).
- Kn. 2401 [Damius, Mathias], *Grondigh Bericht, VVaer in betoont wert, dat Spranckhusius door sijn ghenaeemde Iustificatie niet min als ontschuldicht wordt: Ja culpabel is van een lasterlijcke beschuldiginghe teghen twee vrome Predicanten, midtsgaders den Magistraet tot Haerlem. Ghestelt Door een Liefhebber der Waerheydt* (Amsterdam 1617).
- Kn. 2460 *Spaenschen Raedt, Hoemen de vereenichde Nederlanden alderbest wederom sal konnen brenghen onder t'ghebiedt van den Coninck van Spagnien. Tot waerschouwinghe van alle vroomen Nederlanders, voornaemelijck die in Regeringhe der selve Landen zijn, uyt de uytgheghevene schriften van Spaensche Raetsluyden, kortelijck ende getrouwelijck, door een Liefhebber des Vaderlandts uytghetrocken en t'samen ghesteldt* (Franeker 1617) Zie ook Kn. 2458-2459, 2460a.

1618

- Kn. 2510 [Campanella, Tommaso], *Discours van Franciscus Campanella, Hoe de Nederlanden onder des Coninghs van Hispaengien ghehoorsaemheyt weder te brenghen zijn. Diendende tot opmerkinge aller getrouwe Voesterheeren onses Lieven Vaderlants* (z.p. 1618) Zie ook Kn. 2511 [volgens STCN hetzelfde pamflet]
- Kn. 2512 *Discours Fr. Campanellæ van het Nederlant te brengen onder de macht des Coninck van Spagnien. Wt Latijn in Nederduyts overgheset, tot dienst vande goede Ingesetenen van het vereenichde Nederlant. Hier by Is herdruckt seeckeren brief geschreven vande Heeren van Antwerpen aen de Heeren van Gendt, nopende seeckere vredehandelinghe particulierlijck by die van Gendt voorghenomen met den Malcontenten, dienende ter memorie van verscheyden saecken, die in dese Landen zijn gepasseert* (Franeker 1618).
- Kn. 2551 Damius, Mathias, *Het 2de. deel van 't Nootwendigh Teghen-vertooch, Waer in de redenen des Vromen Ouden Kercken-Raedts, tot Justificatie van d'Onderteykeninghe bygebraght, ghelijck oock waerom sy met den genaemden kercken Raet in handeling niet hebben kunnen treden, tegens de voorwerpinghe des Vertooghers, ghemeinte-neert werden* (Amsterdam 1618).
- Kn. 2553 *Iustificatie van De Procedueren, by Schout, Burghermeesteren ende Regeerders der Stadt Haerlem, gehouden inden iare xvjc. ende zeven-thien, teghens eenighe overhoorighe ende onrustighe Persoonen, binnen de zelve hare Stadt. Mitsgaders Eenighe Copien ende Extracten, dienende tot naerder verklaringhe ende verificatie vanden inhouden der zelve Iustificatie* (Haarlem 1618).
- Kn. 2556 *Den Haerlemschen Harminiaen, Dat is: Verhael van de vreetheyt der Heeren van Haerlem, een Jaer of drye herwaerts ghepleeght aen verscheyden goede Patriotten: dienende tot meerder openbaringhe van haere Iustificatie* (z.p. 1618) Zie ook Kn. 2257.
- Kn. 2558 *Copye, Van den Lasterlijcken Brief van Verlaen, In den Haerlemschen Harminiaen ghementioneert, met korte Annotatien gheillustreert. Ghelijck mede van den Brieff aen de H. Burghemeesteren, van den selfden ter selfder tijdt geschreven, tot blick der waerheyt ghepubliceert* (z.p. 1618).
- Kn. 2562 [Taurinus, Jacobus], *Reuck-appel, Af-ghevende den lieffelijcken Geur van de Daden des Doorluchtighen ende Hoogh-ghebooren Vorsts, den Prince van Orangien,*

Hoogh-Loffelijcker ghedachten: Teghen De quade Lucht, onlanghs by een On-ervaren Wey-man veroorsaect, door het Op-doen ende Aenwijzen van een Valsche, Fenijnighe Spore, Tot verdedingh vande Op-rechte Na-springh: Bethoonende hoe verre de Contra-Remonstranten Doen van het Christelijck voornemen des voornoemden Vorsts is verschelende; Met een Cort Historisch Verhael, Van de Grondt ende Aen-vangh der Neder-lantsche Oorloge. Vervattende onder anderen t'gheen onlanghs is ghepasseert binnen Oudewater (z.p. 1618) Zie ook Kn. 2563.

- Kn. 2564 [Taurinus, Jacobus], *Cort verhael Van de Grouwelijcke Disordre, onlanghs zoo elders, als inzonderheyt tot Oudewater ghepleeght by de gene, die onder den deckmantel van voor te staen de Oude Ghereformeerde Religie, ons lieve Vaderlant zeer schandelijcken beroeren. Gheexalteert uyt den Reuc-appel, tot dienst van de ghene, die niet wel tijdt en hebben, langhe Schriften te doorlesen (z.p. 1618).*
- Kn. 2565 [Poppius, Eduard], *Ontdeckinghe Van den oproerighen gheest der Contra-Remonstrantsghesinde binnen der Stede van Oudewater. Vervatende Een cort ende waerachtig verhael van't ghene binnen der Stede voorsz ghepasseert is, voornementlijck binnen de tijdt van ontrent een Jaer herwaerts, inde vergaderingen vande Mogende, Edele Heeren Staten van Hollandt ende Westvrieslandt eerst by monde ghedaen, ende daer na schriftelijck overgelevert op den xxiiien Januarij dese Jaers 1618. Van verscheyden Vroedtschappen der voorsz Stede, daer toe by hare Mogh. Ed. specialijck ontbonden ende gelastet zijnde. Met Een Voor-reden ende Na-reden tot dienste des Lesers daer by ghevoeght (z.p. 1618).*
- Kn. 2566 *Clachte der Gemeynte tot Oudewater, Der ghener die houden by de oude Religie. Aen de Edele Hooch-Moghende H.H. Staten van Hollandt ende West-Frieslandt, dienende tot weder-legginghe van de valscheden, die haer naghegeven worden in't boeck uytghegeven onder den name Ontdeckinghe van den oproerighen gheest der Contra-remonstranten tot Oudewater. Uyt-ghegeven by een Lief-hebber der VVaerheyt, Die sijnen naem sal vermonden, Als de namen by 't teghen-schrift zijn bevonden (z.p. 1618).*
- Kn. 2567 [Lydius, Johannes Martini], *Historisch Verhael, Vande Voorneemste Swaricheden, verschillen en proceduren, so wel in Kerckelijcke als Politijcke saken, dry jaren herwaerts voorghevallen binnen de Stadt Ovdevvater. Wtghegeven By de Kerckeraet aldaer, ende eenighe vande Magistraten (Amsterdam 1618).*
- Kn. 2569 *Nauwe Overlegging van de Nootsaeckelijckheden, Op't aennemen der Waertgelders (z.p. 1618) Zie ook Kn. 2570-2571.*
- Kn. 2572 *Verklaringhe vande E.E. Heeren Magistraten Ende Regeerders Der Stadt Haerlem, Door Haren Ghedeputeerden ghedaen, inde Vergaderinghe Der Ed.Mo. Heeren Staten van Hollandt ende West-Vrieslandt, Ende By De Heeren Edelen Ende Meeste Leden Vande Zelve Vergaderinghe gheapprobeert (z.p. 1618).*
- Kn. 2579 *Cort ende metter haest by een gestelde discours op den nieuw en noyt voor desen, ghepractiseerden Eedt, by den Heeren Burghemeesters der stadt Leyden, hare Schutters afgevoordert. [Om?] met fundament te spreken, ende naer waerheyt ende bil[i]cheyt te oordelen, of de Heeren Burgemeesters der Stadt Leyden vastante [?] oorsaecke ende reeden hebbe om hare Schutters ende Burgeren eenen nieuwen Eedt van getrouwicheyt af te vorderen, So dient voor eerst wel over woghen hoedanich den Eedt sy, ende wien den selfde wert afgevoordert. (z.p. 1618).*
- Kn. 2580 *Cort verhael, Vande Ontschutteringe, gedaen aen eenige vrome ende gequalificeerde borgers, binnen de stadt Leyden, en vande Procedures aen sommige vande Ontschutterde aenghestelt. (z.p. 1618).*

- Kn. 2581 *dArminianze schans tot Leyden* (z.p. z.j. (1618)).
- Kn. 2584 *Schutterlicke Scherm-slach* (z.p. z.j. (1618)).
- Kn. 2585 *Verzet, Teghen den Schutterlicken Scherm-slach, ghegeven na de vrome Borghers, die den lossen Dicht-maker zeydt, haer zelve ontschuttert te hebben* (z.p. 1618).
- Kn. 2590 [Taurinus, Jacobus?], *Notvlen, Ofte Aen-merckingen, Op het Af-scheydt Der Predicanten van Nimmegen, ghegeven by den E. Raedt der selver Stadt, op den 8. April. 1618* (z.p. 1618).
- Kn. 2595 [Taurinus, Jacobus?], *Den Vraegh-al, In-houdende ettelijcke Questien ofte Vraghen, Om Daer op te hebben een bondighe Antwoordt van de Theologanten, Politijcken, Rechts-gheleerden, Chrijs-luyden, ende anderen. Met vraghen wordt men wijs, ofte onwaerd, Noodt breekt vvet* (z.p. 1618).
- Kn. 2610 *Noodtwendigh ende Levendigh Discours, Van eenighe getrouwe Patriotten ende Liefhebberen onses Vaderlandts; over onsen droevigen ende periculeusen Staet. Waer inne oprechtelijc ende levendigh verthoont vvordt; in vvat perijckel ende ghevaer vvy gheraecht zijn, ende vvaer henen dese vervvarringhen tenderen: Met de noodighe middelen om die te remedieren. In 't Licht ghebracht, Om teghen die vileyne boecxkens, VVeegh-schael, Reuck-appel, Vraegh-al, &c. ghelesen te worden* (z.p. 1618) Zie ook Kn. 2611-2614 en onder een andere titel Kn. 2615-2616.
- Kn. 2615 *Oprechte Tonghe van de Weegh-schael Proeft den Revck-appel met den Vraegh-al. Ende Geeft remedie voor dese tegenwoordige beroerte onses Vaderlandts* (z.p. 1618) Zie ook Kn. 2616.
- Kn. 2617 *Een kort Monickendammer Discours, Ende Hoorns Liedt, Gheestigh bediedt: Teghens 'tLevendich Discours van Amsterdam. Ende achter aen-hangende Een levendige Afbeeldinghe der oproerige Praesdestinateuren* (z.p. 1618).
- Kn. 2618 *Practycke van den Spaenschen Raet. Dat is: Clare vertooninghe dat den Raedt door I. Lipsium, Er. Puteanum, ende Fran. Campanellam, ghegeven, om de vereenighde Nederlanden wederom te brengen onder 'tgebiedt van den Coningh van Spangien, in alle hare deelen ofte alreede in 't werck gestelt is, ofte noch daghelijcks in't werck gesteldt wordt. VVaer inne verscheyden svvaricheden onder dese Kerckelijcke ende Politijcke beroerten, voorghevallen. Levendich ende kortelijck worden voor ooghen ghestelt. Tot waerschouwinghe van alle Vrije, Vrome Nederlanders, insonderheyt der gener die in de regeringe zijn* (z.p. 1618) Zie ook Kn. 2619-2623.
- Kn. 2622 *Practycke van den Spaenschen Raet* (z.p. 1618).
- Kn. 2624 *Johan van Oldenbarnevelt, Remonstrantie Aende Hooge ende Moghende heeren Staten vande Landen van Hollandt ende West-Vrieslandt, van Heer Iohan van Oldenbarnevelt, Ridder, Advocaet vanden selven Lande* ('s-Gravenhage 1618) Zie ook Kn. 2625-2628.
- Kn. 2632 [Mijle, Cornelis van der], *Ontdeckinghe Vande valsche Spaensche Jesuijtische Practijcke: Ghebruyckt jehens eenighe vande beste Patriotten, ende ghetrouste Dienaren van t'Landt, by de Autheurs van tvvee Fameuse ende seditieuse Libellen: Het een geintituleert, Noodtwendigh ende levendigh Discours &c. Het ander, Practijcke vanden Spaenschen Raedt &c. Inghestelt by een Liefhebber vande VVaerheydt, ende van het Vaderlandt.* ('s-Gravenhage 1618). Zie ook Kn. 2633.
- Kn. 2634 *Provisionele Openinghe. Van verscheyden saecken, ghestelt in de Remonstrantie van den heer Advocaet van Hollandt ende West-vrieslandt. Tot naerder Onderechtinghe, so van haer Ed. Mog. als van alle ghetrouwe Patriotten ende Liefhebberen des Vaderlandts. Waerinne oock, de Nulliteyt van de ghenaeemde Ontdeckinghe van de Valsche*

- Spaenssche ende Jesuytische Practijcquen cortelijck wort aanghewesen* (z.p. 1618).
Zie ook Kn. 2635.
- Kn. 2637 *Advertissement Aen alle Goede In-woonderen en Liefhebbers van dese Nederlanden. Omme van een yeder gelesen, en in het binnenste van sijn herte ghedruckt te worden* (z.p. 1618).
- Kn. 2638 Aerssen, François van, *Noodighe Remonstrantie Aende Doorluchtighe, Hooghe, ende Mogende Heeren, Mijn heeren die Sraten [sic] Generael der vereenichde Nederlanden. Mitsgaders Aende Doorluchtighe, Hooghe ende Moghende Heeren, Mijn Heeren die Staten van Gelderlandt, Hollandt, Zeelandt, Vtrecht, Vrieslant, Stadt Groninge ende Ommelanden int particulier. Overghegheven ter vergaderinghe vande Hooghe ende Mogende Heeren, die Staten generael der vereenichde Nederlanden, opten 30. Mey: Anno 1618. Door den Heere Ambassadeur Frachoy van Aerssens* (z.p. 1618)
Zie ook Kn. 2636-2641.
- Kn. 2650 *Naerder Openinghe, van een Hooch-wichtighe sake, Betreffende de wel-vaert van ons bedroeft Vader-landt. Dewelcke den Autheur aenvanght, met een Christelijcke betrachtighe, onser vvonderlijcker verlossinghe, vande grauuvvsame tyrannie der Spaengiaerden* (z.p. 1618) Zie ook Kn. 2651
- Kn. 2652 *Cort ende waerachtich verhael van eenige exorbitante proceduiren door het beleyt van weynich personen seder seven ofte acht jaren herwaerts, jegens die vande ware Gereformeerde Religie by der handt ghenomen ende int werck ghestelt* (z.p. 1618) Zie ook 2653-2654.
- Kn. 2655 *Maetroosjes Op-wecker* (z.p. 1618).
- Kn. 2674 *Cort verhael Van al tghene binnen Vtrecht gepasseert is, zeder dat de E.H.M. Heeren Staten Generael met den Doorluchtigen Prince van Orangien daer gekomen zyn, soo in't afdancken der Waert-ghelders, als in't verstellen van nieuwe Vroetschappen, Publicatie, t'Inruymen vande Buer-kercke, voor de oude Ghereformeerde (die-men-Contraremonstranten noemt) als mede de eerste heerlijcke Predicatie die daer den sevensten Augusti inde Buer-kercke ghedaen is, alwaer over de vierduysent Menschen vergadert waren, oock selfs sijn Princelijcke Excellentie, Graef Ernst Casimier, veel Heeren, Edel-lieden, Collonels, Capiteynen, Luytenants, Vendricks, ende ander Officieren, etc.* (Amsterdam 1618).
- Kn. 2702 *Orangniens Incompste Binnen Leyden, De verkiesinge des Raets: De Publicatie daer op ghevolcht. Met het ghene daer gepasseert is* (Amsterdam 1618).
- Kn. 2714 *Remonstrantie By de zes Colloquenten Vander Remonstranten weghe in de Haechsche Conferente bekent overghegheven aen de E.M.H. Staten van Hollandt ende West-Vrieslandt in September lest-leden. Waer in Sy haere bedenckinghen openen over het houden der Synoden. ende billijcke conditiën voorstaen, op de welcke zy bereydt zyn in de zelve Synoden te verschijnen* (Rotterdam 1618). Zie ook Kn. 2715.
- Kn. 2733 [Barlaeus, Caspar], *Clachte ende Bede Der Remonstranten hier te lande, Aen den Hooghgeboren, Doorluchtighen Prince van Oraengien, Gouverneur van Hollandt, Zeelandt, &c.* (z.p. 1618).
- Kn. 2740 *Placcaet Vande Doorluchtige, Ho. ende Mog. Heeren, die Staten Generael der Vereenighde Nederlanden, teghens het Inbrenghen, Drucken, Verkoopen ofte stroyen van alderhande argerlijcke ende seditieuse Boucxkens, liedekens etc. Ende waer nae alle Druckers hen voort-aen sullen hebben te reguleren* ('s-Gravenhage 1618).
- Kn. 2746 Brauwer, Marijn de, *T'werck van M. de Brouwer, ghenamt Eenvuldighe waerschouwinghe aen de Gevluchte Vreemdelinghen, Haer radende hunne Magistraten (die ha-*

- er ontfangen ende beschermt hebben) te gehoorsamen, ende de weldaden te gedenc-
ken diezy deur haer genoten hebben (z.p. 1618).*
- Kn. 2748 *Vrevghden-ghesanck over de Schoone veranderinghen in 't Vrye Nederlandt, door Het
kloeck beleyt der Staten Generael, Met het Eedele huys van Nassovwe. Ende antwoord
in dicht, op het Schandich leughenachtich fameus Libel, 'tonrecht genaemt: Eenvul-
dige vvaerschouwinge aende vreemdelingen (Amsterdam 1618).*
- Kn. 2749 *'tNassovsche Mey-kransken, voor Mavritivs, Prince van Oraignien: Teghen de Arm
onder-Mijnders van Godes kercke (Amsterdam 1618).*
- Kn. 2750 *Horenbeeck, David van, Nassovs lof-gesangh Ter eeren Van sijn Princelijcke Excel-
lentie, Den Doorluchtigen, Wijd-beroemden, ende Hoogh-Gebooren Vorst Mavritio,
Prince van Oraingen, &c. (Leiden 1618).*
- Kn. 2751 *Liedt Ter eeren van den doorluchtighen Prince van Orangien, Mauritius Grave van
Nassau, [?] waerdich ende gheluckich Erfghenaem vande Princelijcke deuchden syns
hoochvermaerden ende Godtsalighen Vaders: Op de voyse, VWilhelmus van Nas-
souvv, &c. Daer van de eerste Letteren van elcke veerse syn Excell. Name wtdrucken
(z.p. 1618).*
- Kn. 2752 *Den hooghen Godt ter eeren // en d'Hoogh' Moghende Heeren die Staten
int'Generael // als d'Ovricheyt Principael (z.p. 1618) [Zonder afzonderlijke titel].*
- Kn. 2753 *[Cannenburg, Hendrick], Een Cleyn Vensterken, waer door Gekeecken werdt hoe die
grootte Meesters haer tot de poorten der hellen wentelen, soo met Haer gevangen zie-
len te vermoorden, alsoo, naer dat hy ghesouten waer, zijn inghewandt in een Dieff-
put begraven werdt (z.p. z.j. (1618)). Zie ook Kn. 2754-2755.*
- Kn. 2757 *Gvlden legende Van den Nieuwen St, Jan, Dat is: Cort verhael van den Edeldom,
deuchden, ende handelingen van meester Ian van Barnevelt, ghewesene Advocaet van
Hollandt ende West-Vrieslandt (z.p. 1618) Zie ook Kn. 2758-2759.*
- Kn. 2760 *Verclaringe van den Gouden Stock, Die daer spreeckt Een oudt Schipper van Monic-
kendam, Daer ons den vroomen Heldt uyt quam, Die eerst den Spaenjaerd de Zee
deed ruymen, Sprack als volght, naer Scheep Coustuymen (z.p. 1618). Zie ook 2761
[hetzelfde pamflet onder een andere titel].*
- Kn. 2763 *Verclaringhe Vanden Gouden Blaes-balck, Van den Spaenschen Schalck (z.p. 1618).*
- Kn. 2768 *Verclaringhe van Iustitia ende Levendige verthooninghe van t'gheen over veel Jaren
is gheschiet, als mede noch tegenwoordich geschiet (Amsterdam 1618).*
- Kn. 2769 *Vertoninghe der tegenwoordighe stant int vrye-Nederlandt (z.p. 1618).*
- Kn. 2777 *Wonderlijcken Droom vande School-houdinghe van Mr. Ian van Olden-barnevelt.
Met de verclaringhe van dien (z.p. z.j. (1618)) Zie ook Kn. 2778.*

1619

- Kn. 2829 *Episcopius, Simon, Oratie Van den Hoogh-gheleerden ende Voortreffelijcken Mr.
Symon Episcopivs Professoor der Theologie inde Vniversiteyt binnen Leyden. By hem
inde Synode Nationael tot Dordrecht, soo voor hem selfs, als van weggen de xii. an-
dere Remonstrantsche hem byghevoechde Kercken-Dienaren, inden aenvang haerder
handelingen gedaen den 7. december, Ao. 1618 (z.p. 1619).*
- Kn. 2835 *Corte ende naeckte Ontdeckinghe Vande Bedrieghelijckheydt des Dortschen Synodi,
In 't smeden van seeckere Artijckelen van Moderatie en onderlinghe Verdraegsaem-
heyt, tusschen den Remonstranten ende Contra-Remonstranten. Ende Syn hier noch
byghevoeght, 34. Artijckelen, vervattende 'tgevoelen der Remonstranten, (nopende
de Goddelijcke Praedestinatie metten aenkleven van dien) soo in 't 'tghene sy ghelo-*

oven, als in't ghene sy vervverpende den Synode ende den Contra-Remonstranten aentijghen, ende inden Synode overgelevert den 13. en 16 Decemb. 1618. ende daer na klaer en breet bevvesen (z.p. 1619).

- Kn. 2836 [Barlaeus, Caspar], *Vale houdende verclaringe, in wat voeghen de Sinodvs Nationael tot Dordrecht, den remonstranten afscheyt heeft ghegheven (z.p. 1618).*
- Kn. 2837 *Vertoogh, By de Remonstranten Gheciteert ende ghedeputeert, op het Synodes Nationnael tot Dordrecht. Affghesonden naer den Haghe, met eenen expressen den 26. Januarij, Anno 1619. Aen de Doorlvchtighe Hooghmoog. Heeren, Myn Heeren, de Staten Generael Der Vereenichde Neder-Landen (z.p. 1619).*
- Kn. 2838 *Verroogh ende Supplicatie, By de Remonstranten gecitteerde ende Ghedeputteerde, op het Synodes Nationnael tot Dordrecht, Door eenen expressen den 26. Januarij 1619. afghesonden: Aen den Hoogh-gheboren Doorluchtigen Prince van Oraiguen, &c. (z.p. 1619) Zie ook Kn. 2839.*
- Kn. 2842 [Dwinglo, Bernard?], *Nulliteyten, Mishandelinghen, ende onbillijcke Procedures des Nationalen Synodi, ghehouden binnen Dordrecht, anno 1618. 6119. In't korte ende rouwe af gheworpen ten dienste ende onderrechtinghe van alle de ware Christelijcke, doch nu bedruckte. Ghemeynten, als oock van alle andere goede ende Waerheydt-lievende ingheseten deser Vereenichde Nederlanden (z.p. 1619).*
- Kn. 2843 *Request Aende Doorluchtige, Hoochmoghende Heeren, mijn Heeren de Staten Generael der Vereenichde Provincien, Van vveghen De Remonstranten, gheciteerde ende gedeputeerde tot den Synodum Nationael binnen Dordrecht (z.p. 1619).*
- Kn. 2844 Hollingerus, Henricus, *Requeste Verduyscht uyt de Latijnsche tale, Aen de VVelgheboren, Eedele, Voortreffelijcke Heeren, de Gecommitteerde vande Hoog-Mogende Heeren Staten Generael; op den Synode Nationnael, binnen de Stadt Dordrecht vergadert (z.p. 1619).*
- Kn. 2855 [Episcopus, Simon], *Onbillijcke wreetheyt der Dortsche Synode; Midtsaders der ghenen, die het beleyt daer over hebben ghehad, Teghen de Remonstranten in de Nederlandtsche Ghe-Vnierteghen de remonstranten in de Nederlandtsche Ghe-vnieerde Provincien. In een korte waerschouwinge ten toone ghestelt, op dat niemant vander selver Remonstranten ghevoelen, ten quaedsten en oordeele, voor dat hy sal ghesien hebben hare schriften, welcke nu haest in 't licht sullen ghebracht worden (z.p. 1619).*
- Kn. 2862 *Iamertiens Oft Aventuersche berouw Clacht gedaen, aen den Ouwe trouwe Geus van de Cort Rijcke Heeren tot een Nieu-Jaer (z.p. 1619).*
- Kn. 2872 Wtenbogaert, Johannes, *Schriftelijcke Verantwoordinghe, Van den Godvruchtighen Hoogh-gheleerden Iohannis Uyt den Bogaert, Predicant inden Hage. Op de openbare Klock in luydinghe ende Edicte, den 19. Martij, Ao. 1619. over syn Persoon ghedaen (z.p. 1619) Zie ook Kn. 2873.*
- Kn. 2875 Wtenbogaert, Johannes, *Copye, Van een Missive den ij. Aprilis 1619, aen eenen particulieren ende oudt-bekenden vrient afgeveerdicht Door den Godvruchtighen Hoogh-gheleerden Iohannem wten Bogaert, Waer in Hy zijnen staet ende oorsaeck van zijne (niet teghestaende verscheyde, uyt last vande ghedelegheerde Rechteren, citatien) noncomparitie in 't cort ende duydelijck te kennen gheeft. Tot onderrechtinge van alle Lief-hebbers der waerheydt (z.p. 1619).*
- Kn. 2879 Maurier, Benjamin Aubéry du, *Propositie, Ghedaen aende Heeren Staten Generael der Vereenichde Nederlanden, Door den Heere Mavrier, Raedt vanden Staet vanden alder-Christelijcksten Koninck van Vrancryck, Ende zijn Ordinaris Ambassadeur. Den 1. May, Ao. 1619. Ende by gheschrijfte overghelevert des anderendaeghs (z.p. 1619).*

- Kn. 2880 *Request, Aen de Eedele Grootmoghende Heeren, Mijn Heeren De Staten van Hollant ende West-Vrieslandt. Van weghe de Huysvrouwe ende Kinderen vanden Heere van Olden-Barnevelt, Heere van Berckel, &c* (z.p. 1619) Zie ook Kn. 2881.
- Kn. 2882 Maurier, Benjamin Aubéry du, *Brief des Ambassadeurs van Vrancrijck aen de Heeren Staten Generael, den 13 mey, 1619. Eenen Brief des Ambassadeurs van Vrancrijck, aen de Heeren van Braquel ende Dorth* (z.p. 1619). Zie ook de Franse versie Kn. 2883.
- Kn. 2895 *Verhael vanden doodt des Advocaets van Hollandt, Johan van Olden-Barnevelt, hoe hy op den 13. mey 1619. inden Haghe onthooft is, alsoo ick't selve ghesien hebbe* (Amsterdam 1619).
- Kn. 2897 *Verhael hoe ende in wat manieren den Heere M. Johan Van Olden-Barneveldt Advocaet van Hollandt ende West-Vrieslant, is Onthalst gheworden smaendaechs voor noen den xiiij. mey Anno duysent ses hondert neghen-thien* (Antwerpen 1619).
- Kn. 2898 *Relation des causes et motifs pourquoy le Sieur Iean d'Oldenbarnevelt Aduocat d'Hollande & de west Frise a esté decapité à la Haye en Hollande, Le Lundy tresiesme iour de May, mil six cens dix-neuf, à neuf heures auant midy* (Parijs 1619).
- Kn. 2899 *Namen Der vier-en twintig gedelegeerde Rechters van den advokaat Johan van Oldenbarnevelt Bij den Ambassadeur van Vrankrijk Beuls genoemt: Waer voor ijder vier-en-twintig honderd guldens heeft genoten* (z.p. z.j. (1619)) Zie ook Kn. 2900.
- Kn. 2931 *Brief Van de Hoog. Mog. Heeren Staten Generael vande Gheunieerde Provintien, Aen den Alder-Christelijcksten Koninck Van Vrancrijck ende Navarre* (z.p. 1619).
- Kn. 2947 *Ligve Ofte verbintenisse by eenige Predicanten, meest van heuren dienst verlaten op den vijfden Martij 1619. tot Rotterdam beraemt, ende aende Kercken gesonden, omme de Ingesetenen deser landen in gestadige verdeeltheden en scheuringe te houden. Ende De Sententie ters Saecke van dien by den Hove van Hollandt over eenige van hemlyden ghevvesen. Mitsgaders De Resolutie vande Ho.Mo. Heeren Staten Generael daer op gevolght, beyde in date den negenthiensten Julij 1619. ende des volgende daeghs gheexecuteert* ('s-Gravenhage 1619) Zie ook Kn. 2948.
- Kn. 2949 *t'Ghebesoigneerde Dat is T'ghene, in sekere heymelijcke vergaderinghe binnen Rotterdam, by eenighe Remonstrantsche predicanten, Ouderlinghen, ende Diaconen, is verhandelt gheworden in Martio deses Jaers 1619. Met Een bygaende voorreden ofte discours, waer in verthoont wort met wat recht eenighe Remonstrantsche Predicanten over de voorsz. vergaderinghe in S'Graven Haghe by den Hove van Hollandt worden ghemolesteert, ghedachvaert, gheconfineert, ende ghebannen* (z.p. z.j. (1619)).
- Kn. 2962 [Wtenbogaert, Johannes?], *Den eenigen ende rechten Waerom, Vande uytvoeringhe der Remonstrantsche Leeraers uyt de Gheunieerde Provintien. Tot onderrichtinghe vande Eenvoudighe Christenen ende goede Patriotten des Landts* (z.p. 1619).
- Kn. 2963 *Retortie ofte VVeder-steeck, Ghegheven met de smadelijcke Sift by eenighe bittere Calvinisten, ende Calumniateurs in Figuren af-ghebeeldet, ende met Rijmen beduydet en uyt-geleyt Met Noch twee bygaende Rijmen: Alles ten dienste door den Druck uytghegheven, door een Lief-hebber der waere Christelijcke Vryheyt* (z.p. 1619).
- Kn. 2965 *Sommier verhael van de wreede handelinghe der Bloed-dorstighe Calvinisten, ghepleeght teghen de Remonstranten buyten Rotterdam, op Sondagh voorleden deu xx. October. 1619* (z.p. 1619) Zie ook 2966: vermeerderde editie.
- Kn. 2975 *Een Schoon ende Heerlijcke Vertrouwinge, aen alle Lief-hebbers der Waere ende suyvere Religie, onder de Ghemeynte der Remonstrants-ghezinde, hoe zy haer in dese verdruckinghe ende ghevaerlijcke tijden sullen dulden ende draghen: Smaeckelijck voor den mont der bedroegde Zielen* (z.p. 1619).

Kn. 2980 [Slatius, Henricus], *Christalijnen Spiegel, Vvaer in men naecktelijcken kan zien, Wie t'zedert eenige Jaren herwaerts inde provincie van Hollandt, de Hoogheydt, Rechten, Privilegien en vrij heden hebben geuioleert: Of wie deselve met alle behoerlijcke middelen hebben gesocht te handt-haven. Mitsgaders wie de unie, ruste en vrede so inde Polijtijcken staet als inde kercke gesocht hebben te onderhouden: Of wie de rechte Autheurs zyn van de divisie Scheuringe, twist, tweedracht en andere ongevalen in dese voornoemde Provincie opgeresen* (z.p. 1619) Zie ook Kn. 2981.

1620

Kn. 3087 [Slatius, Henricus], *Morgenvvecker, Aen de Oude ende Ghetrouwe Batavieren, Met een Remedie teghen haere Slaep-sieckte* (z.p. 1620).

1650

Kn. 6633 *Solemniteyten Van de Survivance ende Successie; Als mede: d'Introductie van Sijne Hoogheydt, Heere Prins Wilhelm, Als Stadt - Houder, Gouverneur, Capiteyn, ende Admirael, Generael, van Hollandt, Zeelandt, ende West-Vrieslandt* ('s-Gravenhage 1650) Zie ook Kn. 6634.

Kn. 6635 *Extract wt het Register Der Resolutien vande Ho. Mo. Heeren Staeten Generael der Vereenigde Nederlanden. Dominica den 5. Iunii 1650. Pinxterdach* (z.p. 1650).

Kn. 6637 *Propositie Van Syn Hoocheyt Ende de Heeren Gedeputeerden van de Hooch Mog. Staten Generael, gedaen inde Respective Steden van Hollandt* (z.p. z.j. (1650)) Zie ook Kn. 6637a-6641.

Kn. 6647 *Propositie Gedaen by Syne Hoocheyt Inde Vergaderinghe vande Ed. Mog. Heeren Staten van Hollandt ende West-Vrieslandt* (Amsterdam 1650) zie ook Kn. 6648-6651.

Kn. 6652 *Dedvctie ofte Verantwoordinge Van de Heeren Burgermeesteren ende ses-en-dertigh Raden, op ende tegens de Propositie by sijn Hooghey, den Heere Prince van Oran-gien, overgelevert ter Vergaderinge van de Ed. Groot Moogende Heeren Staten van Hollandt ende West-Vrieslant* (z.p. 1650) Zie ook Kn. 6653-6661.

Kn. 6675 *Brief Vande Groot-mog: Heeren Staten van Hollandt Ende West-Vrieslandt Aen de Respective Provincien (Gelderlandt, Zeelandt, Utrecht, Vrieslandt, Over-Yssel, Stadt ende Landen:.) Nopende de Cassatie van de Militie* (z.p. 1650) Zie ook Kn. 6676-6682.

Kn. 6683 *Willem II prins van Oranje, Copye van een Missive gesonden by syn Hooghey, Aen de E.E. Heeren Burgemeesteren en Regeerders der Stadt Amsterdam* (z.p. z.j. (1650)) Zie ook Kn. 6684-6686.

Kn. 6687 *Willem II prins van Oranje, Missive by Sijne Hooghey geschreven aende respective provincien van Gelderlandt, Zeelandt, Uytrecht, Vrieslant, Over-Yssel, stadt Groenin-gen ende Ommelanden* (z.p. z.j. (1650)) Zie ook: Kn. 6688-6692

Kn. 6704 *Amsterdams Journael. Vervatende kortelijc van dag tot dag, Alles wat gepasseert is van den 30 Julij, tot den 4 Augusti des Jaers 1650. Met een korte beschrijvinge Vande stigting, op-komst en heerlijkheyd der voorseyde Stadt Amsterdam. Als oock de af-beeldinge der selver Stadt, met sijn om-leggende Dorpen, Wegen en Wateringen, heel curieus in Cooper gesneden* (z.p. 1650) Zie ook Kn. 6705.

Kn. 6706 *Amsterdams journael. Vervatende kortelijc van dag tot dag, Alles watter gepasseert is van den 30 Julij, tot den 4 Augusti des Jaers 1650. Soo in het blokqueren der Stad, als mede in 't gevangen nemen der ses Heeren uyt de Staten van Holland. Met een korte*

- beschrijvinge van de stigting, op-komst en heerlijkheyd der voorseyde Stadt Amsterdam. En het droevig af-sterven van Zijn Hoogheyd Prins Wilhelm van Orangien, Als oock de af-beeldinge der selve Stadt, met sijn omleggende Dorpen, Wegen en Wateringen, heel curieus in Cooper gesneden. Na de Copye van den Hage, Op nieuwsmerkelijk verbeterd en vermeerderd (z.p. 1650).*
- Kn. 6713 *Articulen, geslooten ende geaccordeert tusschen de Republijcque van Engelandt ter eenre, en de Stadt Amsterdam in 't particulier ter andere sijde (z.p. z.j. (1650)).*
- Kn. 6720 *Extract vyt de Resolutie van de Ed: Mo: Heeren Staten van de Provintie van Zeelandt. Den 16. Avgvsty 1650 (z.p. 1650) Zie ook Kn. 6722.*
- Kn. 6724 *Extract vyt de Resolutie van de Ed: Mo: Heeren Staten van de Provintie van Vrieslandt. Den 27./17. Avgvsty 1650 (z.p. 1650) Zie ook Kn. 6725.*
- Kn. 6727 *Af-schrift van eenen Brieff, gesonden uyt den Haghe In de welcke verhaelt wert de waerachtige hoedanigheyt Vande vroege, onverwachte, droevige, schadelijcke Doodt, ende zaligh Af-sterven van Sijn Hoogheyd Wilhelm, Prince van Oranjen, &c. ('s-Gravenhage 1650) Zie ook Kn. 6728-6730.*
- Kn. 6734 *Project van de Groot-Mog: Heeren Staten van Hollandt: In wat voegen deselve van meeninge zyn hare Regeeringe te formeren, welck Project, na dat het by de Vroetschappen geâpprobeert wort, in Policye sal alsoo verblyven (z.p. z.j. (1650)) Zie ook Kn. 6735.*
- Kn. 6740 *Het Recht Der Souverainiteyt van Hollant, Ende daer teghens De wel-ghefundeerde redenen by de Heeren Staten Generael zyn Hoocheyt, ende de Raet van Staten, tot wederlegginge vande Hollandtsche Souverainiteyt, By-gebracht Met justificatie van des Generaliteyts Opperste Souverainiteyt; wanneer de Unie by een particuliere Provincie, is gecontravenieert (z.p. 1650) Zie ook Kn. 6741-6742.*
- Kn. 6747 *Verhandelinghe vande Unie, Eeuwigh Verbondt ende Eendracht: Tusschen die Landen, Provincien, Steden ende Leden van dien hier nae benoemt, binnen die Stadt Utrecht gesloten, ende gepubliceert vanden Stadt-Huyse den 29. Januarij, anno M.D.LXXIX ('s-Gravenhage 1650) Zie ook: Kn. 417, 6747a-6751.*
- Kn. 6771 *Brief, Rakende het vangen der Ses Leden van de Groot-mogende Heeren Staten van Hollandt en West-Vrieslandt, En 't belegeren van Amsterdam (z.p. 1650) Zie ook Kn. 6772.*
- Kn. 6773 *[Goethals, Johannes?], Den Ommeganck van Amsterdam. Ofte onderrichtinge, over Het versekeren van eenighe Hollandtsche Heeren, door den Prince van Oraengien; en Blocqueren vande Stadt van Amsterdam, door Sijn Excellentie Gouverneur van Vrieslandt (Breda 1650) Zie ook Kn. 6774-6779.*
- Kn. 6780 *Den Rechten Ommeganck Vande Gevioleerde Stadt van Amsterdam (z.p. z.j. (1650)) Zie ook Kn. 6781-6781a.*
- Kn. 6782 *[Zoet, Jan], 't Hollandts Rommelzootje, Vertoonende de gantsche Gelegentheyd van Het Benaaudt, Ontzet, en Gewapent Amsterdam (z.p. z.j. (1650)) Zie ook Kn. 6783.*
- Kn. 6791 *Onbescheyt, Over de Belegering van Amsterdam (z.p. z.j. (1650)).*
- Kn. 6811 *Bickers Grillen Drost van Muyden, Den 30 Iulij (z.p. 1650) Zie ook 6812.*
- Kn. 6813 *'t Muyder Spoockje. Ontdekt aen haren Drost den Heer Geerard Bicker, Zijnde een levendigh Discours tusschen een Muyenaar, En een Amsterdammer, Over 't geen den Drost op zyn Vojagie tusschen Muyden en Amsterdam is wedervaren. (z.p. 1650) Zie ook Kn. 6814.*
- Kn. 6815 *Bickers val, Kruyst Hem, Kruyst Hem, Waer uyt verstaen wort, dat den Duyvelschen Bikker, den Landt-verrader, en Eer-vergeten Schelm ende Princen-Moordenaar, waedrich was, hy met sijn Soone Ghekruyt ende ghestraf te worden, over die Duyvel-*

- sche Saecken, die zy onder malkander ghevoert hebben, naer welckers Kruyssinghe, veel naer zijn verlanghende (z.p. 1650).*
- Kn. 6822 *Buer-praatje Tusschen drie Amsterdammers, Te weten: Claes, Ian, en Dirck-buer. Over de quetstie Van hare heeren de Bickers (z.p. 1650).*
- Kn. 6824 *Hollants praatjen, Tusschen vier personen, Een Geldersman, een Hollander, een Vries, en een Brabander, Aangaande de Souverainiteyt van Syn Hoogheyd, En tot Justificatie van de Ed. Mog. Heeren Staten van Hollandt, En de Achtbare Heeren Burgermeesters en Regeerders der Stadt Amsterdam. Het Eerste Deel (Antwerpen 1650) Zie ook Kn. 6825-6828.*
- Kn. 6829 *Het Tweede Deel van 't Hollandts Praatjen, Tusschen Vijf Persoonen Een Brabander, Hollander, Zeeuw, Geldersman, en een Vries. Aangaande het Bedrijf van Zyn Hoogheyd. Mitsgaders Het Souvereyn vermogen der Ed: Groot Mog: Heeren Staaten van Hollant. Beneffens d' Achtbaarheydt der Heeren Burgemeesters van Amsterdam (Antwerpen 1650) Zie ook Kn. 6830-6832.*
- Kn. 6833 *Hollandts Praetjen, Tusschen vier Persoonen, Een Geldersman, een Hollander, een Vries, en een Brabander. Aengaende het recht en het werck van sijn Hoogheyd. En tot Justificatie van de Ed. Mog. Heeren Staten van Holland, En de Achtbare Heeren Burgemeesters en Regeerders der Stad Amsterdam. Als mede Tot wederlegging van de Fameuse libellen onlancks in 't licht uytgegeven. Het Derde Deel (Brussel 1650) Zie ook Kn. 6834-6836.*
- Kn. 6839 *Het Rechte Tweede Deel Van 't Hollands Praatje, Verdedigende het Recht van de Groot-mogende Heeren Staten van Hollandt en West-Vrieslandt (Antwerpen 1650) Zie ook Kn. 6840-6841.*
- Kn. 6842 *Het Rechte Derde Deel Van 't Hollands Praatje, Aangaande De Wettige Souverayniteyt van de Groot-Mogende Heeren Staten van Hollandt, etc. (z.p. 1650) Zie ook Kn. 6842a.*
- Kn. 6843 *Bickerse Beroerten, ofte Hollantschen Eclipsis, tegen den Helderden Dageraedt der Provintie van Hollandt. Dat is: Discours over de Excusen van Amsterdam gedaen, in haer Verantwoordinge, aengaende de Hollantsche beroerten laetst gevallen door beleyt eeniger Steden van Hollandt, principalick van Amsterdam (Brussel 1650) Zie ook Kn. 6844-6846.*
- Kn. 6848 *d'Onstelde Amsterdammer, Met Sijn trouwe waerschouwinghe, Raed en Antwoort Op Bickers Beroerten. Eerste deel (Brussel 1650) Zie ook Kn. 6849-6850.*
- Kn. 6851 *Lauweren-krans Gevlochten voor Syn Hoocheyt, Wilhelm, de Heer Prince van Oranjen, &c. Over sijne eeuwig roembaere handelinge, gepleegt tot ruste deser Vereenigde Lantschappen, in 't Jaer 1650. In een 'tsamen-spraecke, Tusschen een Amsterdammer, ende Leyenaer, om-verre werpende de gronden vande Hollantsen praeter, Onstelden Amsterdammer ende diergelijcke (z.p. z.j. (1650)).*
- Kn. 6852 *Oogen-salve, Voor de Blinde Hollanders, Begrepen, in seeckere Missive van een recht Patriot, ende ghetrou Liefhebber des Vaderlandts. Geschreven aen Sijnen Vrient, Om hem te doen sien hoe onrechtveerdelijk, de Libertijnsche Arminianen, de Actien van Hare Hoog: Mog:de Heeren Staten Generael, ende Sijne Hoogheyd den Heere Prince van Orangien, in hare vuyle ende fameuse Libellen bestaen te calumnieren ende te lasteren. Nu tot naerder bericht van alle Rechtaerdige Nederlanders, (die het met de Religie ende Politie wel meynen) in het Licht gegeven (Rotterdam 1650) Zie ook Kn. 6853-6854.*
- Kn. 6855 *Extract Eens Briefs uyt Vlissingen, Inhoudende een Roef-Praatje, t'Scheep voorgevallen, tusschen Dort en Ter Vere ('s-Gravenhage 1650).*

- Kn. 6856 *Aan den Makers van de Bickers Beroerte, en Oogen-salve* (z.p. z.j. (1650)).
- Kn. 6857 Teellinck, Maximiliaan, *Vrymoedige Aenspraeck Aen Syn Hoogheydt De Heere Prince van Oraengjen, Grave van Nassauw, &c. Gouverneur en Capiteyn Generael van Gelderlandt, Hollandt, Zeelandt, &c. Admirael Generael van de Zee. Gestelt tot vvaerschouwingh en noodige opmerckingh in desen verwerden en kommerlijcken standt van ons Lieve Vaderlandt* (Middelburg 1650) Zie ook Kn. 6858-6860.
- Kn. 6861 Teellinck, Maximiliaan, *Onderrichtinge van Mr Maximiliaen Teelinck, Predikant tot Middelburgh; Aengaende de Vrymoedige Aensprake aen Sijn Ho. de Heer Prince van Oraengien, op sijnen naem in een blauw Boecxken uytghegeven.* (Middelburg 1650).
- Kn. 6862 O.M.P., *Bedenkingen en Antwoort op de Vrymoedige Aenspraek aen zyn Hoogheit, Den Heere Prince van Oranje, Grave van Nassouw, &c. Gestelt door den Geleerden Maximiliaen Teelinck, Dienaar des H. Euangelij tot Middelburg, en Hooft-participant van de Westindische Compagnie, &c.* (Vlissingen 1650) Zie ook Kn. 6863.
- Kn. 6869 P.V.T.M., *Wee-klaghe, over de Subijte, droevige, onverwachte, en schadelijcke Doot van Syn Hoogheydt: Willem de Tweede. Prince van Oraengien, Grave van Nassau, &c. Met den Weer-klanck van Sijn Hoogheydt, aen de vereenighde Nederlanden* (z.p. 1650) Zie ook Kn. 6870.
- Kn. 6876 [Kompas, Barend Pietersz.?], *Naam-dicht Op het droef- en -ontijdigh afsterven van Sijn Doorluchtige Hoogheydt Gvilhelmvs Fredrericvs van Nassou, Prince van Oranje, &c. Zaligh in den Heer ontslapen den 6.van Slacht-maand, in't Jaar 1650* (z.p. z.j. (1650)).
- Kn. 6885 *Herstelling van de EE. Heeren Bickers, Burgermeesteren der Stadt Amsterdam* (z.p. z.j. (1650)) Zie ook Kn. 6886.
- Kn. 6895 *Hollands Besendinge aen De Ses Provintien. Tot Behoudinge, vande goede Eenigheyt, inde Staet: op de Oude en Loffelijcke Fondamenten vande eerste Regeeringe* (z.p. 1650) Zie ook Kn. 6896-6898.
- Kn. 6899 *I. Conferentie, Van Eenige Nederlandtsche Heeren, Op den tegenwoordigen Staet deser Landen* (Middelburg 1650).
- Kn. 6900 *Trouwhartige Aenspraeck, Aen alle goede Patriotten Van desen Staet, in dese gelegenheit* (Leiden 1650) Zie ook Kn. 6901-6905a.
- Kn. 6906b Bolckenstein, J. van, *Aloude Bataafsche vryheit, toegewyt den edelen grootmogenden heeren, den heeren Staaten van Hollandt en Westfrieslandt vaderen des vaderlandts* (z.p. z.j. (1650)).

1651

- Kn. 7006 *Defensie Ofte Antwoort. Op alle de Lasterlijcke, Godloose Schriften, en Pasquillen. Die dagelijcx uyt komen, en onder de Gemeynte gestroyt worden: tegen goede Regenten, ende eerlijcke Predikanten, als insonderheyt, tegen D. Lotius, D. Teelinck, D. Goethals en D. Sterremont* (Rotterdam 1651).
- Kn. 7011 [Musch, Cornelis], *Redenen ende Motiven, Die Sijn Hoogheydt de Prince van Orangen, Hebben bewogen by de Hant te nemen soo ten Regarde vande gearresteerde Heeren als van 'tgene aengevanghen is, voor ende ontrent de Stadt Amsterdam* (z.p. 1651) Zie ook Kn. 7012-7013.

1652

- Kn. 7297 *Artyckelen Teghen de Loevesteynsche Heeren De With, Keyser, en Stelling-werf, Ende hunne adherenten, Tot waerschouwinghe, vande goede Inghesetene van 't Landt, omdoor hun niet verlooren te gaen, maer teghen hun te waken, etc. Door een Liefhebber ghemaect, tot voordeel van 't Vader-Landt, door den E.d. Keysers* (Amsterdam 1652) Zie ook Kn. 7299.
- Kn. 7302 *De rechte ondeckinge Van de Hollantsche Regerende Loevesteynsche Heeren* (Dordrecht 1652) Zie ook Kn. 7303, 7305.

1672

- Kn. 9962 Balen, Petrus van, *Zegenwensch Aan sijn Hoogheyd, den Heere Prince van Orange, &c. als Capitain Generaal van 't Vereenigd Nederland, gedaan door Petrus van Balen, In een Predikatie Over de ses eerste versen van den xx. Psalm: In 'sGravenhage, op 't Hof van Haar Hoogheit, Me-vrouwe de Princesse Douariere van Orange, &c.* ('s-Gravenhage 1672).
- Kn. 9966 Eepen, M. van, *Veersche Vreughde-Galm en Zege-wensch, Over het Kapiteinschap Generaal vande Seven Vereëngde Provintien; Op-gedragen aan Sijn Hoogheyd Willem-Hendrik, By der Gratie Gods Prins van Orangien, &c. Op den xxiiij van Sprokkel-maandt 1672* (Middelburg z.j. (1672)).
- Kn. 9968a Elslandt, B. van, *Inwijdingh, Van sijn Hoogheydt, Willem, Henrick, De Derde, Prince van Oranje, In't Opperkrijghs bestier der seven vereenighde Nederlandtse Gewesten* (Alkmaar 1672).
- Kn. 9996a Witt, Cornelis de, [Brief 15 mei 1672, vanaf de vloot in het Kanaal] (z.p. z.j. (1672)).
- Kn. 10008 *Consideratien over den Tegenwoordigen Toestant van het Vereenigde Nederland, Gesteld door een Liefhebber van't Vaderland, Tot encouragement van sijne Landsgenooten, in desen bekommerlijken Tijd* (z.p. 1672) Zie ook Kn. 10009-10012a.
- Kn. 10014 *Eenvoudig Burgerpraatje, Over een Boekje genaamt Consideratien Over den tegenwoordigen Toestant van het Vereenigde Nederland. Door een Liefhebber van 't Vaderland* (z.p. 1672) Zie ook Kn. 10015-10016.
- Kn. 10025 Dyck, Levijn van, *Een ootmoedige smeeckinge tot Godt Almachtigh, Over den droevigen toestandt van ons lieve Vaderlandt, in desen jegenwoordigen bedroefden Oorlogh soo te Water als te Lande, daer mede wy besocht zijn* ('s-Gravenhage 1672).
- Kn. 10027 Vinck, J., *Aanspraak aan alle Voorstanders Der Vryheit van de Verenigde Nederlanden* (Amsterdam 1672).
- Kn. 10038 Toutlemonde, Bartolomaeus, *Brief Van d'Heer Capiteyn Bartholomaeus Toutlemonde, Geschreven aen mijn Huys-vrouw, rakende 't overgaen van Rhynderck. In date den 10. junij, 1672. Hebbende tot Bylage Cotype Van d'Advisen van den Krijgs-raedt, gehouden den 6. Junij, 1672. binnen de selve Stadt* (z.p. 1672).
- Kn. 10045 *Bondigh en Waerachtigh Verhael Van het voornaemst voorgevallen aen den Rhijn bysonderlijck, in, voor, en omtrent Orsoy, Rhynderck, Weesel, Burick, Rees en Emmerick. Naeukeurigh opgesocht, en beschreeven van een oogh, en oorgetuyg van het principaelste desselfs, na de oprechte waerheydt* (Amsterdam 1672).
- Kn. 10050 Bouwensch, G., *Missive, Door de Heer Burgemeester Bouwensch, Afgesonden aen de Heeren van de Magistraet der Stadt Tiel* (Dordrecht 1672).
- Kn. 10053 W.T., *Twee Brieven, Geschreven uyt Middelburgh den 26. en 27. Iuny 1672. raeckende 't bestormen der Stadt Aerdenburgh door de Franschen* (z.p. z.j. (1672)).

- Kn. 10055 *Extract Uyt seeckeren Brief geschreven uyt Middelburgh den acht en twintighsten Juny 1672 (z.p. z.j. (1672)).*
- Kn. 10060 *Missive, Geschreven door een Lidt der Regeering, uit 's Gravenhage, den 2 Julii, 1672 (Amsterdam 1672).*
- Kn. 10091 *Waerachtich Verhael Van eenige der voornaemste saeken, dewelke voorghevallen ende verhandelt zijn, vervolghens die oorsaecken ende motiven, waar door gheoccasioneert is de overghevinge der Stadt Deventer, In handen van den Heeren Cheur ende Fursten van Coln ende Munster, Opghestelt Volgens last ende ordre van Burgermeesteren, Schepenen ende Raeden der welgemelte Stadt Tot wederlegginge van eenige onwaere calumnieuse uytstroysels, tot naedeel van de Regeeronge aldaar (Deventer 1672) Zie ook Kn. 10092.*
- Kn. 10094 *Ripperda, Unico, Beright, Van het geene onlanghs tot Svol Gepasseert is, Uytgegeven door Unico Ripperda, Collonel van een Regiment Infanterie, in dienst van hare Hoog-Mog. (z.p. 1672) Zie ook Kn. 10095-10095a.*
- Kn. 10096 *Tegen-bericht, Gestelt by de Heeren van de Magistraet der Stadt Zwolle, Tot nodige straffe Van het seer fameuse, onware ende calumnieuse Bericht Uytgegeven door Unico Ripperda, Colonel van een nieuw geworven Regiment Infanterie, ten dienste van haer Hoogh Mog: Van het gene onlanghs tot Zwoll gepasseert soude zijn, Waer uyt geblijckt dat niet eenigh wandebvoir ofte verraderlijck dessain van de voornoemde Magistraet, maer het onverantwoordelijck ontwijcken van de Colonellen Bampfield ende Ripperda met derselver Regimenten de ware oorsake is geweest van het overgaen van deselve Stadt (z.p. 1672) Zie ook Kn. 10097*
- Kn. 10107 *Copie van een Brief Geschreven uyt de stad Dockum, Raeckende den toestant van Groeningen, en Omme-landen, En den Aenval der Vriesen, op't Bisschops leger. Uyt Dockum, in dato dan 11/21 augusty, 1672 / De Geest van Ian en Cornelis de Wit (Amsterdam z.j. (1672)).*
- Kn. 10111 *Missive Van de Heeren Burgemeesteren ende Raedt in Groningen, geadresseert aen de Hoogh Mog: Heeren Staten Generael geschreven tot Groningen de 17/27 augusti 1672. Nevens de Rescriptie van haer Hoogh Mog:, aen de Heeren Burgemeesteren ende Raedt in Groningen, geschreven in 's Gravenhage den 30 augusti 1672 ('s-Gravenhage 1672).*
- Kn. 10122 *Witt, Cornelis de, [Twee brieven van Cornelis de Witt vanaf de vloot bij Solebay, van 8 juni 1672] (z.p. 1672). Zie ook Kn. 10123.*
- Kn. 10132 *H.S., Monsieur ende Vrient (z.p. z.j. (1672)).*
- Kn. 10133 *Huybert, Justus de, Copie. Ed. Gr. Mo. Heeren, bysondre goede Vrienden, Nabuyren en Bontgenooten (Middelburg z.j. (1672)) Zie ook Kn. 10134-10135.*
- Kn. 10143 *Meulen, P.A. van der, Missive Van Congratulatie, Ofte Geluck-wenschinghe, Geschreven by de Heeren Regenten der Stede Vere, aen den Heere Prince van Orange, over sijn Hoogheys Stadt-houderschap ende Gouvernement van Hollandt, Zeelandt en West-Vrieslandt, midtsgaders, het Capiteyn ende Admiraelchap Generael der Vereenighde Provincien (Middelburg 1672).*
- Kn. 10153 *Een Brief uyt Rotterdam van den 10 July 1672. over de verwerring aldaer voorgevallen (z.p. z.j. (1672)).*
- Kn. 10159 *Copie Van Request aen de Ed. Achtb. Heeren Borgermeesteren, Schepenen, en Raden der Stadt Middelburgh, met een Apostille daer op (z.p. z.j. (1672)).*
- Kn. 10160 *Aen de Ed. Achtbare Heeren Burgemeesters, Schepenen ende Raeden, der Stadt Middelburgh in Zeelandt (Middelburg 1672). Zie ook Kn. 10161.*

- Kn. 10166 Witt, Johan de, *Bericht Van de Heer Raedt-Pensionaris Johan de Witt, Noopende de Secrete Correspondentie-Penningen; Nevens de Verklaringe Van de Ed. Mog. Heeren Gecommitteerde Raden dies-wegen gedaen* ('s-Gravenhage 1672) Zie ook Kn. 10167-10168.
- Kn. 10181 Ruyter, Michiel Adriaensz. de, *Edele Groot Mogende Heeren, bysondere goede Vrunden, Naebuyren ende Bondtgenooten* (z.p. z.j. (1672)) Zie ook Kn. 10182.
- Kn. 10199 *Spiegel van Staet, en Recht der Burgers* (z.p. z.j. (1672)) Zie ook Kn. 10200-10201.
- Kn. 10206a [Tichelaer, Willem?], *Waerachtigh Verhael, van 't gepasseerde In, ende ontrent der saecken, tusschen Willem Tichelaer, Mr. Chirurgyn tot Piershil. En Mr. Cornelis de Witt, Ruward van Putten. Nopende de conspiratie tegens sijn Hoohheydt den Heere Prince van Orangien* (z.p. 1672).
- Kn. 10208 Silligh, Jan Pietersz., *Missive Geschreven uyt Rotterdam* (z.p. z.j. (1672)).
- Kn. 10209 *Rotterdam Hersteldt, door het accorderen vande Magistraet in het versoeck der Burgers Tot het renuncieren van hare Ampten, En toestaen dat zijne Hoogheydt als Stadthouder uyt het nomineren van de blyvende Leden andere Persoonen soude Eligieren: 't Welck, als hier inne verklaert op den 22 en 26. Augusti geschiet is. Tot een Regel en voorbeeldt voor alle andere Hollandsche Steden, Vroetschappen en Gemeentens* (z.p. z.j. (1672)).
- Kn. 10210 *Request Aen Sijn Hoogheydt, den Heere Prince van Orangie, &c.* (z.p. z.j. (1672)) Zie ook Kn. 10211.
- Kn. 10213 *Request Vande Amsterdamse Borgerye Aen Zijn Hoogheydt, den Heere Prince van Orangie Stadthouder van Hollant, Capit. En Ad. Generael* (z.p. z.j. (1672)) Zie ook Kn. 10213a.
- Kn. 10218 *Oploop der Boeren in Nederlandt, Voorgevallen in 't Verraat-Jaar, 1672* (z.p. z.j. (1672)).
- Kn. 10224 [Borstius, Jacobus], *Verscheyde Consideratien over den Tegenwoordigen Toestant van ons Lieve Vaderlant. Of een kort verhael van sommige Ghedenckwaerdige saecken* (z.p. 1672) Zie ook Kn. 10225-10229f.
- Kn. 10230 Vryling, Frank, *Het Onbevleekte Wit, Of het Doel van Hollandts Ware Intrest. Tegens zeecker Libel Genaemt Consideratien over den tegenwoordigen toestandt van ons lieve Vaderlandt* (z.p. 1672) Zie ook Kn. 1021-10233.
- Kn. 10239 J.D.W., *Trouwhertige Aensprake Aen de Burgers van Amsterdam* (Amsterdam z.j. (1672)).
- Kn. 10241 Bye, Johan de, *Meditatie, Dienende tot Opmerkinge, over den bedroefden oorlog, Nevens agt Gebeden* (Leiden 1672).
- Kn. 10242 I.S., *Aendachtigh Gebedt tot Godt, Noodigh En dienstigh van alle Hollants Ingesetenen, Godtvruchtige Liefhebber des Vaderlants gebeden te worden; om te hebben de Goddelijcke hulpe en bystandt in desen Oorlogh te Water en te Lande; Welcke buyten alle recht en reden haer wort aengedaen door die twee machtige Koningen van Vranckryck en Engelant. Gestelt en gedaen drucken door I.S.* (Amsterdam 1672).
- Kn. 10243 I.S., *Tweede Gebedt tot Godt, Om hulpe teegens de geweldige Krijghs-machten der Koningen van Vranckrijck en Engelant, En der selver Meede-Standers; ons beoorloogende te Waeter en te Lande: In dese verwarde en gevaerlijcke tijden Noodigh en Nuttig Gebeden te worden van alle Godtfruchtige Liefhebber des Vaederlants* (Gouda 1672).
- Kn. 10245 A.D., *Hartgrondige Aanspraeck, Van de Batavieren, tot Godt de Heer, voor ons lieve Vaderlandt, en de Prins van Oranjen* (z.p. z.j. (1672)).

- Kn. 10251 *Op 't verkiesen van sijn Hoogheydt, tot Stadhouder Over Hollandt en Rotterdam, en breken van 't Eeuwigh Edict, Door de wille der Gemeynthe verrigt, en op den 30 Juny, A°.1672. Door 2 Heeren uyt de Burgermeesteren, en 2 uyt de Vroetschap, 2 uyt de Borgerye, 3 Capiteynen, en 3 Luytenanten uyt de Krijgsraad, by Bodergaven wesen opdragen aen sijn Doorluchtige Hoogheydt (z.p. z.j. (1672)).*
- Kn. 10252 *Orizant, Johannes, Zege-praal, Over het geluckigh-stellen Van zyne Doorluchtige Hoogheydt Wilhelmus de III. By der gratie Godts Prince van Orangie, Grave van Nassauw, &c. Tot Stadthouder over Hollandt, Zeelandt, ende West-Vrieslandt, mitsgaders Capiteyn, ende Amirael-Generael, te Water, en te Lande ('s-Gravenhage z.j. (1672)).*
- Kn. 10253 *Hellebuyck, Paulus, 't Lof van Orangien, Behelsende in kort alle de voornaemste daden van de Doorluchtige Princen van Orangien, Mitsgaders Een Heyl en zegenwenschinghe, aen Willem Hendrick, Over het avanceeren van sijn Hoogheydt den Heere Prince van Orangien tot Stadt-houder, Admiraal en Generael soo te Water als te Lande ('s-Gravenhage 1672).*
- Kn. 10255 *Does, Jacob van der, Zegen-Wensch Aen sijn Doorluchtige Hoogheydt Wilhelm de Derde, Prince van Orangien, &c. ('s-Gravenhage z.j. (1672)).*
- Kn. 10262 *Apologie Of verdediginge, van 't gene by de Gemeente in Zeelandt is gedaen, tot herstellinge van Sijn Hoogheydt Den Heere Prince van Oranjen Willem-Henrick In alle 't gesagh ende digniteyten van sijne Voor-Ouders Hoog-l. Mem. (z.p. z.j. (1672)) Zie ook Kn. 10263.*
- Kn. 10264 *Kort Verhael, van den Oorspronck en onderganck der Loevesteynsche Factie. Mitsgaders een vertoogh Van 't recht dat de Gemeente in Zeelant gehadt heeft, om in den Jare 1672. sijn Hoogheydt Prins Willem Henrick, in weer-wille van de voorsz Factie, te herstellen, en tegen 't verloop van Staets en Stadts saken te voorsien. Ende Hoe de Bedienaers des Goddelijcken Woordts in Zeelant haer daer ontrent gedragen hebben, met de redenen daer toe specterende (z.p. 1672).*
- Kn. 10265 *Bedenkingen Over het geene door de Borgeryen van Hollandt Is te weegh gebracht, in het Avancement van ziin Hoogheydt, den Prince van Orange, En verdedigingh, tegens soodanige; welcke de Borgeryen beschuldigen, als of zy hadden begaen Crimen lesae Majestatis; en dienthalven strafbaer waren, aen den lyve, en goede (z.p. z.j. (1672)) Zie ook Kn. 10266.*
- Kn. 10267 *Teellinck, Maximiliaan, Vrymoedige Aenspraeck, Aen sijn Hoogheydt de Heere Prince van Orangien, Grave van Nassauw, &c. Stadthouder en Capiteyn Generael van Gelderlandt, Hollandt, Zeelandt, &c. Admiraal Generael van de Zee. Gestelt tot waerschouwingh en noodige opmerckingh in desen verwerden en kommerlijcken stant van ons lieve Vaderlandt (Amsterdam 1672).*
- Kn. 10268 *Oranje In 't Hart (z.p. 1672) Zie ook Kn. 10269-10274.*
- Kn. 10275 *H.S.P.P., Duc d'Albaas, en Alby Dordregtenses Heerschappyen vernietigt, ende uitgeroeydt, door Wilhem de Eerste, Prince van Orangien, &c. H.L.M. ende de Neêrgedrukte Borgerye en Gemeente van Hollandt, Zeelandt, ende West-Vrieslandt, Aen den Doorluchtigen, Hooghgeboorne Vorst Wilhem Henrick den III. Prince van Orangien, Gouverneur ende Stadthouder van Hollandt, Zeelandt, ende West-Vrieslandt (z.p. z.j. (1672)).*
- Kn. 10280 *I.I.V.P., Hollandt Hollende Na 't Verderf, Beklaegt, Bestraft, Getroost (Amsterdam 1672).*
- Kn. 10281 *Brief Uyt 's Gravenhage, Daer in dat de oorsaken van desen tegenwoordigen droevigen Oorlogh worden aangewesen (Amsterdam 1672).*

- Kn. 10282 *Huysmans-Praetje, Voorgesteld tot onderrechtingh, Hoe men sich in desen verwerden en murmureringe toestandt des tijds behoorden te dragen: En met eenen Om tot beter verstant des oorsaecks van de tegenwoordige bedroefden toestandt des tijds te komen: Tusschen Jacob, Klaes en Symon (Amsterdam 1672).*
- Kn. 10292 *Den Politiquen Mantel Opgelicht in 't Princen Leger, Door een Hollander, Zeeuw, Utrechts-man, en Fries (Utrecht z.j. (1672)) Zie ook Kn. 10293-10293a.*
- Kn. 10300 *Eenvoudig Verhael Der gemeene Boots-Gesellen, Van het Schip Hollandia, Gedaen Aen sijn Hoogheyden den Heere Prince van Orangie, Wegens de beroerten, die in 't herwaerts komen, in dat Schip zijn geresen. Hier achter is by-ghevoeght een Bootsmans Praet Voor Bootsmans Recht (z.p. z.j. (1672)) Zie ook Kn. 10301-10302.*
- Kn. 10303 *Vervolgh Op het Bootsmans Praetje, Van het Schip Hollandia, Van de Princen en Predicanten (z.p. 1672).*
- Kn. 10308 *Fidelis, Johannes, Hollants Mars-Banquet, Opgedischt Door L. Annaeus Florus in sijn II. Boek aen het VI. Capittel, handelende van den tweeden Punischen oorlog, dese der Nederlanders niet ongelijk. Verrijkt en ontleed door Audax Philaethes, Florentijns, doch gereformeert, Edelman. Uit het Italiaens overgeset, nader toegeeyhent, en met loof-werk verciert (z.p. 1672).*
- Kn. 10309 *H.B.a.L.K., Het Rechte Fondament Van het Nieuwe Herstelde Oudt Hollands Regt, Ofte de Wettige Vryheyden der Borgeren (z.p. 1672).*
- Kn. 10310 *Voor de Liefhebbers van 't Vaderlandt, Ende den Heere Prince van Orangien (z.p. z.j. (1672)).*
- Kn. 10311 *De Heldere Dageraad Verschenen over de Provintien van Hollandt, Zeelandt, &c. In den Jare M DC LXXII. Verhalende alle die donckere wolcken sedert de doodt van den laesten Stadthouder, over de selve Landen; die nu wederom zijn over gewaeyt, oft staen op te klaren, met den nieuwen Stadthouder den Prince van Oranje (z.p. 1672) Zie ook Kn. 10311a-10312.*
- Kn. 10316 *Krachtige beweegh-redenen, dienende tot opweckinge van alle Vaderlandt-lievende Ingesetenen van Hollandt: daer inne aangewesen werdt hoe men sekerlick de Vrede met Engelandt sal betreffen, ende alle Inlantsche beroerten: als moorden, plunderen, en anders voor te komen (z.p. z.j. (1672)).*
- Kn. 10317 *Den Grooten en Witten Duyvel; Dat is, Een Klaer Vertoon en Aenwysinge Dat den Koningh van Vranckrijck niet door geweld van Wapenen, maer door de malitieuze directie van Jan de Wit Pensionaris, ende syne Grootte Complicen, onder 't Canon van goude Lowysen soo veel Steden en Sterckten onses lieve Vaderlandts onder syn gehoorsaemheyden heeft bekomen (z.p. z.j. (1672)) Zie ook Kn. 10318-10323.*
- Kn. 10324 *Appendix, Ofte Staert van den Grooten en Witten Duyvel. VVaer inne mede Verboden is geinsereert de Sententie van den Krijghs-Raedt over den Verrader Momba gewesen; met de Missive daer over by sijn Hoogheyden den Heere Prince van Orangien aen haer Ho: Mog: de Staten Generael geschreven (z.p. 1672) Zie ook Kn. 10324a-10326.*
- Kn. 10327 *Brillen voor Alderhande Gesichten (Utrecht 1672) Zie ook Kn. 10328-10332.*
- Kn. 10337 *Louys Gulde Hartjens Dagh, Om te vangen de verrotte harten in en ontrent het Leege-landt van de Hollantse Tuyn. Tot waerschouwinge voor alle trouwhartige Patriotten des Vaderlants in dese tegenwoordige tijdt (z.p. 1672) Zie ook Kn. 10338-10339.*
- Kn. 10340 *Onpartydige Consideratien, Over de Missive van sijn Hoogheyden de Heer Prins van Orange, Geschreven Aen de Burgermeesters en Regeerders van meest al de Hollantse Steden. Doorgaens op de tegenwoordige toestandt van saken gepast (Muiden 1672).*

- Kn. 10341 *Een Sociniaensche Consultatie tusschen Jan en Arent. Gewesen Thesaurier Extraordinaris (sonder zijn Prejuditie.) Mitsgaders: Den Inhout van den laetsten Brief van den Koninck van Engeland; aen den Prince van Orange. Hier is by te vinden: een Grooten Bril Op de Neus van Lange Jan* (z.p. 1672) Zie ook Kn. 10342.
- Kn. 10343 *Catalogus Van Boecken Inde Byblioteque Van Mr. Jan de Wit, Door sijn Discipel Den Pensionaris Vivien* (z.p. z.j. (1672)) Zie ook Kn. 10344-10345.
- Kn. 10346 *Waerschouwinghe Aen alle Edelmoedige en getrouwe Inwoonderen van Nederlandt* (z.p. 1672) Zie ook Kn. 10347-10349.
- Kn. 10350 *Verhael Van het Secreet der Misse, Ofte Uytvindinge van de rechte oorsaecken deser tegenwoordige Oorlogen. Vertoont in een 'tSamenspraeck Tusschen twee Nimweegse Borgeren Mr. De Rader ende Mr. Goedhert* (z.p. 1672) Zie ook Kn. 10350a-10352.
- Kn. 10354 *Ontknoopinge Vanden Valstrick. Van Syn Hoogheydt Den Heere Prince Van Oran-gie, Voor hem geleydt van sijner jeugt af, tot desen huydigen tijdt toe* (z.p. 1672) Zie ook Kn. 10355.
- Kn. 10360 [Zoet, Jan?], *De sprekende toonbanck, aen de verkofte Hollander* (z.p. z.j. (1672)).
- Kn. 10372 *Op de Afbeeldinge der Heeren Gebroederen, Cornelis en Johan de Wit* (z.p. z.j. (1672)).
- Kn. 10376 *Genees-middelen voor Hollants-Qualen. Vertoonende De quade regeringe der Loe-vesteinse Factie* (Antwerpen 1672). Zie ook Kn. 10377-10379.
- Kn. 10380 *Deductie van den Tegenwoordigen Toestant van dit Nederlandt* (z.p. 1672) Zie ook Kn. 10381-10383.
- Kn. 10384 [Naeranus, Theophilus?], *Verhael Van 't Voornaemste, 't gene desen Staet 't seder eenige Iaren is overgekomen. Een Onpartidige Bedenkinge Over des selfs Tegen-woordige Constitutie* (z.p. 1672) Zie ook Kn. 10385-10386.
- Kn. 10393 *Natuurlijke Echo, uytgegalmt Over 't eyndt Van Cornelis en Jan de Wit. Waer by ge-voeght is de Verhemelde Geest van Henry de Fleury, Heere van Buat, &c.* (Amster-dam 1672) Zie ook Kn. 10394-10395.
- Kn. 10396 *Natuurlijke Echo, Uytgegalmt over 't eyndt van Cornelis en Jan de Wit. Waer by is gevoeght de Verhemelde Geest van Henry de Fleury, Heere van Buat, &c. Als mede de Rouwklacht Van Jan en Cornelis de Wit. Nevens noch een ander van deselve stof-fe* (z.p. z.j. (1672)).
- Kn. 10401 *Hamans Galgh, Of 't Witte Stam-huys in 't Swart* (z.p. z.j. (1672)). Zie ook Kn. 10401a.
- Kn. 10408 *Sententie Van den generalen Hove van Nederlandt, Tegens Mr. Cornelis de Wit, Oud-Burgermeester der Stadt Dordrecht, &c. En Mr. Jan de Wit, Gewesen Raedt-Pensionaris van Hollandt ende West-Vrieslandt. Gepronuntieert voor langh, en ge-executeert den 20 Augusti 1672 ('s-Gravenhage 1672)* Zie ook Kn. 10409-10411.
- Kn. 10412 *Verscheyde Aenmerkingen Op eenige saken onlangs voorgevallen: Als de Doodt van C. en J. de Wit, 't Veranderen der Magistrature; En specialijck 't gene voor Woerden en Naerden Gepasseert is. Nevens eenige Bedenckingen op de soo-geseyde Missive en Deductie Van J. B. de Mombas, In een Discours gehouden tussen twee Amsterdammers, d'Een Pieter en d'ander Jan genaemt* (z.p. 1672).
- Kn. 10415 *De Hel in Roeren, Ofte de Verslaegentheydt en schrick van de onderaerdsche Gees-ten. Op de Aenkomst van de twee geanatomiseerde Hollandsche Princen, Alias Jan en Kees de Wit* (Brebeytel 1672) Zie ook Kn. 10415a, 10426-10428.
- Kn. 10419 [Zoet, Jan?], *D'Ydele Vlucht Vertoont in de Schielikke Dood van Kornelis en Jan de Wit* (z.p. z.j. (1672)).

- Kn. 10429 *De Vast-Gekuypte Loevesteynsche Ton Aen Duygen. Door den schrickelijcken Berghval van haer twee Princen* (Snavelenburg 1672) Zie ook Kn. 10430-10431.
- Kn. 10432 *'t Leven en Bedrijf van Mr. Jan van Oldenbarnevelt, Over-eengebraght met dat van Mr. Jan de Wit; Beyde Pensionarissen van Hollandt en Westvrieslandt. Als vogels van eenderley veeren* (z.p. 1672) Zie ook Kn. 10433.
- Kn. 10434 *Leven, en Doodt, Vande Heeren en Meesters, Cornelis en Johan de Witt. I. Deel* (z.p. 1672) Zie ook Kn. 10435.
- Kn. 10443 *Dortse en Haagse Woonsdag en Saturdag, Of nader opening van de Bibliotheecq van Mr. Jan de Witth, Zijnde een samenspraak tusschen een Hagenaar en Dortenaar* (z.p. 1672).
- Kn. 10450 G.P.C.C., *Memoriae: Johannis: et Cornelii: de Witte. Monumentum: hocce: posuit: G.P.C.C. Mente: non Gente: Batavus: / Ter Gedachtenisse Van Johan en Cornelis de Witte. Heeft dit Eeren-graft opgerecht G.P.C.C. met der herten, niet van afkomste een Hollander* (z.p. z.j. (1672)) Zie ook Kn. 10449.
- Kn. 10452 N.V.M., *Tragoedie van den Bloedigen Haeg, ofte Broeder-moort van Jan en Cornelis de Wit, Geschiedt den 20 van Ooghst-maendt 1672, binnen 's Gravenhage* (Antwerpen z.j. (1672)).
- Kn. 10455 [Simondes, Simon?], *De Worsteling Jacobs, Vervattende de Wonderlijke Worsteling, en salige Overwinninge van Jacob vander Graef, Die mede present was doen den gewesen Pensionaris De Wit gequetst wierd', waer over hy in 's Graven-hage is ont-hooft op den 29 Junij 1672. Even oudt geworden zijnde 22 Jaren* (Middelburg 1672).
- Kn. 10465 V.P.A., *Bloedigen Haegh, of 't Godsaligh af-sterven van Jacob de Graef, de Jonge, op den 29 Junii 1672. Soon van Jacob de Graef, de Oude, Raeds-Heer van Hollandt en West-Vrieslandt, en N.V.M. noyt-gehoorde wreede Broedermoort Van de Heeren Mrs. Cornelis en Jan de Wit, Op den 20 Augusty 1672. binnen 's Gravenhage. Tooneels-vvijse voor-gesteld. Treurspel. Noyt soo gedrukt* (Antwerpen z.j. (1672)).
- Kn. 10466 *d'Ontdeckte Ambassade Van de Groot, Ambassadeur in Vrankrijck. Waer in 't ge-heyem van sijn secrete Handelingh met sijn Complicen vertoont wert* (z.p. 1672).
- Kn. 10470 *Adhoratie, Ofte Vermaan aan alle goede Patriotten van't Vaderlant, Dienende tot desselfs encouragement. Zijnde hier achter bygevoeght een Klaag-liedt, Over het malitieux Desseyn van eenige Belhamels, dewelke dagelijks in de Regeering tot Rotterdam soecken in te kruypen* (z.p. 1672) Zie ook Kn. 10471.
- Kn. 10472 *Eenvoudigh Schuyt-praetje, Tusschen een Haegenae Een [sic] een Rotterdammer. Van saecken die daer onlanghs voorgevallen zijn* (z.p. 1672) Zie ook Kn. 10473.
- Kn. 10477 *Den Oranjen Kap, Geset op 't Hoofdt van den Rotterdamschen Paus ende sijn Kardinalen, t'Samen gesteldt door Griet, Neel, en Ael. Zijnde hier achter vijfgevoeght [sic] Het Beklagh van den Rotterdamschen Paus over 't verlies van sijn Troetel-kindt. Als mede De bedruckte Hollandtsche Bruydt* (z.p. 1672).
- Kn. 10479 *Copie Van een Brief, Geschreven uyt Rotterdam aen NN. Licentiaet in de Rechten tot Dantzigh: Behelsende in 't korte 't Geene in de Vereenigde Nederlanden sedert dem Jare 1648, tot den Jare 1672 voorgevallen is, raeckende de Manieren en Maximen van Regeringe en Oorspronck der tegenwoordigee Onheylen, de selvige in desen Jare door de verderffelijcken Oorlogh der Koningen van Vrankrijck en Engelandt overgekomen* (Rotterdam 1672).
- Kn. 10482 *Discoursen, Over den tegenwoordigen Interest Van het Landt. Tusschen een Zeeu, Hollander en Raedsheer* (Amsterdam 1672) Zie ook Kn. 10484.
- Kn. 10492 *Colloquium Ofte een t'Samenspraeck Over een Wonderlijcken Droom van Dromo Philetairos* (z.p. 1672).

- Kn. 10494 *Wonderlijcke Staatkundige Droomen en Gesichten, Met vremde en seldsame voorval-
len vermengt* (z.p. 1672).
- Kn. 10495 *t'Samenspraeck Van twee Huysluyden, Den eenen genaemt Keesje. En den anderen
Jaepje* (Purmerend 1672).
- Kn. 10496 *Huysmans-Praetje, Noopende De tegenwoordige tijds voor-vallen en oneenigheydt;
Dienende tot aenwijs. Waer heenen de benaeude gemoederen in desen droevige toe-
stant hebben te vluchten: Tusschen Jacob, Klaes en Symon. Tweede Deel* (Amsterdam
1672).
- Kn. 10497 *Den Oprechten Patriot; Aangewesen tusschen een Amsteldammer en Hagenaer. Ho-
nestum pro Patriâ mori* (Utrecht 1672) Zie ook Kn. 10498.
- Kn. 10499 *D'Oprechte Oranje Oogen-Salf, Opgeveylt door een Hollantse Quaksalver, Aen alle
Oranje Liefhebbers* (z.p. 1672).
- Kn. 10506 *Montbas et de Breet, Jean de Barthon baron de, Missiven, en Deductie; of Onderrech-
tingh van de Handelingh, en rechtvaardighlijke redenen, gedaan door Jean Barton de
Mombas, Commissaris Generaal van de Ruyterye. Vertaalt uyt het Frans* (z.p. 1672)
Zie ook Kn. 10507.
- Kn. 10526 [Gribius, Johan?], *D'Ontroerde Leeuw: Behelsende Een Historisch Relaes van de
merkweerdigste Geschiedenissen tot tijt tot tijt voorgevallen sint de beginselen van
desen Oorlog, tot nu toe* (Amsterdam 1672).
- Kn. 10546 *Requeste ofte Versoeck, Op de Naem van de Algemeene Schutterye Der Stadt Haer-
lem. Aen d'Edele Groot-achtbare Heeren Burgermeesteren en Regeerders der Stadt
Haerlem* (z.p. z.j. (1672)) Zie ook Kn. 10547a.
- Kn. 10549 *Missive Aen sijn Hoogheyd Den Heere Prince van Orange. Geschreven uyt Amster-
dam, den 7. Septembris, 1672* (z.p. z.j. (1672)).
- Kn. 10567 *Dam-Praetje, Tusschen Vier Amsterdamsche Burgers: Waermond, Geerlof, Stout-
hart, en Heb-recht. Handelende van de Oude Privilegien, Vryheden, en Gerechtighe-
den van de Burgery en Schutterye* (z.p. 1672).
- Kn. 10568 *Tweede Dam-Praetje, Tusschen Drie Amsterdamsche Burgers: Waermond, Geerlof,
en Stouthart. Handelende van de Oude Privilegien, Vryheden, en Gerechtigheden van
de Burgery en Schutterye* (Amsterdam 1672).
- Kn. 10569 *Ernstige Aenspraeck Aen alle Oprechte en Getrouwe Burgeren en Ingesetenen der
Stadt Amsterdam. Liefhebbers van syn Hoogheyd, van de Magistraet, hare Familien
en Welvaren. Aenwysende hoe sich yeder in dese bedroefde en oproerige Tyden te
dragen heeft* (Amsterdam 1672).
- Kn. 10575 *Willem III, prins van Oranje, Brief Van sijn Hoogheid den Heer Prince van Oranje,
Aen de Ed. Mog. Heeren Staten van Zeelant. Geschreven uyt 's Gravenhage, den 2
September, 1672* (Middelburg 1672).
- Kn. 10576 *Requeste van de goede Borgeren der Stadt Tolen, tegens eenige seditieuse en qua-
etwillige menschen, opgesteld omme aen Zijne Hoogheyd den Heere Prince van Oran-
gie te exhiberen* (z.p. z.j. (1672)).
- Kn. 10581a *Steengracht, Johan, Nootwendige en Zedige Verantwoordingh, van de Secretaris en
het Secretarisschap: Van den Raedt ter Admiraliteyt in Zeelandt* (; Middelburg z.j.
(1672)).
- Kn. 10582 *Remonstrantie En respective Poincten van Reformatie en Redres Voor de Steden in
Frieslandt*, (z.p. z.j. (1672)) Zie ook Kn. 10583.
- Kn. 10591 [Huber, Ulricus], *Spiegel Van Doleantie En Reformatie, Nae den tegenwoordigen
toestant des Vaderlandts* (z.p. 1672).

- Kn. 10594 *Requeste voor De groote Vergaderinge van 't gemeene Volck deses Lands Aen Sijn Hoogheyd den Prince van Orange* (Amsterdam 1672) Zie ook Kn. 10595-10596.
- Kn. 10597 *Nodige Consideratien op den tegenwoordigen tijdt, en Een krachtige beweegh-reden, dienende tot opweckinge van alle Vaderlandt-lievende Ingesetene van Hollandt; daer in aengewesen werdt hoe men sekerlijck de Vreede met Engelandt sal betreffen, en alle Inlantsche beroerte: als moorden, plunderen, en andere onheyl voor te komen. Als mede een Motive waerom alle goede Patriotten, haer behooren aen gelegen te laten zijn, Sijn Hoogheyd den Heere Prince van Oranje tot Grave van Hollandt te helpen verklaren. Noch is by gevoeght De ontdeckte Pot, Ofte Waerschouwinge voor alle goede Patriotten, tegens den fenynigen dootstuyp van den stervenden Loevesteynschen Schorpioen* (z.p. 1672).
- Kn. 10598 *Het Hollandts A.B. Boeck, Toe-geeygent Aen Alle Liefhebbers van het Vaderlandt* (z.p. 1672).
- Kn. 10606 [Oudaen, Joachim?], *Hollants Venezoen, in Engelandt gebacken, En geopent voor de Liefhebbers van Vaderlant* (z.p. 1672) Zie ook Kn. 10607-10610.
- Kn. 10620 *Decreet der Louvesteynse Vaders Ontdeckt. En tegen gegaen door de Liefhebberen des Vaderlants* (z.p. 1672).
- Kn. 10623 *d'Orangie Vlagge op den Haegschen tooren: Of den tweeden Trits van Verstanden. Pen en inkt. Brillarus. Pasquillus* (z.p. 1672) Zie ook Kn. 10624
- Kn. 10625 *Niet goet Frans, Maer Goet Prins. Of den Derden Trits van Verstanden. Pen en inkt. Brillaris. En Boekaris* (z.p. 1672) Zie ook Kn. 10626.
- Kn. 10630 *Jacobides, Aquila, Rechtvaerdige Wapenen des Vereenigde Nederlands Tegen De vyandlijke indruk en heilloose toeleg der Fransche en Engelsche Koningen: Nevens Een Schriftelijk onderzoek, hoe verre de bespronge Nederlanders op haer goede zaek steunen mogen voor God en de gantsche weereld* (Amsterdam 1672).
- Kn. 10660 *Ne'erlandts Vallende Oorsaeck, en Hulp-middelen tot desselfs Her-stel. Aengewesen In verscheyde Antwoorden: Op de Vrage Waerom kreeg Nederlant in dit Jaer sulken krack? En in den sin van deLiedereren Hoe GOD Ne'erlandt sal verschoonen? Welcke Vragen zijn voorgesteld by de Hoofden der Reden-kamer binnen Vlissingen, genaemt De Blaeuwve Acoleye, Onder 't woordt De Geest ondersoeckt 'et al. Op den eersten Novembrus 1672. Ende be-Antwoordt op den een-en-dertighsten Decembris des selven Jaers* (Middelburg z.j. (1672?)).

1684

- Kn. 11969 *Willem III prins van Oranje, Missive Van Syn Hoogheyd den Heere Prince van Oran-gien, Aan de Heeren Staten van Zeeland* (z.p. 1684).

1690

- Kn. 13467 *Waarmont, Lieve van, Missive Van een Oprecht Patriot, Aen een Lidt van de Re-geeringe, over de Geschillen wegens de gepretendeerde Sessie van W. Bentingh, Gra-ve van Portlandt* (z.p. z.j. (1690)).
- Kn. 13480 [Walten, Ericus], *Spiegel der Waarheyd, Ofte t'Samensprekinge Tusschen Een Armi-aan ende Vroom Patriot, Waar inne krachtig verthoont ende bewesen word, dat door de quade directie ende toeleg van eenige Heerschende Regenten Tot Amsterdam, Ons Land in den voorgaanden, en desen Oorlog Is ingewickelt met Vrankryk* (z.p. 1690) Zie ook Kn. 13481.

Gedrukte bronnen en literatuur

- Abels, Paul H.A.M., 'Tussen gewetensvrijheid en kerkelijke dwang. Religie in Holland' in: Thimo de Nijs en Eelco Beukers (eds.), *Geschiedenis van Holland II, 1572 tot 1795* (Hilversum 2002) 287-329.
- Albach, Ben, *Langs kermessen en hoven. Ontstaan en kroniek van een Nederlands toneelgezelschap in de 17de eeuw* (Zutphen 1977) (online via: http://www.dbnl.org/tekst/alba001lang01_01/28/03/2011).
- Anderson, Benedict, *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism* (revised edition; Londen en New York 2006).
- Arnade, Peter, *Beggars, Iconoclasts, and Civic Patriots. The Political Culture of the Dutch Revolt* (Ithaca en Londen 2008).
- Bader, Veit, 'For Love of Country', *Political Theory* 27 (1999) 379-397.
- Bailly, Marie-Charlotte le, 'Dulce et decorum est pro patria mori. Overpeinzingen over het verschijnsel "natievorming" in de Late Middeleeuwen', *Leidschrift. Historisch tijdschrift* 11 (1995) 61-75.
- Banks, Kathryn en Philiep G. Bossier (eds.), *Commonplace Culture in Western Europe in the Early Modern Period II. Consolidation of God-given power* Groningen Studies in Cultural Change 40 (Leuven, Parijs en Walpole, MA 2011).
- Bax, J., *Prins Maurits in de volksmeening der 16e en 17e eeuw* (Amsterdam 1940).
- Bell, David A., *The Cult of the Nation in France. Inventing Nationalism in France, 1680-1800* (paperback; Cambridge, MA en Londen 2003).
- Blaas, P.B.M., 'De prikkelbaarheid van een kleine natie met een groot verleden: Fruin en Bloks nationale geschiedschrijving', *Theoretische Geschiedenis* 9 (1982) 271-303.
- Blaas, P.B.M., 'Nederlandse geschiedschrijving na 1945' in: W.W. Mijnhardt (ed.) *Kantelend geschiedbeeld. Nederlandse historiografie sinds 1945* (Utrecht en Antwerpen 1983) 9-47.
- Blaas, P.B.M., 'Proloog. De opkomst van de vaderlandse geschiedenis 1760-1860' in: Idem, *Geschiedenis en nostalgie. De historiografie van een kleine natie met een groot verleden. Verspreide historiografische opstellen* (Hilversum 2000) 9-14.
- Bloemendal, Jan, 'Between Commonplace and Myth. William of Orange as Father of his Country' in: Kathryn Banks en Philiep G. Bossier (eds.), *Commonplace Culture in Western Europe in the Early Modern Period II. Consolidation of God-given power* Groningen Studies in Cultural Change 40 (Leuven, Parijs en Walpole, MA 2011) 109-121.
- Blok, P.J., *Geschiedenis eener Hollandsche stad III, Eene Hollandsche stad onder de Republiek* ('s-Gravenhage 1916).
- Blokker, Jan, Jan Blokker Jr. en Bas Blokker, *Nederland in twaalf moorden. Niets zo veranderlijk als onze identiteit* (vierde druk; Amsterdam en Antwerpen 2008).
- Blom, Hans, 'Decay and the political Gestalt of decline in Bernard Mandeville and his Dutch contemporaries', *History of European Ideas* 36 (2010) 153-166.
- Boer, A.W. de, 'Kerkelijke twisten in Oudewater in de jaren 1615-1618', *Zuid-Holland. Tweemaandelijks orgaan van de Historische Vereniging voor Zuid-Holland onder de zinspreuk "Vigilate Deo Confidentes"* 7 (1961) 61-93.
- Boer, Pim den, 'The Historiography of German Begriffsgeschichte and the Dutch Project of Conceptual History' in: Iain Hampsher-Monk, Karin Tilmans en Frank van Vree (eds.), *History of Concepts: Comparative Perspectives* (Amsterdam 1998) 13-22.

- Boone, Marc en Maarten Prak, 'Rulers, patricians and burghers: the Great and the Little traditions of urban revolt in the Low Countries' in: Karel Davids en Jan Lucassen (eds.), *A miracle mirrored. The Dutch Republic in European Perspective* (Cambridge enz. 1995) 99-134.
- Boot, Riemke, 'Geen Spaanse tirannen, maar Hollandse heren. De wetsverzetten van 1618 te Haarlem', in: *Haerlem Jaarboek 1991* (1992) 63-97.
- Brake, Wayne te, *Shaping History. Ordinary People in European Politics 1500-1700* (Berkeley, Los Angeles en Londen 1998).
- Breuilly, John, *Nationalism and the State* (second edition; Manchester 1993).
- Breuilly, John, 'Changes in the political uses of the nation: continuity or discontinuity?' in: Len Scales en Oliver Zimmer (eds.), *Power and the Nation in European History* (Cambridge enz. 2005) 67-101.
- Bruin, G. de, 'De soevereiniteit in de republiek: een machtsprobleem', *BMGN* 94 (1979) 27-40.
- Bruin, G. de, 'De geschiedschrijving over de Gouden Eeuw' in: W.W. Mijnhardt (ed.), *Kantelend geschiedbeeld. Nederlandse historiografie sinds 1945* (Utrecht en Antwerpen 1983) 83-117.
- Bruin, G. de, *Geheimhouding en verraad. De geheimhouding van staatszaken ten tijde van de Republiek (1600-1750)* (Den Haag 1991).
- Bruin, G. de, 'Het begrip "vaderland" in de pamflettenliteratuur ten tijde van de Republiek, 1600-1750' in: N.C.F. van Sas (ed.), *Vaderland. Een geschiedenis vanaf de vijftiende eeuw tot 1940* (Amsterdam 1999) 143-161.
- Bruin, G. de, 'Het politiek bestel van de Republiek: een anomalie in het vroegmodern Europa?', *BMGN* 114 (1999) 16-38.
- Bruin, G. de, 'Political Pamphleteering and Public Opinion in the Age of De Witt (1653-1672) in: Femke Deen, David Onnekink en Michel Reinders (eds.), *Pamphlets and Politics in the Dutch Republic Library of the Written Word 12 – The Handpress World 7* (Leiden en Boston 2011) 63-95.
- Busken Huet, Cd., *Het land van Rembrand. Studiën over de Noordnederlandsche beschaving in de zeventiende eeuw* (achtste druk; Haarlem 1946).
- Carasso, Dedalo, 'Het vaderland in beeld' in: N.C.F. van Sas (ed.), *Vaderland. Een geschiedenis vanaf de vijftiende eeuw tot 1940* (Amsterdam 1999) 181-199.
- Cicero, *On Duties*. M.T. Griffin en E.M. Atkins (eds.) (Cambridge enz. 1991).
- Clark, J.C.D., 'Protestantism, Nationalism, and National Identity, 1660-1832', *The Historical Journal* 43 (2000) 249-276.
- Condren, Conal, 'Liberty of Office and its Defence in Seventeenth-Century Political Argument', *History of Political Thought* 18 (1997) 460-482.
- Condren, Conal, 'Historical Epistemology and the Pragmatics of Patriotism in Early-Modern England' in: Robert von Friedeburg (ed.), *'Patria' und 'Patriotten' vor dem Patriotismus. Pflichten, Rechte, Glauben und die Rekonfigurierung europäischer Gemeinwesen im 17. Jahrhundert* (Wiesbaden 2005) 67-90.
- Condren, Conal, *Argument and Authority in Early Modern England. The Presupposition of Oaths and Offices* (Cambridge enz. 2006).
- Cordes, Rudolf, *Jan Zoet, Amsterdammer 1609-1674. Leven en werk van een kleurrijk schrijver* (Hilversum 2008).
- Cossee, E.H., 'Rekkelijk of precies. Remonstranten en contraremonstranten ten tijde van Maurits en Oldenbarnevelt' in: T.G. Kootte (ed.), *Rekkelijk of precies. Remonstranten en contraremonstranten ten tijde van Maurits en Oldenbarnevelt* (Utrecht 1994) 8-35.
- Deen, Femke, David Onnekink en Michel Reinders (eds.), *Pamphlets and Politics in the Dutch Republic Library of the Written Word 12 – The Handpress World 7* (Leiden en Boston 2011).
- Dekker, Rudolf, *Holland in beroering. Oproeren in de 17de en 18de eeuw* (Baarn 1982).

- Deursen, A.Th. van, 'Maurits' in: C.A. Tamse (ed.), *Nassau en Oranje in de Nederlandse geschiedenis* (Alphen aan de Rijn 1979) 85-109.
- Deursen, A.Th. van, 'Oldenbarnevelt en Maurits' in: H.J.M. Nellen en J. Trapman (eds.), *De Hollandse jaren van Hugo de Groot (1583-1621)* (Hilversum 1996) 155-160.
- Deursen, A.Th. van, 'Tussen eenheid en zelfstandigheid. De toepassing van de Unie als fundamentele wet' in: Idem, *De hartslag van het leven. Studies over de Republiek der Verenigde Nederlanden* (Amsterdam 1996) 307-321.
- Deursen, A.Th. van, *Bavianen en Slijkgeuzen. Kerk en kerkvolk ten tijde van Maurits en Oldenbarnevelt* (derde druk; Franeker 1998).
- Deursen, A.Th. van, *Mensen van klein vermogen. Het 'kopergeld' van de Gouden Eeuw* (vierde druk; Amsterdam 1999).
- Deursen, A.Th. van, *Maurits van Nassau, 1567-1625. De winnaar die faalde* (vijfde druk; Amsterdam 2005).
- Deursen, A.Th. van, *De last van veel geluk. De geschiedenis van Nederland 1555-1702* (vierde druk; Amsterdam 2006).
- Dietz, Mary G., 'Patriotism' in: Terence Ball, James Farr en Russell L. Hanson (eds.), *Political innovation and conceptual change* (Cambridge enz. 1989) 177-193.
- Dijstelberge, Paul, *De beer is los! Ursicula: een database van typografisch materiaal uit het eerste kwart van de zeventiende eeuw als instrument voor het identificeren van drukken* (Proefschrift Universiteit van Amsterdam 2007).
- Dingemanse, Clazina, *Rap van tong, scherp van pen. Literaire discussiecultuur in Nederlandse praatjespamfletten (circa 1600-1750)* (Hilversum 2008).
- Dlugaiczky, Martina, *Der Waffenstillstand (1609-1621) als Medienereignis. Politische Bildpropaganda in den Niederlanden* *Niederlande-Studien* 39 (Münster enz. 2005).
- Dorren, Gabrielle, *Eenheid en verscheidenheid. De burgers van Haarlem in de Gouden Eeuw* (Amsterdam 2001).
- Dreiskämper, Petra, 'Redeloos, radeloos, reddeloos'. *De geschiedenis van het rampjaar 1672* (Hilversum 1998).
- Duke, Alastair, 'From King and Country to King or Country? Loyalty and Treason in the Revolt of the Netherlands', *Transactions of the Royal Historical Society Fifth Series*, 32 (1982) 113-135.
- Duke, Alastair, 'Posters, Pamphlets and Prints: The Ways and Means of Disseminating Dissident Opinions on the Eve of the Dutch Revolt', *Dutch Crossing* 27 (2003) 23-44.
- Duke, Alastair, 'The Elusive Netherlands. The question of national identity in the Early Modern Low Countries on the Eve of the Revolt', *BMGN* 119 (2004) 10-38.
- Duke, Alastair, 'In Defence of the Common Fatherland: Patriotism and Liberty in the Low Countries, 1555-1576' in: Idem, *Dissident Identities in the Early Modern Low Countries* Judith Pollmann en Andrew Spicer (eds.) (Farnham 2009) 57-76. Ook in: Robert Stein en Judith Pollmann (eds.), *Networks, Regions and Nations. Shaping Identities in the Low Countries, 1300-1650* (Leiden en Boston 2010) 217-239.
- The Dutch Revolt.* Martin van Gelderen (ed.) (Cambridge enz. 1993).
- Ebben, Maurits, 'Twee wegen naar Munster. De besluitvorming over de Vrede van Munster in de Republiek en Spanje' in: Dennis Bos, Maurits Ebben en Henk te Velde (eds.), *Harmonie in Holland. Het poldermodel van 1500 tot nu* (Amsterdam 2008) 49-71.
- Eekhout, Marianne, 'De kogel in de kerk. Herinneringen aan het beleg van Haarlem, 1573-1630', *Holland. Historisch Tijdschrift* 43 (2011) 108-119.

- Egmond, Florike, 'Hugo de Groot en de Hoge Raad: over connecties tussen geleerden, kunstenaars, juristen en politici' in: H.J.M. Nellen en J. Trapman (eds.), *De Hollandse jaren van Hugo de Groot (1583-1621)* (Hilversum 1996) 31-44.
- Elkan, Albert, 'Campanellas Abhandlung über die Unterwerfung der Niederlande unter Spanien', *Oud-Holland* 27 (1909) 25-32.
- Eijnatten, Joris van en Fred van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis* (Hilversum 2005).
- Erasmus, Desiderius, *Spreekwoorden*. Jeanine de Landtsheer (ed.) (Amsterdam 2011).
- Ernst, Germana, 'Tommaso Campanella', in: Edward N. Zalta (ed.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Fall 2008 Edition)* <http://plato.stanford.edu/archives/fall2008/entries/campanella/> (27-07-2010).
- Ernst, Germana, *Tommaso Campanella. The Book and the Body of Nature* (Dordrecht enz. 2010).
- Francken, Jan, *Het einde van Johan van Oldenbarnevelt*. Thomas Rosenboom (ed.) (tweede druk; Amsterdam 2005).
- Friedeburg, Robert von, 'In Defense of Patria: Resisting Magistrates and the Duties of Patriots in the Empire from the 1530s to the 1640s', *Sixteenth Century Journal* 32 (2001) 357-382.
- Friedeburg, Robert von, *Self-Defence and Religious Strife in Early Modern Europe. England and Germany, 1530-1680* (Aldershot 2002).
- Friedeburg, Robert von (ed.), *'Patria' und 'Patriotten' vor dem Patriotismus. Pflichten, Rechte, Glauben und die Rekonfigurierung europäischer Gemeinwesen im 17. Jahrhundert* (Wiesbaden 2005).
- Friedeburg, Robert von, 'The Making of Patriots: Love of Fatherland and Negotiating Monarchy in Seventeenth-Century Germany', *The Journal of Modern History* 77 (2005) 881-916.
- Friedeburg, Robert von, 'The Office of the Patriot: The Problems of Passions and Love of Fatherland in Protestant Thought, Melancthon to Althusius, 1520s tot 1620s' in: Philip M. Soergel (ed.), *Nation, Ethnicity, and Identity in Medieval and Renaissance Europe* (New York 2006) 241-274 (themanummer *Studies in Medieval and Renaissance History* Third Series, 3).
- Friedeburg, Robert von, "'Patria" und "Patriotten" vor dem Patriotismus. Pflichten, Rechte, Glauben und die Rekonfigurierung europäischer Gemeinwesen im 17. Jahrhundert' in: Idem (ed.), *'Patria' und 'Patriotten' vor dem Patriotismus. Pflichten, Rechte, Glauben und die Rekonfigurierung europäischer Gemeinwesen im 17. Jahrhundert* (Wiesbaden 2005) 7-54.
- Friedeburg, Robert von, 'The Problems of Passions and of Love of the Fatherland in Protestant Thought: Melancthon to Althusius, 1520s to 1620s', *Cultural and Social History* 2 (2005) 81-98.
- Friedeburg, Robert von, 'Why did seventeenth-century estates address the jurisdictions of their princes as fatherlands? War, territorial absolutism and duties to the fatherland in seventeenth-century German political discourse' in: Randolph C. Head en Daniel Christensen (eds.), *Orthodoxies and Heterodoxies in Early Modern German Culture. Order and Creativity 1500-1750* (Leiden en Boston 2007) 169-194.
- Friedeburg, Robert von, 'Urban Riots and the Perspective of "Qualification for Office": The Peculiarities of Urban Government and the Case of the 1672 Disturbances in the Netherlands' in: Jan Hartman, Jaap Nieuwstraten en Michel Reinders (eds.), *Public Offices, Personal Demands: Capability in Governance in the Seventeenth-Century Dutch Republic* (Newcastle upon Tyne 2009) 22-52.
- Friedeburg, Robert von, "'Lands" and "Fatherlands". Changes in the Plurality of Allegiances in the Sixteenth Century Holy Roman Empire' in: Robert Stein en Judith Pollmann (eds.), *Networks, Regions and Nations. Shaping Identities in the Low Countries, 1300-1650* (Leiden en Boston 2010) 263-282.

- Frijhoff, Willem, *Wegen van Evert Willemsz. Een Hollands weeskind op zoek naar zichzelf, 1607-1647* (Nijmegen 1995).
- Frijhoff, Willem, 'Vaderland en vrijheid: bewondering en twijfel', *BMGN* 115 (2000) 244-251 [recensieartikel naar aanleiding van *Vaderland en Vrijheid*].
- Frijhoff, Willem, 'Natie, vaderland en daarbuiten. Over vaderlandgevoel en internationalisme ten tijde van Willem van Oranje' in: *(Inter)nationalisme. Willem van Oranje lezing 2000* (z.p. (Amsterdam) 2000) 6-33.
- Frijhoff, Willem, 'Burgerlijk dichtplezier in 1650?', *Spiegel der letteren. Tijdschrift voor Nederlandse literatuurgeschiedenis en voor literatuurwetenschap* 43 (2001) 248-269.
- Frijhoff, Willem, 'Predestination and the farmer. An incident of life and faith early seventeenth-century Holland' in: Idem, *Embodied belief. Ten essays on religious culture in Dutch history* (Hilversum 2002) 93-110.
- Frijhoff, Willem en Marijke Spies, *1650. Bevochten eendracht* (Den Haag 1999).
- Fruin, Robert, 'De drie tijdvakken der Nederlandsche geschiedenis' (1865) in: Idem, *Verspreide Geschriften I* ('s-Gravenhage 1900) 22-48.
- Fruin, Robert, 'Het voorspel van den tachtigjarigen oorlog' (1859/60) in: Idem, *Verspreide Geschriften I* ('s-Gravenhage 1900) 266-449.
- Fruin, Robert, 'De jongelingsjaren van Gijsbert Karel van Hogendorp' (1867) in: Idem, *Verspreide Geschriften V* ('s-Gravenhage 1902) 239-347.
- Fruin, Robert, 'Over de historie van het leven en sterven van heer Johan van Oldenbarnevelt, beschreven door een liefhebber der waarhey' (1877) in: Idem, *Verspreide Geschriften VII* ('s-Gravenhage 1903) 470-517.
- Fruin, Robert, 'Over de oorlogsplannen van prins Willem II na zijn aanslag op Amsterdam in 1650' (1896) in: Idem, *Verspreide Geschriften IV* ('s-Gravenhage 1901) 122-194.
- Fruin, Robert, *Tien jaren uit de tachtigjarige oorlog, 1588-1598* (twaalfde druk; Utrecht en Antwerpen 1961).
- Fruin, R., *De oorlog van 1672* (Groningen 1972).
- Gelderens, Martin van, 'Liberty, Civic Rights, and Duties in Sixteenth-Century Europe and the Rise of the Dutch Republic' in: Janet Coleman (ed.), *The Individual in Political Theory and Practice* (Oxford enz. 1996) 99-122.
- Gellner, Ernest, *Nations and Nationalism* (second edition; Malden enz. 2006).
- Geurts, P.A.M., *De Nederlandse Opstand in de pamfletten, 1566-1584* (derde druk; Utrecht 1983).
- Geyl, P., 'De opvattingen der Nederlandse geschiedschrijvers over de scheuring der Nederlanden op het einde der zestiende eeuw' in: Idem, *De Groot-Nederlandsche gedachte I, Historische en politieke beschouwingen* (Haarlem 1925) 98-111.
- Geyl, P., *Vaderlandse gemeenschap in historisch perspectief. Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het hoogleraarsambt aan de Rijksuniversiteit te Utrecht op 17 februari 1936* (Santpoort 1936).
- Geyl, P., *Geschiedenis van de Nederlandse stam I* (herziene uitgave; Amsterdam en Antwerpen 1948) (online via: http://www.dbnl.org/tekst/geyl001gesc01_01/ 11/03/2010).
- Geyl, P., *Oranje en Stuart 1641-1672* (tweede druk; Zeist, Arnhem en Antwerpen 1963).
- Geyl, P., *Pennestrijd over Staat en Historie. Opstellen over de vaderlandse geschiedenis aangevuld met Geyls levensverhaal (tot 1945)* (Groningen 1971).
- Geyl, P., 'Democratische tendenties in 1672' in: Idem, *Pennestrijd over Staat en Historie*, 72-129.
- Geyl, P., 'Het stadhouderschap in de partijliteratuur onder De Witt' in: Idem, *Pennestrijd over Staat en Historie*, 3-71.

- Gloria Parendi. *Dagboeken van Willem Frederik, stadhouder van Friesland, Groningen en Drenthe 1643-1649, 1651-1654*. J. Visser (ed.) *Nederlandse Historische Bronnen XI* (Den Haag 1995).
- Goudriaan, Aza en Fred van Lieburg (eds.), *Revisiting the Synod of Dordt (1618-1619)* Brill's Series in Church History 49 (Leiden en Boston 2011).
- Gorski, Philip S., 'The Mosaic Movement: An Early Modern Critique of Modernist Theories of Nationalism', *The American Journal of Sociology* 105 (2000) 1428-1468.
- Graafland, C., 'Willem Teellinck en zijn "Politieke christen"', *Documentatieblad Nadere Reformatie* 23 (1999) no.1, 13-43.
- Groenhuis, Gerrit, *De predikanten. De sociale positie van de gereformeerde predikanten in de Republiek der Verenigde Nederlanden voor ± 1700* (Groningen 1977).
- Groenhuis, Gerrit, 'Calvinism and National Consciousness: the Dutch Republic as the New Israel' in: A.C. Duke en C.A. Tamse (eds.), *Church and State since the Reformation. Britain and The Netherlands VII* (Den Haag 1981) 118-133.
- Groenveld, S., *De Prins voor Amsterdam. Reacties uit pamfletten op de aanslag van 1650* (Bussum 1967).
- Groenveld, S., 'Natie en nationaal gevoel in de zestiende-eeuwse Nederlanden' in: *Scrinium et Scriptura. Opstellen betreffende de Nederlandse geschiedenis aangeboden aan Professor dr. J.L. van der Gouw bij zijn afscheid als buitengewoon hoogleraar in de archiefwetenschap en in de paleografie van de veertiende tot de zeventiende eeuw aan de Universiteit van Amsterdam* (Groningen 1980) 372-387.
- Groenveld, S., *Verlopend getij. De Nederlandse Republiek en de Engelse Burgeroorlog 1640-1646* (Dieren 1984).
- Groenveld, S., "'Een enckel valsch ende lasterlijck verdichtsel". Een derde actie van prins Willem II in juli 1650' in: Idem, M.E.H.N. Mout en I. Schöffers (eds.), *Bestuurders en geleerden. Opstellen over onderwerpen uit de Nederlandse geschiedenis van de zestiende, zeventiende en achttiende eeuw, aangeboden aan Prof. Dr. J.J. Woltjer bij zijn afscheid als hoogleraar van de Rijksuniversiteit Leiden* (Amsterdam en Dieren 1985) 113-125.
- Groenveld, S., 'The Mecca of Authors? States Assemblies and Censorship in the Seventeenth-Century Dutch Republic', in: A.C. Duke en C.A. Tamse (eds.), *Too mighty to be free. Censorship and the press in Britain and The Netherlands* Britain and The Netherlands IX (Zutphen 1987) 63-86.
- Groenveld, S., 'Willem II en de Stuarts, 1647-1650', *BMGN* 103 (1988) 157-181.
- Groenveld, S., *Evidente factiën in den staet. Sociaal-politieke verhoudingen in de 17e-eeuwse Republiek der Verenigde Nederlanden* (Hilversum 1990).
- Groenveld, S., 'Unie, religie en militie. Binnenlandse verhoudingen in de Nederlandse Republiek voor en na de Munsterse Vrede', *De zeventiende eeuw* 13 (1997) 67-87.
- Groenveld, S., "'Natie" en "patria" bij zestiende-eeuwse Nederlanders' in: N.C.F. van Sas (ed.), *Vaderland. Een geschiedenis vanaf de vijftiende eeuw tot 1940* (Amsterdam 1999) 55-81.
- Groenveld, S., 'De man met de loden schoenen. Een levensschets' in: Kees Zandvliet (ed.), *Maurits. Prins van Oranje* (Amsterdam en Zwolle 2000) 13-35.
- Groenveld, S., *Het Twaalfjarig Bestand, 1609-1621. De jongelingsjaren van de Republiek der Verenigde Nederlanden* (z.p. (Den Haag) 2009).
- Groenveld, S., *Unie – Bestand – Vrede. Drie fundamentele wetten van de Republiek der Verenigde Nederlanden* (Hilversum 2009).
- Groenveld, S. e.a., *De Tachtigjarige Oorlog. Opstand en consolidatie in de Nederlanden (ca. 1560-1650)* (Zutphen 2008).
- Grotius, Hugo, *Briefwisseling van Hugo Grotius* I. P.C. Molhuysen (ed.) (Den Haag 1928).

- Grotius, Hugo, *Ordinum Hollandiae ac Westfrisiae Pietas (1613) Critical Edition with English Translation and Commentary* Edwin Rabbie (ed.) Studies in the History of Christian Thought 66 (Leiden, New York en Keulen 1995).
- Grotius, Hugo, *The Antiquity of the Batavian Republic* Jan Waszink e.a. (eds.) (Assen 2000).
- Gruys, J.A., 'De Bibliotheca Duncaniana' in: *Verzamelaars en verzamelingen. Koninklijke Bibliotheek 1798-1998* (Zwolle 1998) 30-32.
- Gruys, J.A. en Jan Bos (eds.), *t'Gvlde Iaer 1650 in de Short-Title Catalogue, Netherlands* inleiding Willem Frijhoff en Marijke Spies (Den Haag 1995).
- Haitsma Mulier, E.O.G., 'De Bataafse mythe opnieuw bekeken', *BMGN* 111 (1996) 344-367.
- Haitsma Mulier, E.O.G. en W.R.E. Velema (eds.), *Vrijheid. Een geschiedenis van de vijftiende tot de twintigste eeuw* (Amsterdam 1999).
- Hakkenberg, Michael Abram, *The predestinarian controversy in the Netherlands, 1600-1620* (Microfilmfacsimile ongepubliceerd proefschrift University of California, Berkeley 1989).
- Haks, Donald, 'The States General on Religion and War: Manifestos, Policy Documents and Prayer Days in the Dutch Republic, 1672-1713' in: David Onnekink (ed.), *War and Religion after Westphalia, 1648-1713* (Farnham en Burlington 2009) 155-175.
- Hale, Meredith, 'Political Martyrs and Popular Prints in The Netherlands in 1672. The Murders of Jan and Cornelis de Witt in the Early Modern Media' in: Martin Gosman en Joop W. Koopmans (eds.), *Selling and Rejecting Politics in Early Modern Europe* Groningen Studies in Cultural Change 25 (Leuven enz. 2007) 119-134.
- Harline, Craig E., *Pamphlets, printing and political culture in the early Dutch Republic* (Dordrecht enz. 1987).
- Harms, Roeland, *De uitvinding van de publieke opinie: pamfletten als massamedia in de zeventiende eeuw* (Ongepubliceerd proefschrift Universiteit Utrecht 2010).
- Hart, Marjolein 't, 'Autonoom maar kwetsbaar. De Middelburgse regenten en de opstand van 1651', *De zeventiende eeuw* 9 (1993) 51-62.
- Hartman, Jan, Jaap Nieuwstraten en Michel Reinders (eds.), *Public Offices, Personal Demands: Capability in Governance in the Seventeenth-Century Dutch Republic* (Newcastle upon Tyne 2009).
- Head, Randolph C., *Early Modern Democracy in the Grisons. Social Order and Political Language in a Swiss Mountain Canton, 1470-1620* (Cambridge enz. 1995).
- Herwaarden, Jan van, 'Erasmus en zijn vaderland. Variaties op een Rotterdams-Gouds thema' in: Paul H.A.M. Abels (ed.), *Erasmus en Gouda* (Gouda 2006) 139-160 (= themanummer *Tidinge van die Gouda* 24 (2006)).
- Hirschi, Caspar, *Wettkampf der Nationen. Konstruktionen einer deutschen Ehrgemeinschaft an der Wende vom Mittelalter zur Neuzeit* (Göttingen 2005).
- Hobsbawm, E.J., 'Introduction: Inventing Traditions' in: Idem en Terence Ranger (eds.), *The Invention of Tradition* (Cambridge enz. 1983) 1-14.
- Hobsbawm, E.J., *Nations and Nationalism Since 1780. Programme, Myth, Reality* (herz. ed. 1992; Cambridge enz. 1997).
- Hoeven, H. van der, 'Verzamelaars en pamfletten' in: W.P.C. Knuttel, *Catalogus van de pamfletten-verzameling berustende in de Koninklijke Bibliotheek I* ('s-Gravenhage 1889-1920; herdruk Utrecht 1978) v-xxvi.
- Hoppenbrouwers, Peter, 'The Dynamics of National Identity in the Later Middle Ages' in: Robert Stein en Judith Pollmann (eds.), *Networks, Regions and Nations. Shaping Identities in the Low Countries, 1300-1650* (Leiden en Boston 2010) 19-41.
- Horst, Daniël R., *De Opstand in zwart-wit. Propagandaprenten uit de Nederlandse Opstand (1566-1584)* (Zutphen 2003).

- Huizinga, Johan, *De Nederlandse natie. Vijf opstellen* (Haarlem 1960).
- Huizinga, Johan, *Nederlands beschaving in de zeventiende eeuw. Een schets* (zevende druk; Amsterdam 1998).
- Huizinga, Johan, 'Patriotisme en nationalisme in de Europeesche geschiedenis tot het einde der negentiende eeuw' (1940) in: Idem, *Verzamelde werken IV* (Haarlem 1949) 497-554.
- Huizinga, Johan, 'Nederland's geestesmerk' in: Idem, *De Nederlandse natie*, 144-187.
- Huizinga, Johan, 'Uit de voorgeschiedenis van ons nationaal besef' in: Idem, *De Nederlandse natie*, 1-80.
- Huizinga, Johan, 'Uitzichten: 1533, 1584' in: Idem, *De Nederlandse natie*, 81-99.
- Ihalainen, Pasi, *Protestant Nations Redefined. Changing Perceptions of National Identity in the Rhetoric of the English, Dutch and Swedish Public Churches, 1685-1772* Studies in Medieval and Reformation Traditions 109 (Leiden en Boston 2005).
- Israel, Jonathan I., *The Dutch Republic and the Hispanic World, 1606-1661* (Oxford 1982).
- Israel, Jonathan I., *The Dutch Republic. Its Rise, Greatness, and Fall 1477-1806* (herziene paperbackuitgave; Oxford 1998).
- Israel, Jonathan I., 'Monarchy, Orangism, and Republicanism in the Latter Dutch Golden Age' *Second Golden Age Lecture* (Amsterdam 2004).
- Jacobs, J.A., 'Jan Claesz. van Dorp en enkele door hem in 1618 gedrukte pamfletten' in: *Uit Leidse bron geleverd. Studies over Leiden en de Leidenaren in het verleden, aangeboden aan drs. B.N. Leverland bij zijn afscheid als adjunct-archivaris van het Leidse Gemeentearchief* (Leiden 1989) 285-288.
- Janssen, Geert H., 'De aanslag op Amsterdam van 1650. Het perspectief van de patronage van Willem II: nieuw licht op een oude zaak', *Maandblad Amstelodamum* 87 (2000) 65-75.
- Janssen, Geert H., *Het stokje van Oldenbarnevelt* (Hilversum 2001).
- Janssen, Geert H., *Creaturen van de macht. Patronage bij Willem Frederik van Nassau (1613-1664)* (Amsterdam 2005).
- Johan van Oldenbarnevelt, Bescheiden betreffende zijn staatkundig beleid en zijn familie 1570-1620 III, 1614-1620*. A.J. Veenendaal (ed.) Rijks Geschiedkundige Publicatiën Grote Serie 121 ('s-Gravenhage 1967). Online via <http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/Projecten/-BescheidenJohanVanOldenbarnevelt1570-1620>
- Kantorowicz, Ernst H., 'Pro Patria Mori in Medieval Political Thought', *The American Historical Review* 56 (1951) 472-492.
- Kantorowicz, Ernst H., *The King's Two Bodies. A Study in Mediaeval Political Theory* (Princeton 1957).
- Kaper, Ronnie, *Pamfletten over oorlog of vrede. Reakties van tijdgenoten op de vredesonderhandelingen van 1607-1609* (Amsterdam 1980).
- Kaplan, Benjamin J., *Calvinists and Libertines. Confession and Community in Utrecht 1578-1620* (Oxford etc. 1995).
- Keblusek, Marika, *Boeken in de hofstad. Haagse boekcultuur in de Gouden Eeuw* (Hilversum 1997).
- Kernkamp, G.W. (ed.), 'Memorie van Nanning Keyser betreffende de gebeurtenissen van het jaar 1650', *Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap (gevestigd te Utrecht)* 18 ('s-Gravenhage 1897) 342-406.
- Kernkamp, G.W., *Prins Willem II* (Amsterdam 1943).
- Klashorst, G.O. van de, "'Metten schijn van monarchie getempert". De verdediging van het stadhouderschap in de partijliteratuur, 1650-1686' in: H.W. Blom en I.W. Wildenberg (eds.), *Pieter de la Court in zijn tijd (1618-1685). Aspecten van een veelzijdig publicist* (Amsterdam en Maarssen 1986) 93-116.

- Klashorst, G.O. van de, 'De ware vrijheid, 1650-1672' in: E.O.G. Haitsma Mulier en W.R.E. Vellema (eds.), *Vrijheid. Een geschiedenis van de vijftiende tot de twintigste eeuw* (Amsterdam 1999) 157-185.
- Kluiser, J.H., 'Zeeuwse reacties op de Acte van Seclusie', *BMGN* 91 (1976) 406-428.
- Kluiser, J.H., *De soevereine en independente staat Zeeland. De politiek van de provincie Zeeland inzake vredesonderhandelingen met Spanje tijdens de tachtigjarige oorlog tegen de achtergrond van de positie van Zeeland in de Republiek* (Middelburg 1998).
- Kluiser, J.H. (ed.), 'Brieven van de Middelburgse regent Hendrick Thibaut aan stadhouder Willem II en diens secretaris Johan Heilersich (1648-1650)', *Nederlandse historische bronnen 10* (Den Haag 1992) 33-97.
- Knapen, Ben, *De man en zijn staat. Johan van Oldenbarnevelt 1547-1619* (vierde druk; Amsterdam 2008).
- Knevel, Paul, 'Onrust onder schutters. De politieke invloed van de Hollandse schutterijen in de eerste helft van de zeventiende eeuw', *Holland. Regionaal-historisch tijdschrift* 20 (1988) 158-174.
- Knevel, Paul, *Burgers in het geweer. De schutterijen in Holland, 1550-1700* Hollandse Studiën 32 (Hilversum 1994).
- Knevel, Paul, 'De politiek op straat. Over de vormen van stedelijk politiek protest in de zeventiende eeuw', *Groniek* 30 (1997) 403-416.
- Knevel, Paul, *Het Haagse Bureau. Zeventiende-eeuwse ambtenaren tussen staatsbelang en eigenbelang* (Amsterdam 2001).
- Knowles, Ronald, 'The "All-Attoning Name": The Word "Patriot" in Seventeenth-Century England', *The Modern Language Review* 96 (2001) 624-643.
- Knuttel, W.P.C., *Verboden boeken in de Republiek der Vereenigde Nederlanden. Beredeneerde catalogus* ('s-Gravenhage 1914).
- Kooi, Christine, *Liberty and religion. Church and state in Leiden's Reformation, 1572-1620* Studies in Medieval and Reformation thought 82 (Leiden, Boston en Keulen 2000).
- Kooijmans, Luuc en Carly Misset, 'Van rebellen tot "koningen in eigen huis". Opstand, regentebewind en politieke cultuur' in: Thimo de Nijs en Eelco Beukers (eds.), *Geschiedenis van Holland II, 1572 tot 1795* (Hilversum 2002) 9-77.
- Koopmans, Joop W., 'Een strijd op papier. Patriotten en prinsgezinden over het vaderland' in: Marcel Broersma en Joop W. Koopmans (eds.), *Identiteitspolitiek. Media en de constructie van gemeenschapsgevoel* (Hilversum 2010) 19-29.
- Kootte, T.G., 'Bestandtwisten in zwart-wit' in: Idem (ed.), *Rekkelijk of precies. Remonstranten en contraremonstranten ten tijde van Maurits en Oldenbarnevelt* (Utrecht 1994) 54-81.
- Kootte, T.G. (ed.), *Rekkelijk of precies. Remonstranten en contraremonstranten ten tijde van Maurits en Oldenbarnevelt* (Utrecht 1994).
- Koppenol, Johan en Garrelt Verhoeven, 'Krakeel in het bloemperk. Rederijkers, tulpen en vreemdelingenpolitiek in 1611', *Literatuur* 18 (2001) 274-286 (online via: http://www.dbnl.nl/-tekst/kopp002krak01_01/ 09/09/2010).
- Kossmann, E.H., *Politieke theorie en geschiedenis. Verspreide opstellen en voordrachten* (Amsterdam 1987).
- Kossmann, E.H., 'In praise of the Dutch Republic: Some seventeenth-century attitudes' in: Idem, *Politieke theorie en geschiedenis*, 161-175.
- Kossmann, E.H., 'Volkssoevereiniteit aan het begin van het Nederlandse ancien régime' in: Idem, *Politieke theorie en geschiedenis*, 59-92.
- Kossmann, E.H., 'De zestiende-eeuwse poging tot natievorming' in: Idem, *Een tuchteloos probleem. De natie in de Nederlanden* (Leuven 1994) 7-27.

- Kossmann, E.H., *Vergankelijkheid en continuïteit. Opstellen over geschiedenis* (Amsterdam 1995).
- Kossmann, E.H., 'Koning-stadhouder Willem III' in: Idem, *Vergankelijkheid en continuïteit*, 87-101.
- Kossmann, E.H., 'Het probleem van de vrijheid in de zeventiende-eeuwse Nederlandse Republiek' in: Idem, *Vergankelijkheid en continuïteit*, 63-86.
- Kruif, José de, Marijke Meijer Drees en Jeroen Salman (eds.), *Het lange leven van het pamflet. Boekhistorische, iconografische, literaire en politieke aspecten van pamfletten 1600-1900* (Hilversum 2006).
- Lenarduzzi, Carolina, "'De oude geusen teghen de nieuwe geusen". De dynamiek van het oorlogsverleden ten tijde van het Twaalfjarig Bestand', *Holland. Historisch Tijdschrift* 43 (2011) 65-81.
- Meertens, P.J., 'Eewoud Teelinck, de pamflettist van het Zeeuwse Piëtisme', *Nederlandsch Archief voor Kerkgeschiedenis* 28 (1935) 212-235.
- Meertens, P.J., *Letterkundig leven in Zeeland in de zestiende en de eerste helft der zeventiende eeuw* (Amsterdam 1943) (online via: http://www.dbnl.nl/tekst/meer035lett01_01/ 25/08/2010).
- Meijer Drees, Marijke, "'Vechten voor het vaderland" in de literatuur, 1650-1750' in: N.C.F. van Sas (ed.), *Vaderland. Een geschiedenis vanaf de vijftiende eeuw tot 1940* (Amsterdam 1999) 109-142.
- Meijer Drees, Marijke, 'Nederlandse pamfletten (ca. 1600-1750) als bron voor de literatuurgeschiedenis', *Tydskrif vir Nederlands & Afrikaans* 8 (2001) 236-249 (online via: <http://academic.sun.ac.za/afrndl/tna/drees01.html> 27/03/2008).
- Meijer Drees, Marijke, 'Kijken, lezen, oordelen. Prent en tekst van het pamflet "Den Arminiaenschen Dreck-waghen" (1618)' in: Marc van Vaeck, Hugo Brems, Geert H.M. Claassens (eds.), *De steen van Alciato. Literatuur en visuele cultuur in de Nederlanden. Opstellen voor prof. dr. Karel Porteman bij zijn emeritaat. The stone of Alciato. Literature and Visual Culture in the Low Countries. Essays in Honour of Karel Porteman* (Leuven 2003) 495-513.
- Meijer Drees, Marijke, 'Goed voor de ogen. Brillmetaforiek in vroegmoderne pamfletten' in: José de Kruif, Marijke Meijer Drees en Jeroen Salman (eds.), *Het lange leven van het pamflet. Boekhistorische, iconografische, literaire en politieke aspecten van pamfletten 1600-1900* (Hilversum 2006) 129-142.
- Meijer Drees, Marijke, 'Pamfletten: een inleiding' in: José de Kruif, Marijke Meijer Drees en Jeroen Salman (eds.), *Het lange leven van het pamflet. Boekhistorische, iconografische, literaire en politieke aspecten van pamfletten 1600-1900* (Hilversum 2006) 9-28.
- Meijer Drees, Marijke en Els Stronks (eds.), *Wat wonders, wat nieuws! De zeventiende eeuw in pamfletten* (Amsterdam 2002).
- Moquette, H.C.H., 'Gehate Rotterdamsche regenten in 1672', *Rotterdams Jaarboekje* II (1919) 65-77.
- Mörke, Olaf, "'Oranje in 't Hart" Oder: Wie man diskursiv den Diskurs austreibt. Überlegungen zur propagandistischen Instrumentalisierung von Öffentlichkeit in der niederländischen Republik im Krisenjahr 1672', in: Monika Hagenmaier en Sabine Holtz (eds.), *Krisenbewußtsein und Krisenbewältigung in der Frühen Neuzeit – Crisis in Early Modern Europe. Festschrift für Hans-Christoph Rublack* (Frankfurt am Main enz. 1992) 277-290.
- Mörke, Olaf, *Willem van Oranje (1533-1584). Vorst en 'vader' van de Republiek* (Amsterdam en Antwerpen 2010).
- Morree, Perry, "'Van lit tot lit gekapt". Brieffragmenten over de moord op de gebroeders De Witt' in: Erik van der Doe, Perry Moree en Dirk J. Tang (eds.), *De dominee met het stenen hart en andere overzeese briefgeheimen* Sailing letters journal I (Zutphen 2008) 51-58.

- Mout, M.E.H.N., 'Van arm vaderland tot eendrachtige republiek. De rol van politieke theorieën in de Nederlandse Opstand', *BMGN* 101 (1986) 345-365.
- Muller, J.W., 'Vaderland en moedertaal', *Tijdschrift voor Nederlandse taal- en letterkunde* 47 (1928) 43-62.
- Nellen, H.J.M., 'Een tweespan voor de arminiaanse wagen: Grotius en Wtenbogaert' in: Idem en J. Trapman (eds.), *De Hollandse jaren van Hugo de Groot (1583-1621)* (Hilversum 1996) 161-177.
- Nellen, H.J.M., *Hugo de Groot. Een leven in strijd om de vrede 1583-1645* (Amsterdam 2007).
- Nellen, H.J.M., 'De geschiedenis van een moeilijk grijpbare relatie: Grotius over Coornhert' in: J. Gruppelaar en G. Verwey (eds.), *D.V. Coornhert (1522-1590): polemist en vredezoeker. Bijdragen tot plaatsbepaling en herwaardering* (Amsterdam 2010) 85-122.
- Nellen, H.J.M. en J. Trapman (eds.), *De Hollandse jaren van Hugo de Groot (1583-1621)* (Hilversum 1996).
- Nierop, H.F.K. van, 'De troon van Alva. Over de interpretatie van de Nederlandse Opstand', *BMGN* 110 (1995) 205-223.
- Nierop, H.F.K. van, 'Popular participation in the Dutch Republic' in: Peter Blickle (ed.), *Resistance, Representation, and Community* (Oxford enz. 1997) 272-290.
- Nierop, H.F.K. van, 'Private Interests, Public Policies: Petitions in the Dutch Republic' in: Arthur K. Wheelock, Jr. en Adele Seef (eds.), *The Public and Private in Dutch Culture of the Golden Age* (Newark en Londen 2000) 33-39.
- Nierop, H.F.K. van, 'Oranje boven: Willem van Oranje als zinnebeeld van de natie' in: *Cultuur, samenleving en bestuur. Willem van Oranje lezing 2001* (z.p. 2001) 6-25.
- Nieuwstraten, Jaap, 'Why the Wealthy should rule: Marcus Zuerius Boxhorn's Defence of Holland's Aristocratic Mercantile Regime' in: Jan Hartman, Jaap Nieuwstraten en Michel Reinders (eds.), *Public Offices, Personal Demands: Capability in Governance in the Seventeenth-Century Dutch Republic* (Newcastle upon Tyne 2009) 126-149.
- Nimwegen, Olaf van, 'Nieuwpoort: duinen. Slag bij Nieuwpoort, 1600' in: Maarten Prak (ed.), *Plaatsen van herinnering. Nederland in de zeventiende en achttiende eeuw* (Amsterdam 2006) 86-97.
- Noordzij, Aart, *Gelre. Dynastie, land en identiteit in de late middeleeuwen* Werken Gelre 59 (Hilversum 2009).
- Nijs, Thimo de en Eelco Beukers (eds.), *Geschiedenis van Holland II, 1572 tot 1795* (Hilversum 2002).
- Onnekink, David (ed.), *War and Religion after Westphalia, 1648-1713* (Farnham en Burlington 2009).
- Otegem, Matthijs van, 'Tijd, snelheid, afstand; de mechanica van het pamflet', *De zeventiende eeuw* 17 (2001) 50-61.
- Panhuysen, Luc, *De Ware Vrijheid. De levens van Johan en Cornelis de Witt* (zesde druk; Amsterdam en Antwerpen 2007).
- Panhuysen, Luc, *Rampjaar 1672. Hoe de Republiek aan de ondergang ontsnapte* (Amsterdam en Antwerpen 2009).
- Parker, Geoffrey, *Europe in Crisis 1598-1648* (z.p. (Londen) 1979).
- Plaat, Gees van der, 'Lieuwe van Aitzema's kijk op het stadhouderschap in de Republiek (1652-1669) en de crisis van 1650', *BMGN* 103 (1988) 341-372.
- Plaat, Gees van der, 'Inleiding', in: *Gloria Parendi. Dagboeken van Willem Frederik, stadhouder van Friesland, Groningen en Drenthe 1643-1649, 1651-1654*. J. Visser (ed.) Nederlandse Historische Bronnen XI (Den Haag 1995) ix-xxxii.

- Plaat, Gees van der, *Eendracht als opdracht. Lieuwe van Aitzema's bijdrage aan het publieke debat in de zeventiende-eeuwse Republiek* (Hilversum 2003).
- Plakkaat van Verlatinge M.E.H.N. Mout (ed.) (Groningen 2006).
- Platt, Eric, 'A re-examination of English participation in the Vorstius Affair', *Holland. Historisch Tijdschrift* 40 (2008) 301-326.
- Poelhekke, J.J., *De Vrede van Munster* ('s-Gravenhage 1948).
- Poelhekke, J.J., *Geen blijder maer in tachtig jaer. Verspreide studiën over de crisisperiode 1648-1651* (Zutphen 1973).
- Poelhekke, J.J., 'Kanttekeningen bij de pamfletten uit het jaar 1650' in: Idem, *Geen blijder maer*, 35-61.
- Poelhekke, J.J., 'Zo maar Prins, of ook nog Stadhouders?' in: Idem, *Geen blijder maer*, 62-105.
- Poelhekke, J.J., *Het verraad van de pistoletten?* Verhandelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, Afd. Letterkunde. Nieuwe reeks, deel 88 (Amsterdam en Londen 1975).
- Poelhekke, J.J., *Frederik Hendrik. Prins van Oranje. Een biografisch drieluik* (Zutphen 1978).
- Poelhekke, J.J., 'Frederik Hendrik en Willem II' in: C.A. Tamse (ed.), *Nassau en Oranje in de Nederlandse geschiedenis* (Alphen aan de Rijn 1979) 111-154.
- Pollmann, Judith, 'Eine natürliche Feindschaft: Ursprung und Funktion der schwarzen Legende über Spanien in den Niederlanden, 1560-1581' in: Franz Bosbach (ed.), *Feindbilder. Die Darstellung des Gegners in der politischen Publizistik des Mittelalters und der Neuzeit* (Keulen, Weimar en Wenen 1992) 73-93.
- Pollmann, Judith, *Een andere weg naar God. De reformatie van Arnoldus Buchelius (1565-1641)* (Amsterdam 2000).
- Pollmann, Judith, *Herdenken, herinneren, vergeten. Het beleg en ontzet van Leiden in de Gouden Eeuw* 3 Oktoberlezing 2008 (Leiden 2008).
- Pollmann, Judith, *Het oorlogsverleden van de Gouden Eeuw* (inaugurele rede Universiteit Leiden 2008).
- Pollmann, Judith, 'Internationalisering en de Nederlandse Opstand', *BMGN* 124 (2009) 515-535.
- Pollmann, Judith, 'No Man's Land. Reinventing Netherlandish Identities, 1585-1621' in: Robert Stein en Judith Pollmann (eds.), *Networks, Regions and Nations. Shaping Identities in the Low Countries, 1300-1650* (Leiden en Boston 2010) 241-261.
- Prak, Maarten, 'Citizens and Popular Politics in the Dutch Republic', *Eighteenth-Century Studies* 30 (1997) 443-448.
- Prak, Maarten, 'Burghers into Citizens: Urban and National Citizenship in the Netherlands during the Revolutionary Era (c. 1800)', *Theory and Society* 26 (1997) 403-420.
- Prak, Maarten, 'Velerlei soort van volk. Sociale verhoudingen in Amsterdam in de zeventiende eeuw', *Jaarboek Amstelodamum* 91 (1999) 29-54.
- Prak, Maarten (ed.), *Plaatsen van herinnering. Nederland in de zeventiende en achttiende eeuw* (Amsterdam 2006).
- Price, J.L., *Holland and the Dutch Republic in the Seventeenth Century. The Politics of Particularism* (Oxford 1994).
- Reinders, Michel, 'Burghers, Orangists and "good government": Popular Political Opposition during the "Year of Disaster" 1672 in Dutch Pamphlets', *The Seventeenth Century* 23 (2008) 315-346.
- Reinders, Michel, *Printed Pandemonium. The Power of the Public and the Market for Popular Political Publications in the Early Modern Dutch Republic* (Ongepubliceerd proefschrift Erasmus Universiteit Rotterdam 2008).

- Reinders, Michel, “De borgers komen uyt alle steden met requesten”. Pamfletten, petitie en de transformatie van politieke cultuur in de late 17de eeuw’, *Holland. Historisch Tijdschrift* 42 (2010) 3-17.
- Reinders, Michel, *Gedrukte chaos. Populisme en moord in het Rampjaar 1672* (Amsterdam 2010).
- Renier, G.J., *The Criterion of Dutch Nationhood* (inaugurele rede University College Londen 1945) (Londen 1946).
- Renier, G.J., *De Noord-Nederlandse Natie* (Utrecht 1948).
- Rietbergen, Peter J.A.N., ‘Beeld en zelfbeeld. “Nederlandse identiteit” in politieke structuur en politieke cultuur tijdens de Republiek’, *BMGN* 107 (1992) 635-656.
- Romein, Jan en Annie Romein, *Erflaters van onze beschaving. Nederlandse gestalten uit zes eeuwen* (twaalfde druk; Amsterdam 1977).
- Rommelse, Gijs, ‘Een invasie op de Hollandse kust? Een kritische kanttekening bij de geschiedschrijving van het Rampjaar 1672’, *Holland. Historisch Tijdschrift* 43 (2011) 37-45.
- Roorda, D.J., *Het rampjaar 1672* (Bussum 1971).
- Roorda, D.J., *Partij en factie. De oproeren van 1672 in de steden van Holland en Zeeland, een krachtmeting tussen partijen en facties* *Historische Studies* 38. Instituut voor Geschiedenis der Rijksuniversiteit te Utrecht (Groningen 1978).
- Roorda, D.J., ‘Rotterdam in het Rampjaar’ in: Idem, *Rond prins en patriciaat. Verspreide opstellen door D.J. Roorda* (Weesp 1984) 68-78.
- Rowen, Herbert H., *John de Witt, Grand Pensionary of Holland, 1625-1672* (Princeton 1978).
- Rowen, Herbert H., ‘Neither Fish nor Fowl: The Stadholderate in the Dutch Republic’ in: Idem en Andrew Lossky (eds.), *Political Ideas & Institutions in the Dutch Republic. Papers presented at a Clark Library Seminar 27 March 1982* (Los Angeles 1985) 1-31.
- Rowen, Herbert H., *The Princes of Orange. The Stadholders in the Dutch Republic* (paperback-editie; Cambridge enz. 1990).
- Rowen, Herbert H., ‘The revolution that wasn’t: The *coup d’état* of 1650 in Holland’ in: Idem, *The rhyme and reason of politics in early modern Europe: collected essays of Herbert H. Rowen* Craig E. Harline (ed.) (Dordrecht enz. 1992) 63-81.
- Salomons, A.F., ‘De rol van de Amsterdamse burgerbeweging in de wetsverzet van 1672’, *BMGN* 106 (1991) 198-219.
- Sas, N.C.F. van (ed.), *Vaderland. Een geschiedenis vanaf de vijftiende eeuw tot 1940* (Amsterdam 1999).
- Sas, N.C.F. van, ‘Het begrip “vaderland”. Ter inleiding’ in: Idem (ed.), *Vaderland*, 1-6.
- Sas, N.C.F. van, ‘De vaderlandse imperatief. Begripsverandering en politieke conjunctuur, 1763-1813’ in: Idem (ed.), *Vaderland*, 275-308.
- Sas, N.C.F. van, ‘Talen van het vaderland. Over patriottisme en nationalisme’ in: Idem, *De metamorfose van Nederland. Van oude orde naar moderniteit, 1750-1900* (Amsterdam 2004) 145-163.
- Sas, N.C.F. van, ‘Gedenck aan Loevesteyn’ in: Idem (ed.), *Waar de blanke top der duinen en andere vaderlandse herinneringen* (tweede druk; z.p. 2005) 97-111.
- Schilling, Heinz, ‘De libertär-radikale Republikanismus der holländischen Regenten. Ein Beitrag zur Geschichte des politischen Radikalismus in der frühen Neuzeit’, *Geschichte und Gesellschaft. Zeitschrift für historische Sozialwissenschaft* 10 (1984) 498-533.
- Schmidt, Alexander, *Vaterlandsliebe und Religionskonflikt. Politische Diskurse im Alten Reich (1555-1648)* *Studies in Medieval and Reformation Traditions* 126 (Leiden en Boston 2007).
- Schmidt, Benjamin, ‘The Dutch-Chilean Encounter and the (Failed) Conquest of America’, *Renaissance Quarterly* 52 (1999) 440-473.

- Schmidt, Benjamin, *Innocence Abroad. The Dutch Imagination and the New World, 1570-1670* (Cambridge enz. 2001).
- Schoor, Arie van der, *Stad in aanwas. Geschiedenis van Rotterdam tot 1813* (Zwolle 1999).
- Sinnema, Donald, 'The Canons of Dordt: From Judgment on Arminianism to Confessional Standard' in: Aza Goudriaan en Fred van Lieburg (eds.), *Revisiting the Synod of Dordt (1618-1619)* Brill's Series in Church History 49 (Leiden en Boston 2011) 313-333.
- Smit, J.G., 'Prins Maurits en de goede zaak. Brieven van Maurits uit de jaren 1617-1619' in: A.C.F. Koch e.a. (eds.), *Nederlandse historische bronnen 1* (Den Haag 1979) 43-173.
- Smith, Anthony D., 'The Origins of Nations' in: Geoff Eley en Ronald Grigor Suny (eds.), *Becoming National. A Reader* (New York enz. 1996) 106-130.
- Smith, Anthony D., *Nationalism and Modernism. A critical survey of recent theories of nations and nationalism* (Londen en New York 1998).
- Smits-Veldt, Mieke B., "'Het vaderland" bij Hollandse rederijkers, circa 1580-1625: grondgebied en identiteit' in: N.C.F. van Sas (ed.), *Vaderland. Een geschiedenis vanaf de vijftiende eeuw tot 1940* (Amsterdam 1999) 83-107.
- Snoo, Anne de, 'De val van Oldenbarnevelt: de "Zeefprenten" van Adriaen van de Venne', *Holland. Historisch Tijdschrift* 34 (2002) 63-79.
- Snoo, Anne de, 'Maurits bespot of geprezen? Beeldvorming van Maurits in de spot- en zinnenprenten van het Bestand (1609-1621)', in: *Stadhouders in beeld. Beeldvorming van de stadhouders van Oranje-Nassau in contemporaine grafiek 1570-1700* Jaarboek Oranje-Nassau Museum 2006 (Rotterdam en Gronsveld 2007) 51-67.
- Spaans, Joke, *Haarlem na de Reformatie. Stedelijke cultuur en kerkelijk leven, 1577-1620* Hollandse Historische Reeks 11 ('s-Gravenhage 1989).
- Spaans, Joke, 'Politieke verandering en bestuurlijke cultuur in Haarlem, 1572-1578, 1618', *Bulletin. Werkgroep Elites* 9 (1989) 38-51.
- Spaans, Joke, 'Dordrecht: Kloveniersdoelen. Synode van Dordrecht, 1618-1619' in: Maarten Prak (ed.), *Plaatsen van herinnering. Nederland in de zeventiende en achttiende eeuw* (Amsterdam 2006) 130-141.
- Spaans, Joke, 'Imagining the Synod of Dordt and the Arminian Controversy' in: Aza Goudriaan en Fred van Lieburg (eds.), *Revisiting the Synod of Dordt (1618-1619)* Brill's Series in Church History 49 (Leiden en Boston 2011) 335-366.
- Stadhouders in beeld. Beeldvorming van de stadhouders van Oranje-Nassau in contemporaine grafiek 1570-1700* Jaarboek Oranje-Nassau Museum 2006 (Rotterdam en Gronsveld 2007).
- Steen, Jasper van der, 'Goed en fout in de Nederlandse Opstand', *Holland. Historisch Tijdschrift* 43 (2011) 82-97.
- Stein, Robert, 'Nationale identiteiten in de Late Middeleeuwen', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 28 (2002) 222-246.
- Stein, Robert en Judith Pollmann (eds.), *Networks, Regions and Nations. Shaping Identities in the Low Countries, 1300-1650* (Leiden en Boston 2010).
- Stensland, Monica, 'Peace or No Peace? The Role of Pamphleteering in Public Debate in the Run-up to the Twelve-year Truce' in: Femke Deen, David Onnekink en Michel Reinders (eds.), *Pamphlets and Politics in the Dutch Republic* Library of the Written Word 12 – The Handpress World 7 (Leiden en Boston 2011) 227-252.
- Stern, Jill, 'A Righteous War and a Papist Peace: War, Peace and Religion in the Political Rhetoric of the United Provinces 1648-1672' in: David Onnekink (ed.), *War and Religion after Westphalia, 1648-1713* (Farnham en Burlington 2009) 197-216.
- Stern, Jill, *Orangism in the Dutch Republic in word and image, 1650-75* (Manchester en New York 2010).

- Stern, Jill, 'Poison in Print: Pamphleteering and the Deaths of Concini (1617) and the brothers De Witt (1672)', in: Femke Deen, David Onnekink en Michel Reinders (eds.), *Pamphlets and Politics in the Dutch Republic* Library of the Written Word 12 – The Handpress World 7 (Leiden en Boston 2011) 121-142.
- Stipriaan, René van, 'Words at War: The Early Years of William of Orange's Propaganda', *Journal of Early Modern History* 11 (2007) 331-349.
- Swart, K.W., 'Wat bewoog Willem van Oranje de strijd tegen de Spaanse overheersing aan te binden?', *BMGN* 99 (1984) 554-572.
- Swart, K.W., *Willem van Oranje en de Nederlandse Opstand 1572-1584* (Den Haag 1994).
- Tex, Jan den, *Oldenbarnevelt II, Oorlog 1588-1609* (Haarlem 1962).
- Tex, Jan den, *Oldenbarnevelt III, Bestand 1609-1619* (Haarlem 1966).
- Tex, Jan den, *Oldenbarnevelt IV, Documentatie* (Haarlem 1970).
- Tex, Jan den, 'Oldenbarnevelts geschil met de hoven van justitie' *BMGN* 84 (1969) 5-23.
- Tex, Jan den, 'Maurits en Oldenbarnevelt vóór en na Nieuwpoort', *BMGN* 85 (1970) 63-72.
- Tex, Jan den, 'Een ballon doorgeprikt', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 89 (1976) 50-56.
- Tex, Jan den, *Onder vreemde heren. De Republiek der Nederlanden 1672-1674* (Zutphen 1982).
- Tilmans, Karin, 'De ontwikkeling van een vaderland-begrip in de laat-middeleeuwse en vroegmoderne geschiedschrijving van de Nederlanden' in: N.C.F. van Sas (ed.), *Vaderland. Een geschiedenis vanaf de vijftiende eeuw tot 1940* (Amsterdam 1999) 7-53.
- Tilmans, Karin en Wyger Velema, 'Applying Begriffsgeschichte to Dutch History: Some Remarks on the Practice and Future of a Project', *Contributions to the History of Concepts* 2 (2006) 43-58.
- Tollebeek, Jo, *De toga van Fruin. Denken over geschiedenis in Nederland sinds 1860* (tweede druk; Amsterdam 1996).
- Trencsényi, Balázs en Márton Zászkaliczky (eds.), *Whose Love of Which Country? Composite States, National Histories and Patriotic Discourses in Early Modern East Central Europe* Studies in the History of Political Thought 3 (Leiden en Boston 2010).
- Troost, Wout, *Stadhouder-koning Willem III. Een politieke biografie* (Hilversum 2001).
- Uit den Bogaard, M.Th., *De gereformeerden en Oranje tijdens het eerste stadhouderloze tijdperk* (Groningen en Djakarta 1955).
- Velde, Henk te, 'Patriottisme in de politiek' in: Koen Koch en Paul Scheffer (eds.), *Het nut van Nederland. Opstellen over soevereiniteit en identiteit* (Amsterdam 1996) 148-160.
- Velde, Henk te, 'The dilemma of national history' in: *Knowledge in Ferment. Dilemmas in Science, Scholarship and Society* (Leiden 2007) 227-241.
- Velde, Henk te, 'Inleiding. De internationalisering van de nationale geschiedenis en de verzuiling', *BMGN* 124 (2009) 499-514.
- Velema, W.R.E., 'Nederlandse begripsgeschiedenis. Ten geleide' in: N.C.F. van Sas (ed.), *Vaderland. Een geschiedenis vanaf de vijftiende eeuw tot 1940* (Amsterdam 1999) ix-xvii.
- Velema, W.R.E., "'That a Republic is Better than a Monarchy': Anti-monarchism in Early Modern Dutch Political Thought' in: Martin van Gelderen en Quentin Skinner (eds.), *Republicanism I, Republicanism and Constitutionalism in Early Modern Europe: A Shared European Heritage* (Cambridge enz. 2002) 9-25.
- Viroli, Maurizio, *For Love of Country. An Essay on Patriotism and Nationalism* (Oxford enz. 1995).
- Vrieler, Joost, *Het poëtisch accent. Drie literaire genres in zeventiende-eeuwse Nederlandse pamfletten* (Hilversum 2007).
- Vugt, Yarko van en Jan Waszink, 'Politiek in Hoofts Baeto. De middenweg als uitweg?', *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 116 (2000) 2-22.

- Weekhout, Ingrid, *Boekencensuur in de Noordelijke Nederlanden. De vrijheid van drukpers in de zeventiende eeuw* (Den Haag 1998).
- Wesseling, H.L., 'Robert Fruin: de geschiedenis van een reputatie' in: Idem, *Onder historici. Opstellen over geschiedenis en geschiedschrijving* (Amsterdam 1995) 61-78.
- Wessels, Leonard H.M., 'Het pamflet. De polsslag van het heden' in: Jo Tollebeek, Tom Verschaffel en Leonard H.M. Wessels (eds.), *De palimpsest. Geschiedschrijving in de Nederlanden 1500-2000* (Hilversum 2002) 81-104.
- Wieldraaijer, Matthijs, 'Good Government and Providential Delivery: Legitimations of the 1672 and 1688/89 Orangist Revolutions in Dutch Sermons', *Dutch Crossing* 34 (2010) 42-58.
- Wiersum, E., 'Een naspel van de samenzwering van 1623' in: P.J. Blok en N. Japikse (eds.), *Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde* Vijfde reeks, zesde deel ('s-Gravenhage 1919) 277-296.
- Wijnne, J.A., *De geschillen over de afdanking van 't krijgsvolk in de Vereenigde Nederlanden in de jaren 1649 en 1650 en de handelingen van prins Willem II, toegelicht met behulp van ongedrukte stukken uit het Huis-archief van Z.M. den Koning* Werken van het Historisch Genootschap, gevestigd te Utrecht. Nieuwe Serie nr. 41 (Utrecht 1885).
- Witt, Johan de, *Brieven van Johan de Witt IV, 1670-1672*. Robert Fruin en N. Japikse (eds.) Werken uitgegeven door het Historisch Genootschap (gevestigd te Utrecht). Derde serie nr. 33 (Amsterdam 1913).
- Witt, Johan de, *De Deductie van Johan de Witt. Manifest van de ware vrijheid uit 1654* Serge ter Braake (ed.) (Arnhem 2009).
- Woltjer, J.J., 'Dutch Privileges, Real and Imaginary', in: J.S. Bromley en E.H. Kossmann (eds.), *Some Political Mythologies Britain and The Netherlands V* (Den Haag 1975) 19-35.
- Xenos, Nicholas, *A Patria to Die For* (ongepubliceerde paper, z.p. z.j. (2007)).
- Zuilen, Vincent van, 'The "Netherlandish Beehive" (1608). Public Opinion and Identity as a Commonplace in Dutch Anti-Peace Propaganda' in: Kathryn Banks en Philiep G. Bossier (eds.), *Commonplace Culture in Western Europe in the Early Modern Period II. Consolidation of God-given power* Groningen Studies in Cultural Change 40 (Leuven, Parijs en Walpole, MA 2011) 89-107.

Summary

This thesis deals with the use of the concepts fatherland and patriot (and *patria* and nation) in seventeenth-century Dutch pamphlets. How often were these concepts used in pamphlets, who used them and why? Can specific groups be distinguished who called themselves patriots or who claimed to love the fatherland, and did these groups change during the seventeenth century or did they stay the same?

To answer these questions, I will focus on specific years from the seventeenth century. In Dutch history, this century is often considered a ‘golden age’. The Dutch Republic was a major political and military power in Europe and the world, and enjoyed a cultural and economic prosperity like never before. At the same time, however, internal political and religious conflicts spread discord in Dutch society throughout the century. The basis of all these conflicts were constitutional questions concerning sovereignty in the Republic, the position of the stadholder and the House of Orange, and the relationship between the Reformed church and the secular authorities.

For this thesis three of the most significant political conflicts of the seventeenth century have been selected. These conflicts are the so called Truce controversies during the Twelve Years’ Truce (*Bestandstwisten*), especially in the years 1618-1619, the conflict between stadholder Willem II on the one side and the province of Holland and Amsterdam on the other side in 1650, and the ‘Year of Disaster’, 1672. In these three major conflicts, or four years of crisis, the Dutch Republic came close to disintegration, and during the Twelve Years’ Truce even to civil war. In these years of turmoil groups with different religious and political beliefs stood in opposition: Arminians and Gomarists (or Remonstrants and Counter-Remonstrants) in the years 1618-1619, supporters of the stadholder and those of Holland in 1650, and the Orangists and the ‘*Staatsgezinden*’ (those against the stadholder) in 1672.

What these groups had in common was their use of the pamphlet as the main medium to spread their opinions. Hundreds of pamphlets were written and printed each year in the seventeenth century and in periods of political unrest even more were published. The selected four years share, besides their status as years of crisis, one other distinguishing aspect: in each year (except for 1619) the production of pamphlets reached new heights. Especially in 1672, a massive wave of pamphlets flooded the Republic.

From these selected four years I have gone through all the pamphlets available in the largest Dutch pamphlet collection: the Knuttel-collection of the Royal Dutch Library (*Koninklijke Bibliotheek*). This collection contains around 30.000 pamphlets from the fifteenth up to the nineteenth century. Although incomplete, ‘Knuttel’ is considered representative as it contains an estimated 60 percent of all published pamphlets. In total, I have analysed 1670 pamphlets, and 878 of them contain one or more of the concepts fatherland,

patriot, nation or *patria*, that is to say 53 percent. The remaining 878 pamphlets were the basis for my further analysis of the use of the concepts. The use of these concepts is what I call rhetoric of fatherland, and this rhetoric forms the central point of my thesis.

That concepts like fatherland and patriot (and also nation and *patria*) can be traced back to the early modern period (and even before), is sometimes considered problematic by scholars of nationalism and national identity. The dominant opinion on nationalism is that it is a modern phenomenon: before the French Revolution, before the birth of the modern state, there was no such thing as a nation, or nationalism. Therefore, people calling themselves patriots in the sixteenth century, or people willing to ‘die for the fatherland’ in the 1650s (for example), do not conform to the ‘modernist’ view on nationalism crafted since the 1980s. As a consequence, there can be no such thing as a nation or nationalism before modern times. But, although this modernist view is dominant, other scholars – historians of the Middle Ages and early modern era – have questioned this view on nationalism. For them, the sources prove the modernists wrong: the concepts are there.

In this thesis, it is not my goal to take position in this ongoing debate. Although my sources – Dutch pamphlets from the seventeenth century – indeed show the existence of the concepts fatherland and patriot (and nation), I will use an alternative perspective from which to consider the concepts.

This is the perspective of ‘office’, as developed by the intellectual historian Conal Condren. According to Condren, every person in early modern society had an office, and functioned according to this office. With an office came specific responsibilities and duties, with accompanying rights and privileges. An office was the basis of a person’s position in society: it laid down the rights, but also the limitations of one’s functioning, and it established the relation with other officeholders. In this way, office defined the relations of power in society. A way to break through these relations was to make an appeal to *patria* and the office of patriot. The office of patriot made it possible to claim rights and privileges that would not normally be given, or to surpass duties. For example, a subject was obliged to obey the authorities, but what to do when these authorities were not able to do their duty, such as defending their subjects against enemy forces? By referring to the office of patriot it was possible to surpass the office of subject, and to claim other rights and responsibilities. In the name of the fatherland, the otherwise powerless subject was able to act, or, as patriots, people normally excluded from power could take part in the political process.

Condren’s theory about the office of the patriot (based on sources from England) was further developed by historian Robert von Friedeburg for the Holy Roman Empire. He showed how knights in the Holy Roman Empire positioned themselves against their princes by referring to their fatherland and calling themselves patriots, and by doing this claimed certain rights. My thesis shows that in pamphlets from the Dutch Republic, the concepts fatherland and patriot functioned in a similar fashion as Condren and Von Friede-

burg have demonstrated for England and Germany. The Dutch Republic did, however, provide a different political context, without a king or a powerful nobility, but with cities and their citizens as the main political actors – especially in the province of Holland. There, it was not knights and noblemen who called themselves patriots to claim political rights, but members of the urban community like *regenten*, militiamen, Reformed preachers and others. They referred to the fatherland and patriots in their conflicts about local political issues, or more ‘national’ topics such as the position of the prince of Orange, peace negotiations or the (in their eyes) endangered Reformed church.

This rhetoric was not new in the seventeenth century. It was a continuation of the rhetoric already developed in the early stages of the Dutch Revolt, particularly by Willem I (the Silent). He is considered not only as ‘father of the fatherland’, but also as the originator of this rhetoric. Willem used it in his resistance against Spanish oppression: patriots were those that supported him in his opposition, and he tried to gather more supporters by stating that there was no higher loyalty than the loyalty to the fatherland. The duty to the fatherland exceeded everything else, even one’s oath to the king.

What changed in the seventeenth century was that the rhetoric as used by Willem and his pamphleteers was transposed to a different context: not resistance against a foreign enemy, but internal conflicts. This became clearly visible during the so-called *Bestandstwisten*, the conflict during the Twelve Year’s Truce (1609-1621). The years 1618-1619, when the conflict reached its climax, are the first two years of my analysis. Originally a theological discussion between the supporters of Leiden professors Arminius and Gomarus on the subject of predestination, the conflict soon infected the whole body of the Republic, and especially Holland, when it also became a political conflict. When *landsadvocaat* Johan van Oldenbarnevelt and a majority of the States of Holland gave political support to the Remonstrants (or Arminians), who were a minority in the Reformed church, and forced the Counter-Remonstrants to tolerate this minority, the unity of the Republic came under great pressure.

Combined with a suspicion against Oldenbarnevelt’s tendency of turning towards (Catholic) France for help in the war against Spain, the fact that he had forced the Truce upon unwilling cities and provinces (Amsterdam, Zeeland) and his refusal to solve the theological discussion by a national synod – because he considered such a synod as an attack on provincial (or Holland’s) sovereignty – resulted in him being seen as a threat to the Republic and the church. Only in 1617 did the other major political actor choose sides in the conflict, when stadholder Maurits openly showed his support for the Counter-Remonstrants. Tension rose, and Oldenbarnevelt (and his political allies) became the central target in a fierce pamphlet campaign by his adversaries in 1618. In these pamphlets against the Oldenbarnevelt regime the rhetoric of fatherland played an important role. To legitimize their publications and resistance against the authorities, the pamphleteers under-

lined the necessity of their writings: the fatherland was in danger, and it was time for patriots to act.

Of the 304 pamphlets from 1618 which I have analysed, 174 contain one or more of the four concepts (fatherland, patriot, *patria* and nation) central in this thesis: 57 percent. Of these four concepts, fatherland was used the most, followed by patriot. The pamphlets were dominated by the Counter-Remonstrants: of the 174 pamphlets containing the concepts, almost 60 percent was written by them. They used fatherland and patriot to legitimize their writings, and to activate and mobilize their readers. This is where we see the office of the patriot in use. Being in opposition, the Counter-Remonstrant criticism of the Oldenbarnevelt faction relied heavily on the rhetoric of fatherland. The Remonstrants (or those in favour of Oldenbarnevelt) also used the rhetoric of fatherland, but only 20 percent of the pamphlets containing the rhetoric was written by them. They used the rhetoric to defend themselves against the accusations made by Counter-Remonstrant pamphleteers, and to show their loyalty.

A year later, the political situation had dramatically changed. After Maurits' coup in the summer of 1618, Oldenbarnevelt's arrest, imprisonment and finally his execution in May 1619, and the National Synod of Dordrecht (November 1618-May 1619) which condemned the Arminian doctrine, the Counter-Remonstrants can without doubt be considered the 'victors' of the Truce crisis. As a result, the character of the 1619 pamphlets was different from that of those from 1618. The rhetoric of fatherland was still used in 48 percent of the 1619 pamphlets, but it was now used by Remonstrant pamphleteers most of the time, that is to say in 56 percent of the cases. In their pamphlets, the Remonstrant writers often presented themselves as innocent victims of a cruel Calvinist regime (some Remonstrant preachers were, for example, banned from the Republic), and they used the concepts fatherland and patriot in the pamphlets to emphasize their unjust position, or to comfort those now living in fear because of their beliefs.

It is striking how scarcely the Counter-Remonstrants used the rhetoric of fatherland in their pamphlets of 1619. In fact, none of them contained the concept patriot. This contrast can probably be explained by the regime change in both church and politics. In 1618, the rhetoric functioned to legitimize the critical Counter-Remonstrant publications and to mobilize and activate their readers. In 1619, the Counter-Remonstrants had come into power and the Remonstrants, with their leaders eliminated, were heavily weakened and not able to organize strong opposition. Being the victorious party, the Counter-Remonstrants no longer needed the rhetoric of fatherland as an 'oppositional weapon'. This change is illustrative for the use of the rhetoric of fatherland.

In 1650, the third year of crisis in my analysis, supporters of stadholder Willem II and of Amsterdam and Holland reached for their pens to discuss Willem's attack on Amsterdam in the summer of 1650. The Peace of Munster (Westphalia) in 1648 had put an end to the eighty years of war with Spain, but other problems now surfaced. Holland, the most

powerful and richest province of the Republic, wanted to cut down the war budget by reducing the size of the army. Other provinces, but most of all stadholder Willem II, thought this was irresponsible. Not only did Willem's status depend heavily on his office of captain-general, he also had a personal aversion to Spain and wanted to restart the war with this country, in cooperation with France. His ambitions were blocked by the States of Holland and the city of Amsterdam, and after long debates about the reduction of the army, Willem decided to intimidate Holland and Amsterdam by force. An army under the command of the Frisian stadholder Willem Frederik was sent to Amsterdam to occupy the city by surprise, and at the same time six Holland *regenten* who opposed Willem's ideas were arrested and imprisoned at Loevestein castle. The surprise attack failed and the six *regenten* were released after a couple of weeks, but Willem's actions made a big impression in the Republic.

As during the Twelve Years' Truce, pamphleteers fiercely discussed the political situation. In contrast to the year 1618, there was no real oppositional side: the supporters of Holland and of Willem held each other in balance. This probably explains why in the pamphlets of 1650, the use of the rhetoric of fatherland was also for most part in balance: there was no 'party' that dominated the rhetoric like the Counter-Remonstrants did in 1618 or the Remonstrants in 1619. Of the 419 pamphlets published in 1650, 191 contained the rhetoric of fatherland: 46 percent. The majority of these pamphlets were written by supporters of Holland (46 percent), followed by those who were on the side of the prince (33 percent). In spite of this majority, the pro-Holland writers were not able to control the debate. Both sides used the concepts of fatherland and patriot in a similar way: to uphold their own arguments and to attack their opponents. The supporters of Willem, including some rigid Calvinist preachers, and also Willem himself, emphasized the necessity of the prince's actions: if he had not taken action, the fatherland would have been in great danger. His enemies were enemies of the fatherland and the Reformed religion, true patriots were those who supported the stadholder.

For the writers on Holland's and Amsterdam's side, Willem's actions were an outrageous violation of the privileges and liberties of the province and the city. It showed how the prince's possibly monarchical ambitions threatened the freedom of Holland and of the Republic. The *regenten* of Amsterdam who resisted the prince, and those imprisoned in Loevestein, were true patriots, because they defended the freedom of the fatherland when they stood up for the province's sovereignty.

Only after Willem's unexpected death in November 1650, could the States of Holland turn the situation in their favour. The pro-Holland pamphleteers no longer felt restrained and sharply criticised the House of Orange and even the stadholderate itself. While Willem III, the posthumously born son of the deceased stadholder, was under age, the States of Holland decided to continue without a stadholder. After the Grand Assembly

(1651) the other provinces (except Friesland and Groningen) followed. It was the beginning of the First Stadholderless Period, which would last until 1672, the Year of Disaster.

In 1672, the Dutch Republic came closer to falling than ever before. It is the fourth year of crisis in my analysis, and probably the best known. It was also the year in which an enormous amount of pamphlets was produced, more than in any previous year. I have analysed 770 pamphlets, of which 428 contained the rhetoric of fatherland: 56 percent.

The Year of Disaster started when four enemies simultaneously attacked the Republic, that is to say France, England, Münster and Cologne. Under the command of King Louis XIV, the biggest army to date in Europe entered Dutch territory. Without meeting serious opposition important cities, forts and strongholds fell into French hands; three of the seven provinces were captured in only a few weeks. The armies of Münster and Cologne invaded the eastern and northern provinces, and besieged Groningen. At sea, the Dutch were able to resist the combined Anglo-French fleet, but this was only a small victory in a series of crushing defeats.

The enemies' success – only the flooding of land could prevent the French army from entering Holland – caused major panic in the Republic. Thousands of people fled when the armies arrived, and sought refuge in Holland. With the panic came rage. People asked themselves who should be held responsible for the disastrous course of the war. The culprit was quickly found: grand pensionary (*raadpensionaris*) Johan de Witt.

De Witt had been grand pensionary since 1653 and had become the embodiment of the First Stadholderless Period. Under his leadership, and without a stadholder to check the aspirations of the *regenten*, Holland's political and economic power was maximised. It was the period of 'True Freedom'. But Willem had always maintained supporters (and not only amongst the masses) and when he got older, his supporters tried to get the young prince of Orange appointed in the offices of his forefathers: as stadholder and as captain-general of the army and captain-admiral of the fleet.

When the Republic came under attack in 1672, De Witt and his faction could no longer neglect the call to appoint Willem in these offices. For the Orangists, Willem's appointment was the only way to stop the course of war. But this was not enough. De Witt was seen as the one responsible for the failure of the Dutch army to stop the invaders. He had neglected the army in favour of the fleet (because the fleet could protect Holland's commercial interests), there was a shortage of ammunition and weapons, important offices were given to friends or incapable and inexperienced members of his faction. The only explanation for the success of the French army could be treason: De Witt was accused of accepting French gold in exchange for the Republic's surrender. In various cities in Holland and Zeeland riots in favour of the prince of Orange broke out. *Regenten* of the De Witt-faction, called *Loevesteiners*, were attacked and forced to resign; De Witt even became the victim of a failed attempted murder. At the beginning of August 1672 he eventually resigned as grand pensionary, and a few weeks later, he and his brother Cornelis, who held

important offices and was accused of a conspiring to assassinate Willem III, were brutally murdered by a furious crowd in The Hague. This did not stop the rioting: in many cities citizens demanded (in printed petitions) more rights and participation in politics. To end the riots, the States of Holland asked Willem to take action before the citizens themselves became (more) violent: the stadholder got permission to purge the city councils (*'verzetten van de wet'*) and replace the *regenten* of De Witt's faction for those supporting the prince of Orange.

All the events in the Year of Disaster were accompanied by large numbers of pamphlets. Most of these pamphlets were written by supporters of the prince of Orange. In 1672, the Orangists were able to dominate and control the debate in the pamphlets – and by this, also the rhetoric of fatherland. Supporters of De Witt did write pamphlets, but they were snowed under in the mass of Orangist writings. Of the 428 pamphlets containing the rhetoric of fatherland (56 percent), 55 percent was written by pro-Orange pamphleteers. Only 6 percent of the 428 pamphlets supported De Witt. This extreme gap between pro-Orange and pro-De Witt writers was illustrative for the total pamphlet production of 1672, which was dominated by the Orangists. Their arguments were, of course, strong. Readers had only to look at the disastrous state of the fatherland to see a proof of the failure and treason of De Witt and his faction. And like his forefathers, the prince of Orange would restore the situation and command the army to victory. Willem III was presented as the 'pillar' of the fatherland, and patriots were those who supported him. A pamphlet campaign to grant the prince a sovereign position, however, failed. Willem functioned as a 'safeguard' for freedom, the Reformed religion and the liberties and privileges of the Republic, but he never became the embodiment of the Republic itself, despite his massive backing.

Pamphleteers writing in favour of the rioting citizens also used the rhetoric of fatherland. Although it was unheard-of that citizens forced their way into the town halls or arrested their magistrates, the state of the fatherland demanded them to act: necessity knows no law. The gruesome murder of the De Witt brothers could also be defended by referring to the threat they had posed to the fatherland: their death was no murder, but a fair judgement. Some concerned (non-Orangist) pamphleteers noticed how the concept of patriot could function to legitimize all actions, and warned how Orangist and patriot became interchangeable concepts. But these pamphleteers formed a minority, and their publications can be found amongst the few forbidden pamphlets of 1672.

This study shows that the rhetoric of fatherland was prominent in Dutch pamphlets in the seventeenth century. It was used in more than 50 percent of the analysed pamphlets. The most-used concept was fatherland, followed by patriot (and later also nation). Both fatherland and patriot had already been used during the first years of the Dutch Revolt as part of an anti-Spanish rhetoric, and during the years of crisis in the seventeenth century, they were again utilised in religious and political conflicts, but now between the Dutch

themselves. In the pamphlets, the concepts functioned to legitimize actions, justify criticism, mobilize support, activate readers, to defend against accusations or to back-up one's position.

The frequent use of the rhetoric of fatherland in Dutch pamphlets during the seventeenth century can be explained by the specific 'constitution' of the Dutch Republic. It was dominated by cities, with citizens who were responsible for their own defence (organised in the city militia) and who, in cases of emergency, could take up arms. And although citizens needed to respect their magistrates and be obedient, in times of political tension these power relations could be breached. The appeal to the fatherland and the office of patriot was a way to make this 'breakthrough' possible and to take up political responsibility for those normally excluded from power. It is from this perspective that we should consider the rhetoric of fatherland in the Dutch pamphlets.

Samenvatting

In dit proefschrift staat het gebruik van de begrippen vaderland en patriot (en *patria* en *natie*) in Nederlandse pamfletten uit de zeventiende eeuw centraal. Vragen die aan de orde komen zijn: hoe vaak werden deze begrippen gebruikt, wie gebruikte de begrippen en waarom, en veranderde dit gebruik in de loop van de zeventiende eeuw. Dit begripsgebruik noem ik vaderlandretoriek.

Om deze vragen te beantwoorden concentreer ik mij op specifieke jaren uit de zeventiende eeuw. Dit zijn jaren waarin het voortbestaan van de Nederlandse Republiek door binnenlandse politieke en religieuze conflicten ernstig werd bedreigd. Aan de basis van dergelijke conflicten stonden vragen over de soevereiniteit binnen de Republiek, de positie van de stadhouder en het Huis van Oranje, en de verhouding tussen de gereformeerde kerk en de wereldlijke overheden.

Drie van de grootste crises uit de Nederlandse zeventiende eeuw zijn voor dit proefschrift geselecteerd. Dit zijn de Bestandstwisten tijdens het Twaalfjarig Bestand, en specifiek de jaren 1618-1619, het conflict tussen stadhouder Willem II en Amsterdam en Holland in 1650, en het Rampjaar 1672. Tijdens deze drie crises, of vier crisisjaren, kwamen verschillende groepen tegenover elkaar te staan: remonstranten en contraremonstranten in 1618 en 1619, aanhangers van de stadhouder en van Amsterdam en Holland in 1650, en Orangisten en Staatsgezinden in 1672.

Wat deze groepen gemeen hadden was het gebruik van pamfletten om hun politieke denkbeelden te verspreiden. In de zeventiende eeuw verschenen ieder jaar honderden pamfletten, en in tijden van politieke onrust zelfs nog meer. Van de vier geselecteerde jaren heb ik alle in de Knuttelcatalogus van de Koninklijke Bibliotheek aanwezige pamfletten geanalyseerd. Dit zijn in totaal 1670 pamfletten, waarvan er 878 vaderlandretoriek bevatten: 53 procent. Deze 878 pamfletten vormen de basis voor mijn verdere analyse.

Alvorens over te gaan tot deze analyse heb ik mijn onderzoek in een breder historisch en theoretisch kader geplaatst (hoofdstuk 1). Hoewel de begrippen vaderland en patriot vaak onderwerp zijn in het debat over het mogelijke bestaan van vroegmodern nationalisme, heb ik voor een ander perspectief gekozen. Dit is het perspectief van *'office'* (in het Nederlands te vertalen als ambt, dienst, taak of plicht), zoals ontwikkeld door de intellectueel historicus Conal Condren en verder uitgewerkt door historicus Robert von Friedeburg. Volgens Condren functioneerde iedereen in de vroegmoderne samenleving volgens een bepaald *'ambt'*, een stelsel van rechten, plichten en verantwoordelijkheden dat iemands positie in de maatschappij bepaalde, en ook de relatie met andere *'ambtsdragers'*. In het stelsel van ambten waren daarmee de machtsverhoudingen binnen een samenleving vastgelegd. Een manier om deze machtsverhoudingen te doorbreken was door een beroep te doen op de liefde voor het vaderland en het aanspreken van het *'ambt'* van de patriot.

Het ambt van patriot maakte het mogelijk om rechten en privileges op te eisen die normaal buiten bereik waren, en kon andere plichten overstijgen. Dit stelde bijvoorbeeld een onderdaan in staat om uit liefde voor het vaderland op te staan tegen zijn overheden (die hun plichten niet nakwamen), en degenen die anders buiten politieke besluitvorming werden gehouden konden als patriot inspraak en verantwoordelijkheid opeisen.

Mijn onderzoek laat zien dat in de onderzochte Nederlandse pamfletten de begrippen vaderland en patriot op eenzelfde manier functioneerden als Condren en Von Friedeburg hebben aangetoond voor Engeland en het Heilige Roomse Rijk. Alleen dan nu in een andere politieke context: in de Nederlandse Republiek was geen koning of een sterke adel, maar waren steden en burgers de belangrijkste politieke spelers. Het waren in de Republiek dan ook de inwoners van steden, zoals regenten, predikanten en schutters, die zich patriot noemden om rechten op te eisen. Zij gebruikten vaderlandretoriek in pamfletten waarin ze discussieerden over lokale politieke conflicten en zaken van meer ‘nationaal’ belang, zoals de positie van de prins van Oranje, vredesonderhandelingen, of mogelijke bedreigingen voor de gereformeerde kerk.

Deze retoriek was niet nieuw in de zeventiende eeuw, maar werd al toegepast in de beginjaren van de Nederlandse Opstand. Willem van Oranje wordt algemeen gezien als de grondlegger van de retoriek, die hij inzette in zijn strijd tegen de Spaanse landsheer. Patriotten waren degenen die zijn kant van het conflict kozen, en Oranje stelde dat er geen hogere loyaliteit bestond dan de loyaliteit aan het vaderland: deze oversteeg zelfs de eed aan de koning. Wat veranderde was dat de vaderlandretoriek van Willem en zijn pamflettisten in de zeventiende niet meer werd toegepast in een conflict met een buitenlandse vorst, maar binnen interne strijd, zoals in de vier crisisjaren.

In drie hoofdstukken heb ik het begripsgebruik in de pamfletten uit de vier crisisjaren geanalyseerd: zowel kwantitatief als inhoudelijk. In hoofdstuk 2 de pamfletten uit 1618 en 1619, de jaren dat de Bestandstwisten een climax bereikten. Binnen de gereformeerde kerk was een scherpe tweedeling ontstaan tussen remonstranten en contraremonstranten, waarbij de eerste gesteund werden door landsadvocaat Johan van Oldenbarnevelt, en stadhouder Maurits van Nassau kant koos voor de contraremonstranten. Het conflict werd dankzij Maurits’ ingrijpen uiteindelijk beslist in hun voordeel. Oldenbarnevelt werd gevangengenomen en geëxecuteerd en de remonstranten waren zowel politiek, als binnen de kerk, uitgeschakeld. Wat opvalt in de heftige pamflettenstrijd uit deze twee jaren is dat in 1618 de contraremonstranten het gebruik van vaderlandretoriek domineerden. In 57 procent van de pamfletten uit 1618 werd vaderlandretoriek gebruikt, en hiervan was 60 procent geschreven door contraremonstranten. Dit is te verklaren vanuit hun oppositionele positie: zij verzetten zich tegen Oldenbarnevelt en zijn medestanders die een meerderheid hadden in de politiek, en zo ook de kerkelijke zaken bepaalden. De contraremonstranten gebruikten de begrippen vaderland en patriot om hun kritiek (zoals in hun pamfletten) tegen de overheden te legitimeren, en hun lezers te mobiliseren en te activeren. In 1619 wa-

ren het juist de remonstranten die de meeste pamfletten met vaderlandretoriek produceerden. Van de 48 procent pamfletten met vaderlandretoriek, was 56 procent afkomstig van de remonstranten. Maar nu zij waren ook de ‘verliezende partij’ geworden, en de remonstrantse schrijvers gebruikten vaderlandretoriek om zich beroepen op hun onschuld, hun onrecht aan te kaarten of om troost te bieden.

In hoofdstuk 3 worden de pamfletten uit 1650 geanalyseerd, het jaar van de aanslag op Amsterdam door stadhouder Willem II. Tussen de prins van Oranje en de provincie Holland en Amsterdam was een conflict ontstaan over bezuinigingen op het leger. Willem probeerde uiteindelijk het conflict naar zijn hand te zetten door Holland en Amsterdam met geweld te intimideren, wat slechts ten dele lukte. Deze acties van de prins waren goed voor een heftige pamflettenstrijd. Anders dan in 1618 of 1619 was dat er in 1650 geen duidelijke oppositie zichtbaar was: de aanhangers van de prins en die van Holland hielden elkaar in evenwicht, en dat was ook zichtbaar in de pamflettenproductie en het gebruik van vaderlandretoriek. In 46 procent van de pamfletten uit 1650 was vaderlandretoriek te vinden. Hoewel de pro-Hollandse pamflettisten de meeste pamfletten met vaderlandretoriek publiceerden (46 procent), konden zij het debat niet controleren. Beide kampen gebruikten de begrippen vaderland en patriot, om bijvoorbeeld hun eigen standpunten te verdedigen of die van hun tegenstander aan te vallen. Pas na de onverwachte dood van Willem II in november 1650 wist Holland de macht naar zich toe te trekken, en konden pamfletschrijvers zich hard uitspreken over het Oranjehuis en het stadhouderschap. Hiermee begon het Eerste Stadhoudersloze Tijdperk, dat zou eindigen in 1672.

De pamfletten uit het Rampjaar 1672 zijn onderwerp van analyse in hoofdstuk 4. Tijdens het Rampjaar werden de meeste pamfletten gepubliceerd van de gehele zeventiende eeuw. De inval van de vijandelijke legers, die zonder enige moeite grote delen van de Republiek in handen kregen, zorgde voor grote paniek en onrust. In veel steden braken oproeren uit: inwoners eisten dat prins van Oranje Willem III in de ambten van zijn voorvaderen werd hersteld, en zochten daarnaast naar de schuldigen voor het rampzalige verloop van de oorlog. Deze werden gevonden in raadpensionaris Johan de Witt en zijn medestanders, de Loevesteinse factie genoemd. Zij werden als landverraders gezien, die het land voor Frans geld hadden verkocht. Hoewel Willem III inderdaad werd hersteld stopte dit de oproeren niet, en uiteindelijk werden talloze ‘Loevesteinse’ regenten gedwongen op te stappen. Johan de Witt en zijn broer Cornelis werden door een woedende menigte op gruwelijke wijze vermoord. Al deze gebeurtenissen gingen vergezeld van grote aantallen pamfletten, waarvan 56 procent met vaderlandretoriek. In deze pamfletten werd bijvoorbeeld opgeroepen te strijden voor het vaderland, of werd het belang van de prins van Oranje voor het welzijn van het vaderland onderstreept. Ook de oproeren en rellen werden middels vaderlandretoriek gelegitimeerd: het was in het belang van het vaderland dat nu de regenten het lieten afweten, burgers zelf ingrepen. De moord op de gebroeders kon op eenzelfde manier gerechtvaardigd worden. Het waren de Orangisten die in 1672 de pamflettenpro-

ductie domineerden (met 55 procent), en daarmee ook het gebruik van vaderlandretoriek. Zij wisten de begrippen vaderland en patriot te monopoliseren, zozeer zelfs dat een kritische pamflettist opmerkte dat aanhanger van de prins en patriot hetzelfde dreigden te gaan betekenen. Een dergelijke mening was echter sterk in de minderheid.

Mijn onderzoek laat zien dat vaderlandretoriek een belangrijke plek innam in zeventiende-eeuwse Nederlandse pamfletten. Het werd gebruikt in meer dan 50 procent van de geanalyseerde pamfletten. Het meest gebruikte begrip was vaderland, gevolgd door patriot (en in latere jaren natie). De begrippen vaderland en patriot werden al gebruikt tijdens de Opstand als onderdeel van een anti-Spaanse retoriek, maar in de zeventiende eeuw werden de begrippen en retoriek getransponeerd naar binnenlandse politieke en religieuze conflicten. Pamflettisten maakten gebruik van vaderlandretoriek om handelen te legitimeren, om kritiek te rechtvaardigen, om steun te mobiliseren en lezers tot actie aan te zetten, ter verdediging van beschuldigingen of om standpunten kracht bij te zetten.

Het veelvuldige gebruik van vaderlandretoriek in Nederlandse pamfletten uit de zeventiende eeuw is wellicht te verklaren vanuit de bijzonder 'constitutionele' situatie in de Republiek. Deze was sterk gedecentraliseerd en werd door steden gedomineerd. In deze steden waren de burgers verantwoordelijk voor hun eigen verdediging; in geval van nood konden zij de wapens opnemen. Hoewel burgers geacht werden hun overheden te respecteren en gehoorzaam te zijn, konden in tijden van politieke spanning (zoals tijdens de hier onderzochte crises) de machtsverhoudingen doorbroken worden. Het aanroepen van het vaderland en het aanspreken van het ambt van patriot waren effectieve middelen om een dergelijke doorbraak mogelijk te maken. Het stelde degenen die anders uitgesloten waren van machtsuitoefening in staat om politieke verantwoordelijkheden op te eisen. Het is vanuit dit perspectief dat de vaderlandretoriek in Nederlandse pamfletten bekeken moet worden.

Curriculum vitae

Ingmar Vroomen (Zwijndrecht, 1978) haalde in 1996 zijn VWO-diploma aan het Walburg College te Zwijndrecht. Hierna studeerde hij Maatschappijgeschiedenis aan de Erasmus Universiteit Rotterdam, waar hij in 2003 *cum laude* afstudeerde. Voor zijn doctoraalscriptie deed hij onderzoek naar het familie- en handelsnetwerk van de uit La Rochelle afkomstige hugenoot David Chabot (1666-1714), die zich rond 1700 in Rotterdam had gevestigd. Uit dit onderzoek kwam voort *Refugié in Rotterdam. De handelsactiviteiten van David Chabot (1666-1714), hugenoot en koopman*, een uitgave van de Familievereniging Chabot. Na zijn afstuderen werkte hij bij de Centrale Discotheek Rotterdam (CDR), waar hij onder meer wekelijks muziekrecensies schreef en namens de CDR als projectleider betrokken was bij het digitaliseringsproject *Beelden voor de Toekomst*. In 2008 keerde hij als promovendus terug aan de Erasmus Universiteit. Naast zijn promotieonderzoek verzorgde hij ook onderwijs op het gebied van Nederlandse geschiedenis.

Afbeelding omslag: *Vertoninghe der tegenwoordighe stant int vrye-Nederlandt* (1618) (Bijzondere Collecties, Universiteit van Amsterdam, OTM: Pr. H 61)

Omslagontwerp: Emiel Efdée

Druk: Ridderprint BV, Ridderkerk

© 2012 Ingmar Vroomen